

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

11

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАНADЦЯТИ
ТОМАХ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА
ТОМ
11
ЛИСТИ
(1898—1902)

КИЇВ
1978

Редакційна колегія:

Є. С. ШАБЛІОВСЬКИЙ (голова),
М. Д. БЕРНШТЕЙН, Н. О. ВИШНЕВСЬКА,
Б. А. ДЕРКАЧ, С. Д. ЗУБКОВ, А. А. КАСПРУК,
П. Й. КОЛЕСНИК, В. Л. МИКИТАСЬ (заступник голови),
Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Редактор тому Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Упорядкування та примітки
О. О. БІЛЯВСЬКОЇ

Редакція
художньої літератури

ЛИСТИ

1. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

13 січня 1898 р. Ялта

Villa Iphigenia,

Виноградная ул., Ялта, 18 $\frac{1}{I}$ 98

З Новим роком, з новим щастям!

Люба Лілічко і панове громадо, бажаю вам усім щастя і вдачі на кожній дорозі. Твій лист, дорога Лілічко, і Укусовий лист ми отримали тільки вчора, 31-го, мама вже почала було трохи сердитись і непокоїтись, а я, признається, і не думала, щоб ви могли раніш третього дня свят зібратись написати. Од папи я отримала перевод на 50 р. і при ньому записочку ще з Колодяжного, а того, що ти писала, ніби він послав з Києва, ще нема.

Коли сей лист застане папу ще в Києві, то передай йому моє поздоровлення з Новим роком і нехай вибачить, що не пишу тепер, бо не знаю, чи застану його з листом, скоро писатиму в Ковель.

Мама, певне, пописувала вам все, як і що, то я вже боюсь впасти в повтореніє. Скажу тільки, що домівка мені дуже подобається, а тільки дорого се страх — 30 р., і коли б мені потім ся античність не прийшлася «з соком». Хоч мама страх намагається, щоб я покинула свій урок і всі платні занятія, але я того не хочу, бо інакше буду страх зв'язана фінансами в щоденному навіть бюджеті, а про екстренні видатки нічого й думати. Кинуть урок і обідать тут, у господарів, то значить приплатити до хати ще 25 р. на обід, ergo ¹ 55 р. мені коштуватиме тільки самий ґрунт. Мама ніколи якось не лічить таких обставин, а я думаю, що і то вже багато, що папа мені мусить 50 р. щомісяця посилати. Я була б дуже рада, якби мені вдалось іще де знайти урок, але оказалось, що се не так-то легко, отже, треба триматися хоч того, що маю.

¹ Тобто (лат.). — Ред.

Мама, певне, понаписувала вам *niestworzone rzeczy*¹ про мою першу хату,— хата була неважна, але і не паскудна, як на 15 р., то навіть добра. Я сама думала звідти вибратись кудись у теплішу хату, та все ж би в такі хори, як тепер, не попала. Врешті, якщо мої фінанси мені вдасться поставити на потрібну високість, то я буду зовсім задоволена з своєї оселі, бо таки правда, що тут дуже гарно, головно, приємно, що широкий дуже вид, як єсть на всі чотири сторони, і навіть моря чимало видко, а се в тутешніх квартирах чомусь-то дуже рідко буває, треба для того жити або десь високо на горах, або на якому третьому поверху.

В Одесу я після свят вже не поїду, а хіба або на великдень, або як вертатиму додому в апрілі чи в маї, ерго вистава не про мене писана.

Мама, як приїхала сюди, то їй все здавалось, що тепер вербна неділя, а не різдво, так було тепло, але сьогодні щось завіяло знов, коли б не вдарив холод, бо тоді у мене тут буде так холодно, як, певне, бувало у самої Іфігенії в той час, як вона була в Тавліді жрицею холодної богині Діани — аже в ті часи навіть залізних грубок не було! Хата моя взагалі великого тепла не обіцяє, видно, доля судила мені мерзнути в хаті «на благословенном юге». Впрочім, мені чогось сі дні, як тому беранжерівському *petit homme tout habillé de gris*², все смішним здається, навіть те, що в моїй хаті дихання парує, мов фіміам «на алтарі величної богині», — може, сьому винен кримський портвейн — не знаю!

Через маму писатиму ще, а тепер годі. Кланяйся всім, хто мене згадає, Хом'яковій, п. Михайлові і Гамбарову восібно. Тебе міцно-міцно цілую, а серйозно бажати чогонебудь боюсь.

Твоя Леся

¹ Неймовірні речі (*польськ.*).— *Ред.*

² Маленькій людині в сірому одязі (*франц.*).— *Ред.*

22 січня 1898 р. Ялта

Villa Iphigenia,
18¹⁰/₉₈
I

Люба Лілічко!

Обіцяла я тобі і гусям «багацько» написати через маму, та, як то часто буває, обіцянку не прийдеться справдити: вже тепер досить пізно (ми з мамою часто пишемо листи in der zwölften Stunde ¹), і я чогось дуже утомилась сьогодні біганням та переписуванням. Врешті, мама вам більше і ліпше розкаже про мене, ніж би я могла написати. Ти інтересувалась моїми новими віршами, то от їх ціла пачка їде з мамою в Київ,— як бачиш, нічого такого «надзвичайного», мовляв Бердяєв, у них нема, «уліти» як уліти.

Єсть у мене і деякі інші писання, та то все «не до громадської відомості».

Хотіла я написати тепер листа до п. Михайла, та вже не напишу, бо щось голова дурна, а дурних речей він і так, певне, чув немало. Скажи йому тільки, як побачиш, що я його дуже вітаю і жалую, що, певне, не хутко прийдеться нам з ним зобачитись. І взагалі шкода, що якось я менше, ніж всі, мала нагоду бачити його, через те, певне, я для нього здаватимусь найчужішою з усіх київських людей, яких він знав, а тим часом ся думка для мене сумна, бо я звикла відноситись до нього не по-чужому, а по-товариськи.

Коли тільки матиму можливість, то пришлю тобі ще грошей, тоді ти половину їх оберни, куди там тобі здасться потрібніше, а половину віддай М. Д. Т.,— посилаючи, я про се не писатиму, то ти вже так і знай. Я вважаю, що я їй винна 18 р., була б рада віддати всі до літа, але навряд, бо провиджу, що мої фінанси будуть куди не блискучі сього семестру: хату маю дорожчу, а відповідно їй доходи не збільшаться, бо нової роботи не маю, долги ж свої я, як ти знаєш, виплачувать стараюсь «власним» коштом.

Писав папа про те, яке свинство тобі зробили з екзаменами — от чорти! Що ж було їм хоч раніш так сказати, то ти б не гибіла цілі свята чорт зна над чим!

¹ В останню хвилину, буквально — о дванадцятій годині (нім.).— *Ред.*

Тепер, може, матимеш більше часу, то пиши мені частіше: я боюсь, що тепер мені ще сумніш буде, бо мамин приїзд був для мене як та блискавка, що контрастом світла ще зміцнює темряву дощової ночі...

Ну, впрочім, се вже я щось пусте завела, видно, спати таки іменно пора.

Бувай мені здорова! Вже хочеться сказати «до побачення»! Цілую тебе міцно, дуже міцно.

Твоя *Леся*.

3. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

25 січня 1898 р. Ялта

Villa Iphigenia,

18¹³
I 98

Люба мамочко!

Я дуже зраділа, коли оце сьогодні рано радо усміхнутее чорненьке хлоп'я подало мені твого листа. Добре, що я не знала про запізнення парохода на 4 години проти норми, а то б я дуже боялася за тебе,— у нас тут увечері в неділю щось таке було, немов чорти зірвалися з ланцюгів: вітер, снігодош! Мені часами здавалось, ніби моя хата тремтіла, немов маяк, мимохіть згадувалось оповідання Daudet «Le phare des Sanguinaires»¹... Коли так було й під Севастополем, то могла бути не то колисанка, а й справжній шторм. З твоїм виїздом виїхала від нас і погода: другий день безперестанку йде сніг, не снігодош, а таки сніг, як слід, аж кипариси погнулись під важким «навісом», наче поліські сосни. Мені шкода, що ти не бачиш сього видовиська — се дуже оригінально. Невважаючи на сніг, надворі не холодно, бо вітру й морозу нема, якесь біле і м'яке повітря, «неначе хто розпровадив у молоді пух і, заохолодивши його трохи на льоду, полив ним небо і землю»,— так сказав би Нечуй.

Живу я так собі, запевне не так весело, як з тобою. Вчора була «на старому попелищі»,— відносила бензинку п. Банг і «Нове слово» Руденкам. Пан Руденко збирався прийти сьогодні до п. Дерижанова розмовитись та, може, й найняти велику хату: хоче кидати Ліщинську, обридла йому темрява і різні папуги. Вже коли Руденки вибе-

¹ Доде «Маяк Кровожерів» (*франц.*).— Ред.

руться, то Ліш[инська] мене прокляне, її ніхто не зможе впевнити, що я в переселенні її квартирантів ні сном ні духом не винувата. Врешті, мені се, звісно, дарма. Казав мені Руденко, ніби він напевне знає, що Горєва то не справжня Горєва-артистка, а сестра справжньої, і що збирає вона трупку скоріш кафешантанну, ніж серйозну драматичну. Das andert die Sache ¹, коли так,— чи не краще розпитатись перше як слід, що воно таке єсть ота Горєва, та тоді вже посилати п'єсу. Радить Руд[енко] послати «Троянду» Ліницькій в Одесу, та я щось після твоїх і Лілиних розповідів не вірю в талант Ліницької. Про артисток Кроп[ивницького] Руд[енко] одзивається скептично, але він їх давно не бачив. Та вже побачим, як там буде, а п'єсу і листа я послала Вороному вчора.

Ну, от лист вийшов якийсь «авторський»...

Коли ж так щось нічого не вдало ще й трапитись нового з неділі.

На мене ніхто не нападав. Настя спала одну ніч таки у мене, але се вийшло для нас обох невигідно, я їй не давала спати ввечері, а вона мені рано, то другу ніч вона спала у великій хаті.

П[ан] Дер[ижанов] одпечатав нашу фотографію, але вона чогось вийшла така біла, що ледве-ледве можна розгледіти і нас, і дискоболоса (Афродіта не вийшла зовсім). Се вже боги розсердилися та й напустили якогось білого туману.

Сьогодні отримаю другу пробну карточку у Орлова і пришлю тобі вкупі з «Іфігенією».

Міцно, міцно цілую тебе.

Твоя *Леся*

4. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

2 лютого 1898 р. Ялта

Villa Iphigenia,

18²¹/_I98

Люба мамочко!

«Пишу до тебе», сидючи на балконі, чи то пак на самому Парнасі, під захистом самої Афродіти. З сього ти бачиш, що у нас не холодно,— і справді тепер 11° тепла,

¹ Це міняє справу (нім.).— *Ред.*

стільки, скільки при тобі бувало в хаті. Але ся благодать почалась тільки з вчорашнього дня, а то було таке, що нехай йому цур, бодай не верталось. Правда, вдень морозу не було, навіть було по 2°, по 3° тепла, вночі тільки 3°—4° морозу, але вітри такі, що — в буквальному значенні сього виразу — стріхи зривало. На Єкатерининській вулиці зірвало і розметало виставку фотографа («придворного») і стріху одної дачі,— я сама бачила, як на другий день ціле дворище тієї дачі було встелене залізними листами; у мене на балконі перекинуло геть залізну лавку; в одному місці розбило огорожу садову; у пані Разумової геть вирвало двері з одвірків і в хату так навіяло, що Льоня зовсім простудився; кипарис, що росте з боку мого вікна, нахилився так, що закривав середні шибки вікна і стукотів так по шклі, що я ждала тієї хвилини, коли вікно з гуком упаде на мої мармори,— але сього не сталось, не допустили олімпійці! В хаті у мене температура стояла між 8° і 9°, і навіть самовар, лампа, машинка та піч не могли здійснити її вище. Тепер у мене ще не топлено, а вже 12°!! Велике щастя, що не було морозу, бо, певне, прийшлося би пропасти. Катюша — добра дитинка! — не пустила мене з хати в день урагану і запросила обідати; тепер вона часто навідується до мене і приходить часом сидіти на балконі. Вчора прийшла з чоловіком читати газети і «В мире отверженных» (зовсім не дитяча книжка!), вигрілася так, що хотіла було скинути пальто, але чоловік сказав, «щоб не видумувала», і воно ускромилось.

Під час вітру падали у нас сніги, так що геть скрізь було біло і на балкон не можна було вийти, бо двері при мер зли і приперлись снігом; на вулицях було слизько — по-київському! В горах, на Сімферопольському тракті, пошта два дні стояла в снігу, поки її відкопали, пароходи опізнювались на 12 годин; розказували мені, що ніби на якомусь пароході кругового рейсу у мерло двоє людей від морської хвороби, а третій приїхав у Ялту і ліг у больницу зовсім в безнадійному стані. Правда, море було страшне. Мені трапилось бачити початок снігової бурі на морі, се була така грандіозна картина хаосу, що я, певне, ніколи її не забуду. Добре, що тебе не застав на морі циклон оцей, а то я й не знаю, що б се було. Ти казала, що в Криму вітри пусті, але якби ти була тут між 12-м і 17-м, то взяла б свої слова назад.

З твоїм парохомом «Константином» трапився ще один скандал: дурень капітан таки повів його з Севастополя до Одеси, але з Тарханкута повернув назад у Севаст[ополь], бо далі було годі, до того ж нахопилась буря; черпаючи бортом воду, ледве-ледве доліз він до Севастополя, і то на буксирі під кінець. В трюмі втопився один матрос, та кажуть, що якби ще годину парохом побув у дорозі, то вже б його ніякі буксири не врятували.

В сю хвилину море синє, аж фіолетове, небо зовсім весняне, хмарки білі, пушисті, а сніг видно тільки на верхівлях Яйли. Вчора ввечері по вулицях так бриніли потоки, що мені зовсім згадався Київ у марті, і наш quartier Latin¹, і багато-багато aus Vorzeit...²

Добре все-таки, що тут зима буває тільки нападами, я не знаю, як я терпітиму наші «безпросвітні» (від слова «пробіток») зими: мы к этому не привыкли! Ось воно, напр[иклад], був тиждень ураганів, зате знов, може, буде тиждень сонця.

Дивлюсь оце поперед себе і бачу, як іде татарин з великим букетом пролісків і свиче якийсь air printanier...³ Кипариси стоять тихо-тихо, так, мов вони ніколи й не можуть навіть хилитись, а не то що метатись, як божевільні, і розтріпуватись гірше всякої верби.

У нас в хаті нового тільки те, що до «коричневого» пристав у сусіди ще якийсь його товариш,—сей уже «чорний». Живуть вони обоє в коричневій хаті, а радо усміхнуте хлоп'я спить в залі. «Коричневий пан» так розмотався, відколи їх стало двоє, що говорить по-вірменськи дуже багато (правда, в своїй хаті), співає і свиче, аж навіть Катюша сердиться, бо вона не любить свисту, а церемониться сказати, щоб не свистали. Велика хата стоїть порожня, і щось ніхто не приходить питати. П[ан] Дерижанов має прикрість часто зустрівати «проклятую немку», що справді оселилась десь дуже близько від нас.

Я маюся на здоров'я зовсім добре, хоч як був вітер, то нога моя почала була таки добре боліти, і я не ходила по слизьких вулицях, а їздила: ся нога зовсім не признає зими, ожеледі, важкої одежі, глибоких калош і т. д. А пророс⁴ глибоких калош — може, їх треба було

¹ Латинський квартал (франц.).— Ред.

² З минулого (нім.).— Ред.

³ Весняна арія (франц.).— Ред.

⁴ Щодо (франц.).— Ред.

вислати тобі услід? Я не знаю, чи варто вже тепер посилати,— може, ти вже нові купила. Ти щось нічого не пишеш про посилення.

Вчора я заходила у фотографію — раніше ніяк не могла — нашої другої карточки вони не робили, бо в тій позі погано вийшло, негатив поганий і поза негарна, то я заговорила всі 6 таких, як та, що у тебе єсть; обіцяли, що до неділі буде готово.

«Іфігенію», бачиш, посылаю, вона вже днів три як написана, та я все не могла зібратись переписати, тим і листа запізнила,— не хотіла посилати без «Іфігенії». Монолог, я сама бачу, страх довгий, колись потім для сцени (!) можна буде скоротити, а для читання се, я думаю, нічого. Коли б се була побутова драма, то такий монолог був би злочинством, але для драматичної поеми *en style classique*¹ я се допускаю. Се пишу для того, щоб ти і Мих[айло] Петр[ович] не думали, ніби я зреклась свого принципу виключення монологів з новітньої драми. «Іфігенія» іменно не буде новітньою: в ній буде хор, репліка а *parte*² і, може, навіть *deus ex machina*!³

Ну, годі, час скінчити,— їсти хочеться, і сонце напекло в потилицю. Поздорови од мене Оксаночку з іменинами. Дроздикові спасибі за лист — справді, се дуже негарний звичай у нас, старших родичів, за б у в а т и посилати такі листи. Бувай здорова і не задавнюй листів, бо... врешті, я ж не дарма написала «класичний» монолог... Цілую тебе!

Твоя Леся

Мої господарі кланяються тобі, вони про тебе часто загадують.

5. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

8 лютого 1898 р. Ялта

27
18—98
I

Люба мамочко!

Затрималася з листом через фотографії, хотіла, щоб послати їх разом. Оце ж і посылаю. А ті «білі» фотографії п. Деріжанов усе надіється «просвітлити» і внаслідок бажання вчора вже зіпсував один негатив жаве-

¹ У класичному стилі (франц.).— *Ред.*

² Набик, про себе (італ.).— *Ред.*

³ Бог з машини — несподівана розв'язка (лат.).— *Ред.*

левою водою, другого ж не чіпав. «Білі» одпечатки єсть готові, і якщо не буде крадих, то візьму їх і пришлю тобі.

З новин тільки та, що Льоня захорував на кір, і через те я не ходитиму на обід до пані Разумової, поки не минеться кір і небезпечність зарази,— боюся нанести чорному хлоп'яті кору, бо тепер я вчу його по-французьки, то воно легко може набратись від мене бацил. Крім того, я знаю, що п. Разумова не схоче взяти з мене грошей за обід, як не взяла на свята, хоч зацікавитись тижнів зо два не можна буде, а їсти її страву даремне мені якось неприємно. Обідатиму тим часом у Катюші, звичайно, за плату,— я вже так і вмовилась.

Шкода Льоні, хоч хвороба і пуста, але стягнеться на нитку, бо й так воно бліде та зелене, тільки й вигоди, що трохи ся з учення «отрясе». Пані Разумова знайшла собі місце управляючої дачею і з першого фєвраля вибереться туди жити з меншим хлопцем, а додому ходитиме тільки на обід, бо квартира у неї найнята до мая.

У нас приходили деякі істоти питати про велику хату, проте жадна не найняла: для того завелика, для другого зависока. Руденки були вчора у мене, дивились теж і хату, сподобалась, але їх смущає спільна прихожа (подумаєш, люди гуляють раз у раз!) і високі сходи, а головне те, що їх п. Ліщинська «законтр[ак]тувала» до марта.

Зо мною добре ся діє щодо ноги і здоров'я взагалі. «Іфігенія» чогось спинилась тим часом, певне того, що в мене читання прибуло: маю «Вісник літератури» і ще купила собі вірші Елізабети Браунінг (по-англійськи),— давно інтересуюсь сею поетесою, та тільки «случая підходящого» не було купить її твори.

Погода у нас добра — знов пишу надворі. Татари все приносять «подарки», т[о] є[сть] проліски на продаж. Оце днів два йшов дощ при 8° тепла. П[ан] Дерижанов розкашлявся і розхорувався за сі два дні дуже,— плохі все-таки його діла!

Ну, спішуся кінчати, бо спізнюся на пошту: треба сього листа одправити і гроші собі получитьи. Тобі посилаю дві фотогр[афії], а дві собі лишаю, одну випросила п. Разумова, я їй дала. Чому не посилаєш «Крейц[ерової] сонати»? Чи роз'яснилася справа з Байроном?

Бувай здорова! Цілую міцно тебе і всіх гусів!

Твоя Лєся

17 лютого 1898 р. Ялта

Ялта, Виногр[адная] ул.,
villa Iphigenia,
18⁵—98
II

Люба мамочко!

Гоголь то правду каже, та тільки не завжди можливо відповідати «моментально», напр[иклад], я отримала твого листа в момент занятій з Капрелом, то де ж тут було моментально писать?

Листи твої я всі отримала (за нумерами), № 5 (про Міцкевича) одіслала Миші, відповідаю тепер на №№ 5 і 6. «Крейцерову сонату» я отримала, Катюша грала її частинами, вона їй подобається, але заграти цілу, з початку до кінця, без перериву, їй не під силу.

Байрона 3-й том теж отримала, сього тому у мене ще не було, були тільки 1-й і 2-й, а тепер мені належаться ще 4-й і 5-й і буде вже все. Отримала теж і різдвяне «Ж[изнь] и иск[усство]», цікаві все-таки там речі, хоч оповідання Сари Бернар са мо по со бі не конечно цікаве,— таких багато єсть.

За посилку спасибі, вона мені дуже до речі. Між іншим, у Байрона єсть переклад Евріпідового «Прометей», а я іменно думала, де б мені взяти тут сю трагедію: хотілось мені передивитись в ній хори і т. і. До Разум[ової] ще не ходжу, але не знаю, чи відмовлюсь, бо якось не випадає кидати занятія в самий критичний для хлопця час, коли йому прийшлося стільки пропустити і трудно буде доганяти інших без всякої сторонньої помочі. Зроблю се, може, пізніше, вибравши кращий час.

Ну, комедія у вас з тим вечором Міцкевича! Ти мені напиши, що там воно, врешті, вийшло? Дуже цікаво. Тепер за тобою установиться спеціальність писати біографічні реферати; ну, що ж, се куди веселіше, ніж, напр[иклад], Науменкова спеціальність. Що Соловця з його ребятами поляки вижили, то я дуже рада,— баба з воза, кобилі легше. А от що конкурс такий скупий виходить, то шкода, якось нехороше для літературної репутації¹ Києва! Чекаю од Лілі описання маскараду, того розбору веселощів, на який ми з тобою «чуть-чуть» не попали.

¹ Репутації (франц.).— Ред.

По-моєму, негаразд відкладати твою «Світову річ» на великдень, — тепер кращий сезон, а тоді дехто роз'їдеться, дехто з любителів замотається, то ще й знов промажуть справу. Що ж до моєї «Троянди», то, здається, вона «в нещасную годину вродилася, в нещасную й помирати буде». З Москви од «підпірників» ні слуху, ні вісті... справді, Вороному рука не зломилась би, коли б черкнув хоч слово, чи хоч получена та нещасна п'єса!

Посилаю фотографії дві — і білу, і чорну, — так просить п. Дерижанов, каже: «Это будет занимательно». Нехай буде по-його.

Маюся я, як і при тобі, в доброму здоров'ї, в такому, від якого для мене не може бути кращого. Сими днями не писала нічого з улїт, а завтра думаю знов почати, бо оце вправилася з листами нарешті.

Тобі хутко знов писатиму, а тепер бувай здорова! Міцно цілую тебе і мерлушек, крошечек, подростокв.

Твоя *Леся*

7. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

28 лютого 1898 р. Ялта

16
18 II 98

Люба Лілічко, дорога моя сестричко! Хоч не можна мені сьогодні багато писати, та все-таки хочеться хоч слово подати під гарячим враженням твого листа. Не можна ж багато писати через те, що я було на сих днях утяла такий нервовий припадок, як бувало торік в Києві; дроз до судорог і до розтяження правої руки, але до безпам'ятства і бреду діло не дійшло. Повторилось се три вечори зряду, так що врешті мій господар, Др Дерижанов (і він і його жінка надзвичайно добре до мене відносяться), узяв мене під фєрулу, поклав у ліжко і холодними витираннями, бромом, ваннами etc.¹ вернув мене до нормального (більш чи менш) стану: зосталась тільки чимала втома і незначний наклїн до дрозі, — врешті, се мій хронічний, ерго нормальний, стан.

Які причини сього скандалу — справді не знаю, бо перед сим я почувала себе гаразд і нічим не слабувала,

¹ Тощо (лат.). — Ред.

а потім ні з того ні з сього напало головокруження, безсонниці і врешті — цілковитий скандал.

Ну, та се пусте, бо 1° — воно минуло, 2° — не першина! Пишу тобі про се більш в виді «предостереження», щоб ти не запускала своїх нервів, бо так і я колись думала, що пограють та й перестануть, а тепер уже виходить, що я «інтересний об'єкт», як каже д-р Дерижанов... Я знаю, що твій нервовий стан залежить на більшу половину від моральних причин, але ж психіка психікою, а фізика фізикою, і вір мені, більш ніж кому, що холодні обтирання щоранку (не ввечері) помагають часами і з душею своєю справитись краще. Не сердись за таку, може трохи грубу, раду, згадай, що ти будучий медик. Коли ти хочеш стримувати себе, «не розпускати себе», як ти виражаєшся, то треба ж і помагати собі, а то інакше вийде занадто жестоко і несправедливо. Не налягай дуже на те стримування; розпускатись, запевне, негаразд, але занадто велике стримування доводить часом людей до істерії! J'en suis l'éloquent exemple¹. Краще ти роби так: як прийдеться дуже погано, то кидай печене й варене, себто латинь etc., та йди куди на Дніпро, на Байкові гори, куди хочеш, тільки на простір і, по можливості, без компанії. Нема гідного товариства для смутно настроєних людей, як чотири стіни, а в Києві нема ліпшого товариства, як Дніпро, сади, гори і гарні перспективи улиць. У вас теж хутко буде весна, отже, спробуй мій рецепт і напиши мені, що з того вийде. Подумай теж і про свою анемію. Коли тебе вважають упертою (про репутацію злої не варт серйозно говорити), то нехай же не даром, докажи, що ти, не вважаючи ні на що, можеш, коли захочеш, поправитись і набратись сили до вступлення на медицину. А щодо подорожі по Волзі, то я давно сю мисль в уме держу, навіть коли не думала ні про які надзвичайні причини для сього. Ну, а коли я не поїду, то ти поїдеш за моє здоров'я. Я бачу, що все-таки і я можу часом осягти мету, яку собі визначу, деякі приклади, між іншим, і сей рік, приведений (сливе) тут, упевнили мене в сьому. Знай тільки одно, що тебе можуть не допустити до сеї подорожі які хочеш причини, але не брак грошей, бо вже хоч би навіть істерія чи який там інший дьявол скрутила б мені навіть праву руку (не про нас згадуючи),

¹ Я — яскравий приклад цього (франц.).— Ред.

то все-таки я маю вже тепер деякі «зацепки» для збирання грошей, ergo... Деталі сеї справи ще маємо час висвітлити.

Ти просиш «вилаять» тебе... ні! Се не моє employ! ¹ Згадай мої невдалі виступи на публіцистичному полі і згодься зо мною. Прости, за одне тільки хоч не вилаю, то «выражу неодобрение». Невже ти серйозно допускаєш, що п. Мих[айло] може думати, що ти тільки — «з упертості, та й годі» можеш робити щось доброго? Ні, він сього не може думати, коли він такий, яким мені здається. Та й взагалі не знаю, хто се має такі дикі ідеї про тебе? Коли ти здаєшся йому мала, то він сам певне дуже великий й... Ти права, що не хочеш плакати при таких великих людях: сльози річ дорога, дорожча від бісеру, отже, їх тим паче шкода «метати» перед ким попало, не говорячи вже про свиней, такої дорогої речі варті тільки дорогі люди і дорогі справи і не всякий вартий того, щоб дивитись на се дороге намисто.

Однак моє «слово» щось виходить довге, треба кінчати, а то щоб не було кепсько.

Як тільки матимеш адресу п. Мих[айла], то пришли її мені, коли він не збереться одночасно дати її мені, врешті я згодом напишу тобі листа для нього, то ти перешлеш, коли знатимеш куди *.

А знаєш, яка мені ідея з'явилась? Добре було б, якби ти могла на великдень приїхати сюди до мене, трохи б ся з Києва отрясла, Криму настоящего побачила, мене б одвідала (бо, між нами буде сказано, я раніше другої половини мая не думаю бути в Києві, а то, може, й прямо в Ковель чи в Гадяч поїду — es hat seine Gründe ²), собі здоров'я поправила б. На різдво ти сиділа тихо, цілу зиму приємностей мала менш ніж небагато, отже, коли тобі ся подоріж приємна, то ти маєш право на неї. Екзамени 8-го кл[асу], здається, неважні, можеш і тут попрочитувати, що там треба. Подумай про се — їй-богу, варто! Подорожніх видатків половину беру на себе, а другу половину все ж таки можуть тобі дати. Ми тут з тобою гідропатією займемся, екскурсіями, водяним спортом.

¹ Амплуа — роль (франц.). — Ред.

* А все-таки краще жити в Астрахані, ніж на Лук'яновці! Принаймні перше мов почуття після сеї звістки було скоріш радість, ніж смуток.

² Се має свої підстави (нім.). — Ред.

Справді, мама тут за два з і м о в і тижні поправилась, а то ж буде вже весна, la belle saison! ¹ І здумать не можу, як би було хороше! Ялта стала б для мене новою, справді.

Бувай здорова! Завтра напишу мамі фактичного листа, а сьогодні щось я не так настроєна. Якщо можна, то не смущай нікого звісткою про мій нервний скандал, найкраще, якби не давала нікому читать про се.

Цілую тебе міцно і обіймаю, моє ти мале та велике.

Твоя *Леся*

Од т[ьоті] Єлі отримала сьогодні листа, вона вже не слаба і в них усе гаразд. Миша теж писав, учора був лист,— все добре.

8. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

5 березня 1898 р. Ялта

18—²¹98
II

Люба мамочко!

Мені самій неприємно, що я тобі давно не писала (здається, тижнів зо два), але так я все чогось кисла, що не хотілось і писать під такий час. Нічого особливого не було, вдень я навіть була зовсім здорова, хіба що голова морочилась трохи, але ввечері якась дрож нападала (як було торік у Києві) і настрій був або занадто підвищений, як у добре п'яної людини, або занадто пригнічений, так що у всякім разі писати я нічого як слід не могла. Написала ото тільки Лілі листа, та й то жалую, бо, як собі пригадую, лист якийсь безтолковий вийшов. Тепер я вже знов вернулаь до нормального стану і за се мушу дякуваті п. Дерижанову, бо сама я навряд чи збулася б так хутко клопоту.

Він же, в skutку всього, сказав мені, що дивується, чому досі лікарі всі вважали тільки на мою ногу, а зовсім лишали без уваги мої нерви, тоді як, на його думку, моя нервність може стати ще більш на перешкоді операції, ніж анемія. «С вами до сих пор поступали так, как

¹ Прекрасна пора (франц.).— Ред.

будто у вас, крім ноги, нет нічого живого в організмі...» Се ж і правда! Тепер на мене мають прекрасний вплив холодні обтирання щоранку і ванни, що беру двічі на тиждень. Я сподіваюсь, що як не буду по ночах писати і взагалі напружувати дуже нервну енергію, то все гаразд буде і восени таки досягну свого — операції! Врешті се все «мысли далекия», звернуся до ближчих. Мені була дуже приємна звістка, що Заньковецька береться за роль Люби; якщо у неї, може, й не все гарно вийде, то все-таки темперамент, настрій, голос, фігура, обличчя будуть відповідні ролі. Кращої за неї укр[аїнської] артистки я не знаю, і коли у Заньк[овецької] Люба не вийде добре, то, значить, їй (Любі, а не Заньк[овецькій]) треба ждати слушного часу або й зовсім загинути для укр[аїнської] сцени. Ото тільки якби Заньк[овецька] знала, хто такий Лесбос!.. Ви вже там як-небудь розкажіть їй, хто чи що таке Мойра, фатум, блакитна троянда і т. і. Не знаю, чи краще, чи гірше, що «Троянду» хотять ставити у піст, воно-то, може, й краще, бо люди в піст на спектаклі голодніші, але знов оцей термін «чтение монологов» якийсь маркітний, не говорячи про те, що мошенницький! Бо, як навмисне, у мене іменно монологів і нема, то хіба вже назвати, як у Леопарді, Діалоги! Та се все річ не так важна. Головно добре те, що Люба врятувалась від Мані, п е р ш и й раз принаймні. Люба не повинна бути гладкою — *le ridicule tue le tragique* ¹.

Що собі думає Вороний? Чому не відсилає назад п'єси і не озивається? Адже їх трупа, як чую, зіходить на пси, принаймні, крім «Віїв», «Пропащих грамот» і т. п. «фєєрій» з козами, чортами та відьмами, вони нічого не ставлять.

Був тут на масницю Садовський, та велось йому погано, інакше і бути не могло, бо в трупі, окрім його самого, артистів нема, а єсть партачі. Ставили вони все ветош («Сват[ання] на Гонч[арівці]», «Наталку» і т. і.), надіючись, що Ялта все одно «новини не видала». Найбільшим сіоу ² репертуару був «Никандр Безщасний» («роль Ник[андра] исп[олнял] а в т о р»), хтіла я піти подивитись на сю безщасну п'єсу, та не могла, бо на той час була слаба, врешті тим не багато втерпала. Без Зань-

¹ Смішне вбиває трагічне (франц.).— Ред.

² Гвоздем (франц.).— Ред.

к[овецької] Садовський мусить провалитись, бо та Базилевська,— всі признають,— *zéro personnifié*¹. Ну, як же тая польська *soirée de gala*² обійшлась? Чи була ти на їй? А піти слід було, безперечно слід. Еге, ото була історія! Наш пан господар ходили на масницю — у маскарад! Хто б сподівався? Каже, ніби зроду не був, то хотів побачити, що там воно таке, ну, і запевне, вернувшись, сказав, як і наш Пуц, що ходить не варт, а так хіба раз піти, аби в тому впевнитись.

Що ж би ще нового написати? Почалась ще настоящіща весна: у саду у нас цвітуть фіалки, тепло було так, що можна було сидіти в садку з роботою, як у хаті, без пальто: ото тільки вчора звечора насунув з моря туман, та такий густий, «непрозорий», що від нас Виноградної вулиці зовсім не було видко, та й сьогодні, хоч трохи проясніло, але гір нігде не видно, так наче Ялта на степу! Такий туманный час тепер для Ялти не вигідний, бо якраз оце згорів газовий завод і світла на вулицях нема, а як скінчатся місячні ночі, то вже буде зовсім тьма єгипетська! Сю ніч цілісіньку якийсь парохід простояв коло Ореанди, не зважаючись посунутись ні сюди ні туди в тумані — ото ще так же приємність!

У нас в хаті, «слаба богу, нічого нового», — велика хата все не зайнята, і там спить Настя.

Катюша журиться, що вже не в стані багато грати, та все-таки грає щодня, хоч небагато. П[ан] Дериж[анов] з весною щось було дуже розкашлявся і змарнів, аж було жаль на нього дивитись: тепер знов наче поправляється. Чисте нещастя, — коли лікар заслабне на сухоти — нема, здається, нещаснішої людини! Ще дивно, що п. Дер[ижа-нов] не тратить гумору чи, принаймі, не виявляє сього. Мені його дуже шкода! Хоч він сам часто любить говорити, що лікар мусить професіонально, «бесчувствено» відноситись до своїх слабих, але у нього самого се тільки теорія, а на практиці, коли б всі лікарі так відносились до своїх слабих, як він до мене, в той час як я була слаба, то епітет «друзья человечества» ніколи не бренів би іронічно... Коли я рівняю той час, як я лежала слаба у Ліщинської, і те, як зо мною обійшлись тут і пан і пані

¹ Уособлений нуль (*франц.*). — Ред.

² Гучна вечірка, гала-вечір (*франц.*). — Ред.

Дерижанови, то я бачу, що я не вдвоє, а в сто раз краще устроєна тут!

Ну до побачення. Тепер писатиму часто! Цілую тебе міцно!

Твоя *Леся*

9. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12 березня 1898 р. Ялта

Вілла Іфігенія,

28
18—98
II

Люба мамочко!

Тільки що отримала твого листа і, по-гоголівськи, одповідую зараз. Сподіваюсь, що досі вже отримались мої листи до Лілі і до тебе і ви вже знаєте, чому я мовчала. Раніш ніж писати далі про сю тему, я попрошу, щоб ти мені частіше писала про Уксуска,— мене дуже вразила звістка, що воно слабе. Маю надію, що, може, все-таки простуда не дуже серйозна. Але так чи інакше Оксана С[тарицька] поступила з дівчатками дуже по-свинськи, і се їй слід сказати. Моє здоров'я вже значно урівноважилось, настільки, що завтра п. Дерижанов сам згоджується «взяти» мене на публічні відчити тутешніх його колег по громадській гігієні («народное здравие»). Твої слова про безскутечність «блаженної лжи» зробили на мене таке враження, що я вже буду в сьому листі все писати по правді, не змінюючи «ні титли, ніже тії коми». Була я, справді, слаба досить неприємно, хоч і не тяжко. Такі припадки дрожі і головокруження, які були у мене торік під кінець вприскувань і давно, перед виїздом до Відня, і ще давніш, як у мене було щось вроді хореї (літ в 14—15, коли пам'ятаєш),— повторились тут у мене раз в кінці осені, коли було доволі причин для розстройства нервів, а вдруге оце тижнів три чи 2¹/₂ тому назад, без всяких серйозних причин, окрім хіба довгого писання вечорами і ще одної не так-то важної, але невчасної речі. П[ан] Дерижанов, що дуже наглядав за мною увесь сей час, прийшов до переконання, що се у мене істерія, не *grande hystérie*¹, звичайне, але все-таки така, що слід звернути увагу, бо вона може стати на перешкоді операції. І справді, коли отаке трусне на другий день після операції, то

¹ Велика істерія (франц.).— Ред.

навряд чи буде то гаразд для розрізаного сугава. Проте він каже, що се річ не така-то страшна, хоч і загайна, бо корувати її треба гігієною та водою, а ся курація, між іншим, і для ноги корисна. Тепер оце я щоранку витираюсь холодною водою (*kalte Einwickelungen*¹, про які ще Більрот говорив!) і двічі на тиждень беру теплу ванну; окрім миш'яку та заліза і бромистого препарату, Катюша пхає у мене, скільки я можу витримати, молока, яєць, м'яса etc. Годують мене з докторською тиранією: що на тарілці, те мусиш з'їсти! Ходить мені багато не дають, бо зауважено, що втома найбільше шкодить. Дивно тільки, що сі припадки втрапили на мене, власне, в той час, коли я, здавалось мені, мало втомлялась, на-пр[иклад], не ходила на урок і сливе нікуди. На урок не ходжу і тепер, і не ходитиму, бо нема потреби: я Льоні допомгла догнати товаришів у пропущеному за час слабості, а тепер він іде настільки добре, що може і без репетирування учитись. Отож я тепер під захистом богів і Катюші. Припадки, що були у мене перше щовечора, потім через день, остатніх три-чотири дні вже не повторяються, отже, може, сьому й кінець. Тільки все-таки тепер, знаючи, що се таке, я вже буду з ними осто-рожніше. П[ан] Дерижанов дуже дивується, що всі мої лікарі не звертали жадної уваги на мої нерви, хоч би вже ради хірургії, т[о] є[сть] через те, що так і вияви істерії безпосередньо мусять одбиватись на нозі.

«Впрочем, хирурги вообще во всех остальных областях медицины — сапожники!» — так заключив п. Дерижанов і, я думаю, по правді. Він радить мені їхати звідси (літом) не в Київ, а просто в Полтавщину, щоб там зайня-тись гідропатією, їдою і навіть літературною роботою, аби не біганням, кружковщиною, дебатами та іншими «гражданскими добродетелями». Хоч літ[ературна] робота, каже він, і псує нерви, та не настільки, як шарваркове життя в великому місті, а крім того, позбавити людину її професії чи навіть призначення — се значить вибити з колії, а вкуші з тим і з нервів. Тим часом от усе, що можна сказати на сю тему. У всьому іншому маюся, як і досі, т[о] є[сть] нога не болить і загальний стан, якби не сі нерви, то був би добрий. Тепер маю до тебе прохання відносно панства Дерижанових. Треба б справді, — жарти,

¹ Холодні загортання (нім.). — Ред.

мовляв, жартами,— пустити якусь «рекламу» про п. Деріжанова на случай, якби хто з київських чи інших знайомих їхав у Крим, бо, яко лікар і господар хати, п. Д[е-рижанов] заслугує, справді, більшої реклами, ніж яку я можу йому зробити. Шкода, що нема у нас знайомих межи лікарями київськими, що «посилають» людей у Крим. Звичайне, тут приїзні люди вдаються до тих лікарів, до яких їх посилають краєві «світачі», а п. Д[е-рижанов], не маючи, яко молодий лікар, між своїми знайомими столичних і губернських «світачів», сидить без роботи — ergo, і без гонорару. Ся річ, впрочім, більш залежить від Мойри, ніж від людей... А ось уже дві просьби, не так піддані сій богині: будь ласкава, купи і пришли сюди XII шумку Завадського (ту, що Укусус грає), я б хотіла подарувати її пані Дер[ижановій], а крім того, може, трапиться той чоловік, що продає срібні подільські вишиванки, то купи їх (самим сріблом шитих, без шовку і золота) на одну мужеську сорочку і пришли її, коли можна, пошиту, бо тут, не маючи машини, пошити трудно; п. Дер[ижанов] побачив якось мою блузку з срібною вставкою і прийшов від неї в нестям великий, все повторяв: «Ото якби мені таку сорочку на літо!» Мені ще тоді прийшла ідея, що слід би подарувати йому таку сорочку, тепер же воно й зовсім годиться,— буде дарунком пацієнтки.

Тепер, *ad res litterarias!*¹ Трупа Кропивницького тепер у Мінську, мені про се писав п. Мержінський (т[о] є[сть] що трупа вже там тепер), і я просила його піти запитати у Вороного, чи отримав він п'єсу і листа; сподіваюсь, що відповідь буде хутко, бо п. Мерж[інський] чогось дуже інтересується долею моєї «Троянди». На посилці, я добре пам'ятаю, я написала, звідки і від кого послано. Се просто земляцька недбалість, *alias*² свинство з боку В[ороного], що він досі ні тобі, ні мені нічого не пише. Чого ж було лізти: «Давайте п'єсу!»? Згоріти п'єса не могла, бо то було багато пізніше моєї посилки. Розписка у мене єсть — ховаю «як зіницю ока». Про Заньковецьку в ролі моєї Люби я писала в минулому листі. Тепер повторю, що я дуже рада Заньковецькій. Прошу тільки не називати спектакля «чтением монологов», не до смаку мені сей термін!

¹ Про літературні справи! (лат.)— Ред.

² Інакше (лат.)— Ред.

Над лисячими виразами я справді дуже сміялась. Положим, що од «солодкого» пера може справді бути «пятно» — теж солодке, напр[иклад], від шербету, — але ж такі речі не [до] громадської відомості! Вірші мої і «Іфігенію» пошли у «Вісник», тільки не посилай «Східну» і «Єврейську» мелодії, «Мрії» і «Зимову ніч на чужині», бо се я звідси послала. У 2-й книжці, власне, надруковані «Східна мелодія» і «Мрії». Про твою поему я давно була тієї думки, що її гріх «маринувати», — посилай лисам не гаючись! Я певна, що Ста[риць]кі своїм «Мазепою» не переважають твого «Орлового гнізда», бо, на мою думку, се найкращий з твоїх поетичних творів, а роман, певне, буде щось à la ¹ «Богд[ан] Хмельн[ицький]», отже, тим більше не слід, щоб за ними зоставалось *jus prima occupationis* ² сеї ще ніким поважно не зачепленої теми про Дорошенка! Щодо моєї драми, то у мене просив її Степенко для якогось полтавського видавництва (чи се збірка в пам'ять Котл[ярєвського], чи що інше, не знаю), але я відповіла, що перше треба випробувать на сцені, а тоді вже друкувать — ми, значить, стрілися думками з тобою. Як буде йти «Троянда», то ти візьми рукопись і відзнач ті місця, які вийдуть невдало, і по можливості зваж, через що іменно невдало, тоді я постараюсь поправити. Ну, однак, ти, і лиси, і кияни — всі хочете розвинути в мені *mania grandiosa*! ³ Йй-богу, розхвастаюсь!!

Що правда, мамо, то правда, — «олімпійство» не лежить в моїй натурі і трудно часом буває витримувать олімпійський спокій, але, по правді кажу, тепер у мене скоріш завзятий, ніж кислий настрій, — се вже, може, й не зовсім нормально, але мені здається, що я маю перед собою якусь велику битву, з якої вийду переможцем або зовсім не вийду. Коли у мене справді є талан, то він не загине, — то не талан, що погибає від туберкульозу чи істерії! Нехай і заважають мені сі лиха, але зате, хто знає, чи не кують вони мені такої зброї, якої нема в інших, здорових людей. «Nennt man die grössten Schmerzen, so wird auch das meine genannt» ⁴, — сказав Гейне, і я скажу за ним, але Гейне сказав, і по праву сказав, ще й

¹ Наче (франц.). — Ред.

² Право першого використання (лат.). — Ред.

³ Манію величності! (суч. лат.). — Ред.

⁴ «Коли назвуть найтяжчі страждання, тоді і моє назвуть» (нім.). — Ред.

другі слова, яких я не важуся сказати, тільки в години якогось безум'я вони все бринять мені в думці, і трудно буває заставить їх замовкнути.

Годі писати! Не слід мені ще писати таких довгих листів, сама почуваю, та трудно втриматись. Пиши ж мені скоріш, як масться Укусок! Дуже ждатиму звістки! Цілую тебе дуже, дуже міцно.

Твоя *Леся*

10. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

22 березня 1898 р. Ялта

Ялта. Villa Iphigenia.

10
18—98
III

Люба мамочко!

Думала було ще день-два зачекати з писанням, але треба написати таки сьогодні, а то ти як отримаєш раніше листа п. Дерижанова, то ще злякаєшся. Лист його не визваний нічим надзвичайним, але він просив у мене дозволу написати тобі, щоб вияснити щось там, чого нібито я сама не можу йому вияснити. Про мене, нехай собі пише! Здоров'я моє було поправилось, але оце днів три тому назад знов трапився напад, останні три дні хоч маюся добре, та вже не дуже вірю собі. Нема нічого страшного в моїх нападах, але все-таки і неприємно се, і скучно. Я думаю, що в сьому винна трохи і погода, що останні два-три тижні зовсім капосна стала: що роз'ясниться, то знов дощ і «гадость».

Поговорю і я трохи на лікарські теми. Не знаю, як мені відноситись до ради п. Дер[ижанова] не їхати звідси в Київ, а просто кудись чи в Гадяч, чи деінде. І досадно мені не бути зовсім у Києві і навіть якось немов мало-душно виходить, а разом з тим правда, що Київ, надто весною, якось натруджує нерви людині. Що сказати про залишення тут до іюня, та ще й з гідропатією? Дорого се буде, я думаю, дуже, та й давно вже я дома не була... Знов же досадно вертатись, не зовсім поправившись, т[о] с[тє] не настільки, наскільки можливо. Я думаю, що коли б на твоєму хуторі (прийшла коза до воза! — скажеш ти) я могла б зробити собі сама «водолечебницю» і «санаторію», то могла б я і в початку мая звідси

рушити. До мая, мусить бути, над Пислом ще холодно і, може, щодо лихорадки небезпечно. В Колодяжне їхати просто з Криму я боюся, бо там мені завжди був страх від малярійного бацила. Нарешті скажу, що я не панькалась би з своїми нервами так, коли б не зважила (і ти ж зо мною згодилась!), що сього року треба зробити операцію. Отже, для операції треба сили відпору не менш, ніж для виписування, може й більше. Коли йти на війну, то треба узброїтись. Ти бачила і знаєш добре, який вид і розміри мають оці мої нервові напади, і, певне, згодишся з п. Дериж[ановим], що з ними слід боротись. Тільки всетаки я ніколи не ставила себе ні центром світу, ні центром нашої сім'ї, а через те прошу обговорювати програму мого лічення, беручи на увагу загальний бюджет і загальні потреби та порядок життя нашої родини. Не приносячи сама жертв, я не хочу приймати їх від інших. Програму ж моїх ліків, певне, напише п. Дерижанов, і йому, я думаю, можна в сьому вірити більше, ніж навіть якому «свєтилу», бо «свєтило» може мене бачити тільки під час «візиту», а п. Дер[ижанов] бачить мене раз у раз і в здоровому і в слабому стані, до того ж він дивиться за мною дуже уважно, чого звичайне «свєтило» не роблять. Коли він чує, що зо мною негаразд, то кидає печене і варене і йде мене рятувати, а від «свєтила» сього не дочекаєшся... Смущає мене тільки те, що якимось чином виходить лічення *gratis*¹, але не знаю, чи не образиться мій господар, коли я надумаюсь йому платити. Може б, ти спитала у Антоновички (она усё знає!), як тут у Ялті звичайно платять лікарям, коли живуть у них на квартирі і в них же коруються? Тут у мене таких знайомих нема, щоб се знали.

Однак годі, а то як розпишусь... Рада я дуже, що Укусок одужав! Оце тільки що прийшов твій коротенький лист. Коли папи вже нема в Києві, то перешли йому мого листа і листа п. Дерижанова.

Цілую тебе дуже міцно!

Твоя Лєся

¹ Безплатне, за подяку (*франц.*).— *Ред.*

23 березня 1898 р. Ялта

Villa Iphigenia.

$$18\frac{11}{III}98$$

Люба мамочко!

Послала я тобі вчора листа, а сьогодні знов пишу. П[ан] Дерижанов чогось-то не рішився писати тобі сам, що, може, тобі се здається чудно або, може, навіть налякає, і просить мене передати тобі «своїми словами» те, що він збирався писати.

1°. Він уважає, що досі занадто багато звертали лікарі увагу на мою ногу і занадто мало, до крайності мало, на мої нерви.

2°. Нерви мої конечно треба корувати, поки не пізно, бо істерія, як відомо, може приймати і гірші форми, коли її запустити.

3°. Операцію при такому стані нервів дуже трудно вдатно зробити, т[о] є[сть] вона може страх як розхитати організм.

4°. Найперші ліки при істерії — се гідропатія. Воду, звичайно, кожний має дома, але, не випробувавши під наглядом спеціаліста, яка іменно форма водяної курації підходить до певного слабого, ризиковано починати її при домашніх обставинах. Отож рада така, щоб ходити тут в «водолечебницю» місяць-півтора або й два (коли треба буде): скоріш, що всього місяць, а потім завести дома те, що треба буде, та й їхати додому. Але позаяк гідропатія річ досить дорога, — тут в лічебниці беруть р. 30 на місяць, — то треба зважити, чи витримають фонди наші такий налог.

5°. П[ан] Дери[жанов] вмовляє мене, «коли я хоч трохи вірю в його авторитет», не повертатись в Київ до осені, бо географічні і громадські умови Києва мусять, на його думку, вибити мене ще гірше з рівноваги.

6°. Мені потрібний «санаторський» режим, а його чомусь дуже трудно запровадити дома, а часом і зовсім неможливо, бо се все-таки зв'язано з певним насильством над привичним життям родини. Коли ж мені може бути забезпечений дома водяний прилад, регулярність в їді і нагляд (як бачиш, і тут не вірять в мою основательність!), то я не маю потреби zostаватись тут на літо,

а можу їхати хоч і в Полтавщину, як тільки там стане тепло і можна буде врядити літнє пристановище.

Се все п. Дерижанов просить тебе прочитати, зважити і відповісти, що ти про се думаєш, в такій формі, щоб і він міг прочитати, аби потім,— знаючи наші фінансові обставини, час, який я можу провести тут, і перспективи на літо (де і як іменно я житиму),— проводити так чи інакше моє лічення, що потребує, на його думку, ще енергічніших, ніж досі, способів. Я думаю, що краще буде, коли ти напишеш просто йому.

Дещо на сю тему я вже раніш писала, але так, для обстоятельности, нехай вже будуть і повторення.

Здоров'я моє то ліпше, то знов поганенько. Вчора ввечері знов був напад, здається, найближча причина та, що я вимила ранком голову, а потім не досить багато лежала, отже, втонула (sic! ¹). Дивно мені, що се не одбивається на нозі, принаймі вона не болять, спасибі їй. Правда, я тепер сливе не виходжу з двора (балкон добре служить!), то нога має добрий спокій. На урок не хожу і не ходитиму.

Тепер, слава богу, можна звернутись до інших тем. Ти писала в передостатньому листі («а № котрий?»...), що посилаєш мені ще один том Байрона,— чи ти не послала, чи він не дійшов? Краще, коли не посилала, то пришли одразу два томи, 4 і 5-й, вкупі з іншими речами.

В листі до Лілі я запрошувала її приїхати до мене на великдень. Тепер звертаюсь до вищої інстанції, до тебе і до папи, чи не можна б справді устроїти її приїзд до мене,— запевне, якщо вона сама сього хоче,— я думаю, що і їй, і мені се було б не тільки приємно, але й корисно. Хто зна, як хутко я з нею побачусь, бо вона, здається, буде півліта в Колодяжному, а я вже напевне буду не там,— тільки де?

Бувай здорова! Цілую тебе дуже міцно!

Твоя *Леся*

Р. С. Цікаво знати поступ справ театральних.

¹ Так! (лат.) — *Ред.*

3 квітня 1898 р. Ялта

22
18—98
III

Люба мамочко!

Листа твого (№ 1) я отримала, він трохи невиразний, але, чекаючи виразнішого, відповідаю на сей. Що сказати тобі про мій «рятунок»? Запевне, і тут річ може бути тим часом про паліативи, та хто знає, чи не прийдеться мені все життя мати діло з паліативами. Тим часом і лагідні паліативи, як бром, витирання дома водою, і ванни принесли мені користь видиму, але стан моїх нервів все-таки ненадійний: одна безсонна ніч, невелика втома — і все йде шкереберть, очевидно, треба якоїсь міцнішої поправки, щоб могли витримати згубу крові, і багато безсонних ночей, і всякі інші наслідки операції. П[ав] Дерижанов раз у раз повторяє мені, що в Київ їхати не слід, бо там я не можу (м о р а л ь н о) не ходити, не пізно лягати, не провадити дебатів і т. і., а ми вже тут наочно бачили, наскільки це все має зв'язок з моїми нападами. В Києві буде la saison morte¹ в саму весну, час, коли люди або тримають екзамени, або марнобродять, мене чогось завжди лютить Київ весною (т[о] є[сть] не Київ, а кияни), якось нема тоді ні діла, ні навіть проектів, інертність, безділля... я розумію Галю, що вона, було, завжди металась і виходила з себе в такі часи. Моє нещастя, як і Галине, в тому, що я не завжди хочу спати тоді, коли всі інші сплять... Ну се, врешті, все філософія, той «взгляд и нечто», за який ти часто не хвалиш мої листи. Вернімось до реальних справ. Скучаю я не за Києвом, а за своєю родиною, за вами, і за доброю, нормальною роботою, і, може, багато за чим, чого в Києві нема. Вас я побачу у Гадячі, робота вернеться мені (більш-менш) з фізичною рівновагою, а все інше... чи не краще не думати про нього? Так, справді, якби думка слухала наказу! Властивий, найрідніший рідний край для мене — Волинь, туди мені не можна, а Київ і Полтавщина для мене однакова Україна. У Києві були у мене товариші, тепер їх один, два, найбільше три, а решта — «иных уж нет, а те далече»... Треба нових набирати, але се весною не робиться, се робота нешвидка, треба з осені починати. З того

¹ Мертвий сезон (франц.). — Ред.

всього виходить, що небагато втрачу, коли звідси просто в Полтавщину поїду.

А от коли б мені Ліпичок сюди приїхав на великдень, то вже се було б мені над всі подарунки! Я вже так на-строїлась, що в кінці сього тижня ждатиму з цікавістю прибування севастопольських парохдів.

Сьогодні отримала Байрона, спасибі! «Жизнь и искусство» давно получаю.

Ну, сумно мені, коли панове артисти не чували навіть слова «альтруїст»! І взагалі я не знаю, як вона поставиться, та «Троянда», аже zostався один тиждень до початку страсного, коли нігде нічого не грають. А на великдень Заньков[ецька] нібито має приїхати сюди, значить, у Києві їй грати «Троянду» не трапиться. Хіба, може, тут зіграє,— се буде хіба для мене особисто, бо ялтинській публіці будуть зовсім незрозумілі не то «спадщина» і т. і., а навіть «что такое м о в»...

Хутко буду знов писати, а тепер скінчу. Міцно цілую тебе і папу, коли він в Києві, і все наше громадянство.

Твоя *Леся*

Пані Борецька добре б зробила, коли б приїхала тепер: чудова погода! Така, як у нас в кінці апріля.

13. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

7, 8 квітня 1898 р. Ялта

26. 27. III. Ялта,
Виноградная ул. Вилла Ифигения,
кв. д-ра Дерижанова

Дорога моя дядино!

Оце тільки що отримала Вашого листа і зараз одписую, щоб не заважалося. Я Вам відповідала на Ваш різдвяний лист, та, видно, мій лист пропав — се таки часом буває... Шкода все-таки, бо що Ви думали про мене?! Потім я скільки раз збиралась писати Вам і Раді, ба навіть раз написала, та не схотілось посилати такого листа, під дурним настроєм він був написаний. Ся зима була для мене трохи краще минулої (97 р.), та все-таки поганенька: багато сили вимотали з мене вприскування, і ніяк я не можу вернутись «в свої береги». Нога, правда, поправилась трохи, та зате були всякі лихорадки, інфлуенци, екземи, аж бридко згадувати, а коли те все на-

решті минуло, то прийшлося трохи повозитися з нервами, та і досі ще мушу про них не забувати. Впрочім, тепер я здорова так, наскільки взагалі я буваю здорова; у нас тепер настояща весна, тепло зовсім, ясно і гарно, а се вже багато значить і для здоров'я, і для настрою. В сей вечір я надто в доброму настрої, бо завтра жду в гості Олесю, Лілію свою, оце вона, певне, тепер їде через Азовське море або північнокримський степ, а завтра о 9-й год[ині] увечері буде тут! Мені, може, вже не прийдеться виїхати звідси до юня, то такі одвідини мені тепер більш ніж до речі.

27.III. Листа В. И. я передала, і вона нарешті зібралась до мене. Справді, вона робить враження симпатичної людини. Багато розпитувала про Вас і казала, що напише Вам сама, але просила мене привітати Вас од неї, коли я буду раніш писати. Казала, що не могла довго зібратись до мене, перше через слабість, а потім через виїзд у Москву.

Що ж Вам написати про своє життя? Воно похоче на піскові часи, сиплеться та й сиплеться собі досить монотонно. Живу тепер як по-заведеному, роботи у мене мало: всього один урок, займає він ранком години дві; маю ще одну роботу для писання, але пишу мало, коли-не-коли. Більше місяця прийшлося повозитися з нервами, що були зовсім здуріли, ну тепер вже можна б і за нормальну роботу взятись, та доктор ще не радить, а каже, що замість роботи треба краще гідропатією зайнятись. Нехай і так. Все-таки помимо всіх лих я тут поправилась, так принаймі казала мама, як приїздила зимою, от побачу, що Олеся скаже. Се ж ми з нею хутко рік як не бачились!

Що таке нападає на Раду? Якись нариви? Бог зна що! Як приїдете до нас, то я їм не дам боліти, прийму се за обиду собі.

Напишіть, як справа з бібліотекою? Де Ви її помістите, коли будете виїздити. Я тут пробуду у всякім разі до мая (коли не юня), то Ваш лист мене застане тут.

Ну, прийшов мій ученик,— треба кінчать. Цілую Вас дуже, дуже міцно.

Ваша *Леся*

Спасибі m-me і m-He ¹ К[ойчу], що мене не забувають, кланяйтесь їм від мене.

¹ Папі і панвочці (франц.).— *Ред.*

8 квітня 1898 р. Ялта

27.III

Cher petit Radis! ¹ Давно-давно пора вже мені написати тобі! «Скільки я не собирався, а доселе не собрався». *Mais considérant que etc.* ², ти мене простиш. Твій лист був для мене дуже інтересний, багато в ньому нових фактів, та ще й таких, яких я од Софії і не сподівалась. Тепер тобі, може, і в Росію не захочеться їхати од своїх *sociétés* ³ — гляди! Сього літа ми вже певне побачимось з тобою, бо я думаю літо прожити в Гадячі і так уже наладилась проводити його з Вами. Вже 10 місяців, як я у Криму, з них 7 міс[яців] прожила я зовсім сама — не мало! Пора б уже і додому, — та ще «гріхи не пускають».

От коли зібралась писати і то якось без толку виходить. Діло в тім, що відколи я получила телеграму, що Олеся їде до мене, то втратила спокій і вже другу ніч не можу як слід спати, ото ж і в голові шум та дур від того. Знаю я добре, що раніше 10 ч[асов] вечора вона не може приїхати, і все-таки всякий стук смущає мене і заставляє бігти на балкон. Добре, що мій балкон такий, що з нього всю Ялту видно — буду цілий вечір сидіти і дивитись на уліцю. Коли хто приїжджає до мене (як, напр[иклад], зимою мама приїжджала), то мені все кругом починає здаватись новим і свіжим. Я тепер все думаю, що треба показати Олесі, і бачу, що в Криму єсть-таки що показувати. На тому тижні ми збираємось великою компанією в гори дивитись на водопад, потім треба в два міста поїхати з Олесею морем, потім послати її саму туди, куди я сама доступиться не можу. А яка досада, що я не всюди можу доступиться! Мені страх як хотілось би вилізти на гору Чатир-Даг, але там треба 8 верст іти пішки і значить — сиди і не рипайся! Ну, впрочім, нема чого пищати, се поганий звичай. Знаєш, оце я недавно, коли була больна, то все було, як тільки розкисну, зараз згадую: *Quatre canards... disaient à leur canardes fideles: quand finiront nos tourmentes* ⁴. І зараз робилось сміш-

¹ Моя маленька Раді! (франц.) — Ред.

² Але, зваживши, що і так далі (франц.) — Ред.

³ Товариств (франц.) — Ред.

⁴ Чотири качури... казали своїм вірним качкам: коли ж закінчатся наші муки (франц.) — Ред.

но самій з себе. A propos de quatre canards ¹ я про demoiselles Ammann ². Як се Jeanne ³ посніпилася заміж? Мені все здавалось, що вона ще зовсім Backfisch! ⁴

Мама казала мені, що ти хочеш остатись в Софії ще і на той рік, хоч би твоя мама і поїхала в Росію,— чи правда? Все ж таки ти приїдеш літом, сподіваюсь? Що тобі пише Зоря з Києва, як йому там подобається? Може, там йому скучно або погано здається? Як то йому покажеться ще, коли старша кузина приїде! Така маса кузин!

Скажи Ліді, що їй вже пора написати до мене, я, хоть не часто, та все-таки пишу, а вона, здається, рішила зовсім не писати, «стыдно так поступать единственной старшей кузине». Non, c'est inutile! ⁵ Далі не пишу,— нема толку! Прости і вір, що, їй же ти господи, скоро буду знов писати! Міцно цілую тебе et toute la famille ⁶. Кланяйся од мене m-me Белчевій і m-lle Домні.

Твоя Леся

15. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

11 квітня 1898 р. Ялта

18³⁰/_{III}98

Люба мамочко!

Хотіла я тобі вчора писати зараз же після Лілі і Оксани, але п. Дер[ижанов] мені не дозволив, бо в вечір приїзду наших і на другий день ввечері мене знов трясло, отож вчора я большею частию лежала на кроваті і займалась читанням та приємними розмовами — вчорашній вечір минув без жадних інцидентів, тож сьогодні вже можна писати. Приїзд Уксуса був мені дуже милою несподіванкою, мені чогось і на думку не спадало, що й Оксаничка може приїхати! Лілія не здалась мені ні худою, ні блідою, якою я чогось-то думала її бачити, а от Уксус,— не знаю, може, се я од нього одвикла,— вразив мене своїм витягненим, чисто «імпресіоністським» видом.

¹ В зв'язку з чотирма качурами (франц.).— Ред.

² Про панночок Амман (франц.).— Ред.

³ Жанна (франц.).— Ред.

⁴ Підліток! (нім.).— Ред.

⁵ Ні, це даремно! (франц.).— Ред.

⁶ І всю родину (франц.).— Ред.

Правда, було воно тоді дуже здорожене, а тепер мовби трошки цвітніше стало.

Стидно мені тепер, правду кажучи, що я визвала сюди Лілю, а тим самим і Оксану, бо тепер тобі і папі на свята мусить бути скучно і досадно. Справді, не знаю, звідки встановилась за мною слава альтруїстки! Може, се через те, що інші до кінця не завважають, що поступають безуважно і своєкорисно, а я хоч пізно, та побачу, але від сього ні мені, ні другим користі нема. Признаючи се все, я, проте, мушу сказати, що дуже рада гусям і що з їх приїздом мені знов усе здається новим і цікавим у Ялті. Я думаю, що і для дівчат наших буде корисно пробути тут тижнів два, шкода тільки, що шлях сюди такий довгий і втомний.

Спасибі тобі, мамочко, за всі справунки, що ти зробила для мене,— як подумаю, скільки я тобі за сю зиму клопоту завдала з своєю драмою та з іншими літературно-життєвими справами, то, далєбі, робиться сором, хоч і знаю, що робила ти се все без прикrostі. А за драму, то справді досадно, що вся ота заметня з репетиціями, збиранням акторів і т. і. була даремна, а що даремна, то напевне, бо, як виїде Заньк[овецька], то де ж знов тую примадонну шукать? Ні, видно, судилось мені бути «безкорисною» письменською. Боже мій, що мені Ліля нарозказувала про зчитку моєї драми! Та й ти ж писала... Ліля правду казала: «Публіці бракує таких драм, як «Троянда», але таким драмам бракує акторів»,— от і *sercle vicieux*! ¹ Ну, врешті, і я скажу, як п. Калмикова, «нехай вони скажуться» — і драми, і актори!

Вчора отримала повестку на гроші і папиного листа. Піду оце на пошту, а на листа папі відповім так днів через два, коли все виясниться з моїм ліченням. На жаль, оце з тиждень не можиму возитись з водою, а там буде великдень, то, певне, водолечебница буде закрита, отже, певне, почну туди ходити тижнів через півтора. П[ана] Дер[ижанова] я ще не питала про гонорар, як просив папа, та думаю, впрочім, що він мені і не скаже нічого виразного (він взагалі, яко молодий лікар, ще зовсім не вміє відноситись спокійно до сього питання), але я тепер маю дві нагоди довідатись про ялтинські звичаї в сьому напрямі, отож, днів через два-три знатиму.

¹ Зачароване коло! (франц.) — Ред.

Гусі мої оце тепер сплять, хоч всього 12-а година дня, ото ніяк не виспляться з дороги! Вчора вони були вкупі з усією компанією «увековечены» на фотографії п. Деріжановим, тільки фотографія ще не одпечатана, то не знаю, як вийшла. Про подоріж в Алупку і всякі інші речі і спостереження вони вже тобі, певне, просторо писали, бо вчора щось там півдня скромадили,— мені, звісно, не показували.

На сих днях все наше панство збирається їхати в Гурзуф, але я не поїду, бо я там раз була, то не варто ради бачених речей втомлятися. Якщо куди поїду, то хіба на водопад Учан-Су, бо там я не була, а, кажуть, є що подивитись. Товариство збиралось в Гурзуф сьогодні, але з самого рання здійнявся великий вітер, стало хмарно, і морем їхати не можна, прийдеться трохи пождати.

Оце з початком весни я все частіше звертаю свої думки на різні уліти і, коли б не боялась заулітитись, то писала б певне. Якось я переклала першу сцену з «Макбета» — пришлю тобі через наших. Може бути, перекладу шматок «Манфреда» або «Каїна», то теж пришлю. Переклади не так все-таки томлять, як свої уліти, надто коли вірш білий. Якось трапилось, що я досі ні в якому перекладі «Каїна» не читала і, певне, се ліпше, бо він зробив на мене найсвіжіше і найповніше враження, ніж всі інші поеми Байрона, що були мені раніш відомі з перекладів. І якими тепер мені мізерними здаються усі «москвичи в Гарольдовом плаще»! Ні, з Байрона красти не можна, ним треба бути, а хто ним бути не може, то має право тільки перекладати, і то без «отсебятины». Якось я читала переклад «Гамлета» Полевого — отже, люди грають на сцені, і ніхто не лає і жадних «закавик» не прикладає, а переклад препакошний: злизано багато чудових виразів, сливе цілі сцени. Характер Полонія спотворений, — вийшов не царедворець, а неотесаний грубіян (в сценах з дочкою); пісні Офелії зовсім якісь солдатські: «...он был бравый молодец!..» Мені весь час було жаль Мих[айла] Петр[овича], що його чудовий переклад «Гамлета» марнується, загнічений дикими умовами нашого театру і ще дичішим глузуванням чужих і своїх невігласів.

Однак я пишу, пишу, та, дивись, і на пошту спізнюся. Треба кінчати, чи то пак написати, як пишуть лиси: «Далі буде», бо, властиве, і половини ще не написано.

Не знаю, чи будеш ти писати нам на сім тижні, може,

часу не буде, а все-таки я сподіваюсь, що напишеш. Ніхто ніколи не писав мені так часто і так любо, як ти, і, запевне, ніхто й не писатиме. Коли думаю про се, то згадується мені сонет Гейне до його матері... Шкода тільки, що всі ми — і поети, і не поети — по більшій часті буваєм не варті своїх матерів.

Міцно, міцно цілую тебе. Спасибі і тобі, і папі, що ради мене пустили з дому на свята моїх гусів.

Твоя *Леся*

Р. S. Поздоровляю з великоднем тебе, папу, Микося, Зорю і Дору. Чи не було б ласкаве молоде панство написати до мене по слову хоч для рокового дня — великодня?

Моє вітання теж всім, хто мене згадає.

Ще раз міцно цілую тебе.

Пан і пані Дерижанови вітають тебе дуже гречно. П[ан] Дерижанов уже раз сварився зо мною, що я (як по правді призналась йому) забула передати тобі його привіт, і грозив за се штрафом, а я от знов мало не забула.

16. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

13 квітня 1898 р. Ялта

Ялта. Вілла Іфігенія.

18 $\frac{I}{IV}$ 98

Люба мамочко!

Тільки що отримали ми твого листа, і я, прочитавши, безпосередньо сідаю відповідати на нього, чи то пак писати продовження свого минулого листа.

Укус так, видно, справді дуже радий з своєї подорожі *, бо якось увечері, лягаючи спати, промовив, зітхаючи, з полегкістю: «Яка б я тепер була нещасна людина, якби не поїхала!» Тепер ся людина знаходить тільки єдиний привид для свого Weltschmerz ¹, а іменно, що у ч е б н и к и Ліля не дала взяти з Києва, хоч я готова не знаю за що заложитись, що ті учебники ні разу не були б навіть розкриті.

* Ліля не лає Оксану ні за подоріж, ні за що взагалі, принаймні я не чую того.

¹ Світового болю (нім.).— *Ред.*

Сплять обидві гусі на канапі, хоч п. Деріжанов з першого ж вечора призволяв їх взяти ще меншу софку з великої хати, але вони запевняють, що їм так зовсім добре. Украти тепер кого б то не було з Іфігенії трудно, бо людей у нас тепер дуже багато, а в великій хаті спить сам пан господар і його тесть.

Щодо моїх нервів, то біда їх знає, чого їм треба. Ну, нехай тепер ти думаєш, що я заслабла з нудоти, а торік? Ще перед вприскуваннями у Києві разів 3—4 були зо мною такі напади, раз Ліля бачила, а тричі ніхто не бачив, та факт той, що все-таки було. Нарешті, тут у Ялті сливе всі нудяться, але не у всіх же бувають такі штуки з нервами, як у мене. Врешті сі дні маюся добре, окрім перших двох вечорів зараз по приїзді наших. Може, то через те знов я не втрималась на висоті свого положення, що відколи отримала телеграму, що Ліля їде, то мало спала, а потім в той вечір, коли мали прибути наші з мальпостом¹, я послала назустріч Настю, і вона вернулася сама,—тоді я пережила досить прикрі хвилини від 8-ї до 11 г[одини] вечора. Але то все минуло і скінчилося як не може бути, то нема що й говорити про се.

Ти, мамочко, не зовсім мене зрозуміла. Пишучи про найближчі причини свого нервного стану, я натякала не на моральну прикрість, а на одну чисто фізичну обставину, про яку просто не хотілось писати в листі. Ліля тобі розкаже про се і, коли хочеш, про ту зимову пригоду, про яку я просто вважала не в а р т и м говорити, бо тепер воно здається мені скоріш комічним, ніж прикрим. Тепер же я попрошу Лілю тобі розказати, аби тебе се не мучило і аби ти побачила, що нічого особенного не було.

Про театральні справи Ліля мені розказувала чимало, і з її слів та з твоїх виходить, що було б добре, якби п. Яворський з товариством поставив «Троянду», але тепер я вже нічого не збагну, наскільки се можливо. Найда бачилася зо мною позавчора і старалась виманити у мене абсолютну згоду на постановку моєї драми тут, але я сказала, що, не знаючи учасників, не можу нічого з певністю сказати, а при тім сказала, що якби був той *jeune premier*², про якого мені писали добрі звістки з Києва

¹ Поштова карета для перевезення пасажирів і легкої пошти (*франц.*).— *Ред.*

² Перший коханець (*франц.*).— *Ред.*

(т[о] є[сть] п. Яворськ[ий]), та Заньковецька, та порядна артистка на роль матері, то тоді я готова згодитись, хоч знов не знаю, наскільки ся п'єса має смисл в Ялті. Про свою автрепризу Найда не признавалась, либонь, для якоїсь політики тонкої. Репертуар тут у них досить дикий, каже Ліля, бо вона бачила той репертуар.

Учора приходив актор Мороз і з ним якийсь галичанин наймати хату у п. Дер[ижанова] і вже було от-от згодились, та якось потім роздумались, що дорого, і відкинулись.

Катюша з своєю сестрою і квартиранткою (теж вірменкою) сьогодні все печуть якісь свої вірменські пундики, а паски (таки настоящі) замовлять десь у пекарні, бо в нашій кухні нема печі, а тільки духовка.

Богам про Микосю я казала, і вони в той час освітілися сонцем, а се ж запевне добрий знак.

Бувай здорова! Будемо часто писати, як не одна, то друга. Цілую тебе дуже міцно і папу. Не думай про мене нічого лихого, а то плакатиму.

Твоя Леся

Поздоровляю тебе і папу і все товариство з рбковим днем великоднем!

17. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

19 квітня 1898 р. Ялта

18⁷
IV⁹⁸

Люба мамочко!

Я думаю, що мої обидва листи вже досі до тебе дійшли і ти, певне, не дивуєшся, що моє «завтра» все виходить «післязавтра» — l'homme propose, dieu oppose! ¹ або скоріш le diable oppose ².

Шкода, що ти так сердишся на море, властиве, скоріш ти могла б сердитись на тих дурних людей, що везли тебе на пробитому пароході та ще й далі потяглись, не залававши дірки. З того, що якийсь хворий панич умер, проїхавши морем з Батума до Ялти (3 суток!), ще не значить, що така доля може загрожувати Оксаночці. Врешті,

¹ Людина передбачає, бог визначає! (франц.) — Ред.

² Чорт робить навпаки (франц.) — Ред.

певне, наші на Одесу не пойдуть, бо після ваших листів Ліля боїться везти Оксану морем.

Актори — народ зрадливий *par excellence*¹, і я їм теж не вірю. Вони тут до мене під'їжджають з п'есою, але я, певне, їм «Троянди» не дам, бо думаю, що в Ялті вона не має значення. На великдень були ми у Руденків, там все перелітали актори, між іншими і Науменко, отож він приговорювався до мене щодо п'еси, а Руденко Лілю «зондірував» щодо Балевича. Труп їх звичайна, без жадних «нових начал», так принаймні мені здається. Опе в неділю ставитимуть «Лимерівну», хотілось би мені піти, та не знаю, як випаде; коли статкуватиму сей тиждень, то, може, й могтиму піти. Часто, у всякім разі, не ходитиму, бо театр мене взагалі дуже втомляє. З сього погляду краще мені не ставити тут «Троянди», бо сі заходи навряд чи корисні були б для моїх нервів.

Мої «гусі» поживають добре і, здається, навіть поправились за сей час, Укус не навть не такий блідий став. Завтра збираються йти з бувшим своїм учителем Ніколаснком на Надсонову дачу, нехай підуть, воно ж таки слід. Певне, вони тобі описували, як ми тут розговлялись у стра с н у с у б о т у. Розговіни сі були найбільш похожі на шабас — ялось тії свічки перед кожною тарілкою, тая риба... щось досить восточне. Ми з Укусом писали писанки і тим справили певний ефект серед товариства. Сорочка, видимо, сподобалась п. Дерижанову, — ми її тут сполученими силами пошили без машини, бо у Катюші машини нема, а до пані Разумової тепер далеко ходить, бо вона вибралась уже зо всею родиною на кінець Садової улиці. Вчора до мене приходив Льоня «с визитом», так хвилин на п'ять, спішився, бач, на дальші візити... Людей у нас сьогодні поменшало: виїхав «коричневий пан» і батько пані Дериж[анової], а сестра її зосталась. Велика хата як не зайнята, так не зайнята. Врешті, про всякі сі Zustände² Ліля і Оксана тобі розкажуть хутко, то нема що й писать.

Вчора я почала перекладать «Каїна» Байрона, дуже мені хочеться послати шматок його в Київ. Як перечитаєш його, то пошли Степенкові, бо тож ми з ним наважилися в спілку вступити для перекладів з Байрона, нехай же він бачить, що мій замір серйозний.

¹ Переважно (франц.). — Ред.

² Обставини (нім.). — Ред.

Оце Катюша почала грать шумку (мою), треба слухать.

Міцно цілую тебе, Микосю, Зорю і Дору. Хутко знов писатиму.

Твоя *Леся*

18. ДО П. А. КОСАЧА

19 квітня 1898 р. Ялта

Ялта. Villa Iphigenia.

18⁷—98
IV

Любий папа!

Тільки що я поклала папір і написала дату, як мені принесли твого листа. Спасибі, дуже спасибі за карточку! Досі так якось було, що у мене не було твоєї фотографії. Як завжди на фотографії, так і тут, вираз трошки не той, але ж на се у кожної людини єсть фантазія.

Я збиралась писать тобі на страстному тижні, та якось не прийшлося за деякою роботою.

Про гонорар д. Дерижанову я надумалася так: його питай не питай, він нічого виразно не скаже, я се знаю з деяких прецедентів, а єсть у мене інша комбінація. Я з 1-го фєвраля стала заанімаєтьсє з його братом часа по 1½ — по 2 щодня, і за се Дер[ижано]ви беруть з мене на 15 р. менше за пансіон, тепер же я думаю заплатити їм всі гроші, нарівні з іншими пансіонерами, а моя учительська робота нехай іде за медицинську роботу п. Дерижанова коло мене. Здаєтьсє, так буде по правді.

Завтра думаю почати ходить в водолечебницю, коли погода дозволить і коли пані докторша, хазяйка лічебниці, не потребує всіх грошей (30 р.) вперед. З тих 75 р., що ти прислав, я 1-го апр[іля] заплатила господарям 50 р. (30 за хату, 15 — за пансіон і 5 за те, що з минулого місяця зоставалось), після всяких святкових і буденних видатків зоставлось мені коло 20 р. (бо «до нових» у мене ще дещо було).

Мій новий бюджет, як собі хочеш, мене лякає: 60 р. хата і пансіон, 30 р. вода... Одна потіха, що се не довго триватиме, найдовше до 1-го іюня. Доктор каже, що 1 або 1½ місяця лічення водою тут буде доволі для того, щоб бачить, які форми і прийоми його мені потрібні.

Тільки що явилічила, що коли я проживу тут до 1-го іюня, то за сей час (місяць і три тижні) мені треба буде 175 р.— не мало! А се вже найменше. І все це йде на «паліативи»!.. Але врешті, скільки не пици, нічого не допоможе, то краще мовчати.

Про своє здоров'я не маю що нового писати, воно все-таки краще, ніж було місяць тому назад. З того часу, як Ліля і Оксана тут (хутко два тижні), дрож у мене була всього двічі, можна думати, що далі й зовсім буде добре, хоч я, впрочім, мало в себе вірю, як ти знаєш.

Ліля і Оксана, здається, довольні своєю подорожжю, шкода тільки, що з мене їм погана компанія для гуляння та й погода не щодня кримська: то вітер, то хмуро, то холоднувати. Сьогодні вони ходили самі пішки в Чукурлар, до мові літньої домівки,— там їм дуже сподобалось. Якщо збереться компанія, то поїдуть ще в Гурзуф, а в суботу думають додому рушати. Не знаю, чого ти і мама так против вертання на Одесу, се напевне менше втомило б Оксану, ніж трое суток такої дороги, яку вони проїхали сюди. Ідучи на Одесу, вони на цілі сутки менше будуть в дорозі. Врешті се не моє діло, нехай самі думають, як їм вертатись.

Бувай здоров! Другого листа вже напишу в Колодязне.

Цілую тебе дуже міцно.

Твоя *Леся*

19. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

22 квітня 1898 р. Ялта

Люба мамочко!

Пишу просто так, щоб привітати тебе. Ліля і Оксана розкажуть тобі про все живими словами, то що ж описувати? Ще раз дякую тобі і папі, що пустили гусів до мене, а то не було б мені свято святом. Тепер, хоч і прикро, що вони хутко так мусять їхати, але дуже піддаватись тій прикrostі нема чого: хутко вже всі побачимось, чекали більше, почекаємо й менше.

Найда мене розсердила своїм лукавим під'їжджанням, і я їй п'єси не дам, хіба вже як Мих[айло] Петр[ович] приїде та нападеться на мене, то, може, у мене не стане

сили відпору, ну, та й справа тоді певніше буде. Про сюю «зграю» Ліля теж може розказати більш навіть, ніж я. Яворський здається тепер зовсім «прахом над моря водами». Маня теж засумувала трохи. А всі оці трупи plus ça change plus c'est la même chose ¹.

Вже пізнувато, треба вкладатися спати, а то нашим треба рано вставать.

Міцно цілую тебе і кланяюсь киянам. Сподіваюсь, що Дора, Микось і Зоря ще таки мені сюди напишуть.

Твоя *Леся*

20. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

1 травня 1898 р. Ялта

18¹⁹/_{IV}98

Люба мамочко!

Которий вже день збираюсь тобі писати і все якось не зберусь, а ти вже досі й сердишся на мене. Сьогодні я оце вперше пішла в гідропатичний заклад, — побачимо, що ще з того буде. Досі ніяк не можна було почати з різних причин, то погоди не було, то я сама була не в такому стані, щоб починати Wasserkur ². Страшного не робили мені нічого: спочатку закутали в одіяло, потім почали розтирати, перше через рушник по сухому, далі по мокрому, далі знов по сухому, врешті, знов закутали в одіяло і казали якийсь час лежати тихо, а там я встала і пішла додому. Спочатку я була втомлена, але от тепер (4-та година) по обіді) маюся добре і маю енергію писати листи, якої мені, напр[иклад], вчора і сьогодні рано цілком бракувало. Боялась я, коли б мене ще так, як Софію Віт[аліївну], «тройчаткою» не почали бити, але ні, кажуть, не будуть. Чогось я на ту воду чималу надію маю, може, того, що мені завжди холодне купання було ліпше, ніж гарячі ванни і всякі інші способи.

Детально тепер про своє здоров'я писати не буду, бо Ліля мала тобі про нього розказати, яко наочний свідок. Скажу тільки, що після її виїзду я була в тім же стані,

¹ Чим більше змінюється, тим більше лишається те саме (франц.). — Ред.

² Лікування водою (нім.). — Ред.

що й при ній, тільки що нога зовсім не боліла, як було якось при Лілі днів зо два. Нога взагалі тут мені не завдає лиха, бо вже скільки літ, як вона не була в такому мирному стані, коли не лічити року, проведеного в Болгарії. А нерви не мали досі причин поправлятися, а скоріш могли розстроїтись за остатні роки, і коли я досі на них зовсім не звертала уваги, то не дивно, що й вони на мене не звертають уваги, а танцюють собі, коли хочеться. Цур йому всьому врешті! Властиве, коли я которий день поводжуся як слід, то не можу скажитись на здоров'я, і всякий, хто бачить мене *dans mes belles journées*¹, видимо, відноситься скептично до моєї репутації хворої людини. Так, наприклад, вчора ввечері Балевич, тільки що прийшовши, здивувався, чого я лежала перед його приходом, а потім сам утік, порадивши мені знов лягти, і добре зробив, бо мені справді було не до гостей.

Чудний якийсь сей Балевич: щось середнє між «земледельцем» і актором. Розчарування від найдячої трупи у нього тепер саме гірке, але хто ж велів надіятись? Говорили ми з ним чимало якось про мою драму, і погляд у нього на неї такий, що мені трохи дивно, як він брався за яку б там не було роль у драмі, що, по його думці, кидає тінь на сучасну українську громаду, виставляючи її (громаду) людьми безпринципними, рабами тільки нижчих інстинктів і навіть людьми неінтелігентними і т. і. Заспокоївся тільки на тому, що се драма не побутова, а психологічна (вперше сього від мене довідався!), і порадив мені написати передмову, пояснюючу, що мої діячі говорять по-українськи тільки через те, що автор з України родом, але не через те, щоб вони були самі українцями. Щирість такої рецензії мені сподобалась, хоч, запевне, я не могла у всьому згодитись з нею. Заньковецька страшенно напалась на Бал[евича] за його «присуд» і спорилась з ним мало не до істерики.

«Ставити сеї злощасної драми», видимо, не прийде-тьс-я, бо щось уже всі примовкли про неї,— і овшем, скажу я. Грали досі «Наталку», «Чорноморців», «За Німан іду», «Не ходи, Грицю», «Наймичку», а сьогодні гратимуть «Жидівку-вихрестку», «Слава богу, нічого нового»... Бал[евич] дуже хтів грати Голуба в твоїй п'єсі, але, запевне, він не має жадного впливу на вибір репертуару.

¹ В мої кращі дні (франц.).— Ред.

Він у великому захваті від «Світової речі» і все мені її в приклад ставить. Найда тут їх всіх запрягла добре, будуть вони знати. Маня оселилася вкупі з Заньковецькою близько від мене, але бачимось ми не дуже часто, навіть не щодня, бо щоденні репетиції і спектаклі часом не дають їм і вгору глянути. Чогось мені дуже шкода Заньковецьку, все вірші Беранже згадуються: «Encore une étoile, qui file, file et disparaît»¹, вона зробила на мене симпатичне, хороше враження, і жаль мені її.

Отримала я ноти Левицького і карточку Френкеля, рада була і тому, і другому. Ноти справді гарні, і, здається, Старицький справді дуже дотепно говорить про Лисенка і Бетховена. Принаймні Левицький не тим винен, що він не Бетховен, а тим, що написав музику на слова Шевченка... Я, врешті, завжди вірила в переказ про Мопарта і Сальєрі. Френкель якось не дуже добре вийшов на сій фотографії, занадто en face², і вираз не властивий йому. Та все-таки мені приємний був сей знак товариської уваги.

На листи Микося і Дори відповідатиму тоді, як писати Лілі, себто хутко, а сьогодні, нехай вибачать, годі вже мені писати. Взагалі прошу не сердитись і не турбуватись, якщо часом трохи забарюся з листом, се може трапитись часом «так якось», без жадних поважних причин, а скоріше з лінощів. Цілую тебе міцно, дуже міцно.

Твоя Леся

21. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

4 травня 1898 р. Ялта

22
18^{IV}98

Люба Лілічко!

Прости, що запізнилася з пересилкою тобі Мишиного листа, ото все збиралася писати сама і ніяк не могла зібратись. Окрім моїх лінощів, тут ще винно й те, що в мене до 5-ї години дня так зайнятий час гідропатією і педагогією, що ніколи писати, а ввечері я часто буваю розклевана. Після вашого виїзду у мене ще раз був напад і п. Дериж[анов] мені голову тримав, значить — по всій формі.

¹ «Ще одна зірка, що падає, падає і зникає» (франц.).— Ред.

² Анфас (франц.).— Ред.

На другий день після того я почала «гідропатствовать» — і тим часом нападів не було різких, а тільки втома велика або п'яний настрій, все-таки далеко не врівноважений. І доки се я буду юродствовать?.. Піду завтра в театр, що то ще з того вийде. Се йду вперше, бо досі були все п'єси занадто нецікаві для того, щоб варто було жертвувати собою. Заньковецьку, Маню і Балеви́ча бачу, хоч не щодня, то все ж часто. В суботу вони виїжджають, — всі в досить маркітному настрої, а найгірше Балеви́ч, зовсім зав'яз і знов стратив усю свою бравуру.

Після вашого виїзду отримала я листа від Мих[айла] Вас[ильовича], де він просить мене написати, як ти доїхала до мене, чи не сталося чого і т. і. Я йому відповіла запевне, що все гаразд, хоч в той час сама трошки боялась за ваш переїзд до Одеси, бо в ту ніч у нас було щось похуже на бурю. Твоя картка з Одеси дійшла сюди аж 17-го! Ото порядки!

Шкода, що мало ти тут була і що ми аж надто мало були tête à tête¹, не все я тобі сказала, що хотілось і що слід було, та вже надія на літо і на твою умілість чути межі словами і читати межі щілками. Деяких тем я, правда, боялась чіпати ґрунтовно, вважаючи на свій «невменяемый» стан, — ти ж бачила, що й не всякі листи мені даром даються. Так, так, за все треба платити, а з яких фондів? Ну, врешті, нічого розкисати — якось-то буде!

Однак треба лягати спати. Міцно тебе цілую і руку стискаю, знаю, що не писатимеш мені тепер, то й не питаю ні про що.

Твоя Леся

Р. S. Мамі напишу хутко, на сьому тижні.

22. ДО МИКОЛИ ТА ІСИДОРИ КОСАЧІВ

4 травня 1898 р. Ялта

18²²/_{IV}98

Любі мої Микось і Дора!

Вибачайте, що пишу вам обом разом, — Ліля і Оксана розкажуть вам, як я тепер розлінувалась, то ви, не беручи з мене прикладу, вибачте мені. Спасибі вам за листи,

¹ Наодинці (франц.). — Ред.

я була дуже рада їм, шкода, що ви не можете писати частіше. Я не сподівалась, що тобі, Микосю, найлегша буде грецька мова,— об неї багато гімназистів зуби ламають. Таки видно, що ми з тобою еллінського роду. Ти, Дорочко, певне, хутко в Колодяжне поїдеш, то напиши мені звідти непременно, я вже давно нічого про Колодяжне не чула. У вас тепер, певне, всі, як і тут, говорять про екзамени. У нас у домі єсть хлопчик, що збирається держати екзамени 15 мая (Ліля і Оксана знають сього хлопчика). Тепер він розривається між учебниками і Жюль Верном, аж мені жаль його. Один мій бувший ученик приніс мені недавно «в знак уважения и благодарности» черепашку рожеву, таку, що шумить завжди, і шишку з кедра ліванського, се, може, вам здається пустяком, але тут гімназисти дуже дорожать черепашками і збирають з них колекції. Сьогодні я ходила дивитись на море у великий вітер, воно було гарне і зелене зовсім, як трава.

Сьогодні в пристані стояли дві міноноски, я згадала, як тебе, Микосю, якісь гімназисти так назвали, але вони брехали, бо ти зовсім не похожий на міноноску.

Бувайте здорові! Іншим разом ще напишу. Цілую міцно вас обох, і маму, і Зорю.

Ваша *Леся*

23. ДО П. А. КОСАЧА

4 червня 1898 р. Ялта

Ялта. 18 $\frac{22}{98}$

Любий папа!

Я вже писала мамі і Лілі про свій виїзд, тепер коротко напишу тобі, як діло стоїть. Виїду я звідси 28-го мая (в четверг) парохомом в Одесу. Там пробуду до 5-го іюня, раніше рушити далі не можу. Було б добре, коли б хто приїхав за мною в Одесу, д-р Дерижанов каже, що се непременно треба. Парохомом можу їхати сама, бо там нема ні пересадок, ні тряски, ні заважання вночі: парохом і відходить, і приходить ранком, т[о] є[сть] в час, для мене не опасний. А вже з Одеси в Гадяч путь не така проста. В Колодяжне я все-таки не одважусь їхати, хоч, може, се і неосновательно, на твою думку. Скажу тільки,

що всі мої хірурги не хвалили Полісся для життя людей з туберкульозом хоч би й такої форми, як у мене. До того ж і Дериж[анов] каже, що зовсім без купання (не в смислі ванн, а в смислі плавання) літо проводити мені не годиться. Він мені казав, що добре було б покупатись ще літо в морі, але в самій Ялті купання погане і літом порох та задуха, а загородні митарства мені обридли, не хочеться знов іти на циганське життя, розбалували мене Дерижанови. Поїду таки в Гадяч, а як би там справді було жити не вигідно, то ніколи не пізно і в Колодяжне приїхати. Тобі зо мною не трудно, я думаю, побачитись у Гадячі: їздив же ти туди торік. Я думала, що мама їде в Гадяч не тільки ради мене, інакше не тривожила б її листами про свій виїзд. Прости за лаконізм,— спішуся. Цілую міцно тебе, маму і гусів.

Твоя *Леся*

Гроші на виїзд у мене єсть, а якби ти прислав в Одесу мені рублів з 10, то вже було б з головою доволі.

24. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

14 червня 1898 р. Одеса

Одеса. 18 $\frac{2}{VI}$ 98

Люба мамочко!

Вибачай, що я досі тобі не написала; так щось не було ніякої енергії. Сама не знаю, чого я втомилась, бо на пароході було їхати добре і спати можна було. З Дерижановими розстались ми по-приятельськи, тільки неприємно було, що вони не схотіли взяти з мене нічого, окрім раніш условленої плати за квартиру і половинної плати за пансіон. Я дещо послала панові в подарунок звідси, та не знаю все-таки, чи «вирівняється тим залеглість». Про се врешті ми з тобою порадимось.

Тут мене зустріла Маргарита на пристані і завезла до себе. Вона перед моїм приїздом збиралась було перебиратись на лиман, та, отримавши мого листа, зосталась, бо я писала, що мені на лимані не хочеться бути сейчас. Тепер я оце пишу в її квартирі на Кузнечній вулиці (д. Сушкевича, між Спиридонівською і Гулевою).

Хотіла б я знати, чи виїде хто до мене сюди, чи ні. Коли ні, то я б сама виїхала. Хотілось би знати се до 5-го числа, бо довше я не розщитувала тут бути. Я думала, що ти мені напишеш сюди на ймення Комарова, а тепер, не отримуючи ніякої звістки, починаю непокоїтись, чи не розсердилась ти на мене за те, що я поїхала на Одесу. Але справді інакше було б якось чудно. Окрім того, мені здається, що в твоєму новому погляді на Маргариту винне просто якесь непорозуміння чисто припадкове, бо я в ній проти себе ніякої зміни не бачу. Що було позитивного чи негативного, те і зосталось. Врешті на сі теми ліпше говорити, ніж писати.

Дуже мені вже хочеться додому, до тебе, «на тихі води, на ясні зорі», все здається, що там скоріш минеться моя втома і сей змінливий стан то кипіння, то замерзання, в якому я тепер постійно пробуваю. Шкода, що не можна мені поїхати в Колодяжне і побачити усіх в зборі, але я таки думаю, що не можна, коли навіть се і «самовнушення», як думає папа, то і се ж річ для здоров'я небезпечна. Я сподіваюсь-таки бачити наших в Гадячі, бо раз, що і їм слід літом купатись, а друге, я буду без Лілі скучать, ми з нею мало бачились сього року.

Ну, годі писати. Ще, може, сей лист і не застане тебе в Колодяжному.

Цілую міцно тебе і папу і всіх малих. Маргарита і Комарови кланяються тобі. До побачення!

Твоя *Леся*

25. ДО П. А. КОСАЧА

17 червня 1898 р. Одеса

Одеса. 18⁵/_{VI} 98

Любий папа! Сьогодні оце приїхала Ліля. Доїхала, звичайне, добре, впрочім, вона вже тобі телеграфірувала. Днів через три виїдемо звідси,— раніше Ліля каже, що не може.

Шкода, що в Гадячі довго не буде нікого, окрім нас двох,— і що се ви там всі засіли в тому Колодяжному? Поїдемо звідси так, як ти казав: на Єлисаветград. Я перше було думала, що треба їхати на Ніколаєв, але коли на Єлисаветград скоріше, то й добре. Чого ти казав, що

не скоро побачишся зо мною? Хіба ти не думаєш хутко бути в Гадячі? Тобі вже, певне, і так Колодяжне за зиму наскучило, приїздив би ти краще у Пєлі купатись!

Не думаю я, щоб мені було у Гадячі недобре. Як я уже писала, складної гідропатії мені не треба: не прийшлась вона по моїй натурі, а звичайні ванни та витирання вже ж таки можна скрізь врядити. Деріжанов казав мені, що треба спробувать купатись в річці і коли не буде такого возбужденія, безсонниці і болі в руках, як було після холодних обливань, то можна і все літо купатись, а як буде погано, то триматись обтирання і ванн. Головно — треба палягти на «сапаторський режим», щоб до осені поправитись, а там уже вдатись до хірургів та невропатологів (ще пова халепа!), щоб установити дальший *modus vivendi*¹ з моєю ногою та з нервами. Ти писав: «коли твоя істерія не пройшла»... пройти вона так хутко не може, бо я нею слаба не від сьогодні, а далеко давніше, ніж се було признано офіційно, стоїть тільки дещо пригадати. Добре й те, що вона трохи ускромилась і припадки хоч і бувають, та вже не так часто, як було в марті та апрілі.

Тільки що дали мені твій лист. Сумно було його читати. Чого се так, що ти в Гадяч не приїдеш? І що такого лихого у нас? Ти вже краще пиши по правді, я ж не в такому стані, щоб мені не можна було говорити про наші спільні справи. Боюсь, що і я, може, причиною твоєму настроєві, прямою чи непрямою, се вже однаково. Коли ти не можеш приїхати в Гадяч, то я, може, згодом таки поїду в Колодяжне, хоч не надовго, от тільки з дороги відпочину. Сама не знаю, чого я тепер так втомляюсь, от і тут, приїхавши, днів три навіть рука до листів не здіймалась.

Ну, та якось-то буде, ще, може, й добре буде.

До побачення. Цілую міцно тебе і маму і всіх наших.

Твоя *Леся*

Р. S. З Гадяча ще писатиму. Чому мама не пише? Коли мама буде в Гадячі? Ліля казала, в іюлі. Чи так се? Чого так пізно? Ліля вже на Лимані, у Комар[ових], а я тут в Одесі, у Маргарити.

¹ Спосіб життя (лат.).— *Ред.*

30 червня 1898 р. Гадяч

Гадяч. 18.VI

Дорога дядино!

Давно Ви вже мені не писали. Як там з Вами і що? А Ліда то вже, певне, і ймення моє забула! Рада ніколи не балувала мене листами, а тепер уже, певне, зарок положила. Правда, і я давно не нагадувала Вам про себе, та щось я була трохи розклеїлась весною в Криму, то й писать не хотілось. Нічого особенного не було, тільки нерви були розпустились, а се гірше слабості писать заважає. Потім поправились, як літо встановилось, та й поїхала оце сюди*. Радив там мені один доктор ще одне літо в морі купатись, та вже мені досадно було, що я більше року дома не була, то я пожертвувала морським купанням і подалась на Псьол, і хоч купання гірше, зате жити ліпше. В Ялті мені від Нового року було жити добре, якось випало устроїтись в дуже добрій сім'ї, але купання в ялтинській гавані поганеньке, прийшлося би вибиратись куди-небудь на літню домівку, а там уже комфорту не жди, прийшлося би знов «общество самопомощи с единственным и непременным членом» засновувать. Ще якби хто з наших міг бути зо мною літом, а так самій обридло. Тут мені тільки моря бракує, а що сонця і спеки, то тут, може, не менш, ніж у Криму. Вся весна і тут, і в Криму була досить холодна, зато тепер уже припекло!

В Колодяжне кликав мене папа, та я туди побоялась їхати, щоб знов малярія не вхопила, — було б се не дуже до речі.

Чи писала Вам Т.? Вона була у мене всього раз, ранньою весною. Казала, що буде у мене на великдень, та щось я її більше не бачила, може, вона знов заболіла, абоощо.

Коли ж Ви приїдете до нас? Я вже Вас на осінь сподіваюсь. Чи правда, що Рада думає зоставатись в Софії, щоб кінчать школу? Чи варто се? Аже в Росії школи не згірші, напр[иклад], одеська дуже добре поставлена. А то киснуть там у тій Софії! На чому стоїть діло з бібліотекою? Недавно один добродій розігнався: «Чому Ваша

* Тут зо мною тим часом тільки Ліля, а мама з Дорою хутко приїдуть, всі інші будуть літо в Колодяжному.

дядина не подарує бібліотеки Львівському університетові?» — «Даруйте, кажу, Ви, коли багаті!» — так він мене розіслав! Які-то ми всі патріоти на чужий кошт!

От коли б Ви вже скоріш приїздили, то якось би краще було. Коли не для Вас, то для Ради і Зорі було б краще. Ми з Лілею були б дуже раді, коли б Ви зібрались на осінь до нас. Пишіть мені сюди, які Ваші плани. Аж сумно, що так давно немає жадних звісток. Цілую міцно Вас і Раду і Шишманових. Софійським знайомим моє вітання.

Ваша *Леся*

27. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

11 липня 1898 р. Гадяч

18²⁹
VI

Люба мамочко!

Не знаю, чи застане тебе сей лист, та все-таки напишу на всякий случай. Діло в тім, що тут приїхав дядя Саша (днів три тому назад) і думає пробуть тут до 20 юлія (сам приїхав). Він тут стривається з компанією гадяцьких «любителів» і хоче подати їм ідею, щоб поставили твою «Світову річ», отож дуже просить мене, щоб я написала тобі і попросила, аби ти привезла з собою п'єсу, хочеться йому поставити її, навіть сам збирається грати. Тепер тут маються заснувати приют і для того збирають фонди, отож між іншим дають спектаклі — вже два було. Справді, привези п'єсу, їй би слід бути поставленою в Гадячі. Привези теж которий там примірник моєї драми, хочу дядькові показати, а то він уже обіжається, що я «ховаю» од нього драму, написану при його сприянні, а я зовсім не ховаю, тільки не хочу вголос по чернівці читати, бо взагалі не люблю її читати і навіть вважаю, що то мені «вредно». сам же дядько нехай прочитає, мені цікаво, як вона йому здається. Одному психіатрові, п. Черняхівському, вона сподобалась, побачимо, що другий скаже.

Ну, не буду більш писати, бо що ж так, на безвість. Та й побачимось хутко. Бувай здорова! Міцно цілую тебе і молодую гусю.

Твоя *Леся*

Р. С. Лист твій сьогодні отримала. Дуже раді, а то вже було дуже прикро, коли Каролеві лист прийшов, а нам ні, ми вже думали, що се неспроста, ну, а тепер уже все гаразд.

Кароль, власне, тепер на ярмарку, коня купує, одного приводив сюди, та не купив, щось там у ньому зганив. Думає купити рублів за 30, хоч вибір тепер малий, ярмарок уже кінчається, шкода, що твій лист пізенько прийшов.

28. До М. І. ПАВЛИКА

14 липня 1893 р. Гадяч

18² 98
VII

Шановний друже!

От і знов я пишу до Вас — через три роки... Не раз хотіла раніше писати, та одно, що не знала куди, а друге, що обставини не сприяли відновленню перерваного листування. Чула я через люди, що Ви на мене за щось (хоч мені й казали, за що, власне, та я все-таки скажу «за щось») ображені, згадую про се не для того, щоб просити вибачення: просить той, хто винен, а я не винна перед Вами, бо ніколи нічого проти Вас не писала, не говорила і не думала. Я думаю, підкреслених слів досить, щоб зважити, що жадній образі між нами нема місця. Коли ж що у моїх літературних виступах могло Вам не подобатись, то се не повинно кидати тіні на наші відносини, бо пі я, пі мої писання ніколи не були ідеальними — сподіваюсь, і в Ваших очах,— а проте се не заважало Вам звати мене своїм другом. Може, не все те, що я писала і друкувала торік, написала б я тепер, або, може, було б воно виражене в іншому тоні і трохи іншому змісті, але тоді я інакше не могла, скажу знов, не могла «по долгу совести и чести»,— такі довги, повірте, не завжди приємно платити, але вже натура моя така, що кожний довг я мушу виплатити, інакше не буду в згоді з собою. От і все про сю справу, що я хотіла сказати Вам; я сподіваюсь, що Ви розумієте мене і що більш ніяких запевнень і роз'яснень Вам не треба.

Тепер друга справа. Мені казали, що Ви хочете видавати збірник в пам'ять Миколи Васильовича і що закликаєте до участі всіх, хто має які спогади і відомості про нього. Прийняти участь в цьому збірнику я хотіла б конечно — се теж довг, хоч і смутний, та не тяжкий. Тільки не знаю я, чи мої спогади мали б увійти, яко матеріал, поруч з іншими, в біографію, написану Вами чи ким іншим, чи вони могли б прийняти форму самостійної статті; се мені треба б конечно знати, бо від сього залежить форма і розмір роботи. Теж хотіла б я знати, коли має видаватись збірник і чи єсть які фонди для нього? На яку адресу посилати матеріали? Було б добре, якби Ви зараз одповіли мені, бо, власне, тепер обставини сприяють для збирання таких матеріалів, пізніше вже буде не так вигідно. Власне, сього літа єсть мені можливість бачити родичів Миколи Васильовича і мати стосунки з деякими сучасниками і приятелями його і його жінки. Пишіть же скоріш!

Вчора була я на хуторі М[иколи] В[асильовича], бачила дітей Галиних, багато портретів М[иколи] В[асильовича] і Галі... Тепер пишу Вам під свіжим враженням, при збуджених спогадах... «Нема його, і мов людей не стало», — писала я на вінку, що посилала з Ялти в Київ на могилу Миколи Васильовича, сі слова не раз бриніли мені в думці вчора ввечері. Багато могла б я Вам сказати тепер, але писати було б довго. Бувайте здорові! Як будете писати про справу, то напишіть і про себе, я давно нічого не знаю про Вас.

Завжди однаково прихильна до Вас

Леся Українка

Р. S. Пишіть мені в г. Гадяч, Полтавск[ой] губ., просто мені.

29. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

28 липня 1898 р. Гадяч

16
18 VII 98

Милая Лілія!

Пересилаю тобі листа. Вибачай, що розпечатала, для легкості пакета, але ж ти знаєш, що я його не читала.

Сьогодні ми отримали одкритку од Миші з Києва, — питає, коли там буде папа, щоб їхати з ним далі до

Гадяча. Ми телеграфіювали, що папа невідомо коли буде і що ждати його в Києві не радимо. Думаю, що Миша прийме се на увагу і виїде сюди, може, завтра. Од тьоті Єлі нема ще ні слуху, ні вісті. Серг[ій] Кост[янтинович] вчора ввечері поїхав, ми з ним ранком були на хуторі, чимало ходили, так що я таки добре втомилась, але, проте, піяких випадків не було, навіть не починалось, — добрий знак! Наша група (в другій позі) вийшла дуже добре, а в першій позі погано зовсім. Сергій Костянт[ино-вич] ще раз тобі кланявся і просив нагадати, щоб ти не забула про нього, як їхатимеш у Дерпт.

Напиши, як ти застала наших в Умані, коли ви з Тосею вмовилися їхати і які плани Костецького?

Листа Кат[юші] я одправила, слава богу!

Дядько сьогодні ввечері має виїздити і таки зважив заїхати на Орел. Вчора він з Кузьміними на човні катався, — на щастя, я була на хуторі, коли вони збирались, і доля врятувала мене від сеї *partie d'ennui*! ¹ Шкода, що ти виїхала, тепер, як Миша приїде, було б ліпше, якби ми обидві були тут, та що вже — «долг выше всего!».

Бувай здорова! Цілую тебе міцно, моя Лілія, Джілія, Ліліточка! Папу і все товариство теж міцно цілую.

Твоя *Леся*

Р. С. Ділова справа: ніяк не можу знайти чулок, що ти значила, де ти їх сховала?

30. ДО М. І. ПАВЛИКА

1 серпня 1898 р. Гадяч

18. ²⁰/_{VII} 98

Шановний друже!

Спасибі за швидку відповідь. Скажіть ще одно: чия має бути укінчена редакція роботи, Ваша чи моя? Збираю матеріали, дещо вже маю, але ще треба вдатися до скількох людей, що живуть в різних містах, не знаю, скільки часу займе се листування, і через те не можу визначити певного терміну своїй роботі. Хотілось би до

¹ Нудного товариства! (*франц.*) — *Ред.*

роковин (до октябрю) скінчити, але обіцяти не можу. Тільки що отримала велику пачку рукописних лекцій учительських М[иколи] В[асильовича], як знайду де підпис, то Вам пришлю, а як ні, то випрошу у кого з кореспондентів. Я тільки сьогодні знайшла Вашу приписку про се, і то зовсім несподівано — така вона маленька і незначна. Я чула, що в [Петербурзі] збирались матеріали, не знаю, чи то для Вас, чи то щось зовсім незалежне? Тим часом обставини складаються мені до роботи добре: люди і матеріали сприяють, а навіть здоров'я мало заважає, бо значно поправилось проти минулого року; до зими, я знаю, здоров'я мусить витримати, бо літом я завжди маюся краще, а там вже все одно робота буде скінчена, так що за мене не бійтесь, буду «держатись». Енергія тим часом служить, сподіваюсь, так буде до кінця сеї роботи, бо ніхто ж її на мене не накидав — сама я обізвалась.

Щодо коштів, то я не допущу, аби Ви брали їх на себе, то було б не по правді. Обрахуйте, скільки треба буде на видання, а решта моє діло.

Спішитись дуже з виданням, на мою думку, не треба, себто спішитись в ущерб ґрунтовності, але, звичайно, «монятись» не треба, я се тямлю.

Скажіть, як справа стоїть з друкуванням дядькової кореспонденції, що почалось у «Ж[иті] і с[лові]»? Мені крайня досада, що я сі дві остатні зими зовсім не могла збирати по бібліотеках тих дрібних статей, про які Вам колись казала. Я була таки почала ту роботу, але сидіння правцем в публічній бібліотеці показалося вище моїх сил, а помічників не було. Не думаю, щоб і сеї зими вийшло краще, бо, може, таки будуть мене різати, тоді знов полежу трохи, а там побачимо — загадувати ще рано. *Qui vivra verra!*¹

Дрепера хотілось би мати. Попробуйте прислати, а кошти я зверну у всякім разі.

Бувайте здорові!

Л. У.

¹ Поживемо — побачимо! (франц.) — Ред.

20, 24 серпня 1898 р. Гадяч

18⁸
VIII⁹⁸

Моя милая Лілія!

Що се ми одна одній не пишемо? Аж чудно! Положим, ти писала «до громадської відомості», але ж, може, знайшлось би що-небудь і до особистої моєї? Я тепер взагалі мало листів пишу, втравилася в переклад (рос[ійський]) «Блакитної троянди». Мама і Серг[ій] Кост[янтинівич] «весьма очень искусно» заставили мене дати слово, що я її перекладу ще до виїзду в Київ, і тепер я караюсь за власний *sentiment d'honneur*¹. Переклала оце дві перші дії і просто мало не згинула од нудоти: цур йому, перекладати власні твори! Треба скоріш прославитись, чи що, аби вже знайшлись такі злощасні люди, що прийняли б на себе сю невдячну роботу. Сьогодні напало на мене завзяття лінощів, і я перекладала не тільки вдень до обіду (що роблю кожен день), але й увечері — ну та вже досить. Більш нічого особливого не роблю, перечитую лекції М[иколи] В[асильовича], прочитала «Париж», «Об искусстве» Толстого, скільки драм Ібсена, все то читалося, висячи в гамаку або лежачи увечері в ліжку, мої очі колись скажуть за се «спасибі!»!

12.VIII. Три дні провалявся мій лист, поки я знов зібралась взятися за нього. Діло в тім, що почала я його увечері, витративши енергію на перекладі, другого дня зрання ми з Мишею і Фотею (що тижнів півтора як у нас) поїхали в Броварки дивитись на могили і знімати з них фотографії. Я вилізла тільки на одну, але зате на саму найвищу,— вид з неї дуже широкий і хороший. Миша, а надто Фотя вилазили мало не на всі могили. Вітер був у той день навісний, і могили дуже слизькі від сухої трави, отже, вилазити, а надто злазити було не дуже-то легко.

Після сеї подорожі я вже другу половину дня нічого не писала і навіть здавалось мені, що я не зовсім здорова. Проте другого дня, коли наші вибрались в Цяцьчин хутір, то і я поїхала з ними. Не знаю, чи була ти на тому хуторі? От хороше місце! Якби там була вода, то

¹ Почуття честі (франц.).—Ред.

було б там ліпше жити, ніж у Гадячі (*abgesehen*¹, що там нема в чому жити — ні хати, ні хижки не лишилось з давніх часів). Садок там гарний, тільки, звичайне, запущений до стану справжніх сельвасів (*sauvagerie*², — мовляла Ліда), є там хороші дуби, берести і сливок видимо-невидимо. Вид на хутірську балку і на близькі ліси чудовий. Фотя з Мишею і там дещо здійсмали, але я ще їх знімків не бачила. Фотя тепер став завзятим колекціонером, накупив на ярмарку з півдюжини різних плахот, чим і заслужив від Лисавети прозвище «плахтёр». Він якось виріс немачо і вилюднів за сей рік, хоч все-таки, певне, нового порошу не видумас... В сю хвилину він сидить надворі і малює Аню Пемірову на фоні плахти. Має він тепер три «натури»: Аню, Лену і Мишу нашого*. Аня і Лена малюються просто як «головки», а Миша — в гамаку межі шовковицями в позі «спящого». Я, слава богу, не підходжу під Фотин смак і через те «увековечена» не буду.

Вернувши з Цяцьчиного хутора (по дорозі ми ще заїздили в Ковалевщину), я вже добре розломилась і ввечері, а надто вночі, була слаба, — нічого особливого, тільки жар і нога боліла. Вчора цілий день валялась в такому стані, а сьогодні вже маюся ліпше, хоч іще не зовсім добре. Та вже коли пишу, то живу (*scribo, ergo sum*³). Літо минає, і треба зарані миритись з думкою, що такі напади жару і болі ноги будуть від часу до часу прокидатись, бо навіть у Криму вони були. *Ceterum censeo gambam meam resectam* (чи, може, *rescendam*?) *esse*...⁴ Отримала я через тьотю Єлю запросини їхати з Садовськими в Крим, але запросин прийняти не могла, бо, *primo*⁵, не думаю проводити взагалі зиму в Криму, а думаю скоріш вдатись до хірургії, коли буде можна; *secundo*⁶, я Садовських сама не знаю і їхати з ними учителькою їх дочки рішитись не могла б без великої крайності, бо коли б ми потім не зійшлись у чому, то і їм було б ніяково відмо-

¹ Помилувши (*нім.*).— *Ред.*

² Здичавіння (*франц.*).— *Ред.*

* А ще надвечір почав малювати Женю Кучинську, малює він тепер багато краще.

³ Я пишу, отже, я існую (*лат.*).— *Ред.*

⁴ Зрештою, думаю, що ногу треба відтяти... (*лат.*) — *Ред.*

⁵ По-перше (*лат.*).— *Ред.*

⁶ По-друге (*лат.*).— *Ред.*

вити мені (все ж там ніби якась «родичка»), та й мені не по натурі кидати людей, виїхавши раз вкупі з ними. Умови життя, правда, були б дешеві: 10 р. я мала б платити за хату, а їду мала б від Сад[овських] за те, що вчила б їх малу дівчину; жили б ми у Сімеїзі — верстов 5 від Алупки. Я не чула, щоб у Сім[еїзі] хто жив зимою, і, певне, се місце яко зимове помешкання не дуже вигідне, бо з Алупкою і Ялтою зносили, здається, не щоденні і їздити треба на лінейці. Все-таки їхати людині самотній в незнайомому сільї і в доволі глухе місце трохи страшнувато. Досить того, я вже відмовила. Дай боже, щоб не прийшлося жалувати, — що ти на се скажеш?

Оце через тиждень маємо їхати в Київ. Там, певне, прийдеться попасти мені між акторщину — страшить мене се, та що ж робить, може, хоч яку-небудь мою раду приймуть на увагу.

Взагалі не з легкою душею їду в Київ, але, врешті, може, буде ліпше, ніж я думаю. Приємно, що досі у нас з мамою добрий лад, правда, що тут нема і не може бути київських причин до нарушення ладу, впрочім, їх тепер і в Києві мало — се, як з якого боку, і добре і недобре (фраз безтолкова, але ти її, сподіваюсь, зрозумієш толково). Миші теж в сей раз ліпше тут живеться, ніж давніше, нема тієї гостроти на кожному слові, хоч все-таки для досвідченого вуха дисонанси часом прориваються, але вони для «непосвященных» незамітні, і то вже добре. Все-таки не знаю, журитись чи радіти тому, що Миші не вдається попасти в Київський політехнікум... Ну, та ти вже се знаєш, то нащо й писать на сі теми. Та й взагалі приходится кінчать, бо треба лягати, а «продолжение в следующем №».

Цілую міцно тебе, Уксуса і товариство.

Твоя *Леся*

Р. С. Єдина гадяцька новина: у Немирових був bal costumé¹, після нього знята група з усього товариства в костюмах, а потім усе товариство, теж у костюмах, попровадилось гулять берегом аж до Стоянового хутора. Вид досить надзвичайний.

Вчора нарешті отримала листа від Кр[ивинюка], коротенький і, як завжди, трохи невиразного змісту, але вже

¹ Костюмований бал (франц.). — Ред.

в ньому нічого «до пояснення» нема. Пише, що вмерла якась його знайома в Астр[ахані], не знаю, чи се та сама, що мала їхати в Крим? приходиться догадуватись. Ну, та не мені вгризатись до людей за невиразність: «Поки інших учить, себе вперше треба вмити».

Ще раз бувай здорова!

От іще що: чого ти хочеш тримать екзамен в сент[ябрі], де ти візьмеш час на підготовку? Йй-богу, не замороюйся даремне!!

Фотя тобі кланяється.

32. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

19 вересня 1898 р. Київ

7.IX

Дорога дядино!

Почала я Вам вчора писати, але потім роздумалась і відложила на сьогодні, коли будуть відомі скутки Зориних екзаменів. Як бачите, він прийнятий. Поки почнуться заняття, я буду зацікавлюватись з ним, щоб часом не забув чого. Надто треба налягти на диктовку, бо все-таки він пише по-руськи неважно. Потім, коли він ходитиме в гімназію, теж буду репетировать його по всіх предметах, окрім греческого і математики, бо в сих двох я і сама не міцна. Тепер я буду начальником учебної команди, бо Ліля думає провести зиму з папою в Колодяжному. Правда, буду я тут до января, а там хочу поїхати в Берлін і там, коли згодяться хірурги, різати свою ногу, бо хоч вона і не болить особливо тепер, та все-таки не вилічилась ін'єкціями радикально і по кількох маленьких рецидивах я заключаю, що не сьогодні-завтра знов може наступити великий рецидив, якого краще не ждати.

Ми тепер живемо en petit comité¹, мама, я, Оксана, Зоря і Микось. Мама на днях думає їхати в Колодяжне, де, певне, пробуде досить довго, а тим часом все ходить по справах, от і тепер нема її дома. Не знаю, чи хутко вона збереться Вам написати, бо таки їй тепер клопоту чимало з початком учебного сезону.

Чому Ви нічого не пишете, чи думаєте приїхати в Росію? Дуже б я хотіла знати, які Ваші плани. Що зробите

¹ Малою громадою (франц.).— Ред.

з бібліотекою? Знаю, що трудно і тяжко Вам вибиратися з Софії, але ж для Ради, а надто для Зорі було б краще, якби Ви були тут. Пишу се не для того, щоб накидатись Вам з своїми порадами, а просто виражаю своє щире бажання бачити Вас і Зорю не поділеними горами та границями.

Після довгого мовчання варто б і довший лист написати, але спішуся, щоб не затримувати Зорину звістку.

Сподіваюсь, що за минуле мовчання Ви вже мене простили, тому не було моєї злої волі!

Цілую міцно Вас і всіх, хто з Вами.

Ваша *Леся*

33. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

19 вересня 1898 р. Київ

18⁷
IX⁹⁸

Милая Лілія!

Зоря видержав екзамени! Grâce à dieu c'est fini!¹ Тільки що я заставила його написати про се Л[юдмилі] Мих[айлівні] і сама написала. Екзаменували його дуже легко і не тільки ніяких умисних причіпок не робили, а ще немов щадили його. Впрочім, не його одного, а взагалі всіх щадили, бо з переміною місця гімназії в ній поменшало учеників і, видно, начальству не вигідно провалювати новопоступаючих. Возня ще тільки предстоїть з документами Зорі, з тим дворянським достоїнством і паспортом «на жительство». Мама оце мусить іти в старокіївський участок для всяких вияснень та заявлень. Детально не можу тобі роз'яснить, в чім іменно діло, бо все то якось плутається в моїй голові: мама сама, певне, про се писатиме. До того ж мама збирається їхати в Колодяжне, правда, «на сих днях», а се, як ти знаєш, термін невиразний, тепер же більш ніж коли, бо справді тепер клопоту чимало, надто з Зориними справами і його обмундировкою. Вчора мама і Зоря весь Крещатик і Васильковскую сходили і все-таки не знайшли для нього плаття готового, отже, треба заказувати. Заніматься з Зорею хотіла б я сама, от тільки з математикою та грече-

¹ Дякуючи богові, це скінчено! (франц.) — Ред.

ским не знаю як буде, впрочім, греч[еским] на перших порах я теж могла б, а для матем[атики] то вже треба когось іншого. Налякала ти мене тільки тією «феноменальною» ліністю, а я сама знаю, що з мене ніякий педагог. Тим часом Зоря мене слухає, от і листа своїй мамі по моїй раді написав, і пальто мусить носити по моєму усмотренію, і так взагалі мої бажання «увзглядняє», але я боюсь, що то все тільки так, поки він мене не розібрав, а як побачить, що я великою твердістю вдачі не владаю, то, може, й перестане слухатись. Ну, що буде, те побачимо!

Оксана видимо скучає без тебе і, може, через те, а може, й так, якось білши признається до мене і часто закликає мене з собою гулять в бот[анічний] сад або на бульвар, приходять в мою хату просто на розмову, раз прийшла слухать, коли я мамі щось із уліт читала, сама заявила бажання вчитися знов зо мною по-англійськи. Се мене дуже радує, бо ти знаєш, як мені прикро було, що Оксана і Микось так якось «чужо» відносились до мене. Микось, правда, і тепер досить неприступний, та все-таки мовби трошки приступніше. Який він великий і важний став!

А ргорос важності, прислали мені вчора Дериж[анови] портрет Капрела в гімназичеській формі, так от де важность!.. Прислали і портрет пані Дериж[анової] з сином, вона дуже похожа, а сина якось трудно розібрати, на кого він похож, малий ще дуже. Пан Д[ерижанов] знов зовсім розхорувався, от іще нещасний чоловік!

Ну й звичай же у мене! Не вмію зовсім коротких листів писать! Сьогодні от і часу не маю, а все-таки лист вийшов куди довший, ніж я думала. Робота моя тепер: писання і перепивання.

Бувай здорова! Пиши частіше. Цілую міцно тебе, папу і Дору.

Твоя *Леся*

Р. С. Хом'якова приходила, тобі кланялась.

27 вересня 1898 р. Київ

15.IX

Люба дядино!

Дуже мені прикро, що Ви стільки турбувались, чекаючи від нас телеграми, але ж, далебі, трудно було зважити, куди тую телеграму посилати і що у ній писати. Екзамени Зоря, як уже досі знаєте, витримав, але з документами справа не скінчена. Ходила мама по участках різних з сього powodu (у нас же без сих милих учреждений ніщо не обходиться!), і їй там сказали, щоб вона подавала прошеніє губернатору, чи не видасть він паспорта Зорі на проживання тут (він може се зробить), а тим часом Зоря може місяць так прожить. Мама того дня, 10-го сент[ября], поїхала в Колод[яжне] і казала мені, що як тільки приїде туди, то зараз пошле прошеніє губ[ернатору], порадившись з папою, в якій формі його треба писать. Можна думати, що до 22-го сент[ября], т[о] є[сть] до того часу, як почнуться занятія, се діло буде улажене. Мама на днях вернеться сюди, бо вона поїхала ненадовго з powodu кінця оренди в Колод[яжному]. Потім вона збирається в Гадяч, а там, може, ще куди. Але Ви не турбуйтеся за Зорю, він не буде без догляду, бо я буду увесь час тут, до января, поки не поїду в Берлін, а може, ще і поїхати не вдасться. Хотіла я зараз по екзаменах взятись до занятій з Зорею, але мама випросила для нього канікули по 16-те, та і справді треба було дати йому спочинок. Завтра ми з ним рішили все-таки почати заніматись, щоб не так було трудно одразу в гімназії. Я думаю, що заніматись зо мною він буде не гірше, ніж з іншими, не знаю тільки, який Ваш погляд на се. Взагалі напишіть мені все, що Ви хочете, аби було зроблено для Зорі, і будьте певні, що я постараюся зробити все так, як би робила для свого рідного брата, коли ж мене тут не буде, то мою обіцянку перейме Ліля, хоч я її про се не питала, але я в сьому певна, бо знаю її і знаю, як вона відносилаь до Зорі увесь час. Недавно Ліда написала сюди листа до Лілі, але нехай простить, я перешлю його в Колод[яжне] тоді, як мама звідти виїде,— думаю, що так буде краще. Лілю не вразить те несправедливе, що відноситься до неї, але мама навіть до справедливого може віднестись пристрасно, бо взагалі вона тепер якась роздразнена, дякуючи справам

з орендою, гадяцькій постройці, що завела її в справжній грошовий кризис і т. і. Не моє діло відповідати на чужі листи, інакше я б сказала, що Ліля заслужила собі не на такі слова. Про Зорині екзамени вона сама тоді ж довідалась, як і Ви в Софії, отже, не могла б, хоч би хотіла, дати Вам у свій час звістку. Прошу Вас, не кажіть Ліді нічого про се, що пишу з поводу її листа, бо справді вона може сказати, що се не моє діло.

Сподіваюсь, що Ви вже перестали сердитись на мене за моє мовчання (повторяю, в тім не було моєї злої волі) і напишете мені пару слів, як будете писати вдруге до Зорі. Не мені запевняти Вас у своїй приязні,— Ви знаєте мене і знаєте, як я відносила до Вас, будучи в Софії, з того часу я взагалі мало змінилась, а в стосунку до Вас не змінилось нічого. Коли часом в переписці була задержка, то се походило або з поганих обставин, або з лінощів, теж чисто патологічних: часом, Ви, може, і самі се знаєте, нападає якась така апатія, що і перо в руки взяти противно, і власні думки дурними здаються. З сим, запевне, слід боротись, та не завжди людина се вміє. Тепер, я думаю, така апатія не повинна б чіплятись до мене: здоров'я моє краще, робота єсть, а коли не все іде так, як мені хочеться, то я вже до того звикла...

Пишіть же мені, моя дорога, люба дядино, нехай я знаю, що Ви не думаєте про мене нічого прикрого. Радую поцілуйте і привітайте від мене. Я тим часом ще не маю права нападати на інших за недбалість в кореспонденції, але згодом нападуся, то краще упередити сю страшну погрозу.

Бувайте здорові! Мушу кінчати, бо дуже втомлена, зовсім не виспалась сеї ночі — воно і по стилю видно?

Цілую міцно Вас і всіх Ваших.

Ваша *Леся*

35. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

4 жовтня 1898 р. Київ

22.IX

Люба дядино!

Нарешті можу Вам написати просто і ясно: Зоря в гімназії. Сьогодні я ходила сама в гімназію платити за обох хлопців, і мені дана «расписка в получении 25 р. за

Светозара Драгоманова, уч. III класу, Києвск[ой] IV гимназії». Зоря дуже радий своєму новому званню, купив собі нову шапку, причепив герб IV гімн[азії], потім побіг (оце тільки що) самолічно на Крещатик і купив нову бляшку до пояса з тим же написом (К. 4. Г.), дуже все се його займає, звичайне, як новинка. Він тепер буде в одному класі з хлопчиком Лисенковим, певне, будуть товаришувати. Завтра ще пришиємо блискучі гудзики, а післязавтра почнуться заняття. Тим часом зацікавлююсь дома: я навіть свою давню «греку — латину» пригадала, себто латину мені часто трапляється пригадувати, та й в Ялті я мала з нею діло, але грецької книжки щонайменше літ 10 в руки не брала, проте, — як се не дивно, — далеко не все забула, принаймні на перші набой пороку стане, а там побачимо! Задавала я Зорі сьогодні «переложение басни» писати: два-три звороти не російські, а то нічого собі вийшло. Говоримо ми з ним по-французьки, і з того користь нам обом, а то я вже почала було одвигати від сеї мови, та й Зоря теж. Наші, Оксана і Ліля, чомусь не можуть одважитись говорити чужою мовою, а то, може б, і потрапили. До Зорі я з першого дня стала говорити по-франц[узьки], то він так і звик, встановилась традиція.

Однак се чудно, аж трудно повірити: третій раз пишу я Вам, і все «в невменяемом состоянии», або, попросту, не виспавшись! Певне, в Ялті я одвигла від товариства, бо тепер, як тільки піду увечері в гості, де буде більше ніж дві людини, то вже, вернувшись, не можу спати до 3-ї год[ини] ночі, а другого дня тиняюсь, як мокра курка, аж самій із себе смішно. От і сьогодні так. Та ще вдень трошки побігала по справах (гімназія, Крещатик etc.), а по обіді теж «поважні» обов'язки не дали мені просвітку, от видався день! Воно-то у других — порядних людей — всі дні такі, але ж на мою лінтяйську натуру то западто героїчно. А се я кажу не для сміху тільки, таки серйозно, що я тепер лінтяйкою стала, бо часом не то що якої даної роботи не хочеться робити, а так просто ніякої, і хто його знає через що, не завжди через слабість. Се, може, або лікарі спортили, або добрі люди збалували, або вороги наврочили. Як думаєте?.. Ну, але що се я пишу?! Далєбі, самій сором. Простіть!

Наша невеличка компанія мається добре, всі здорові, надворі ходять багато, бо хоч дощі перепадають, та все

ще так тепло, що можна без пальто ходити. Мама ще не вернулася з Колодяжного, так що ми досі en petit comité, і я la présidente du petit comité¹, і влада моя не більша, ніж влада швейцарського президента над кантонами.

Попросіть Раду, щоб мені написала, які в неї вражіння від Цареграда. Та й взагалі пора б моїм кузинам згадати, «что в городе NN живет Петр Иванович Добчинский».

А тепер до побачення. Цілую Вас міцно, моя дорога!

Ваша *Леся*

36. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

Після 5 жовтня 1898 р. Київ

Тільки що, люба дядино, збиралась я питати, що з Вами робиться, як прийшов Ваш лист. Дуже я рада, що наші звістки роблять на Вас таке добре враження. Оце посилаю Вам Зорин лист — тут зауважу, що лист був написаний по власній ініціативі його автора, без мого нагадування — сама напишу Вам згодом більше, а тепер не хочу затримувати Зорю. У нас все гаразд, мама вже вернулася до нас у Київ з Полтавщини, а Ліля поїхала до папи в Колодяжне, я перешлю їй Вашого листа.

Тим часом будьте здорові. Цілую Вас і всіх рідних.

Ваша *Леся*

37. ДО І. П. КОСАЧ

9 жовтня 1898 р. Київ

Люба, мила Гусінько!

Пишу коротенько, бо нема часу, та ще й голова болить чогось. Лілю я мало бачила, бо вона зараз до учителя поїхала, так що навіть про тебе добре не розпиталась. Все-таки знаю, що ти добре учишся, і дуже я тому рада. Мусю я бачила разів два, як була у Лисенків, а Муся до

¹ Малою громадою, і я голова малої громади (франц.).— *Ред.*

нас не ходить з того часу, як ти виїхала. Мусі, здається, дуже трудно учитись в гімназії. Приходила раз Соня Борецька з своїм батьком, вона дуже виросла і схудла і вже не така кучерява, як перше.

Другий раз ще напишу, а тепер будь здорова, гусенятко моє, ой гусь-гусю-гусю! Міцно цілую тебе і папу.

Твоя Леся

38. ДО М. І. ПАВЛИКА

16 жовтня 1898 р. Київ

18 $\frac{4-16}{X}$ 98

Шановний друже!

Користаюсь нагодою написати Вам, але вибачайте, що пишу так погано, може, Ви й не відчитаєте того. Сама не знаю, чого воно так, може, того, що холод такий надворі і в хаті, що аж руки закостеніли! От вона — «русская зима!», бодай її...

Найперше про біографію: привезу Вам її сама в січні, і будемо разом редагувати. Одразу я сподівалась і так писала Вам, що матиму багато матеріалів, а тим часом вийшло, що дістала я тільки пачку його лекцій по літературі, почула кілька оповіданнів про те, що я і сама більш-менше знала, і — більш нічого. До брата його мені не радили вдаватись, бо, кажуть, вони були посварені здавна і сливе не зналися. Більше близьких родичів нема, а, напр[иклад], Дегени знають його з тих часів, коли і я вже була з ним знайома. Просила я ще літом одного його університетського товариша прислати мені які спомини, але досі не маю «ні одвіту ні привіту». Навіть того не можу довідатись: коли вродився, коли, де учився etc. Отже, мушу змінити план роботи і замість біографії (власне, нарису біографії) напишу хіба свої власні спомини, та й годі. Раджу Вам ще вдатись до Людмили Мих[айлівни], чи не написала б вона споминів, бо вона його добре знала ще студентом, і вони були великими приятелями. Я думаю, вона не відмовить. Я б їй сама написала, але од Вас то вигідніше і скоріше буде. Я чую, що те все має друкуватись перше в «Віснику», а потім вийде окремою відбиткою, отже, коштуватиме недорого, каже п. Ф[ранко], рублів з 25. Ті гроші я зберу запевне. Може,

Ви досі лаєте мене, що я не виготувала тієї роботи на роковину смерті М[иколи] В[асильовича], але ж, далєбі, то не від мене залежало, все я надіялась, що зберу повніші відомості, а тим часом тільки збаламутилась тим.

Тепер от що: Вам розкажуть, що сталося з «фондом Драгоманова» і чому він тепер недосяжний для нас. Дуже се шкода. Книжки такі, як «Рай і поступ» etc., конче потрібні тепер уже й на Україні. Тепер до Вас мали приїхати люди від Н. С. Ж. (Вам, може, й противні тепер сі ініціали?) по сі книжки, не знаючи того, що наклад уже весь розійшовся. Коли б можна було їм хоч по одному примірнику тих книжок дістати, а вже по Новому році, може, що-небудь вразимо з виданням. Матиму на той час дещо і свого до друку, оце тепер почала писати одну брошурку на політ[ичну] тему, а крім того, час би вже мені видати другий збірник віршів (хоч, певне, там і перший досить обрид книгарським полицям!), тільки вже се трудніше, бо ненавиджу такої роботи, як збирання, переписування і т. і., я занадто лінива для того. Однак годі про плани, бо ще ніхто не знає, як вони справдяться.

У вас в Галичині, як мені казали, розійшлися було чутки, що ніби я от-от вмираю. Не журіться, *ich habe zähes Leben*¹, і так хутко світ мене не позбудеться, дарма що надо мною медицина експериментується, мов над морською свинкою чи кроликом. Тепер я досить здорова, так що, може, й операцію вдасться зробити,— на сьому тим часом кінчаються мої «мрії про особисте щастя».

Я чула, ніби Ви оце були дуже слабі, але сподіваюся, що то вже запізнена звістка і що досі Ви вже знов поправились.

Не пропускайте нагоди писати до мене, від вас там тепер люди часто їздять сюди, а я рада б частіше знати, як Вам ведеться. Будьте здорові!

Щиро прихильна до Вас

Леся Українка

¹ Я витримлива (нім.).— *Ред.*

20 жовтня 1898 р. Київ

18 $\frac{8}{X}$ 98

Люба мамочко!

Листа твого ми отримали вчора, але відписую тільки сьогодні, бо перше хотіла довідатись адреси п. Френкеля, думаючи, що він, може, через свою слабість не ходить тепер в гімназію і лист міг би пролежати аж до твого виїзду.

Справи, про які ти писала, всі залагоджені. Хлопці вже й самі давно покинули тее олово, се їх недовго бавило, хутко обридло. Пальто тепле я не можу раз у раз надівати, бо все-таки тяжко, я часом і в короткому пальто задихаюсь. Але от ітиму сьогодні з гусями в театр, то надіну, бо вечорами холодно. У нас теж було впала біла зима, але тепер уже дощ і одлига, так що вдень не холодно. А ти таки дуже налегло вибралась в дорогу, якби так хто з нас вибрався, то ти б сказала «неосновательно». Коли б ти ще там не простудилась.

У нас все гаразд, Ліля екзамени витримала дуже добре, про що ти мусила отримати звістку в Гадячі. Тепер ходить по Києву і візити робить.

Хлопці учаться. Зоря зацікавлена нічого собі, навіть сам сідає за уроки. Сьогодні приніс отметки, має 4 з греческого і 5 з франц[узської], все-таки початок приличний. Ліля теж знаходить, що тепер він ліпше зацікавлена, ніж раніше, може, йому шкільна наука більше подобається, ніж домашня. Мундир і пальто З[орі] взято, він запевняє, що в пальто йому не холодно, хоч, по-моєму, воно трохи тонке.

Була я сьогодні у Стар[ицького], він сам і Маня вже дома і, на диво всім його родичам, приїхав зовсім здоровий і в дуже веселому настрої. Тільки вже знов закрутився він у вихрі акторщини, все різні плани строїть, між іншим, збирається в Галичину на великопостный сезон. До нього пристроївся Паньківський і ото вже буде посередничати між ним і галичанами.

Листів тобі не було ніяких. Миша писав мені, що, може, сього року не поїде вже в хутір, бо землемір і досі не озивається, а тим часом зима настала — час для поземельних справ не вигідний.

Ми вже перейшли на зимовій стрій: позаклеювали вікна, позапалиювали в грубках. Моє здоров'я нічого собі, т[о] є[сть] я нічим не слаба, а тільки часом нога трохи болить, як то завжди буває зимою.

Знайомі усі навідуються до нас: був знов Борецький, Лисенки були. Всі питають: коли ж мама приїде? А Лисенко то щось ніяк не може розібрати, куди ти їздила, звідки приїхала, куди поїхала, аж мені вже обридло говорити з ним про се.

Ліля ходила на лекцію Лучицького (в курсі одкритих недавно публ[ічних] лекцій) і вернула́сь дуже сердита: нічого не можна розібрати, так погано читає! Більше Ліля на лекції не ходила.

Ну, бувай здорова! Нема що писати довго, бо хутко ж побачимось. Кланяйся п. Френкелю. Що се там з ним робилося? Казав Моргун, що він дуже слабкий був? От ще біда!

Цілую тебе міцно.

Твоя *Леся*

40. ДО І. Я. ФРАНКА

21 жовтня 1898 р. Київ

18 $\frac{9-21}{X}$ 98

Високоповажаний добродію!

Оце посилаю Вам дві книжечки «Наші люди на селі» і прошу Вас, коли Вам се здасться вартим праці, о рецензію в «Віснику» чи де уважаєте за краще. Хутко виїде третій випуск подібних оповідань, тоді я теж пришлю його Вам, якщо Вам сі два здадуться цікавими. Автор сієї книжки, мій товариш, молодий ще, і се перша його праця, що з'явилася в друку. В Києві сі оповідання справили враження, їх ставлено поруч з «Мужиками» Чехова, та й skutok їх був подібний до тих же «Мужиків»: одні не в міру хвалили, другі не в міру ганили. Мені було б дуже цікаво, яка буде Ваша думка про них.

Чи не були б Ви ласкаві прислати мені Ваше «Зів'яле листя», бо мені якось аж сором, що я його досі не маю, тимчасом як воно мені дуже подобалось по тих уривках, які трапилось читати по журналах.

Спасибі за Вашу аж надто ласкаву відозву про мої вірші. Боюсь, далєбі, що в мені тепер розів'ється тапа

grandiosa. Одно тільки, мушу признатись, трохи неприємно вразило мене — се, власне, паралелі між моїми і маминими віршами, се поставило мене в фальшиве положення... Ну, та не мені говорити про критику про мене ж таки.

Хоч трошки завчасне, але вже при сій «оказії» повиншую Вас з юбілеєм, шкода тільки, що не можу тепер відповідного стилю добрати, бо дуже спішуся. Була б я рада, коли б могла сама прибути на Ваше свято, може, тоді щире стискання руки замінило б слова. Та що там стиль! Ви знаєте, що я щиро поважаю Вас і Ваш талант, а знаючи тяжку долю українського поета, «рада б неба прихилити», аби та доля поліпшала. Щастя Вам боже на кожній дорозі!

Щиро поважаюча Вас

Леся Українка

41. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

25 жовтня 1898 р. Київ

13
18^X98

Люба мамочко!

Пишу тобі в Гадяч, як ти просила, хоч не знаю, чи ти вже там. В нас нічого нового, «слава богу», нема, всі в доброму здоров'ї і рзгу obowiązków¹. Приїхав Фотя з свого села, каже, що батько його вмер, так що він уже його, приїхавши, не застав. Але Фотя все-таки не стратив гумору, може, врешті він його ніколи не тратить. Фотю зараз тут припосудили до роботи — малювати віньєтку для Франка.

Лілія наша все бігас: приїхала до неї Афеньєва і вони вдвох одвідують своїх товаришок та учителів, от вчора були у Щербин, а то якось у Тарле. Воно ж приємно прийти до бувшого начальства вільними горожанками! Ходили теж в гімназію на велику переміну без всякого виразного діла, хоч і старались впевнити себе і мене, що їм чогось-то «треба» було туди... Комедія з ними! Ходять теж часами на публ[ічні] лекції, навіть Уксус і лисенята ходили раз на відчит Афanasьєва. Я не ходжу, бо

¹ При їх обов'язках (польськ.).— Ред.

се увечері од 8 до 10, та й взагалі я не кохаюся в публічних лекціях, надто читаних такими чудовими лекторами, як Лучицький! Людя ходить щодня — да благо їй буде! Хлопці учаться нічого собі, тільки по математиці Зоря поганенько, ніяк не може взяти в толк початкової алгебри.

Листів щось ніяких тобі не надбігало, один тільки городський не знаю від кого, та я не пересилаю, бо, може, сей лист розминеться з тобою. Через те ж саме і сама довгого листа не пишу. Бувай здорова! Цілую міцно тебе і жду, що ти таки на довший час приїдеш у Київ.

Твоя *Леся*

42. ДО М. І. ПАВЛИКА

2 листопада 1898 р. Київ

Вис[око]п[оважаний] друже!

Ваша цитата зовсім невірна для статті у «В[естнике] Е[вропы]», я заледве по змісту знайшла її (як бачите, під іншим заголовком, і не в 70, а в 77 р.), другий раз цитуйте докладніше. «Р[усскую] м[ысль]» ніяка сила людська не може мені знайти у Києві, бо вона «із'ята», навіть у публічн[ий] бібліот[еці] нема. Може, згодом де знайдеться. Тим часом посилаю те, що вдалося здобути. Простіть, що писано олівцем і з деякими скороченнями слів, у публ[ічний] бібл[іотеці] (де я переписувала) інакше, як олівцем, писати невільно, а скорочення і викидання ь — для швидкості, бо і так 5 днів пішло на переписку (два дні прийшлося святечних, коли бібл[іотека] була закрита), швидше я ніяк не могла.

Яку іменно розправу Вам треба з «Р[усской] м[ысли]»? Я боюсь, що Ваша цитата зовсім неповна. Коли вам треба ще яких статей, пишіть мені тепер, до січня буду тут. Маю тепер список всіх статей, поміщених у «В[естнике] Е[вропы]», коли треба, можна всі списати.

До побачення.

Пишіть мені за ініціалом Л., а не О., я звикла все отримувати на своє власне ймення.

10 листопада 1898 р. Київ

29
18²⁹/_X98

Моя милая Лілія!

Твої листи всі получені, тільки я не мала часу відповісти, от і тепер спішуся, треба ще вірші одні переписати і до Люді йти через годину, але вже хочу хоч слова два написати, щоб Оксаниного листа не затримувати.

Мама до доктора не ходила, хоч я і дуже просила її се зробити. Тепер вона, здається, здорова, лихорадки нема і так нічого не об'являється, а все ж би краще, якби з ким порадилась, так що ж, коли не хоче!

Тьоті Саші листа ми не знайшли, а я забула, коли Тося був у клініці,— здається, в 95 р.?

Вещі твої забуті єсть, передамо через папу. Та тільки чи думає папа хутко приїхати, щось він про те мовчить. Ось хіба, може, завтра вкупі з грошима і звістку отримам.

Був учора Пашкевич: записався він в отряд, щоб їхати на чуму «по первому требованию». А з «женщин врачей» ніхто не записавсь, тільки сестра милосердія. Пашк[евич] з приводу сього каже, що не варто і грошей збавлять на мед[ичний] інст[итут], коли так.

Хоч мама каже, щоб Дору уже не пригонять до листів, але вона б добре зробила, якби написала; все-таки мамі прикро, що Дора так-таки не може себе заставить обізватись до неї. Я Дорі в слідуючому листі напишу, а тепер, далєбі, ніколи.

Здоров'я моє нічого собі, випадків більше не було.

Писатиму хутко більше, а тепер бувай здорова. Міцно цілую тебе, папу і Дору.

Твоя Леся

Р. S. Нагадай Аф[ен'євій] про долг, мені ніяково, хоч і дуже треба. «Bis dat qui cito dat» ¹ — ти знаєш.

¹ Двічі дає той, хто швидко дає (лат.).— Ред.

26 листопада 1898 р. Київ

18¹⁴98
XІ

Шановний друже!

Не писала Вам досі, бо все ще надіялась дістати і переписати потрібну Вам статтю, але, невважаючи на всі просьби і старання, сього не вдалося зробити. Тепер, може, нехай буде так: друкуйте поки що те, що зібрано, а цю статтю, якби я дістала, можна буде видрукувати додатком або в другому якому томі при історичних працях. У «В[естнике] Е[вропы]» фольклор[них] праць я більше не знайшла. Скажіть, чи підпис просто «Д.» теж значить «Драгом[анов]»?

Про фінанси я тут людей питала, та вони казали, що гроші (200 р. або трохи більше) будуть послані в Тов[ариство] ім[ені] Ш[евченка] не раніше марця і то не виключно для Вашого видання, а взагалі на розпорядок Товариства, воно вже від себе може з того дати на видання, скільки схоче. Після такого заявлення я вже не стала тим людям говорити про дальше видавання на їх кошт, бо, очевидно, вони умивають від того руки і передають його на ласку-неласку Тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка]. Все-таки Ви напишіть мені, скільки зможемо коштувати кожний том видання, то я ще тут, може, з іншого боку буду шукати фондів.

Спомини про М[иколу] В[асильовича] я тепер пишу. Могла би Вам послати початок, але, думаю, не варт,— краще в січні привезу все скінчене та тоді разом прочитаємо і зредагуємо, бо в листах довго про се переписуватись, отже, діло не вийшло б швидше, коли б я тепер послала початок.

Мушу сказати правду, трохи досадно було мені, що моє переписування (експедиції) дарма пропало, я тоді — признаюсь по правді — заплатила за інтенсивну роботу добрим конвульсивним нападом. Ну, та де наше не пропадало! Хоч се і дурна філософія, то кращої тим часом не пригадаю. Між іншим, сей напад не перший і не останній, бо я тепер взагалі трохи біснувата.

Тільки що була в магазині «К[иевской] стар[ини]», там мені казали, що «Р[усская] м[ысль]» Вам послана. То й гаразд, коли так. Тільки чи отримали Ви її?

Як Ви маєте видавати II т., чи Вам хто помагав перекладати статті? Коли б так мені в Берліні не прийшлося дуже круто,— а може ж, і не прийдеться — то я б Вам допомогла, хоч Ви, здається, про мої переклади не дуже високої думки, та все-таки за мене хоч те, що я незгірше знаю чужі мови. Напр[иклад], праці на італіянській мові я могла б взяти на себе (от як «Movimento litterario»¹ та статті в «Antologia»² і т. і.). «Movimento litterario» можу і тут знайти, а статті, може, з Болгарії можна спровадити. Вам, може, чудно, що я після мови про конвульсивні напади від роботи знов про тую ж роботу заводжу річ, але ж писати дома, при комфорті, то зовсім інша річ, ніж писати в бібліотеці при таких столах, при яких пишуть звичайні люди, а не інваліди.

Бувайте здорові! Пишіть мені й далі, листи доходять добре.

Л. Косач

45. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

30 листопада 1898 р. Київ

18.XI

Люба дядино!

Спішуся не менше, ніж Зоря. Пишу третій день «без просвітку». Завтра мають читати моє оповідання в Літерат[урному] обществі, а тим часом воно (оповідання) ще далеко не скінчене! Буду писати, певне, і вночі. А там ще маю роботу для вечора юбілейного (юб[ілей] Котляревського і століття укр[аїнської] літератури). Коли не зроблю того, що обіщала, то мене з'їдять приятелі. З неділі буду вільна і тоді нарешті напишу Вам толком. У нас все гаразд.

Бувайте здорові! Цілую Вас і всю родину.

Ваша Леся

46. ДО М. І. ПАВЛИКА

12 грудня 1898 р. Київ

30
18.XI 98

Шановний друже!

Шукаємо ми тії злощасної статті і ніяк не знайдемо. Либонь, її нема в 80 р. Але ще є надія знайти, отже,

¹ «Літературний рух» (італ.).— Ред.

² «Антології» (італ.).— Ред.

як тільки дістанемо, то вишлемо Вам. Вертати Drucksachen¹ маєте просто в магазин «Киевской старины», кажуть, можна й не рекомендуючи.

Н. Ж. каже, що грошей він Вам не посилав ніяких, а тільки просив одкрити йому кредит в 20 р. до січня, бо раніш не міг би заплатити.

Досі не подякувала я Вам за Дрепера, хоч і була дуже втішена книжкою. Простіть за таку нечемність, вона більш на папері, ніж в думці. При сьому маю передати Вам запитання: скільки прим[ірни]ків Дрепера видано і скільки авторських примірників маєте Ви?

Як моє здоров'я? Було б нічого собі, якби не та дурна істерія, хорея, слабість серця чи біс її зна, як вона зветься. Ходжу собі по світі, як людина, пишу — часом навіть багато, приймаю участь в товариському житті, а тільки за все це плачу регулярно нападами, про які може Вам розказати О[льга] Ф[едорівна]. Я, здається, хутко до них звикну, як вельможні пані звикають до балів, rowt'iv², soirées³ і т. п. — тоді буде all right!⁴

Відсвяткували ми тут роковини століття досить бучно. Телеграма зі Львова зірвала грім плескання. Певне, звістки про се свято будуть послані в Галичину, тим-то й не пишу більш про нього. І взагалі кінчаю — багато роботи.

Бувайте здорові!

Л. У.

47. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

18 грудня 1898 р. Київ

6.XII

Люба дядино!

Оце знов писатиму без толку, бо знов спішуся. Сеї ночі виїжджаю екстренно з Києва в Умань, щоб піймати там проф. Бергмана, до якого я збиралась в Берлін. Се щасливий випадок, що Бергман визваний в Умань на операцію, і треба сей випадок ловить. Таким способом завтра буде рішено, чи можна мені робить операцію, чи ні.

¹ Друковані матеріали (нім.).— Ред.

² Раутів (англ.).— Ред.

³ Вечірок (франц.).— Ред.

⁴ Все гаразд (англ.).— Ред.

Коли ні, то я і не рипатимусь в Берлін, а коли можна і слід, то вже вибиратимусь як треба, знаючи, на який кінець. Дуже я рада, що се так виходить,— може, воно економізує багато грошей, часу і нервної втрати.

Про Зорю не турбуйтеся. Вчора щось було трошки мов лихорадка, я дала йому хіни, і він вже сьогодні здоров, жару зовсім нема, ходить, просився гулять, та я не пустила, наказую, щоб і завтра ще не ішов у гімназію, хоч, окрім насморку, справді нічого нема. Купила йому сьогодні калоші глибокі і теплі рукавиці. В Умані не засиджусь, думаю післязавтра вернутись, бо мама тепер в Колод[яжному], а вернеться тільки перед різдвом. Отже, Вашого поручення я не могла їй ще передати, при побаченні скажу і напишу Вам відповідь. Будьте певні, що коли б Зоря був скільки-небудь серйозно слабий, я б не поїхала з дому навіть ради Бергмана, отже, будьте спокійні. Я залишаю Зорі написаний конверт і прошу писати Вам без мене.

Вернувшись, напишу Вам і Раді, а тепер спішуся. Бувайте здорові. Цілую Вас міцно!

Ваша *Леся*

48. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

23 грудня 1898 р. Київ

11.XII

Моя люба дядино!

Перше всього скажу, що Зоря здоровий. Противне хлоп'я не написало Вам, поки мене не було дома! Тепер оце він в гімназії, прийде, то, може, напише, а ні, то і не буду його ждати, бо і так мене вчора даремне затримав, збирався писати листа, а тим часом як сів за якусь задачу, так і просидів, аж поки спати було пора.

Зо мною справа так: Бергман сказав, що операцію треба зробити і щоб я приїздила в Берлін після 7-го января ст. ст. Так я і зроблю. Він казав, що боятись нема чого і що навіть нога подовшає після операції. Значить, all right! Я дуже рада, може, справді скінчиться оцей «безконечник». Мама раніш казала, що хоче теж їхати зо мною в Берлін, певне, і тепер вона рішить так, тільки я ще про се нічого не знаю, її ще нема в Києві і на листи мої ще нема відповіді. Коли ми обидві виїдемо, то Ліля

буде жить в Києві з дітьми, так що вони не будуть без нагляду, ба навіть Ліля краще начальство, ніж я.

Ваша правда, що не слід би писати багато, та що ж, коли я не вмію вдержатись в границях, от і тепер маю багато роботи, а коли скінчу її?.. Драма моя не надрукована, може, вона увійде в збірник, що тут хочать видати в пам'ять Котляревського. Оце я переклала її по-руськи, завтра пошлю в цензуру.

Про переклад «До світла» я тим часом ще не могла розпитати, бо сі дні не виходжу з хати, трохи простудилась дорогою та й охрипла, отже, хоч се і пусте, а хочеться скоріш вернути голос, то вже пересиджу в хаті, бо надворі холодно — воно і пора! Досі було все тепло або мокро, а оце тижнів півтора взявся мороз.

Обіцяла я Вам «основательного» листа написати, та хто знає, чи вдасться се зробити до самого виїзду в Берлін, аже до нього zostалося тільки місяць, а тут стільки літературної роботи набралось, що я, здається, об'явлю себе банкрутом! От і зараз треба братись до писання на строк. А завтра вечір занятий, хочеться в симфонічний концерт піти. Діла! Ще обізвусь до Ради, та й засяду. Цілую міцно Вас і всю родину.

Ваша *Леся*

49. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ

23 грудня 1898 р. Київ

Cher petit Radis!

Ти не думай, що я на злість не пишу тобі. З листів моїх до твоєї мами ти бачиш, як ішло моє життя за весь сей час. Були такі дні, коли ніколи було їсти, не то що листи писати, а коли і був час, то приходилось платити письменні довги, котрі давніші. От уже як заляжу в Берліні, тоді буду довгі листи писати, а тепер мала надія! Тим часом ти мені пиши, коли матимеш час.

Я рада, що ти находиш інтерес у школі, а то життя в Софії взагалі не бог зна як розмаїте... Тут не то що весело, а так якось нема часу, та й годі,— може, се і єсть веселість?

Здоров'я моє так собі, але не погано, впрочім, тепер я щось не думаю про нього.

Бувай здорова. Міцно цілую тебе. Кланяйся від мене тим, що мене не забули.

Твоя *Леся*

50. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

29 грудня 1898 р. Київ

18 $\frac{17}{XII}$ 98

Люба мамочко!

Нарешті лист від тебе! Справді, ми з Уксусом уже не знали, «чому приписать», що ні ти, ні папа тижнів зо два не озивались. Я думала, і таки не помилилась, що ти була слаба! Приїхавши з Умані, я не писала почасти через те, що не було нічого нового до писання, а почасти через те, що ти обіцяла до 15-го приїхати, то я сподівалась хутко побачитись. Отже, листи мої не пропадали. Мій останній лист і одкритку ти мала вже досі отримати. Сьогодні, 17-го, я ні до якого следователя за тебе не ходила, бо д-ра Левицького брат (судовик) був так гречний, що сказав і потвердив своїм фемідам, що тебе таки іменно нема дома.

Сьогодні я отримала гроші (75 р.), з них оце дала 60 Оксані для гімназії, а модистці вже не можу тепер заплатити, бо нам нічого не зосталось би.

Я не ходжу і так багато, хоч тут зовсім не слизько, а навпаки, знов дуже тепло і сухо, тільки просто нема куди і нема чого багато ходити, проте стараюсь гуляти щодня, бо шкода не користуватись такою погодою.

Починаю збирати відомості про Берлін. Кажуть, що там можна устроїтись не дуже дорого. П[ані] Гіберман казала, що операція мусить обійтись рублів у 100 (або й 50), що про ціни лічебниць і клінік вона не знає, а на приватній домівці можна устроїтись з усім утриманням, їдою і пр. рублів на 50 у місяць. Оріся,— я оце була сьогодні у неї в гімназії*,— каже, що її тітка Кістяківська живе в Берліні зовсім не дорожче, ніж жила в Києві. Впрочім, Оріся обіщала написати тітці скоро і розпитатись детально, що скільки коштує. Так що можна буде зложити якийсь бюджет.

* Звідти заходила в клініку, де лежить д-р Левицький, йому вже різали око, але ще невідомо, який skutok.

П'єсу мою Пол. давно приніс, тільки я її ще не послала, правду кажучи, головню через гроші, бо й так ми досі на позичені жили, а другою позичкою ризкувати не хотілось. Тепер пошлю.

Плаття мені вже готово, я вже його й надівала разів зо два, дуже добре вийшло. Оксанине ще не готово, але до свят пошиється. Казала модистка, що на гроші зачекає до свят. Я вже рада, що хоч Оксана з своєю гімназією одчепиться, та й взагалі оце ж їх усіх «розпускають» післязавтра, то менше того сіпання буде з конками, сніданням etc.

Здоров'я моє добре, т[о] в[с]ть я було трохи простудилась після Умані (тоді капосно було надворі!), захрипла сильно, але то вже минулось, та й взагалі то було пусте; головню, що випадків не було, може, через те, що настрій у мене «повышенный» після розмови з Бергманом. Аж мені самій дивно, що я так уже з о в с і м не боюсь операції, аже ж у людей якось прийнято боятись таких речей. Може, се я так через те, що сам Бергман не страшний, нема у нього і сотої долі тієї важності, що у наших «світил».

Однак чого се я розписуюсь? 1) Ти заборонила писати довгі листи. 2) Ми хутко побачимось. Отже, до побачення. Цілую тебе міцно і гуся меншого теж цілую, а разом з тим прошу його «смикнути за перину, щоб гегнув».

Твоя *Леся*

51. ДО М. І. ПАВЛИКА

29 грудня 1898 р. Київ

18¹⁷ 98
XII

Шановний друже!

Статті нема ні в «Р[усской] м[ысли]» за 80 рр., ні в «К[иевской] с[тарине]» за 80—90 рр. (15 річників переглянуто). Що тепер далі? Мені спадає на думку, що, може, автор хтів умістити свою статтю, але вона уміщена не була.

Ви, запевне, маєте право на свої 50 прим., ніхто проти сього не сперечається, цікаво тільки знати, скільки прим. належиться Вашому спілникові з того, що лишилося від Ваших 50 і Ф[ранкових] 200? Не знаю, через що,

але остатня цифра (200) здалась декому несподіваною. Все оце говорю на основі приказки *rosieł jak osieł*¹. Щодо обіцяної кимсь бібліотеки, то про се нічогосінько не знаю. Здається, то все «теплі слова», та й годі.

Я тепер маюся краще. Оце трапилось бачити свого берлінського оператора, він згоджується мене різати, так що тижнів через три я вже буду лежати на операційному столі. Така перспектива мене зовсім не лякає, бо за нею ще є кращі перспективи: не буде туберкул в організмі, значить, одною бідою менше буде. Що ж до самого процесу різання, лежання *etc.*, то се мені не першина і я вмію дати собі раду з тим усім. *Quod medicamenta non sanant, ferrum sanat*², сподіваюсь, що до третього лікарства — *ignis*³ — не прийдеться вдаватись. Нова перспектива злякала не мене, а мою істерію — вона притихла і не мучить мене от уже тижнів зо два. Користуюсь сим і займаюсь ліквідацією літературних справ.

Бувайте здорові!

Л. У.

Р. S. Просить швагер О[льги] Ф[едорівни] написати негайно, чи можна продати білети менше як за 300 р.?

¹ Посол наче осел (*польськ.*).— *Ред.*

² Чого не оздоровлять ліки, оздоровить залізо (*лат.*).— *Ред.*

³ Вогню (*лат.*).— *Ред.*

52. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

4 січня 1899 р. Київ

23.XII

Люба дядишо!

Оце насилу Зоря зібрався написати Вам,— їх же «розпустили»! Ну от і бігають вони тепер так, мов тренірують себе до якогось спортсменського матчу. Надворі зовсім весна, так, як було в Софії на різдво при мені, оце тепер дощ іде, аж плющить, а Микось і Зоря в гості одпросились і потягли. Трудно не пустить...

Зоря, як бачите, учиться нічого собі, двійки ні одної, значить, all right. В гімназії він вже привик і взагалі йому, видно, під шкільним режимом легше вчитись, ніж під домашнім.

Спасибі Вам і всім за добрі бажання для мене. Я рада, що Ви не в опозиції проти моїх хірургічних замірів, а то дехто з родичів і приятелів ніяк не хоче миритись з тим, що мене треба різать. Миша, напр[иклад], страшенно сього боїться, я вже навіть не знаю, чого він так. Сама я зовсім не боюсь, та й, думаю, всякий після 16 літ «паліативів» уже б нічого в світі не боявся.

Роботу свою я трохи спинила, бо вона почала втомляти мене і така щось, було, лінь напала, тільки святами знов візьмусь, бо таки треба.

Сім'я наша, як завжди, врозбрід. Ліля в Дерпті, а мама і Дора завтра тільки прийдуть сюди, папа, може, теж завтра приїде, а може, і пізніше, бо пише, що якісь діла задержують. Коло Нового року і Ліля буде вже тут, хоче приїхати мене виряджати.

Святками ще напишу, а тепер бажаю вам усім доброго здоров'я і щасливих свят. Міцно цілую всіх. Святий вечір!

Ваша *Леся*

53. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

26 січня 1899 р. Варшава

18 $\frac{14}{1}$ 99

Милая Лілія!

От ми ще тільки в Варшаві. В Колодяжному просиділи більше, бо перший день папи ще не було дома, а на другий день мама було захорувала, вчора ж о 8-й увечері ми виїхали, а сьогодні о 7-й рано прибули в Варшаву. Миша тут з ночі, так що ранком ми вже допиталися і зустрілися і будемо далі їхати вкупі. Папа нас провів до Варшави і тепер сидить з нами. Коли завтра не забаримось у Творках, то рушимо в Берлін о 5-й по обіді. Дядя Саша був у нас в отелі, кликав на ніч у Творки, але ми зважили їхати завтра рано, бо раз, що мама не любить там бути уночі, а друге, що нас аж 4, то де ж нас класти. У дяді Саші єсть друга дочка — Ніна.

Ну, місця бракує. З Берліна писатиму.

Бувай здорова! Цілую тебе і гусів.

Твоя Леся

54. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

29 січня, 1 лютого 1899 р. Берлін

Berlin, N[ord] W[est], den
17—29. I 1899

Милая моя Лілія!

От нарешті добрались ми до Берліна тільки сьогодні. Були у Бергмана, не застали його дома, виїхав кудись, але завтра має вернутись, отже, завтра знов буду у нього і, може, виясниться вже все. Тим часом, здавалось би, нема чого й писать, але от сиджу сама в отелі, то все одно нічого кращого не видумавш, як писати листи. Мама з Мишею пішли бродить по Берліну (іменно — бродить, бо на вулицях ляпотнява страшенна!), а я бродить не можу: проклята нога наостанку робить мені скандал, так чогось розболілась, аж не можна самій і через вулицю перейти, сливе так, як було позаторік перед вприскуванням, — чи її дорогою розтрясло, чи лихо її знає!

20.I — 1.II 99. Перебили мені писання на півслові, а потім я вже не могла зібратись докінчить його. Спусти-

лась елеватором вниз, в читальний зал отелю, і, поки наші ходили по Берліну, читала газети і писала, тільки сього початого листа не взяла вниз і через те не докінчила, бо згодом пішли обідати, а там поїхали до Бергмана, котрого перший раз дома не застали, потім, посидівши знов у читальні, подались в Deutsches Theater¹ дивитись на «Führmann Henschel»² Гауптмана. Німці грають чудово, дуже типічно і вже так «народно», що нехай наші українські актори сховаються! Але сама драма мені не дуже сподобалась: логіки бракує в розвитку драматичних моментів.

Це все було позавчора, а вчора ми з мамою вже перебрались у Бергманову Privatklinik³. Мама, здається, забула тобі написати адрес, так ось він який: J o h a n n e s - s t r a s s e, 11, b e i F r l. B l o h m⁴. Ся Frl. Blohm (стара німка, властиве, дві німки-сестри) содержує пансіон для Бергманових пацієнтів, і через те пансіон сей єсть zarazом і заклад Frl. Blohm і Bergmann's Privatklinik. Деруть тут сильно дорого, але зате специфічно больничний елемент зведений до minimum: хата окрема (без інших суцидів — слабих), обстановка просто хатня, а не больнична, навіть над ліжком нема таблиці з назвою слабості, а ся таблиця так удручала мене в київській клініці! Перев'язки тут роблять в окремії ізольованій хаті, і через те йодоформ не так-то глушить. Прислуги багато, і все дуже хутко робиться. Їсти дають 5 раз на день і досить розмаїто. Ми тепер живемо удвох з мамою, і тут скільки пацієнтів живуть так, тільки за здорових приплачується по 6 марок в день. Наскільки може бути добре в больниці, то вже так тут єсть.

Як бачиш по почерку, я вже лежу, але мене ще не різали, ждуть, щоб нога трохи заспокоїлась, а вона, як на злість, болить. Оце ж і положили мене днів на 2—3, думають, що перестане боліти, як побуде в спокою, а я щось-то не сподіваюсь. Дуже досадно се, бо час минає даремне, і я вже бачу, що весна, значить, пропала. Жалую тепер, що не виїхала до різдва, властиве — щб заважало?

¹ Німецький театр (нім.).— Ред.

² «Візника Геншеля» (нім.).— Ред.

³ Приватну клініку (нім.).— Ред.

⁴ Йоганнесштрассе, 11, пані Блом (нім.).— Ред.

Ну, на медико-хірургічні теми ще буде час наговоритись потім, коли почнеться справжня Кур*, а тепер мені хочеться поговорити про що інше. Тут так багато нового, чудного, починаючи від дрібниць комфорту до грандіозних споруджень. Навіть я, мало виходячи поза стіни отелю і бачивши місто тільки в одному неширокому районі, і то більше крізь вікна фіакрів, усе-таки побачила цілий світ. Вена проти Берліна зовсім не здалась би великою, про Київ і говорить нічого. Тут, властиве, три міста: підземне, наземне і надземне. Берлін стоїть мов на кротовинні: ціла сітка підземних труб каналізаційних, поштових, електричних проводів і т. і. Доми тут сливе всі в 5—6 поверхів.

Понад вулицями і нижчими будинками побудовані естакади, по яких мчать раз у раз поїзди. Ми обідали перших два дні в такому ресторані, де по стрісі пробігає залізниця. Просто на вулиці машина не ходить, а все по тих естакадах. В перших етажках домів усе магазини, чогось аж страшно, як подумаєш, скільки людської праці кристалізовано у сих виробках, часом зовсім зайвих. Найбільше мене вражає не так той рух, що видно вдень, як той, що чутно вночі, надто було його чутно в тому отелі, де ми жили перших два дні. Як тільки жильці отелю полягають спати, починається поправка і прочистка водопроводів, елеваторів і т. і., наче якісь карлики, духи підземні, провадять таємну роботу. Тільки дуже ненадовго, перед світом затихає Берлін, а ранком карлики переносять свою роботу з підземеллів у коридори, далі в кімнати, разом з тим і вулиця прокидається, все біжить, летить, стугонить...

Сьогодні рано, лежачи, я придивлялась до роботи карликів Frl. Blohm: принесла дівчина 5 щіток (йй-богу, 5!) і 3 стирки, пустила в діло всі 8 знарядів, і в 1/2 години хата була як шклянка; таким способом вона мала 6 хат за ранок прибрати. Розкажи се Фені «в назидание». При такій звинності якимось уживається фундаментальність у всьому — в роботі, в стилі хат і убрання і навіть в поході, надто в поході. Тут всі страшенно стопоходні, навіть жінки ходять так, що 6-етажні солідні будови двигтять.

* Тільки що мені казали, що не будуть безконечно чекати, а днів через 2—3 різатимуть, незважаючи на те, чи буде нога болить, чи ні.

Сьогодні, як приїздив Бергман, з'ялася страшенна бігання, хазяйки, служанки метались, як божевільні, я сього не бачила, але зараз же почула, що пульс нашого дому забився 140 в секунду, коли се біжить щось по коридору, як підкований кінь, найшвидшим галопом і просто аж креше підлогу — цок, гуп, цок, гуп! Лишенько — хата розвалиться! Питаю: хто се біг? Herr Assistent ¹.

Ну-ну... Взагалі, хоч тут і не дуже широке поле спостережень, але я ще не скучаю, бо щодня щось нового довідуюсь. Тут і пацієнти єсть надзвичайні, наприклад, дівчинка 10 літ приїхала з Африки, з Трансваалю! У неї та ж слабкість, що і в мене, але її не різали, зробили вытяжение, а тепер вона ходить в апараті і каже, що поправляється. Значить, Бергман зовсім не «різун» необачний, а ріже тоді, коли іменно треба.

Розказували німки, що багато таких слабих, як я, поправились у них на очах після операції так, що стали ходить ohne Stock, ohne irgend was ². Speriamo bene ³ і не біймося!

А тепер бувай здорова, бо треба ж колись листа скінчити.

Цілую тебе, mein braves Mädchen ⁴, і всіх Geschwister ⁵.

Знайомим кланяйся, сама пиши.

Твоя Леся

55. ДО П. А. КОСАЧА

2 лютого 1899 р. Берлін

Johannesstrasse, 11,
bei Frl. Blohm,

$\frac{21}{1} \left(\frac{2}{11} \right) 99$

Любий папа!

В перший день приїзду я написала тобі одкритку, але по случаю неділі не можна було купити марок, і вона зосталась не отославою, а потім уже й не стоїло посилать. Зо мною досі ще нічого певного нема. Я лежу, нога бо-
лить, а німці сподіваються, що вона од лежання заспокої-

¹ Пан асистент (нім.).— Ред.

² Без палки, без чого-небудь (нім.).— Ред.

³ Сподіваймось на краще (італ.).— Ред.

⁴ Моя славна дівчинко (нім.).— Ред.

⁵ Братів і сестер (нім.).— Ред.

ться, впрочім, коли днів за два не заспокоїться, то, може, й так будуть різать. Тим часом нога болить все різче, побачим, що завтра буде.

Устроїлись ми з мамою в приватній клініці Бергмана, куди він сам послав нас. Дорого се страх (20 марок в день!). Тільки правда, що содержания і догляд добрі, хата має вид не клінічеський, а просто хатній. Все-таки, якби можна було вільно вибирать, то слід би устроїтись дешевше, але спорити з Бергм[аном] не приходилось.

Попрошу Мишу написати тобі подробніше про наше тутешнє життя, а то ти, може, і нелегко розбереш таке моє писання.

Мама здорова і, наскільки можна судить по виду, нерви її заспокоїлись.

Телеграму твою ми получили, пиши, коли вибираєшся в Київ, коли не хутко, то нехай Ліля перешле тобі мій лист.

Міцно, міцно цілую тебе!

Твоя *Леся*

56. ДО М. І. ПАВЛИКА

3 лютого 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstrasse, 11,
bei Frl. Blohm (Privatklinik),

18 $\frac{3}{11}$ 99

Шановний друже!

Привіт Вам з Німеччини! Готуйтеся читати препогану базгранину, бо на кращу не спроможусь. Хутко тиждень як я в Берліні, а досі не написала Вам, бо настрій листам не сприяв. Тільки сьогодні даний мені вирок від Бергмана, і то не абсолютний. В неділю (5.II) мене за-хлороформують і спробують силоміць виправити мені хронічне звихнення в носі, а як того не дасться зробити, то зараз же, в ту мить, будуть оперувати, виріжуть, що там уже слід. Так чи інакше, а хлороформу не мину, се ж і є найприкріший момент у цілій справі, як на мій смак. Отже, як бачите, я ще не різана, а проте лежу. Причина сьому така: запізнилась я з виїздом через око-личні справи на тиждень проти того, як визначила було раніше, а тим часом дорогою нога, що вже боліла трохи в Києві, почала боліти дужче, а в Берліні вже й сту-пити не можна було без сторонньої помочі. Отож Берг-

ман поклав мене в ліжку, надіючись, що біль втихне, а він і не думає втихати ні вдень, ні вночі, вкупі з тим повищала температура значно — се ознака, що рєцидив почався по всій фформі. Отак я ні з доброго дива пролежу 5 днів не різана. Весело...

Однак біда бідою, а діло ділом. З Вашого остатнього листа¹ я переказала кияпам те, що до них належало про книжні рахунки, вони врешті годяться з Вами у всьому. Про пожертвування (in spe¹) бібліотеки я не говорила, бо ніяк не могла догадатись, про кого, власне, Ви пишете. Коли про Тарновського, що нібито мав купити дядькову бібліотеку і подарувати її у Львів, то се даремна надія, він нічогосінько не думає ні купувати, ні дарувати, так він сам сказав моїй мамі зовсім виразно. Коли річ про кого іншого, то Ви напишіть про се виразно, а я коли не сама, то через маму* чи брата (вони тепер тут обоє) спитуюся з ким треба, щоб діло було залагоджене. Коли Ви натякаєте на кого з старих киян, то я можу тільки сказати, що, власне, я ні на кого з них надії в сьому напрямі не покладаю, бо вони взагалі не охочі дарувати. Напишіть, чи приходив до Вас хто від мого ймення за популярними виданнями, а коли дістав їх від Вас, то на яку суму? Якщо мені вже не прийдеться платити сього довгу, то я попрошу брата перейняти се на себе. Слід би було зав'язати міцніші стосунки з тими людьми, що оце вдавались до Вас, може, вони справді здатні до позитивної роботи, у всякім разі, не слід цуратись аргюгі², бо се, у всякім разі, люди доброї волі. Вони казали, що будуть присилати мені сюди гроші і матеріали для друкування в Галичині. Відповідно тому, що вони мені пришлють, я буду радитися з Вами, де і яким способом видавати. Тільки се буде тоді, коли я хоч трохи на ноги стану, отже, буде час тоді поговорити про се. На случай, що я і зовсім можу не встати, я вказала їм дорогу до Вас, отже, поручаю Вашій ласкавій допоміжній увазі своїх недавніх приятелів. Хотять вони видавати популярні книжечки і різні Schriften³ на політично-економічні теми. Можливо, що се так заміром і зостанеться,— «добрими замірами вимощене

¹ В надії (лат.).— Ред.

* Мама в одній хаті зо мною мешкає.

² Наперед (лат.).— Ред.

³ Писання (нім.).— Ред.

пекло», — кажуть італіянці, — але не хочеться зарані песимісткою бути.

Ах, тепер ще справа... хтозна-як і починати. Біографія Ковалевського — я її не скінчила! Почасти винні тут інші, на кого я даремне надіялась, що постачать мені матеріалів; почасти, і то головню, винна я сама: стільки раз міняла план роботи, що, врешті, взялась до писання тоді, коли часу до виїзду залишалося мало, а тут почалися збори, прощальні візити, та ще нагодився реферат, що треба було на термін написати, от так моя робота й спинилась. Але все-таки я Вам пришлю або скажу прислати початок моїх спогадів і ті ескізи, які належать до сеї теми. Маю надію, що таки сама скінчу свою роботу, а коли ні, то оправданням мені почасти може те служити, що я і других не менше цікавих для мене робіт не покінчала, наприклад одної популярної брошури, двох драм етс., не звела до купи своїх віршів. Ну, що ж, як заставлять у пеклі поміст мостити, то хоч буде чим!

Не заїхала я тепер у Львів через те, що треба вже було поспішати в Берлін і до того ж у такому стані здоров'я з мене нікому і нічому користі не було б, однаково сиділа б де-небудь в отелі або ще й злягла. Нехай уже навесні, — хто живий діжде, — вертаючи додому або, може, їдучи кудись далі на море, заїду до Львова на довший час.

Як скінчиться або, краще сказати, як виясниться моя хірургічна справа, то треба буде спровадити собі галицькі часописи, а то я вже трохи стратила провідну нитку серед лабіринту різних «консолідацій» і не знаю, щб мені про них думати. Чого не розберу з газет, те попрошу Вас роз'яснити: тільки все оце згодом, бо тепер я занадто дурна для таких заплутаних справ. Згодом подумаю і про одно видання своїх віршів і багато про що, тепер же, здається, краще ні про що не думати, а так собі ждати слушного часу, бо за день-два все одно ні до чого не додумаюсь.

Одно прохання: не кажіть там нікому знайомим, що зо мною зле діється, бо, primo, ще не можна сказати, наскільки іменно зле, а secundo, у Вас там люблять зарані некрологи писати. Мені-то, — кажу щиро, — од таких некрологів ні зле, ні добре, але на близьких до мене людей вони роблять погане враження. Вам я писала про свій теперішній стан і перспективи не для жалісного стилю,

а для порядку в ділових речах, ну, і таки ж недаремне я називаю Вас моїм шановним другом. Щиро стискаю Вашу руку, до побачення чи на прощання, се вже як трапиться!

Л. Косач

57. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ
ТА Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

25 лютого 1899 р. Берлін

13—25.II,
Berlin, Johannesstr[asse], 11

Любі мої дядино і Лідочко!

Пишу обом разом, бо я тепер на писання не бистра, та й листи ваші прийшли мало не в один час. Спасибі за поздоровлення і всі любі слова, може бути, факти покажуть, що вони не даремні. Оце через два дні буде 3 тижні після операції, але я лежу цілий місяць, бо прийшлося нерізаною пролежати з тиждень, так гостро боліла нога, розструсившись дорогою. Тепер я ще в гіпсі, може, днів через 10 його знімуть і наложать якусь легшу перев'язку і з нею ще з місяць пролежу, а тогді не знаю, може, позволят помалу вставать. Тепер нога мало болить, куди не так, як перед операцією, часом хіба, як натягну її або занадто різко повернусь, та от ще при перев'язках, і то остатні перев'язки вже нічого, можна витримать, а перші то були такі, що можна було з ума зійти. Остатніх три ночі можу спать при допомозі брому і сульфоналу, а перше без морфію і не думай. Бред і всякі інші штуки не давали спокою ні мені, ні мамі.

Ви не дивуйтесь і не гнівайтесь, що я вам досі не писала: перед виїздом з Києва клопоту було багато, потім тут до остатнього дня я не знала, коли іменно буде операція, а непевних звісток подавати не хотілось. Пстім нерви були такі розтріпані, що я просто боялась писати листа, щоб не лякати своїм настроєм людей. Тепер я теж не зовсім ще в порядку, та все-таки вже розумію, що се тільки нерви і більше нічого.

Спасибі за ваші запросини в Софію. Запевне, я була б дуже рада побачити вас усіх, та доля моя залежить від Бергмана, а він ще свого остатнього слова не казав. Може, куди купатись пошле, а може, і просто додому пустить, тоді вже поїду додому, бо і так масу грошей тут у Берліні розсіяла. Мами тепер нема дома, пішла з Мишею щось

купувати, бо Миша сьогодні вже виїздить в Росію. Бувайте здорові! Міцно цілую вас, Радугу і мечки-те¹.

Ваша *Леся*

58. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ

25 лютого 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstrasse, 11,
13—25.II 1899

Mon cher petit Radis!

Тільки що отримала твого листа і в той же момент пишу, а то потім розкисну і вже не захочеться. Мамі і Ліді я вже писала про своє здоров'я, тобі напишу про що інше. Знаєш, мені здається, що я не стою того, як до мене відносяться мої родичі і друз'я. Стільки поздравлень і добрих слів сказано і написано мені, а я навіть не вмію толком відповісти на їх. Подумай, Миша нарешті приїхав із Дерпта сюди, щоб бути при мені під час операції! Правда, се було добре не тільки для мене, але і для мамі, а то я дуже боялась, що вона буде робить сама, поки мене будуть різать. Ти кажеш, que j'avais supporté l'opération avec beaucoup de courage. Pas autant que ça, ma chérie!² Часом так розкисаю, що і ложками не збереш... Мене сердить сей гіпс: він постійно кришиться, і те, що спать хочеться, а не можна заснуть, і те, чом мені не зробили операції 10 літ тому назад, і etc., etc., etc. Врешті, се пусте і не варт про се думать, правда?

Берлін дуже інтересний город, тільки я його мало бачила, бо не могла ходити, як приїхала.

У мене в хаті на больницю не похоже, і се дуже добре, бо я терпіть не можу больниці. Я тепер багато читаю, бо тут можна доставать всякі книжки на чужих мовах, що в Росії доволі трудно.

Подякуй за пам'ять про мене m-me і m-lle K[ойчу], а также m-lle Домні передай мій найкращий привіт. Кляпайся усім, хто мене пам'ятає. Де тепер m-me Белчева?

Ну, знаєш, я кінчаю, бо... спать хочеться, хоч тепер день. Міцно цілую тебе, ma petite Radinette! Ta cousine pour l'éternité³.

Коли Ви їдете в Росію і чи іменно їдете? Пиши точно.

Леся

¹ Ведмедів (болг.).— *Ред.*

² Що я перенесла операцію з великою мужністю. Це зовсім не так, моя дорога! (франц.)— *Ред.*

³ Моя маленька Радочко! Твоя кузина навіки (франц.).— *Ред.*

59. ДО П. А. КОСАЧА

26 лютого 1899 р. Берлін

Любий папа!

Перешли мою п'єсу в Київ Лілі, нехай дасть її там переписать *.

Мені трохи лучче, рана не болить, а тільки кругом болить. Сплю погано, больно якось вночі. Писать трудно. Миша в Кельні, скоро вернеться.

Бувай здоров. Цілую тебе.

Леся

60. ДО М. І. ПАВЛИКА

2 березня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstr[asse], 11,

Privatklinik, 18²/_{III}99

Шановний друже! Не прошу вибачення за те, що досі не писала Вам, бо я все-таки ще «невменяема» і вільна від всяких інших, крім пацієнтських, обов'язків. Хоч маюся далеко краще і живу на світі вже без помочі морфію, бром, сульфону etc., та все-таки ще лежу в гіпсових оковах, отже, так горизонтально, що як тільки напишу щось довше, то руки мліють, а потім три дні болять. Се так доля жартує над моїм «писательським» званієм! Як знімуть гіпс — а коли се буде, не знаю — тоді вже писатиму, треба надіятись, ліпше, бо, може, дозволять хоч трохи підвестись. Тим часом я більше читаю, ніж пишу, до речі, се для писателів корисно.

Спасибі Вам за «Громадський голос» і за клопіт про «Вісник». Прочитавши по три ч. того і другого, а до того Ваших два листи, я трохи зорієнтувалась в гал[ицьких] справах. Прошу і дальших інформацій. Ви боїтесь, що, може, мене вражають сі справи неприємно. Справді, не все в них приємно, але ж се життя, се дійсність, а від неї не замажешся — навіть гіпсом. Шкода, що в Галичині соц[іал]-дем[ократи] такі, — як би сказати? — *podlejszego gatunku*¹, а то б ще, може, якось прийшло до згоди.

* Тепер можна отвезть.

¹ Гіршого сорту (польськ.). — *Ред.*

Наскільки я читала польські соц[іал]-дем[ократичні] видання (ще вдома), то бачила таке: поки діло йде про загальні принципи, то все йде «по-чеськи», а як дійде до місцевих відносин і до відбудування Польщі, то знов заводитьсь «по-песьки». В двох остатніх пунктах поляки (навіть соц[іал]-дем[ократи]) не багато посунулись наперед з того часу, як писалась «Ист[орическая] Польша». Скільки я бачила поляків з-під усіх «трьох заборів», то, здається, ваші найгірші. Се, між іншим, видно і з крит[ичної] статті Фр[анка] про молодих п[ольських] поетів. Дивно тільки, як русинам (до яких же належить і Яр[осевич]) ще не до кінця набило оскому польське «kochajmy się»¹, після якого через 5 хвилин (коли вже русин до послуг непотрібний) наступає «idź do diabła!»². Бажаю, щоб сі 5 хвилин були якнайкоротші. Що з радикалів певна частина виділиться в чисто соц[іал]-дем[ократичну] фракцію, сього я давно ждала, яко речі натуральної і навіть, на мою думку, зовсім не сумної; тільки я не думала чи, скоріш, не хтіла думати, що се буде з такими скандалами, з соромним прибіганням під польську егіду (бідний русин без егіди не може, бо вже звик до «громовержців») і обкидання болотом своїх недавніх товаришів, як годиться тільки «непомнящим родства». Ох, я нещасна! Душа моя чує, що прийдеться мені про сеє все на Україні реферати писати і читати, а ти, господи, вѣси³, що я з охотою залишила б сю роботу кому іншому!

Однак мені вже руки болять, треба кінчати.

Пишіть мені, як мається самі і як здоров'я Вашої матері, привітайте її від мене, коли не забула мене.

Будьте здорові!

Л. Косач

Р. С. Прикро вразило мене оголошення «Хлопської бібліотеки». Доки ми ще будемо інших, а то й самих себе лаяти хлопами? Єсть же слова «селяни», «хлібороби» etc. Може, се й дрібниця, та все ж характерна... Ніхто в Росії з серйозних і вільнодумних людей не назвав би свого видання «Мужицкая библиотека».

¹ «Любімося» (польськ.).— Ред.

² «Іди до біса!» (польськ.).— Ред.

³ Знаєш (старосл.).— Ред.

Р. Р. S. Мама просить, щоб Ви були ласкаві прислати нам: 3 прим. моїх перекладів з Гейне; 3 наших перекладів з Гоголя («Пропаша грамота»); 1 прим. «Першого вінка»; 1 прим. збірника «Привіт Фран[кові]»; на пересилку і на «Привіт» мама посилає 3 марки, як се буде мало, то потім вернемо надвишку коштів.

Напишіть мені, б[удь] л[аска], чи є у спродажі дядькові остатні женевські брошурки, такі, як, прим[іром], «A la veille d'un nouveau trouble» ¹ і т. і.

Ще раз бажаю Вам здоров'я.

Л. К.

Ще Р. S.!! Чи нема видання хоч одного оповід[ання] Бордуляка? Ми б дуже хтіли мати сього автора.

61. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

11 березня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstr[asse], 11,

18¹¹/_{III} 99

Люба Лілічко!

І я вже хочу запитати, чому ти нам не пишеш? Мама дуже тим турбується, та і я не можу бути спокійною, хоч мені й не рекомендується тепер непокоїтись. Певніш усього, що ти «так якось» не пишеш або збираєшся «на-стоящого» листа писати, але ж ми за перших два тижні після операції звикли до частих листів від тебе і тепер одвикають тяжко. Сьогодні мама почала тобі писати, рука затремтіла так, що перо не вдержалось, отже, здумай, в якому вона стані тепер. Про себе не кажу нічого, бо я вам пишу рідко, то й не одважуюсь вимагати, хоч коли будеш часто писати мамі, то, вір, з того буде дуже велика користь і для мене. Твоє мовчання і гадяцькі справи розстроїли маму так, що часами вона зовсім тратить над собою владу, а коли і вдержує, то я бачу, що се їй дорого коштує! Якби не се, то було б ще все нічого,— я поправляюсь, рана гоїться, от, може, днів через два остатні дренажі виймуть, а тижнів через півтора і гіпса знімуть. Бред пройшов, жар невеличкий, тільки остатніх три дні збільшився, та то вже, певне, не від хірургії. Нога вдень

¹ «Напередодні нової смуті» (франц.).— Ред.

не болить, вночі не завжди і не дуже. Коли встану — не знаю, бо тут нічого пацієнтам і родичам толком не кажуть, хто коли встане, коли зможемо виїхати і т. і.

Читати я можу багато, а писати дуже трудно, бо лежу дуже горизонтально. Після листа до тебе три дні руки боліли, через те вже боюся довгі листи писати.

Папі напишу хутко. Тепер бувай здорова і пиши нам, Оксаночці і Дорі спасибі за листи, хай вибачають, що не пишу — я ще інвалід.

Твоя Леся

62. ДО М. П. КОСАЧА

21 березня 1899 р. Берлін

18 $\frac{21-9}{III}$ 99

Любий Миша!

Оце тільки що подерла початого листа, бо, справді, «ще нема нігде нічого», а я вже, було, таке завела — цур йому! Властиве, я думаю, що Колодяжне не продане, твоя і мамина телегр[ами] мусили мати якийсь вплив. Нарешті, плакати завжди буде час*. Се, бачиш, я така розумна зробилась, подерши листа. Я часом навмисне пишу листи з тим, щоб потім подерти, — се «відкриває клапан» і лихий настрій вилітає в повітря, як чад. Коли б не ці різні Nachrichten¹ або знов Briefmangel² і зв'язане з сим напруження нервів, що передається, як по дротах, від мами до мене (а часом, може, й навпаки), то було б зовсім не зле, бо мої справи йдуть нормально. Сьогодні Geheimrat³ казав, що завтра чи позавтрьому зніме з мене гіпс, потім наложити Verband⁴ якийсь такий, що можна буде вставати (з гіпсом чи без гіпсу — ніхто не знає), а ще потім зроблять мені апарат, певне, такий, як у Polly⁵. Все оце,

* 22—10.III. Плакати зовсім не треба. Сьогодні отримала листа, що Колодяжне не продане дякуючи телеграмам!!!

¹ Вісті (нім.).— Ред.

² Брак листів (нім.).— Ред.

³ Таємний радник (нім.).— Ред.

⁴ Перев'язку (нім.).— Ред.

⁵ Поллі (нім.).— Ред.

кажуть лютри, займе 6 тижнів, значить, клади більше. Ввиду сього єсть комбінація, щоб Ліля приїхала на зміну мамі, та ще не знаю, чи се так вийде, бо, може, фінанси стануть на заваді. Я, запевне, могла б і сама зостатись, але мама про се і слухать не хоче, надто надивившись на *mania solitudinis*¹ п. Мікушевського. А ргорос я вже знайома з сим паном, і правду ти кажеш, що він з м'якого тїста (хоч то не мені б і говорить після мого пост-оперативного малодушія!). Жінка його так собі, як більшість польок — із типу «госпось», а дівча славне, смішненьке, бо все просторікує і резоньорствує, як наша Дора. Воно все присусіджується до мамі і вкупі з нею ходить то в музей, то по магазинах, а з своєю матір'ю своїм порядком — хитре! Люди тут все нові прибувають. Geheimrat їх ріже, фабрика так іде, що ні одної хати вільної нема, а на деякі зайняті вже кандидати є.

Ти питаєш, які я «зайці» читаю? Ах, різні і багато й на різних мовах, — в Києві таких зайців нема й на лікарство! Газет читаю мало — чогось «спротивились». Про *Russische Zustände*², зрештою, в нім[ецьких] газетах нема аніжé, в «*Vorwärts*»³ була коротенька звістка, і годі, очевидно, тут сьому значення не придають. Отже, твої листи мали значення кореспонденції з Росії. А ргорос коресп[онденції] з Росії, чи пам'ятаєш «Третєє письмо к тетеньке» Щедріна? Коли забув, перечитай конечно, се дуже на часі.

Ах, ніколи ще не було мені так трудно писать, як тепер, власне, того, що ідей багато, а писати мушу коротко, се дуже врізує крила всякій ліриці! Ну, вже ж таки я встану колись, тоді вже — всі *Hahn, und Schwan, und Pferdekopf!*⁴ — писатиму не так! А тепер, коли б можна було мені простягти до себе свою лапку, з якої ти сміявся і все-таки гладив як людську...

Бувай здоров.

Твоя Леся

Зараз починаю писать Річі, але, може, пошлю завтра.

¹ Манію самотності (лат.).— *Ред.*

² Про становище в Росії (нім.).— *Ред.*

³ «Вперед» (нім.).— *Ред.*

⁴ Півень, і лебідь, і кінська голова (нім.).— *Ред.*

21 березня 1899 р. Берлін

18²¹⁻⁹
III⁹⁹

Моя люба Річі!

Ти вже другого листа мені пишеш, а я все мовчу. Ти, сподіваюсь, не сердишся, бо мені тепер «закон не писан», вживаючи не дуже ввічливого виразу. Все я думала, от визволюся з гіпсових кайданів, тоді вже писатиму, але сього ще довго ждати, як я бачу. Лежать на спині, зовсім рівно і низько, в гіпсовій нерухомості, се поза не поетична і не літератська, через те я нічого не пишу, окрім листів, та й тих дуже мало й короткі. Знаєш, як діти переводять малюнки на інший папір, накладаючи їх на шибку в вікні? При сій роботі дуже руки мліють, — отак мені тепер. Через такі чисто механічні причини я забула, що я літератор, і, коли читала твій лист про мої вірші, то здавалось мені, що річ іде не про мене, а про якусь іншу людину, отже, значить, я тепер об'єктивна. Тим-то кажу об'єктивно, що «Казка» краще, ніж «Сон», бо вона і по формі літературніша, і по змісту цікавіша, а «Сон» написаний ще дуже невмілою рукою. Щодо *chef d'œuvre*¹, то його, певне, і зовсім ще нема у нашого автора або, коли й єсть, то не друковане, бо його найкраща лірика (він все-таки лірик *par excellence*) не видана в світ, та, може, і не буде видана. Через що? Через брак одваги, бо інакше слід би видати, коли вже видавались далеко гірші речі. Тільки, заміть, брак одваги не горожанської, а — як би се сказати? — одваги стати «на торжищі» і виложити все, що маєш. По-моєму, сей автор по-дурному робить: або зовсім сховай свою лірику, або май одвагу стати з нею вище «суда глупця» і будь вільний в своїй пісні, як музикант, що вважає тільки на серйозну критику. Наш автор повинен ще добре подумати над сим.

Недавно читала я один глупуватий роман Bourget², але там поставлено цікаве питання про те, наскільки справжня моральна особа артиста може і повинна одбиватись у його творах. Bourget рішає, що у справжнього таланта його твір мусить бути антитезою його біографії, бо,

¹ Шедевра (франц.).— Ред.² Бурже (франц.).— Ред.

творячи, він завжди вільний від свого щоденного «я». Ех! Трудно писать, треба скінчити!

Щось ви обоє не пишете нічого про Євцю, які її прогеси?

Ну, adieu-hhh! ¹ Цілую тебе міцно, і маму твою, і Євцю.

Твоя Леся

64. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ, А. М. ДРАГОМАНОВОЇ
І Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

19 квітня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstrasse, 11, 19.IV

Любі мої дядино, Радо і Лідочко!

Ви вже простіть, що я так заразom всім пишу, але я боюсь, що як почну збиратись писати всім окремо, то знов довгий час мине. Я тепер пишу тільки недовгі листи, і се може сердить, але нічого не поробиш, бо інакше приходитьсь три дні писати (от і тепер один початий лист лежить третій день!). Властиве у мене тепер великий прогрес: я вже встала з ліжка і можу трошки ходити по хаті без особенної болі, тільки ходжу я з гіпсом на нозі (т[о] є[сть] він доходить у мене вище талії і робить мені пресмішну фігуру), се мене дуже утомляє, так що увечері я дуже рано мушу лягати спати і вже не можу рукою порушити від втоми. Пишу все лежачи, бо сидіти довго не можу, заважає гіпс, та й голова ще не звикла по-людськи держатись, я всього три дні як встала. Мені багато краще в остатні дні з тої пори, як знято Streckverband («вытяжение» — дуже прикра ортопедична перев'язка): нога по ночах не болить і спати можна. Морфій, бром, сульфонал et toute la boutique de diable ² zostavlени в спокої. Бергман знаходить мій стан добрим і нормальним, тільки, звісно, поправка моя має йти все nach und nach ³, т[о] є[сть] слимаковим ходом. Мені ще згодом мають робити апарат, в якому я, певне, ще довго ходитиму, поки дійду до справжньої самостійності. Думаю, що, може, ще з місяць пробуду тут, поки одважуся їхати додому, а може, й більше.

¹ Прощай! (франц.).— Ред.

² І все це чортовиння, дослівно — диявольська аптека (франц.).— Ред.

³ Поступово (нім.).— Ред.

Спасибі тобі, Лідочко, за «Légendes»¹, я давно їх отримала і прочитала, але була такою свинею («выражаясь литературным слогом»), що навіть досі не подякувала тобі за їх і за Ванину брошуру. Одно оправдання, що мені тепер «закон не писан»...

Впрочім, «литературныя выражения» сами по собі, а то таки й трудно було писать: поза була дуже невивідна, а настрій іще гірший,— не хотілось показувать малодушіє, отже, оставалось тільки мовчать. Тепер я вже бачу, що моя видумка їхати сюди і робить операцію не була дурною, я нарешті в сьому певна, а поки я не ступила додолу, я все ще сумнівалась, чи не вбита часом моя остатня карта, бо справді се була остатня!

Лілія моя приїхала зовсім не слаба, так тільки трохи заморена — багато занімалась дома — та й то вже тепер оджила. Папа завжди спосібний трошки перебільшувати наші напасті. Врешті Лілія про себе і свої враження напише сама, а я вже скінчу, бо треба ще декому написати, поки є енергія.

Цілую міцно вас всіх, мої дорогі. Як би я хотіла заїхати звідси до вас, та, видно, вже не прийдеться — не стане сил й фінансів. Ще раз цілую вас.

Ваша *Леся*

Р. S. Мінцес більш не приходив, видно, поїхав у Норвегію, чи куди там він ще збирався. Шкода, що він так спішився, не встиг навіть толком нічого розказать.

Що се так обідали Болгарію, не запросили на мирну конференцію? Я за неї ображена.

У нас в Росії таке робиться, що аж читать неприємно. Як начитаюсь про Фінляндію та про студентські справи, то аж додому нема охоти їхати, аж соромно німцям в очі дивитись, як згадаю, що то ж я «русская подданная» — навряд чи і Мікіна лояльність устояла б, якби він був тепер «гражданином нашего обширного отечества»... Миша з Дерпта пише jammervolle Briefe² з поводу тамошніх справ, і всі росіяни знають якісь пригнічені. Цікавий контраст — з жизнерадостними німцями, з їх енергічним життям, ще більш розбудженим, відколи соц[іал]-демократи виступили вільно на арену. Ах, краще мовчати про се...

¹ «Легенди» (франц.).— Ред.

² Жалібні листи (нім.).— Ред.

9, 10 травня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstr[asse], 11,

18 $\frac{9}{V}$ 99

Шановний друже!

Не писала Вам досі, бо прийшлося залагодити так багато листовних залежностей, а сили на це так небагато було, що ніяк я не могла вибрати часу, щоб написати скільки-небудь порядного листа, а прихапцем писати не хотілось. Винна я перед Вами, що не відповіла на Ваше питання про дату заслання М[иколи] В[асильовича] К[овалевського], але я її не знала тоді, власне, в Києві я була певна, що ця дата подана в його власних споминах, коли ж ні, то справді не знаю, в кого б про це докладно допитатись. Я знаю тільки, що він був засланий в кінці 70-х років, не раніше 77 р., а не пізніше 80-го, і пробув на засланні три роки. Взагалі мушу сказати, що про життя його мені сливе нічого не вдалось довідатись тепер такого, чого б я раніш не знала з розповідів М[иколи] В[асильовича] або з моїх власних спостережень; щодо всяких дат і докладних біографічних даних, то нема де їх і зібрати, як це виявилось, бо родичі, ті, які єсть, стояли від нього далеко, а приятелі, по б[ільшій] ч[асті], не більше знають, ніж, наприклад, я. Врешті, мені здається, що М[икола] В[асильович] цікавий не стільки через такі чи інші обставини його життя, скільки через свій характер, надзвичайну енергію, витривалість і силу переконання, якими він так одрізнявся від маси своїх земляків, — то ж, власне, на цю характеристику звертаю я головну увагу в своїх споминах. Жаль мені, що я досі їх не скінчила, але ж досі я абсолютно не була в стані писати. Ви розумієте, що коли людина може писати листи, то це ще не значить, щоб вона могла писати щось до громадського вжитку. Тепер тільки я настільки маю сили і енергії, що можу в один день два не дуже довгі листи написати, але ніяк не більше, бо перш усього довше сидіти не можу, а крім того, за довге писання плачу безсонням і різними напастями, на які мені ще не пора одважуватись, бо я ще «не заняла свого места в среде честных граждан». Проте все ж прогрес чималий: 1° — не лежу в ліжку, 2° — можу ходити, спираючись на кий, а другою рукою

тримаючись сестри, таким способом можу перейти тричі по наших довгих сінях, 3° — можу виїздити на вулицю і бачити, що все-таки є ще на світі весна. Перспективи ставлять мені многонадійні, тільки що маю ще з цівроку носити кайдани, себто ортопедичний апарат — дарма! Як скинуть з мене сей довгий бандаж, що тепер маю, а наложать апарат, тоді буду вважати себе à peu près¹ здоровою і візьмусь до писання, бо нема часу хорувати, хоч знаю, що за се буде мені від сестри літанія щодня з рана до вечора. Не пам'ятаю, чи писала я Вам, що тепер з мною сидить моя сестра Олеся (по-моєму Лілія), а мама поїхала вже додому. Сестриця моя хоч багато молодша від мене, але я мушу тепер признавати її авторитет, з чого немало сміємось ми обидві. Досі я старалась забути, що я поет «von Gottes Gnade!»² (як казав Франко), але тепер мені про се нагадала «Видавнича спілка», і — що буде з авторитетами? А пророс «Видавничої спілки» порадьте, шановний друже, що мені робити? «Вид[авнича] спілка» прислала мені три книжки свого видання на показ. Тепер я не знаю, чи посилати мені за них гроші, чи се не випадає? Ви краще знаєте сі звичаї, то порадьте мене.

10.V. От бачите, таке писання — два дні один лист пишу! А це зараз прийдуть мене забирати, щоб здіймати з мене гіпсову модель для апарата. Ненавиджу я ці процедури! Їх уже цілих сім було — чиста кабалістика.

Тепер ще просьба до Вас: будьте ласкаві, пришліть нам «Основи біблійної критики», хочу, щоб сестра їх прочитала. Дві прислані Вами брош[ури] отримала — спасибі!

Дуже прошу, перешліть мого листа п. К о б и л я н с ь к і й, Ви, певне, знаєте її адресу. Коли вона не має поняття, що я за одна, то не відмовте рекомендувати мене їй. Я вже давно слідкую за її літературним поступом, і вона мене дуже інтересує яко талан і яко людина. Її писання не дилетантство, а справжня література: як прочитала я збірник її після творів «собственных Невтонов и быстрых разумом Платонов» (vid. Гр. Коваленко e tutti quanti³), то здалось мені, що я от з сеї клініки зійшла на гірську верховину, — контраст виразний! Я не

¹ Майже (франц.).— Ред.

² «З божої ласки» (нім.).— Ред.

³ І всі інші (італ.).— Ред.

пишу їй сього в таких виразах — хоч з охотою написала б — через те, що не хтіла б здатися їй *faiseusse de compliments*¹, а вірити в мою щирість вона тим часом нічим не зобов'язана — в нашій шановній професії цнота лицемірства таки процвітає.

Тепер маленьке прохання від моєї сестри: вона просить пояснити, що то воно за дерево — с м е р е к а: чи то сосна, чи ялина, чи щось інше, і як воно зветься на інших мовах, наприклад по-німецьки чи по-латині. Їй треба се для перекладу оповідання Кобилянської.

Ой, ой, чую, ходять, бігають, зараз придуть мене забирати!

Ще одно: не можу знайти Вашого листа з адресою Кузьми, б[удь] л[аска], пришліть сю адресу знов, мені вона к о н ч е потрібна.

Хотіла послати Вам одно виданнячко «1-го мая соціал[іст]-дем[ократів]», та не знаю, чи в Гал[ичині] такі речі йдуть? Здається, йдуть. Там дещо і про гал[ицьку] еміграцію спогадується. Боже, господи! І страх, і сором читати про ту еміграцію, далі не говорю, бо с л о в а — ні до чого...

Ще одно: чи можу я надіятись, напр[иклад], на «Хлопську бібліотеку» для видання якої роботи в стилі дядькових брошур?

Простіть — більше питань, ніж листа! Будьте здорові, друже!

Л. К.

66. ДО В. М. ГНАТЮКА

10 травня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstr[asse], 11,
18¹⁰/_V99

Високоповажаний добродію!

Дуже дякую за книжки, що були-сьте ласкаві прислати мені. Видання гарненькі, я нічого не маю проти того, щоб мої вірші були так видані. Брошуровка тільки трохи погана, аркуші страх розлітаються, як тільки книжка розрізана, але, певне, сього вимагає економія, то вже, либонь, так і буде.

¹ Такою, що говорить компліменти (франц.).— *Ред.*

Я весь час мала на меті другу, т[о] є[сть] остатню коректу, інакше, справді, видання затяглося би ad infinitum¹.

Будьте ласкаві, скажіть тому, хто переписує мої вірші, аби переписав оглав моїх віршів у зб. «На крилах пісень», бо я добре не пам'ятаю, які, власне, з моїх поезій увійшли туди, отже, боюся, щоб не умістити до нової збірки щось давнього. Ще питання: чи повинна збірка складатись тільки з оригінальних речей, чи можуть увійти деякі переклади?

В Берліні пробуду я щонайменше три тижні, а певне, й більше, бо ще процедура зо мною далеко не скінчена.

Ще одно прохання: при переписуванні віршів кажіть зазначувати дату, яка стоїть під ними, а коли її бракує, то хоч дату того числа часописі, де уміщена п'єса.

Дозвольте мені дати одну пораду щодо книжок «Видавничої спілки»: може, цензура рос[ійська] скоріш допустила б їх на Україну, якби автори кожний від себе просив би за свою книжку, бо цензура головно спілок не любить, індивідуум її не так лякає. Шкода, коли книжки не підуть на Україну, бо варто, щоб ширша громада прочитала їх. Надто оповідання п. Кобилянської, се просто окраса нашої літератури.

Хтіла далі писати на сю тему, але так раптово заболіла голова, що годі. От і літератка з мене!

Зостаю з правдивим поважанням

Леся Українка

67. ДО П. А. КОСАЧА

13 травня 1899 р. Берлін

18 $\frac{13-1}{V}$ 99

Любий папа!

Тільки що збиралась тобі писати, як прийшов твій лист. Спасибі, що ти мені пишеш, хоч, далебі, я не заслужую, по правді сказавши. Я так мало тобі писала за увесь сей час! Ти, я знаю, не сердися, але все-таки се погано з мого боку. Одно оправдання, що я взагалі мало пишу, хоч остатніми часами вже куди краще «вла-

¹ До безконечності (лат.).— *Ред.*

дію пером», бо вже можна сидючи писати, а се багато значить, тільки все-таки часто одно письмо по три дні пишу — трохи трудно, а трохи лінуюся, а часом втомлюсь, то й робить нічого не хочеться.

Вчора зробили мені пов'язку, не гіпсову, а просто з крохмального бинта, се вже, певне, буде остатня, бо апарат мені вже заказаний в середу (три дні тому назад) і тижнів через півтора, кажуть, буде готовий. Дуже чудно, як здійсмають мірку для апарата, роблять гіпсову модель ноги, так що апарат буде вже іменно «як улитий». Казав бандажист, що апарат буде стоїти 70 марок. Бергман казав, що апарат треба буде носити місяців 6. Як буде готов апарат, то я ще мушу тут пробуть тиждень чи півтора, щоб добре випробувать і щоб, в потребі, могли тут поправити все, що буде недобре. Так що приїхать додому ми не можемо в перших числах мая, а хіба що в середніх, десь так перед Лілиними роковинами, коли, певне, вже всі наші збиратимуться в Гадяч.

Рахунків тепер не посилаю, бо ще хазяйки їх не позводили (остатній, який вони дали, ми тобі послали), а Бергман тепер виїхав на скільки днів з Берліна, так що прийдеться ще трохи з рахунками пождати. Я думаю, що для залагодження всіх рахунків, певне, треба буде зо 2000 марок.

Тепер тут досить добра погода, і я часто виїжджаю гулять. Сьогодні просто олімпійська погода, Ліля оце поїхала в Потсдам (се час їзди звідси) з одною сусідкою-землячкою подивитись на резиденцію, там має бути дуже гарно, вернеться, певне, по обіді. А я збираюся їхати гулять з служанкою, не ждучи, поки вернеться Ліля, хочеться побути в городському саду, поки сонце так гарно світить, подивитись на розмаїту німоту, як вона добродетельно, по-фамільному гуляє і життям утішається; сей вид завжди наводить на оптимістичні думки.

Ходжу я тепер все ще дуже помалу, але вже можу ходити тільки з палкою, ні за кого не держачись. Положим, як держусь, то йду лучче, але можу і сама, тільки не багачко. Тут у нас такий довгий коридор, як буває в гостиницях, то я можу по ньому тричі пройти, і се мое звичайне гуляння щодня, навіть в ті дні, коли виїжджаю. Нога від ходьби не болить, а часом від сидіння, тільки Бергман каже, що се нічого і що я повинна старатись менше лежать, а більше ходити і сидіть, а що боль, пев-

не, ще з півроку буде озиватись, бо такі операції, зв'язані з ортопедичною виправкою, надовго зоставляють боль. Та нехай там собі, як знаєш, що се тільки тим часом, то якось і не досадно, тим більше що і боль невелика. Приятно, що Бергман нікуди не посилає на літо, обридло-таки мені волочитись по курортах, а так поїду собі в Гадяч голубів їсти, і благо мені буде. Досадно, що ти мусиш все літо в Києві сидіти! Хіба б не можна хоч на місяць вирватись? А то так ми з тобою знов мало що будемо бачитись?

Шкода, що, як ти кажеш, дом в хуторі не буде до кінця іюня скінчений. Але ж я думаю все-таки, що, власне, я могтиму там одразу поселитись з ким-небудь; признаться, мені сього більше хочеться, ніж сидіти в самому Гадячі, дуже я тут, серед камінного Берліна, заскучала за лісом, таки лісова натура обзивається.

Чи не занадто ви собі клопоту задаєте з кіньми і т. і.? Коли се, власне, для мене, то справді не варт було, бо я думаю літо сидіти «безвиїзно», а коли й їздити, то на човні, а не кіньми.

Ну, я ще хочу Дорі приписати, а Ліля тобі, то треба кінчати, а то лист тяжкий буде. Міцно цілую тебе, маму і людоньків. Знакомим привіт.

Твоя *Леся*

68. ДО І. П. КОСАЧ

13 травня 1899 р. Берлін

Berlin, 18 $\frac{13-1}{V}$ 99

Милая Гусінько!

Спасибі за листок, я дуже з нього рада. А напроотив чого срібна свинка — га? Ай, Гусю, Гусю!.. Я тепер буду писать не довго, бо треба збираться їхать гулять: я надіну свою нову, вчора куплену, чорну накидку і червону (!) шляпу з чорною лентою, сяду в «одкидную карету» і поїду «во всю прыть тихими шагами», на тих конях, що так чудово копитами клапають. Тут, знаєш, усі коні клапають, навіть тії, що возять пиво у таких величезних возах, як цілий вагон. Поїду дивиться, як маленькі німчинятка у зелених, червоних і ярко-розових шляпках з обручами бігають і лебедів кормлять.

От якби ти бачила, Гусю, як тут смішно дітей возять в тачках, по двоє в одній тачці! Сміхота! Смішно теж, як багато людей на велосипедах їздять, зовсім, як ті павуки, що скачуть по болоті. Панове в коротеньких штанчиках, а пані в коротеньких спідничках, дуже чудно.

Іще скажу тобі чудну штуку, як з мене гіпсову мірку здимали: намазали погу жиром, а потім наложили гіпс так товсто, як тісто на буженину, а як трохи підсохло, розрізали вздовж і зняли обережно, щоб не розломилось. Потім доктор тую порожню форму з ноги забинтував так як живу, щоб не скривилась, і її понесли до майстра, щоб робив на неї апарат. Той апарат теж буде такий, як ціла нога. Тепер я буду настоящий божок па трьох ніжках — зобачиш.

Ти, Гусю, повинна мене літом глядіти так, як Ліля тут, — ти будеш мене водить гулять на Макітру й гоїдати в гамаку, бо інакше я не хочу, я тепер дуже капризна.

Я хотіла тобі знов послати картинку, тільки ми вже всі порозсилали, а нову сьогодні не можна купити, бо неділя.

Кланяйся од мене Мусі і Олі. А тобі я сама кланяюсь, і міцно цілую, і за крильце твоє гусяче потрясаю.

Твоя *Леся*

69. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

20 травня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstrasse, 11,
18 $\frac{20}{V}$ 99

Дорога і шановна товаришко!

Багато приємності справила мені Ваша швидка і прихильна відповідь, приємна, між іншим, була вона мені ще й тим, що в ній я пізнала Вас таку, якою бачила Вас досі в Ваших творах, — отже, на сей раз *Dichtung und Wahrheit*¹ не стали в сперечність. Хотіла б я, щоб Ви могли так само сказати і про мене, коли побачите мене, та боюсь, що я не відповім тому високому ідеалові, який Ви зложили собі про мене. Ви порівнюєте мене навіть з ангелом, але, дорога пані, щоб Ви знали, тому ангелові

¹ Поезія і дійсність (нім.). — Ред.

приступна часом така ненависть, яка запевне скинула б його з неба, коли б навіть він туди достався якимсь чудом. Не така сторона наша російська (ба й австрійська!) Україна, щоб виховувати ангелів... Однак я, властиве, не про се хотіла говорити. З Вашого листа, запевне без Вашої волі, забринів мені немов докір, що я раніше, тоді, коли Вам се найбільш було потрібно, не обізвалась до Вас, не подала братньої руки помічі. Се сталося тільки через те, що маю падто українську, а навіть спеціально волинську вдачу і часто, боячись показати себе не в пору експансивною, попадаю в інший гріх — здаюся індіферентною. Врешті, може, так вийшло краще: Ви тепер маєте ту гордість, яку не кожний має, Ви самі створили собі свою долю і нікому не завдячуєте її. Крім того, вірте мені, чужа поміч, властиве, не поміч: мені легко було вийти на літературний шлях, бо я з літератської родини походжу, але від того не менше кололи мене поетичні терни, а власне — невіра в свій талант, трудне шукання правого шляху і тисячі інших, про які я не буду Вам говорити, бо Ви їх, певне, знаєте. Щоб значить признання цілого світу, коли автор сам не вірить в свою силу? Чи пам'ятаєте трагічний діалог майстра з жінкою в «Versunkene Glocke» Hauptmann'a ¹, де жінка вмовляє його, що він великий майстер, бо всі люди, всі авторитети сказали, що його твір — вінець всіх творів, але майстер з розпачливою одвагою відповідає: «Nein, mein Werk war schlecht — ich weiss, ich fühle's!» ². Справді, нам тільки здається, що хтось інший може визволити нас від сумніву в нас самих, ні, сього ніхто інший не може зробити, тільки ми самі — і то не завжди. Врешті, ся ідея краще виражена в Вашому нарисі «Мати божя». Запевне, нам мило, коли нас розуміють, коли нас люблять, але се не поміч, се часом велика надгорода, часом невеличка приємність, але се завжди приходить post factum ³, коли діло так чи інакше скінчене. Тим-то і я тепер, збираючись знов говорити про Ваші твори, не думаю, що се дуже придасться Вам практично, просто мені самій се приємно, а Вам, може, буде цікаво, яко «голос з публіки». Властиве, критика більш потрібна публіці і —

¹ «Затонулому дзвоні» Гауптмана (нім.).— Ред.

² «Ні, мій твір був невдалий — я це знаю, я це відчуваю!» (нім.).— Ред.

³ Пізніше (лат.).— Ред.

самим критикам, ніж авторам. Однак моя *Einleitung*¹ виходить довга, простіть — се вже берлінський вплив! Я, власне, хотіла зазначити різницю між поглядами галицької критики і моїми: гал[ицька] критика докоряє Вам німеччиною, а я думаю, що в тій німеччині був Ваш рятунок; вона дала Вам пізнати світову літературу, вона вивела Вас в широкий світ ідей і штуки, — се просто б'є в очі, коли порівняти Ваші писання з більшістю галицьких (я тут не маю на меті, напр[иклад], Франка, бо він не належить до більшості); там (у гал[ицьких] писаннях) чути закуток, залічок, — у Вас гірську верховину, широкий горизонт.

Се, власне, добре, що Ви прийшли в нашу літературу через німецьку школу, а не через галицько-польську, як більшість галичан, бо та школа гал[ицько]-польська, власне, не школа. Якби почали з того, чим скінчили, певне, користь була б менша. Що Ви пізно навчилися нашої літ[ературної] мови, дарма, зате Ви навчилися її тоді, коли інші одразу думали, що знають. Та ще й те, *entre nous soit dit*², хто знає укр[аїнську] мову? себто так знає, як можна знати ф[ранц]узьку, нім[ецьку], англ[ійську] etc. Коли Ви з німецької школи прийшли на Україну, то прийшли свідомо, знаючи, куди і навіщо, отже, тепер нема страху, що Ви покинете її. Може й правда, що Ви часто залітаєте *ins Blau*³, але — не мені корити Вас за се! лишаю се людям практичнішим. Не у всьому я можу цілком співчувати Вам, так, напр[иклад], я не поділяю Вашого ніцшеанства, бо сей філософ ніколи не імпував мені я ко філософ: його ідеал *Übermensch*'a⁴, тієї *blonde Bestien*⁵, якось не чарує мене. Його афоризми справді часом блискучі і гарні, але я не кохаюсь в афоризмах. Таке антиніцшеанство не повинно становить між нами стіни, у мене є один дуже близький друг ніцшеанець або щось коло того, і він мириться якось з моїми виступами проти *blonde Bestien*, хоч я виражаюсь перед ним далеко гостріше, ніж тепер перед Вами. Я сподіваюсь, що в сьому Ви будете до мене толерантні. Сподіваюсь теж, що ми з Вами поговоримо ще не раз на сю

¹ Вступ (нім.).— *Ред.*

² Між нами кажучи (франц.).— *Ред.*

³ В голубу далечинь (нім.).— *Ред.*

⁴ Надлюдини (нім.).— *Ред.*

⁵ Білявої бестії (звір) (нім.).— *Ред.*

і на інші теми і в листах, і живим словом. Дуже мене тішить, що Ви збираєтесь влітку на Україну. Прошу Вас, напишіть мені конечне перед виїздом, коли маєте прибути до Києва, бо я хоч і не буду на той час там, то, певне, можтиму приїхати вмісне, а якби вже абсолютно не могла, то чей же Ви, дорога товаришко, не відмовите мені завітати до мене на хутір в Полтавщині. Літом я маю пробувати близенько біля міста Гадяча, в Полтавській губернії*, на хуторі моєї матері. Гадяч — се рідне місто родини Драгоманових, отже, і матері моєї. До нього з Києва їхати не дуже далеко, годин з 10 (на російські простори, то се зовсім близько!), і коштує недорого, а поїхати туди варто, бо там побачили б Ви справжні центральноукраїнські села і типи, та й околиця, хоч, певне, не така гарна, як Ваша зелена Буковина, та все ж є в ній багато лагідної краси. Так чи інакше, але, якщо Ви в серпні приїдете на Україну, то я конечне привітаю Вас в нашій хаті — чи в Києві, чи в Гадячі, або і там, і там. Добре так? Сама я тепер, відай, поїду найпростішою дорогою додому, бо з мене такий інвалід, що аж не бере охота в товаристві показуватись. Врешті, я б рада заїхати і до Відня, і до Львова, але, говорячи без жартів, у мене ще замало сили; ходжу ледве-ледве, їздити можу з великою бідой, а навіть сидіти дуже тяжко, бо ся поза найгірша для такого пацієнта, що має не всі кості в кульші. Приїхати ж до Львова і лежати в готелі не весело, та я й не влягала б при моїй натурі — у мене натура не по організмові! — а се могло б скінчитись дуже сумно для мене, бо зруйнувало б з такою тяжкою бідой заложені підвалини. Я була хора 16 років, нарешті знайшовся хірург, що схотів мене різати, операція і вся процедура після неї були такі, що вдруге я собі й за царство небесне такого не хочу, та ще й не все скінчено, все буде скінчене хіба через півроку. Бачите, які терміни? Так, немов я збираюся жити стільки, як прамати Єва... Поїду, може, тижнів через 1½ додому, а знов через півроку, може, треба буде ще раз в'явитися до хірурга, чи дозволить зовсім увільнитись від ортопедії. Тоді-то, може, матиму волю в Галичину і на Буковину «залетіти», а тепер мені не літати, хіба що на крилах мрії, бо навіть пісні мої щось примовкли серед хірургічних вражень. Оце з тяжкою бідой берусь переписувати

* Адреса моя буде: г. Гадяч, Полтавской губ., Ларисе Петровне Косач.

Леся Українка з матір'ю Оленою Пчілкою серед знайомих.
Зелений Гай. *Фото. 1904—1905*

ЖИЗНЬ

ЛИТЕРАТУРНЫЙ, НАУЧНЫЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ

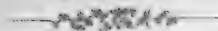
ЖУРНАЛЪ

Томъ XII

Декабрь

1900 г.

Контора и редакція: Спб. Благовещенск. 20
Телѣграфъ № 2782.

свої «пісні» для нового видання, та й робота ся йде, як з каміння...

Якби Ваш знайомий літерат був цікавий бачити мене, то я була б дуже рада його пізнати, я дуже високо ціную la confraternité littéraire¹. Все ж я не настільки інвалід, щоб не могли бачити людей. Щодо приймання незнайомих, але відомих людей взагалі, то ми, українки, в сьому досить ліберальні. Та й взагалі, наперед прошу Вас, простіть, коли я часом в чому не дотримую прийнятих у русинів австрійських звичаїв, се, запевне, буде не з браку поваги до Вас, а тільки через те, що я — українка. Щиро, сердечне вітаю Вас від себе і від сестри.

Ваша товаришка *Леся Українка*

70. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

29 травня 1899 р. Берлін

18^{29—17}
V 99

Люба мамочко!

Сьогодні я вже хотіла писати тобі листа з «жалкими словами», та ось якраз, ще ми не вставали з ліжка, як отримали твого листа. Спасибі, дуже спасибі за нього, багато в ньому цікавого і наперекір Якимовій поговорці багато нового і доброго вкупі. Сьогодні ж получилась од Миші одкрітка із Пскова. Оце ж він вчора вже мав бути в Києві. Як же там вам усім Євця показалася? Шкода, що я її не бачила.

Приємно, що вже кінець тій канітелі з Ярчевським. Але все ж «иноплеменички» деякі будуть в Колодяжному — чи се тобі нічого? Положим, се навіть добре, бо інакше могло б уже за сей рік «воцариться запустеее».

Літер[атурне] общ[ество] щось завело ризиковану гру, ще потім почнуть літераторів та поетів за довг продавати! А з святом Пушкіна, то мені, при всій моїй націон[альній] толерантності, робиться нарешті досадно, що хохла хоч в церковь і не пушають, а проте як до чого запрягти треба, то і він годиться. Я розумію «принять благосклонное участие», але всяку чорну роботу повинні б взяти на себе Соловцов і С°, а то се вже занадто благонаравно.

¹ Літературне побратимство, дружбу (франц.).— Ред.

Ще ж потім того ж Стар[ицького] й лаятимуть, що, мовляв, свої хохляччини напустив до юбілею.

Яворська, справді, «женщина руча», як я бачу... Ото, якби...

За дом у Гаю я дуже радуюся, тільки чи не дуже ти вже собі клопоту завдаєш з такою нагальною роботою. Впрочім, і для тебе ж краще, як те будування скінчиться. Коня нового я, признаться, трохи боюсь. От до чого дійшло — я вже коней боюся!.. Але то все нічого, я таки довольна, що житиму «в земному раю» — адже ж сього від часу прабабуні Єви ні одна жінка не зазнала! Надто звідси з кам'яного і тепер дуже, занадто шумного Берліна то наші українські зелені простори здаються навіть краще раю.

Ходить я, певне, могтиму і пішки до річки, бо вже ж коли ходжу на 3-й етаж по сходах, то воно, може, по землі й легше. А може, в апараті й зовсім хороше ходитиму. Апарат ще не готовий, німецькі зелені свята, певне, перебили роботу бандажистові, але завтра обіцяв принести міряти, після примірки, кажуть, уже хутенько докінчить. Проте Емма, у котрої скоріш можна «правдоньки» допитатись, ніж у Лютр, каже, що я ще пробуду тут *zwei Wochen ganz bestimmt*¹. Та нехай уже й *zwei Wochen*, сиділа більше! Може бути, що з апаратом я і Мишиного коханого Bote² побачу, а тепер ще боюсь ходити по галереям. Єсть можливість побачити й мені Rochegross³, бо він тепер виставлений на великій берлінській *Jahrausstellung*⁴ (відповідає паризькому «Salon»), там же єсть і та картина, що розказувала лютеранка: «Abschiedsgedanken»⁵, постаті, що привиджуються в клубках диму з локомотива. Вистава ся уряджена в саду *Lehrtezbahnhof*, в окремії будові, *au rez de chaussée*⁶. Може, й побачу. Ліля була на сій виставі і каже, що хоч дуже надзвичайних картин нема, але гарних багато. Була Ліля і на виставі «Sécession»⁷ («Modernisten»⁸, отих, що «Jugend»⁹ вида-

¹ Два тижні цілком певно (нім.).— *Ред.*

² Бота (нім.).— *Ред.*

³ Рошгросса (нім.).— *Ред.*

⁴ Щорічній виставці (нім.).— *Ред.*

⁵ «Думки на прощання» (нім.).— *Ред.*

⁶ На першому поверсі (франц.).— *Ред.*

⁷ Сецесіоністів (франц.).— *Ред.*

⁸ Модерністів (нім.).— *Ред.*

⁹ «Молодь» (нім.).— *Ред.*

ють), вона їй страшно не сподобалась. Купила мені на показ ілюстрований каталог, то справді якийсь страхіття. Емма і Марі, роздивляючись той каталог, раз у раз скрикували: Häßlich, gräßlich scheußlich, greuelhaft! Na! Ist es möglich? Ich bin Sprachles! ¹ Я на сюю «Sécession» не хочу дивитись, хоч би й могла!

Еге, признаться сказати, я ледве «скрила своє изумление», коли Лютра сказала мені, що Geheimratt бажає собі тільки drei Hundert Mark ², бо ніхто б йому не заперечив, якби він двічі стільки сказав. Я думаю, що й наші добродії людськості, оті, що пінцети в животах «забувають», беруть навряд чи менш 150 р. за свої добродійства.

Я вже дещо купила собі: дві спідниці нижні, накидку, літню довгу блузу, одну блузку, а то ще куплю скільки блузок і, може, ціле літнє плаття. Шляпу тим часом маю простішу, а гарну куплю тоді, як буду вільніша в рухах, бо шляпу завжди треба купувати в присутності того, хто має її носити.

Твоя сенсаційна новина про Мумму справді сенсаційна. Хто ж би се? Чи не Пашкевич? Вони ж давно «друг к другу в о з в ы ш е н н ы я чувства питали».

Ну, буду хутко ще писати, після отримання апарату, то напишучу ще дещо, а тепер не хочу дуже утовщати листа, бо ще пропаде.

Міцно цілую тебе і всіх! До побачення, дорога мамочко.

Твоя Леся

71. ДО В. М. ГНАТЮКА

29 травня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstr[asse], 11,

18²⁹/_V99

Високоповажаний добродію!

Посилку (вірші) отримала, дуже красно дякую. Вибачайте, я чогось ніяк не сподівалась, що то Ви самі маєте переписувати, і через те якимсь надто категоричним тоном давала свої розпорядки в сій справі, не беріть мені

¹ Бридко, гидко, жахливо. Ось! Хіба це можливе? Не вистачає слів! (нім.) — *Ред.*

² Триста марок (нім.). — *Ред.*

сього за зле. Проте все ж мушу Вам знову докучати: будьте ласкаві, пришліть мені ще три мої поезії: «Східну мелодію» і «Мрії», обидві друковані у «Віснику» за минулий рік (не пам'ятаю тільки, в яких числах), крім того, «Поет під час облоги» з «Привіту» Франку. Тоді вже буде все. Я вже своє все переписала, тепер ще гаразд перегляну, дам порядок — і буде готове. Одно тільки, я згадала, що деякі з недрукованих речей маю в Росії, а вислати їх мені ніхто не може, бо не знайде без мене, отже, не знаю, чи мені їх прийдеться друкувати просто в кінці книжки як Anhang¹, чи можна буде завести в хронологічний порядок, чи краще пождати з друкуванням, поки не пришлю все. Се, що маю тут, пришлю Вам, звичайно, тепер, з Берліна. Переклади, справді, краще полишити до слушного часу. Між іншим, як гадаєте, чи не взялася б «Спілка» згодом видати мій переклад «Атта Троля» Гейне і переклад його балад та драми «Раткліф» (пер. Стависького)? Сі переклади давно готові навіть до друку. Я маю навіть тут з собою сі речі (окрім «Раткліфа») і могла б їх, в разі потреби, послати до Львова.

Забавлю тута довше, ніж думала, може, ще тижнів зо два — хірурги ще не пускають додому.

Про видання «Спілки» напишу в другому листі, а тепер мушу кінчати.

З правдивим поважанням

Леся Українка

72. ДО О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ

29, 30 травня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstr[asse], 11,

18²⁹/_V99

Шановна і дорога товаришко!

Зачинаю писати дрібно — знак, що лист буде довгий, і погано — знак, що пишу його лежачи: мала сьогодні зрана трохи роботи, то се вже втомилась та й лежу. Диво, що і Ви говорите про мою енергію, хіба прийдеться мені й самій колись повірити в неї, а досі я думала (до остатніх 3—4 років), що, власне, енергії нема в мене ні крихти і що найменше енергії в моїх віршах. Правда, що й та

¹ Додаток (нім.). — Ред.

енергія, яка є, чисто пасивна — я таки лінюю, кажучи по правді! Сього допевнитесь, листуючись зо мною; часом на мене нападає, що місяцями не пишу ні до кого, а що роблю? Хто його знає!

Не робіть собі такої великої ілюзії з моєї «широкої освіти». Запевне менше знаю, ніж Ви, бо навіть жадних шкіл не покінчила і взагалі систематично вчилась тільки до 14 років, а потім пішла «на власний хліб», себто вчилась тільки того, що мені подобалось, а читала все, що запорву, без жадної заборони. Правда, коректив був в особі моєї матері та в листах дядька Драгоманова, якого вважаю своїм учителем, бо дуже багато завдячую йому в моїх поглядах на науку, релігію, громадське життя і т. і. Коли б він був жив довше, то, може б, з мене вийшло що ліпше, ніж є тепер, а так — буде, що буде! Пишу Вам про се для того, що взагалі маю звичай рекомендувати себе новим знайомим не тільки з найкращого, але й з найгіршого боку, щоб, коли хто має розчаруватись в мені, то міг би зробити се скоріше, а коли хто має стати моїм товаришем, то щоб знав, з ким має діло, і приймав мене *telle que je suis* ¹.

Не обіцяю Вам, люба пані, «гримати» на Вас, бо раз, що не буде за що (так я думаю), а друге — гримання не в моїм характері, та коли мене побачите, то самі скажете, що воно мені не до лиця. Се не значить, щоб я була дуже добра, ні, але просто злість у мене приймає інші форми. Врешті, думаю, що злість моя ніколи не покажеться Вам, бо чим можете Ви її викликати? За теоретичні незгоди я ніколи не доходжу до злості, за риси характеру було б чудно нападатись на людину, бо характеру свого ніхто не може самохіть змінити, та й оскільки я догадуюсь про Ваш характер, то він може мені тільки подобатись, а не викликати на гримання. Я не раз кажу, що в мене натура «хронічна», бо справді у мене все хронічне: і хвороби, і почування. Як анемія, туберкульоз, істерія, так і приязнь, любов і ненависть. Через те і наше товаришування, сподіваюсь, буде хронічним. Вибачайте за такий непоетичний стиль — адже я мешкаю в шпиталі: «*Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Klinik gehen!*» ²

От і гаразд, що про клініку згадала: я ще з неї не

¹ Такою, якою я є (франц.). — *Ред.*

² «Хто хоче зрозуміти поета, мусить піти в поетову клініку!» (нім.) — *Ред.*

зараз виїжджаю, бо німці трохи одурили, не зробили мені на термін ортопедичного апарата, а без нього їхати не можу, отже, знов тижнів на $1\frac{1}{2}$ —2 відтягається мій виїзд. Шкода, що я тоді так Вам написала, через те, може, і Ваш знайомий не прийшов до мене, думаючи, що вже пізно.

30.V. Оце отримала від нього карту — прийде.

Тепер нова комбінація про Вашу гостину до мене: чи не було б для Вас вигідніше приїхати багато раніше вистави просто в Гадяч? Там би Ви побули з нами на хуторі, а потім ми б рушили вкупі до Києва, бо раніш в Києві нецікаво: всі роз'їдуться по літніх мешканнях. А під час вистави, певне, однаково моїй родині час буде вертати до Києва, бо дітям до шкіл пора буде. Для мене, властиве, однаково, я тільки гадаю, що Вам краще так, бо в липні на селі ціла вигода, а в місті краще пізніше. Напишіть заздалегідь, як зважите.

Київська адреса моя: К и е в, Н а з а р ь е в с к а я у л., № 21. Я в Києві довго не затримаюсь, так хіба пару день, але якби Ваш лист розминувся зо мною, то все ж мені його перешлють до Гадяча. Хутір мамин зараз же під Гадячем, та тим не маєте чого сушити собі голови, бо якби тільки написали, то сестра моя виїхала б до Вас назустріч до двірця, а в Києві теж я попрошу татка, щоб Вам поміг. То все не журба, ось тільки приїздить. Далєбі, Вам т р е б а приїхати на Україну, так як українкам треба їздити в австрійську Русь і взагалі за границю. Коли б Вам було цікаво познайомитись, напр[иклад], з російською літературою, то я з великою охотою, в чім можу, послужу Вам. Ой боже! якби-то, напр[иклад], д. Павлик знав, що я хвалю Вас за німеччину і запрошую до російщини,— то б то сварився! А я таки йому про се скажу — часом люблю скандалізувати компатріотів. Я не дивуюсь, що галицькі уми не мають на Вас впливу, бо, мені здається, Ви самі вирости понад їх. І,— я не знаю,— розумних людей я в Галичині стрівала, тільки всі вони якось не чарують, чогось їм бракує,— темпераменту, чуття, серця чи хто його знає чого,— не можна з ними почувати себе вільно. Говорю про мужчин, жінок мало знаю. У галичан мене ще вражало якесь чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або згори вниз, або знизу вгору, а щоб так просто, нарівні — зроду! Хіба ж могла б яка жінка чи дівчина сказати або написати якомусь гали-

чанинові «дорогий товаришу» або й «дорогий друже» без того, щоб йому не привиділось не знати що? Я думаю, ні. А поки справа так стоїть, що всі фрази галицьких поступовців про сприяння «жіночому питанню» лишаться фразами. Наскільки я чула про становище галичанок в товаристві, то се якась така неволя, що, може б, я скоріш на каторгу пішла, ніж на таке життя. Подібне життя, напр[и-клад], в Болгарії, я його бачила... Не подумайте, що се в мені говорить «гординя» українки. Пишу так, бо думаю, що можу говорити з Вами щиро про сі речі. Мені здається якимсь лицемірством, коли галичани (мужчини) плачуть над духовним убожеством своїх жінок і вихваляють українок; від кого залежить, щоб справа змінилась? Нехай університети, права, патенти etc. залежать від уряду, але товариські звичаї не декретуються. Було колись і в Росії так, що жінці «з доброго товариства» не вільно було й кроку ступити по-людськи. Ще в часи Пушкіна написати листа до панича значило скомпрометуватись навіки («Я вам пишу, чего же боле? Что я могу еще сказать?» — пише Татьяна до Онегіна), а тепер якби хто таке сказав, то люди б сміялися. Пам'ятаю, якось один «січовик» признався мені, що хотів «украсти» мою фотографію, бо ніяк не думав, що може просто її попросити, не будучи ні свояком моїм, ні нареченим. Дрібний факт, але він здався мені характеристичним. Тоді ще, пам'ятаю (се було літ 8 назад), аж лютила мене та мішанина понять: жіноча рівноправність, вільна любов, з якою «січовики» ніяк не могли дати собі ради. Так мов гвіздох якийсь сидить у них в мізку! Вже нащоб д. Павлик найбільш «українізований», але й той заплутується в сьому. Ей, та вже не даремне ті галичани, що приїздили «шукати жінки собі» на Україні, стали з тим своїм сватанням «притчею во языцех»! У нас хіба капелюхи так вибирають, а не жінок. І то ж приїздили не які-небудь, а поступовці... Цур їм, аж говорити не хочеться! Мені здається чомусь, що на Буковині люди інакші, сердечніші, хоч справді я про Буковину нічого не читала, окрім Федьковичевих та Ваших оповідань.

От несподівано і показала я свою злість, напалась на бідних галичан мокрим рядном, хоч вони мені особисто нічого лихого не вчинили. Такий-то з мене ангел!

Тільки, дорога пані, не лякайтесь, не думайте, що я і до товаришів така. Ні, мені здається, я завжди розумію,

коли людину болить, надто якщо та людина мені симпатична. Завдати прикрість Вам я б не хотіла ніколи ні словом, ні вчинком. І Ви не бійтесь мені завдати болю, я звикла приймати чужі болі і жалі, у мене були і суть і тепер близькі товариші, друзі, що звертаються до мене в хвилини смутку і тим, власне, найбільше притягають мене до себе. Я сама не дуже експансивна, — се, здається, вдача всієї нашої родини, — се не добре, але я нічого не можу проти сього, і Ви не беріть мені за зле, коли часом я здамся Вам не досить одвертою. Ніколи найближчі друзі не знали мене в с е ї, та я думаю, що се так і буде завжди. Друзі мої звикли до сього і дали мені волю говорити тільки про те, про що я хочу. Але я думаю, що їм ніколи не трапилось жалувати про те, щб коли говорили мені.

Однак лист мій виходить страх довгий! А я ще забула спитати Вас про те, що просила сестра моя. Будьте ласкаві, напишіть, яке то, власне, дерево с м е р е к а? У нас на Україні його, здається, нема. Адже се не сосна і не ялина? А також, як треба розуміти вираз: «Що й залежить на мені, коли лиш музику чую». Чи то значить: «сама себе забуваю», чи, може, «чую в собі незвичайну силу», чи що іншого? На Україні так не говорять, то ми якось не можемо як слід зрозуміти. При сьому сестра моя просить передати Вам її вітання, подяку за дозвіл перекладати і запросини в гостину до нас. Я сама теж, нарешті, вітаю Вас і — кінчаю.

Ваша товаришка *Л. Косач*

73. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

31 травня 1899 р. Берлін

18³¹/_V99

Люба мамочко!

Листа твого ми ждали, як бога, уже й Briefkrankheit¹ починалась, я сьогодні збиралась писати укорительного листа, ну, та гаразд, що не написала, бо з таких листів нема нікому приємності. Перше питання у тебе і всіх наших запевне: коли ми приїдемо? Отже, і досі нема жад-

¹ Листова хвороба (нім.). — *Ред.*

ної певності! Апарат я ношу і при тому ношенні щодня виявляється потреба такої чи іншої поправки, а коли він дійде до «совершенства», хто його знає. Оце й сьогодні в 6 г[один] має знов прийти бандажист, забрати апарата і переробити до ґрунту всю верхню частину його, через те завтра лежатиму цілий день, се, впрочім, не дуже досадно, бо погода щось-то зіпсувалась, то й не жаль в хаті сидіти. Вчора коник «для проби» приказав мені більше ходити, ніж звичайне, отож я пішла для тої проби в Altes Museum¹ і там в нижньому етажі подивилась ассіро-єгипетський відділ, я ж, властиве, цих речей ніколи в оригіналах не бачила. Найцікавіші здались мені сфінкси, таки справді «таємні істоти», і я не вірю, щоб то були образи раннього сонця, вони всі злорадні, таємні і страшні — чого ж би сонце мало бути таким?

Сьогодні вже проби не треба було, тож не ходила нікуди, тільки поїхала в магазин і купила собі дві блузи, довгу і коротку (блузку). Всякі «проби» показали, що для щоденного убрання мені можуть служити тільки довгі блузи (Morgenröcke²), бо всякі спідниці, ліфи і навіть блузки при апараті невідгідні, бо при ньому ні станика, ні корсета не можна толком надіть (пояс у ньому дуже широкий, т[о] є[сть] високо підходить), так на годину-дві для гуляння можна вбратись, але сидіть, а надто лежать дома таки найвідгідніше im Morgenkleide³. Через те я купила два Morgenkl[eider], таких, що до правця, одно за 8, друге за 5½ марок, а одно шерстяне за 11, се остатнє дуже гарненьке. Блузок коротких купила дві, дуже трудно знайти добрі для мене, бо тут все або англійські (з стоячими комірами крохм[альними]), або на підшивці і розшитані на дуже великих німок, а не на таких Wesen⁴, як я. От і та, що я сьогодні купила, по матеріалу і фасону гарненька, але широка скрізь. Шляпи я ще не купила, все не виберусь ніяк до того Вертгейма.

З ваших порученнів Ліля вже сливе все купила, тільки морковок ніяк не може знайти, чи вони з моди виїшли, чи що, тільки нема ні г де!

Хтіла я вчора піти на «Versunkene Glocke» (вдень), та побоялась і не пішла. Може, апарат врешті дійде до

¹ Старовинний музей (нім.).— Ред.

² Ранкові блузи (нім.).— Ред.

³ В ранковому платті (нім.).— Ред.

⁴ Створінь (нім.).— Ред.

ідеалу, тоді, може (і то тільки — може), в суботу піду. Лілія бачила «Einsame Menschen»¹ на сцені,— каже, що дуже хороше виходить, так, як і сподіватись трудно було. Драму сюю я тобі купила.

Ти, мамочко, не бійся, що я натруджу ногу,— тут сього не дадуть, скільки прикажуть, стільки людина й ходить. Тут єсть один пан, що рад би і міг би, як той Spanier², в 2 г[одини] додому вертатись, та от коник заборонив йому «без надобности» ходити, і сидить пан, правда, лається страшенно, але все ж сидить. Я, по думці коника і Geheimrat, належу до тих пацієнтів, що ходять менше ніж слід, і через те мені все приказується ordentlich spazieren³. Все-таки в апараті ходить тяжкувато, та й сама нога ще не прийшла в нормальний стан, але прогрес чималий, напр[иклад], мене вже можна було «легко и без труда» посадити в ванну і витягти з неї; вночі я сплю без ніяких «оков» (Już dawno nie doznawałam takiej rozkoszy!⁴), ну і т. д. Врешті, може ж, таки я скоро і сама тобі покажуся, не можу ж я безконечно тут стриміти!

Ну, бувай здорова, я ще Уксусові приписку зроблю. Цілую міцно тебе, папу і всіх. Куди ж тепер тобі писать?

Твоя Леся

Р. С. Пакети досі в Гадячі вже.

74. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

5, 6 червня 1899 р. Берлін

5.VI

Дорога моя, люба дядино!

От спасибі, що написали. Я вже збиралась робить Вам «інтерпеляцію», не маючи відповіді на наші листи. Сподіваюсь, що Ви вже досі маєте звістку від Зорі про екзамени, але я все-таки «виразила ему свое порицание» за те, що він лінується Вам писати. Біда з такими хлопцями-підлітками! От хоч би і наш Микось, він як напише за півроку два листи, то і то вже «подвиг силы беспример-

¹ «Самотніх людей» (нім.).— Ред.

² Іспанець (нім.).— Ред.

³ Регулярно прогулюватись (нім.).— Ред.

⁴ Вже давно не зазнавала такої розкоші (польськ.).— Ред.

ной»! Нам писала Оксана, що хлопці в т р и м а л и всі екзамени, а осталося до кінця всіх ще два якихсь, як вона каже, н е в а ж н и х, за які вже нема чого боятися.

Врешті, Ліля за Зорю не боїться, бо він увесь час добре вчився і учителі не мають чого чіплятися до нього. Скоріш Микось міг би схибити, бо в нього за рік не все було гаразд, але і то тим часом якось іде. Сьогодні писав папа, що має певну звістку, ніби Вас мають пустити в Росію. На бога, як отримаєте оте формальне «разрешение», то не гайтесь дуже з приїздом. Нам так хочеться, щоб Ви вже скоріш були з нами! Не говорячи вже про те, як то добре для Зорі, але і для Ради, я думаю, се буде куди краще, недаром же і дядько завжди казав, щоб я взяла Раду «в Новоград-Волинск»,— яка б не була погана Росія, але для жінки і дівчини в ній легше жити, ніж в Болгарії, яка, признаться, в моїй пам'яті зосталась стороною жіночої неволі par excellence (N'en déplaie à Ваня¹, достойнейшему из болгар!)

6.VI. Через день перериву відхотілося кінчати перериву фразу, тим більше що Ви і самі все це знаєте. А перерили мені писання апаратом — нова перипетія мого Neilkursus². Сей апарат неприємна машина, наполовину шкурятяна, наполовину сталюва, доволі важка і незграбна, а вже що гаряче в ній, то цур йому, наче в кожусі! Не скажу, щоб се було багато краще, ніж гіпс, тим хіба краще, що на ніч здіймається, отже, людина має хоч вночі святий спокій. Вчора на перший раз, походивши в ній півдня, я так втомилась, що, розпрігшись увечері, писати вже була не в стані, а сьогодні оце знов надвечір розпряглась і пишу лежачи, в надії, що Ви розберете і таке писання. Врешті, я тепер і сидючи пишу погано, бо ніяк мені справжня писательська поза не дається,— певне, бог карає за якісь давні літературні гріхи, нових-бо гріхів не може бути, я от швидко півроку, як нічого, крім листів, не «творю», хірургія заїдає мою музу. Нічого, revanche³ за нею! (за музою, а не за хірургією, хай бог милує!). Лілія моя оце тепер в театрі, пішла дивитись на драму Гауптмана «Einsame Menschen», завидую їй, бо я тут гауптманісткою стала. Вдень Лілія шукала Вам голок

¹ Не у гнів Вані (франц.).— Ред.

² Курсу лікування (нім.).— Ред.

³ Відплата (франц.).— Ред.

«Germania»¹ і не знайшла. Завтра ще пошукає. Врешті, вона сама Вам про се напише.

Мінцес уже поїхав раніш, ніж прийшов Ваш лист. Багато цікавого розказував про Фінл[яндію] і т. п., я передавати не буду, бо він же і Вам розкаже. Перед виїздом звідси не встиг до мене зайти, прислав листа з обіцянкою своєї брошури про Фінл[яндію], але я бро[шуру] не отримала. Політика заважала йому розказати мені про вас всіх стільки, скільки б я хотіла, але зате власне ці «політичні» розмови так живо нагадали мені софійські часи... Славний він чоловік, сей Мінцес! І я справді була *extrêmement touchée*² тим, що він, маючи весь час так зайнятий, уділяв його все-таки на розмови зо мною, хоч, власне, для нього, Мінц[еса], жадної користі літературної чи громадської від *interview*³ зо мною не було.

Тепер про мої перспективи: через тиждень, може, німці пустять додому, але се так тільки а *peu près*⁴, бо от завтра має бути зроблена одна реформа в апараті, а скільки таких реформ потребується — невідомо, бо се виясниться в міру того, як ходитиму, щодня потрошку. Треба випробувати добре, бо в Росії нема кому робити реформ, навіть в хірургічних апаратах, а недобре прилажений апарат все одно, що погана конституція — не стільки помагає жити, скільки заважає. Так чи інакше, але тут уже бути недовго!

Щодо мого здоров'я, то «прогресс идет вперед», ходити можу (правда, з усякими «поддерживающими основами») навіть на другий етаж (по-руськи — третій), болить мало, більше заважає, ніж болить. Врешті, як знаєш, що все це тільки до часу, а там за яких півроку воля настане, то всі хірургічні варіації здаються пустяками! Коли б тільки се вже було остатнє митарство в сьому роді,— на інші я згоджусь, але хірургічних вже справді доволі, *j'en ai ragressus les oreilles*⁵.

Бувайте здорові! Ні, до побачення, моя люба, мила, дорога дядино! Міцно-міцно обіймаю і цілую вас, і Ліду, і Раду, і Міку та й Ваню, не во гнів його ученій милості.

Ваша Леся

¹ «Германія» (нім.).— *Ред.*

² Надзвичайно зворушена (франц.).— *Ред.*

³ Інтерв'ю (франц.).— *Ред.*

⁴ Приблизно (франц.).— *Ред.*

⁵ Я маю їх по вуха (франц.).— *Ред.*

7 червня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstrasse, 11,

18⁷
VI 99

Шановний друже!

Знов я замовкла, се найбільш через те, що коли подумаю про Вас, то згадую про ту роботу, яку мушу, а не можу тепер зробити, і зараз такий візьме жаль, що аж світ темним здається. Ви кажете диктувати: на жаль, не можу, не вмію сього абсолютно, куди й думки всі діваються! Я навіть не люблю, щоб хтось сидів коло мене, як пишу, а вголос думати можу тільки в гарячці. Тут всі обставини настільки не сприяють писанню, що поки я тут — я не літератор і навіть не людина, а хірургічно-ортопедичний манекен. Ви бачили, який вид мають мої листи, переривані усякими медичними експериментами, — хіба ж то було писання, скажіть самі? Я, живучи остатні роки на більшу половину зовсім самотньо, присвоїла собі непрактичну звичайку, а власне, що можу займатись літературою тільки тоді, коли сама в хаті, і то головню ввечері і вночі. А тут день і ніч я вдвох, в 10-й, 11-й іду спати (такий режим), потім щовечора оті масажі, здійснення і (ранком) накладання апарата вибивають мене з настрою, бо занадто нагадують, що я «матеріал», а не людина. Писати «як-небудь», аби не гаяти, я могла б, але не хочу, бо занадто люблю пам'ять М[иколи] В[асильовича] і говорити про нього прилюдно, не узброївшись тим хистом і таланом, на який тільки можу здобутись в нормальніших, ніж тепер, обставинах, не вважаю згідним ні з моєю любов'ю, ні з моєю літературною гордістю (признаюсь, що вона таки в мене є). Се робота більше белетристична, ніж компілятивно-біографічна, а белетристика мій фох, *darum soll ich das beste leisten...*¹

З поводу німецької фрази згадала Кобилянську. Щодня хвалю сама себе, що познайомилася з нею, — вона, видно, розумна і хороша дівчина, по листах дуже мені подобається; я вже взяла з неї обітницю, що прибуде до мене в гості в серпні. Щодо німеччини, то я іншої гадки про се, ніж Ви і всі галичани. Не згубила, а вирятувала К[обилянськ]у німеччина, показала їй ширший європей-

¹ Тому повинна я дати щось найліпше... (нім.) — Ред.

ський світ, навчила ідей, навчила стилю (не в значенні слів, лексики, але в значенні фрази, багатства форми), а розвивши їй розум, тим самим виховала для свідомої і розумної служби рідному краю. К[обилянськ]а вже не ки-
неться в вузький шовінізм, бо звикла до широкого лету думки,— гадаю, що й збочення до клерикальства для неї неможливі. Найкращий спосіб втримати К[обилянськ]у при нашій літературі назавжди — се не дорікати їй щодня німеччиною, не називати чужою, екзотичною квіткою, а признати за нею те почесне місце в нашій літературі, на яке вона цілком заслуговує. Порівняйте писання (прости боже!) Коваленка, Катренка, Коваліва,— і як там ще вони звуться, ті патріоти-белетристи, що пишуть для патріотів-читачів,— з яким навіть найменше вдатним оповіданням К[обилянської], то зважите самі, хто більш екзотичний,— чи вона з своєю «німеччиною», чи вони з своїм «українством». У Кобилянської, напр[иклад], в 1-й частині «Царівни», та й у всіх оповіданнях в збірці, скрізь живі буковинські люди, нехай хоч і в профіль, силуетами змальовані (напр[иклад], в оповіданні «Жебрачка», «Час», «У св. Івана» і т. п.— між іншим, яка «німеччина» в сих оповіданнях?), а в Коваленка і С⁰ маріонетки з написами «писар», «становий» і т. і., ті маріонетки говорять таке, якого ні на Україні, ані деінде в світі ніхто не говорить. Найменш мені подобається її оповідання «Мужик», хоч воно найменш німецьке, і коли вона піде на сей шлях, то недалеко зайде. Тепер лайте мене. Я не тільки не відучу К[обилянської] від нім[ецької] мови, але попрошу її зредагувати один мій нім[ецький] переклад мого оповідання для нім[ецького] берлінського видання укр[аїнських] оповідань, куди мене люди, дякуючи К[обилянській], запрошують. К[обилянськ]у збираюсь «втравити» ще й в рос[ійську] літературу, бо, видно, вона її з третіх рук знає, а по-моєму таки, напр[иклад], Тургенєва і С⁰ варто з перших рук приймати. Лайте ще раз або похвалить.

Можу Вас повиншувати, друже? Остатнє ч[исло] «Гром[адського] голосу» сповіщає про перемогу радикалів. Мені шкода молодих соц[іал]-дем[ократів] русинів, коли їх з'їсть Польща, але зовсім з'їсти соц[іал]-демократію руську вона не може, сей напрямок таки прокинеться, згодом вільний від решток національно-духовної неволі, від якої ще не визволився Яросевич і тов[ариші], се занадто уні-

версальний рух для того, щоб могла українська нація обійтись без нього. Коли б я була публіцистом (тепер, більш ніж коли, жалію, що нема в мене пуб[ліцистичного] талану), то звернула б якнайсерйознішу увагу на соціал-демократичний рух і на те, яке місце має займати в ньому елемент національний, т[о] є[сть] як мають, напр[иклад], укр[аїнські], польські і великоруські соціал-демократи відноситись межи собою. Се була б нова «Історична Польща». Але писати про такі речі без публіцистичного талану — пожалься боже! маю досить досвіду для того, аби знати, що публіцистика не мої ризи. Хотілось би знайти якого талановитого публіциста на Україні і «втрутити» його в се. Я думаю... але знов-таки — «не кажи гоп, поки не вискочиш».

Мені здається трохи чудним, що на з'їзді постановлено «ніколи більше не здійсмати питання» про соц[іал]-дем[ократію]. Як можна постановляти щось за інших людей? Адже, може, через скільки років більшість в партії буде зовсім інша, тоді що? Тоді ся «постанова» буде мертвою буквою, запевне.

Познайомилась недавно (листами) з Кузьмою. Треба постаратись щось порадити йому, тільки для сього мого власного бажання трохи мало,— я сама подібна до героя моєї «Давньої казки»,— що то тільки й мав талан до віршів не позичений, а власний. Бувають часи, коли мені хотілось би стати капіталісткою, такий час, між іншим, тепер. Що ж, коли належу до народу, у якого літератори мусять бути безсеребренниками або шукати іншої роботи чи — іншого народу!

Простіть, пишу знов нерозбірно і погано, се я знов лежу. Зробили мені на ногу машину, та от все роблять в ній реформи, а я тим часом мушу лежати, бо вільною ногою не можна на землю ступати. Через тиждень, кажуть, пустять додому, але се залежить від реформ, а скільки їх ще треба буде, покаже практика. Бачите, яка практична політика, чи пак медицина. Шановний друже, присилайте мені в Гадяч (як торік) «Гром[адський] голос» і що буде цікавого з виступів рус[ької] соц[іал]-дем[ократії], хоч би й на польській мові (коли не важитиме багато в пакеті) — все оце, звичайно, на мій кошт. Я думаю, що туди буде доходити; коли буде доходити, то шліть і потім восени і взимі, там у мене тепер завжди зв'язки з Гадячем є. Туди ж пошліть і поп[улярні] вид[ання]

дядька. Може, згодом дам і ще яку адресу, а се тепер даю на всякий случай, щоб не переписуватись про такі речі з Укр[аїни]. Досада, що тепер не можу везти ні чоґі-сінько, тож мушу тепер читати так, як індики глитають, не пережувавши, аби швидше. «Спілка», спасибі їй, прислала ще книжечку Мопассана — вибір і переклад порядні. Далєбі, такий лінивий робітник, як я, не вартий стільки дарунків.

Пишіть, що і кому маю від Вас сказати на Укр[аїні], може, маєте діло, я вивчу напам'ять і скажу. Ви давно щось писали, та тоді я ще була дуже запаморочена наркомом, то й забула. Тепер я «в здоровом уме и твердой памяти». Заїхати у Львів ніяк не можу, бо ледве соваюсь по світі, не знаю, як ще додому дістанусь. Приїду, але заїду в Галичину і на Буковину, як буду вільніше розпоряджувати собою.

Писатиму Вам ще звідси, а потім з Гадяча. В Росії тепер якийсь хаос, незгірше австрійського, цікаво, як він зблизька видасться. Тим часом рубрику *Russland*¹ в берл[інських] газетах читати не дуже весело: голод, арешти, страйки, бійка... Все-таки добре, що я помалу, все життя привикала до «заклучения» і «стеснения свободы» через хірургію,— се капітал на будуче,— як гадаєте? «Все это было бы смешно, когда бы не было так грустно». Бувайте здорові.

Л. К.

76. ДО М. І. ПАВЛИКА

18 червня 1899 р. Берлін

Berlin, Johannesstrasse, 11,

18¹¹⁸_{VI} 99

Шановний друже!

Напишу оце короткий лист, а більше згодом, не хочу затримувати посилки. Я написала своїй ще молодшій сестрі в Київ, щоб вона знайшла в публ[ічний] бібл[іотеці] те, що Ви просите. Вона зрозуміла так, що треба тільки дядькових статей, і через те прислала виписку з «Киевлянина», «Письмо в ред[акцию]», а я оце посилаю її Вам. Сказати правду, і я якось не зрозуміла Вас: сестра пише, що в ч. 265 «Пет[ербургских] вед[омостей]» за

¹ Росія (нім.).— Ред.

Лєся Українка. Єгипет. *Фото. 1912*

18-21 98

[illegible]

1874 р. є тільки стаття самого О. Міллера, а не суперечка дядька проти нього. Чи Вам потрібен і текст сеї статті Міллера? Більш в «Пет[ербургских] вед[омостях]», як пише сестра, нічого нема на сю тему. Тим часом напишу їй, щоб виписувала замітки «Києвл[янина]», належні до сього питання, а про статтю Міллера напишіть точніше. Може тільки статись, що сестри досі нема в Києві, бо родина наша має бути досі вже на селі. Не знаю теж, кого б із знайомих могли б тепер застати мої листи в Києві,— на літо звідти всі втікають. Тоді вже мусять пождати, поки я і сестра Ольга повернемось в Київ, там О[льга] піде в бібліотеку і виписе Вам все, що треба,— «Пе[тербургские] вед[омости]», «Известия», «Русск[ие] вед[омости]» і «Києвл[янин]», і всі головні російські газети можна знайти в Києві, і в Петерб[ург] про се писати не варт, а до того ж я не знаю адреси Араб[ажина], а з моїх знайомих ніхто там літом не сидить.

Я досі ще не знаю, коли виїду звідси, властиве, я повинна б уже досі виїхати, але ортопедист мене підвів, робить апарата неможливо довго, а до того й погано, так що на поправки йде страх багато часу, і я, невідомо за чийі гріхи, сиджу досі в шпиталі, коли далеко краще було б сидіти на селі. Як тільки апарат буде зовсім добре — виїду. Все-таки Ви ще пишть мені сюди, тільки не гаючись, то ще отримаю. Друкованих речей сюди більш не посилайте, а в Га д я ч, як я просила, бо я й так вже голову сушу над тим, що мені робити з сею всею літературою: покинути жаль, брати з собою неможливо,— родичі пишуть, щоб нічогосінько не везти, бо — не довеземо. Не знаю, наскільки вони мають основи думати так, але певне б не писали про такі речі без причини. Мені ж тепер ризкувати не випадає, тим більше що сим загордилась би сестрі дорога в медичний інститут.

Про питання, зачеплені в Вашому листі, напишу згодом, хутко. Тим часом прошу вірити, що про жадну «закостенілість» Вашу і т. і. я не думала, лишаю се д. Яро-с[евичеві].

В серйозність замірів Міхя[овського], скажу правду, не вірю, але, звісно, Ваше поручення справляю. Будьте ласкаві, добудьте мені адресу Павла Граба. Стискаю Вам руку.

Л. Косач

26 червня 1899 р. Берлін

18^{26—14}_{VI}99

Любі мої папа і мама!

Пишу так тільки, щоб звістка була, а властиво нічого нового і певного написати не можу.

Сьогодні були поправки в апараті, завтра знов будуть— може, остатні, а може, ще й ні: кожний раз думається, що остатні, а там через день знов де-небудь починає гнітити і знов робота. Обридло се до остатньої крайності, просто аж говорить про се противно! Проте сьогодні, здається, прогрес більший: давить тільки в одному місці, а нога вже при ходьбі не болить, може, я, врешті, просто привикла до апарата, як надіявся Бергман. Зовсім вигідно в сій машині, я певна, ніколи не буде, але все ж треба досягти *minimum* невигоди. Коли завтра се буде, нарешті, досягнуто, то на сім тижні виїдемо, може, в четвер, але з певністю, як бачите, нічого не можна сказати.

Бергман заходить часто і все повторяє з своїм життєрадісним видом: «Побольше ходить». Отож я і ходжу по Thiergarten⁴ та по галереї. Вчора вдень одважилась навіть на «Versunkene Glocke» піти, сама втомилась, а нога нічого, правда, місце було дуже добре, по-нашому лежа в бенуарі (за 3 марки!). Грають німці хорошо, але в головній ролі актор занадто спішивсь і через те часто «злизував» і фрази, і вираз. Впрочім, про сі враження розкажу краще. Бачила я на виставці знаменитого Бекліна, нехай мене повісять його поклонники, але я, далєбі, не розумію, на чім держиться його слава. Що тут нового? Дерев'яні центаври, бридкі сатири, голі жінки... Колись поговорю з Б[ергманом] на сю тему.

Ліля просить написати, чи ще в Києві Оріся, бо, може, вона сама вже за границею, тоді нащо Ліля має їй купувати хустки— тоді вона сама собі вибере до вподоби. Теж питає Ліля ще раз, чи взяті її літні речі з Колодязного? Коли ні, то вона мусить собі купити ще тут блузки.

⁴ Тіргартен — парк, буквально — зоопарк (нім.).— Ред.

На сьому кінчаю в надії хутко побачитись. А ви все-таки напишіть нам, головню, мамочко, про твоє здоров'я, чи ти вже зовсім поправилась. Цілую вас міцно, міцно.

Ваша *Леся*

78. ДО М. І. ПАВЛИКА

1 липня 1899 р. Берлін

18 $\frac{I}{VII}$ 99

Шановний добродію! Виїжджаю сьогодні, спішуся, отже, пишу коротко. Ваші листи всі отримала і все зроблю. Дуже рада, що Ви збираєтесь в Київ. Ідьте сміло і гордо тримайте голову — і благо Вам будет. Сподіваюсь, дасте мені знати, коли будете в Києві, то я або приїду, або, може, Ви до мене на село зберетесь. Про теоретичні справи багато б писати, та ніколи, втомлена я, — нехай поговоримо. Хтось прислав «Будучність» — чудне воно! І як відноситься Беклін до українського ідеалу?..

Сестра вітає Вас. До побачення! коли дорогою костей не розтрушу. Будьте здорові.

Стеф[аника] привітайте від мене, як побачите.

Л. У.

79. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

21 липня, 4 серпня 1899 р.
Гадяч

Гадяч, хутір Зелений Гай,
18 $\frac{9-21}{VII}$ 99

Дорога товаришко!

Признаюся по правді, що не писала Вам, відколи з Берліна, бо того ж таки вечора, як писала Вам картку, виїхала, а потім — рідний край привітав мене так неласкаво, що не хотілось і писати. Їхала я в Київ на день, а пролежала там три дні, бо так тяжко впала, що, думала, і костей не зберу. Зібравшись на сили, поїхала сюди, полежала ще й тут, а ледве встала, штурхнули мені ногу, та й знов боліла. Стан був настільки критичний, що я вже думала з журбою про морфій або, ще й гірше, про нову хірургічну битву... однак обійшлося без нічого. З ногою скінчилось, нахопилась ангіна, пуста, правда, та

все ж три дні пролежать довелось, бо в початку можна було думати, що то дифтерія. Нарешті, все те скінчилось, і я здорова, тож вчора викінчила я свій переклад, оце перепишу і пошлю Вам, а Ви, з ласки Вашої, зредагуйте його. Певне, моя німеччина здасться Вам дикою, але в наш вік шаблонів часом цікаво щось оригінального побачити,— певне ж, Ви ще такої німеччини не бачили. До всього я ще не маю тут ні словника і нічогісінько. Я все-таки переклала сама, бо, як бачите, воно все-таки писання чимало, а я знаю, що Ви дуже зайняті. Може-таки з поправкою менше буде клопоту, ніж було б з перекладом. Оповідання се (скоріш нарис) не було ще нігде друковане, було тільки подаване на конкурс Київського літературного товариства і отримало премію, товариство збиралось видати його, та якось досі не зібралось. Врешті, я й радніша, що воно вийде по-німецьки, чому се так, розкажу Вам при побаченні,— *es hat seine Gründe*. Я знаю, що для п. Якововського були б більше пожадані повісті з народного життя, у мене хоч і є одна така повість, та одно, що її ще треба причепурить, а друге — вона задовга, а третє (і головне) — я зовсім не в стані віддати нашого волинського народного стилю по-німецьки, виходить якось смішно, певне, для сього треба знати німецькі діалекти, тоді б можна вибрати якийсь відповідний, а літературний не вистачає. Врешті, се (перекладене) оповіданнячко типічне для мене, бо воно наскрізь ліричне, його б можна поемою в прозі назвати, а я ж, власне, лірик *par excellence*. Я б радніша навіть послати вірші, але мені віршувати по-німецьки — «*Du lächelst, o mein ewiger Vater Apollo!*»¹.

Як будете пересилати переклад п. Якововському, то, майте велику ласку, перепросіть його від мене за припізнення, справді, причини сьому поважні. Я за те досі не послала решти віршів «Видавничій спілці» до мого збірника. Що ж робити, коли *Dame Nature*² не дала мені нічого, окрім пера в руки, а рукам не дала навіть стільки сили, щоб завжди твердо тримати перо, та й сказала: «Пиши»... Люди теж кажуть мені: «Пиши», але ж се тільки слово, а в діло переводити його маю таки я, ну, яка я, таке й моє діло.

¹ «Ти посміхаєшся, мій вічний батьку Аполлоне!» (нім.) — *Ред.*

² Пані-природа (*франц.*) — *Ред.*

Тепер від літератури до життя. Се справжнє щастя, люба товаришко, що ми хутко побачимось! Тільки я в Києві не буду, бо все одно по з'їздах та виставах мені не ходити, а сидіти дома тут ліпше, ніж в Києві. З нашої родини буде там тільки мій батько, бо мама, здається, не зможе бути там на той час. Я могла б попросити татка, щоб прийняв Вас, та не знаю, чи то Вам приємно буде, бо, звісно, без господині в хаті ладу нема. Тим-то, прошу Вас, швиденько огляньте виставу, подивіться на людей, рефератів слухайте не дуже багато, бо, *entre nous soit dit*, археологічні реферати річ нудна, принаймні як на мою профанську думку, — та й рушайте до мене сюди якомога раніше. Поки я по ппшталіях лежала, мама збудувала тут хорошу хату, де могли б мої приятелі з усього світу зміститися. Околиця тут гарна, горизонт широкий (після кам'яного Берліна я вмію се шанувати), людей не занадто багато, може, Вам здасться й замало. Будемо човном плавати і просто руками, коли вмісте; будемо читати, розмовляти, я буду Вам грати Шумана і Шопена, яких Ви, здається, дуже любите, окрім того, українських пісень масу у власній транскрипції, вільній від контрапункту і всякої теорії. Мої сестри (їх у мене три) покажуть Вам всю околицю, побачите вже таку Україну, що «українішпої» й нема. Гойдаючись в гамаках попід дубами, прочитаємо Ваші нові твори, а мої хіба старі, бо нових тим часом дасть біг. Ви, може, що нового тут напишете, лісовий гомін, може, навіє на Вас нові мрії та думки. Наша хата оточена лісом, а пизче по річці ліс ще більший, не смерековий, правда, а мішаний, але темний і гарний.

Я не буду наганяти на Вас сум, бо я в житті більша оптимістка, ніж в своїй літературі. Се залежить від того, що я пишу найбільш тоді, коли в мене в душі йде дощ, а він же таки не щодня йде, при Вас, гадаю, він не йтиме зовсім.

Запевне, напишете ще мені до виїзду, а з Києва теж пишіть, коли тут будете, щоб наші могли Вас зустріти. Якби на двірці не було нікого (може, вночі приїдете або лист спізниться), то кажіть візникові везти себе на Драгоманівську гору, в дім Драгоманових (таки в Гадячі), а там уже, певне, хтось з наших буде, бо ми все так — одні на хуторі, другі в місті.

Жаль мені, що не буду в Києві та не побачу всіх закордонних гостей, але мені тепер їздити так погано, що

й думать не хочеться про вагони і т. і., та ще знов катастрофа, яка спіткала б у тому Києві, ні, вже краще мені не рипатись, поки не вилюднію.

До побачення, дорога товаришко, та швидше прибувайте. Жду Вас. Сестра вітає Вас сердечне.

Ваша *Леся Українка*

Р. С. Мама просить переказати Вам її записки до її нової хати. Буде дуже рада пізнати Вас.

Р. Р. С. (Через два тижні після самого scriptum¹, бо аж 23 липня ст. ст.) Залежався лист так неможливо довго через те, що я хотіла його відправити вкупі з перекладом, а переклад затримався, бо дуже було багато гостей, то якось писання не йшло. Написала я і п. Яков[овському] листа, дала відправити, і мені його загубили, може, напишу другого, але все ж прошу Вашої ласки, перепросить його від мене за зволікання, Ви краще німецьким стилем владаєте. Хотіла б я ще мамине одно оповідання перекласти і ще одно, та вже не знаю, чи не опізнилась. Коли, власне, має вийти збірник?

Ой, спішуся, бо як і сьогодні не одправляю, то вже й не знаю, що про себе думати.

До побачення! Стискаю Вашу руку.

Л. У.

80. ДО В. М. ГНАТЮКА

10 серпня 1899 р. Гадяч

Гадяч, 18²⁹/_{VII} 99

Високоповажаний добродію!

Посилаю коректу, як лиш можу хутко, тим спішусь і пишу коротко.

Зробіть велику ласку, нагляньте особисто, щоб на 24 стор. було надруковано як слід (там з двох куплетів зроблено один і тим затерто навіть значення віршів, бо діалог збився). Я б навіть хотіла побачити сей листок раніш, ніж вийде книжка, боюсь я таких речей.

¹ Листа (лат.).— Ред.

Сподіваюсь, можна признати рацію моєму бажанню корегувати самій, бо таки автор завжди має гостріше око, хоч би навіть він був такий короткозорий, як я. Зрештою помилок мало, і я вдоволена друком. Не пам'ятаю, чи надісланий був листок з заголовком «Поєми»? Чи се я згубила, чи його не було? Коли не було, то, будьте ласкаві, кажіть надрукувати.

Дуже спішуся одіслати, тому простіть за недбалість листа.

Сердечно дякую за клопіт коло моєї книжки!

Щиро поважаючи Вас

Леся Українка

Р. С. Мої сестри просять передати Вам їх вітання, мама також.

Р. Р. С. Посилаю коректу в двох посилках.

81. ДО В. М. ГНАТЮКА

1 вересня 1899 р. Гадяч

18^{22—1}
VIII—IX 99

Високоповажаний добродію!

Відсилаю Вам останню форму коректи. Далі віршів додавати не буду — справді, книжка і так чимала — отже, се вже кінець. Либонь, знула я Вас тими коректами? Вибачайте ласкаво!

Я ще попрошу Вас зробити оглав (спис речей), бо я можу зробити його тільки половину. Дві останні поезії прошу перестановити, чогось не хочеться мені, аби книжка скінчилася тим сумним «Поворотом».

Щодо «Атта Троля», то я передам його через п. Кобринську або п. Кобилянську до «Вісника». Про мене, нехай його видасть чи «Спілка», чи «Вісник», тільки аби вкупі з іншими перекладами (д. Слав[инського]), бо так було спочатку рішено і я хтіла б слова дотримати. Байрон ще не готовий. «Атта Троля» хтіла б я таки сама коректувати, зрештою, як він буде у «Віснику», то я можу там справити, якби де помилка була, а вже відбитка буде чиста. З моєю прозою однаково треба пару місяців почекати, поки її виготовлю до друку. Будуть то не поезії в прозі, а таки щира проза — оповідання, одно з них посилаю тепер хутко до «Вісника», одно ще нігде не друкувалось,

а решта були де-не-де друковані або ще тільки будуть дописані. Як бачите, се ще in spe.

Здоровлю Вас щиро

з найбільшим поважанням

Леся Українка

Р. С. Чи не можна б скільки примірників видрукувати на тонкому папері? Се має практичне значення, справді.

Оглав:	ст.
Поєми:	
Давня казка	3
Роберт Брюс	30
Мелодії:	
Нічка тиха і темна була	47
Не співайте мені сеї пісні	48
Горить моє серце	48
Знов весна і знов надії	49
Дивлюсь я на яснії зо[рі]	49
Стояла я і слухала весну	
Хотіла б я піснею стати	
Перемога	50
До музи	51
То була тиха ніч чарівниці	
Давня весна	52
У чорную хмару зібралася туча моя	53
Невільничі пісні:	
Мати невольниці	57
І все-таки до тебе думка лине	59
Ворогам	
Північні думи	60
До товаришів	61
Поет під час облоги	62

82. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

5 вересня 1899 р. Гадяч

24
18²⁴ VIII 99

Люба мамочко!

Оце пишу тобі про деякі комбінації, що прийшли мені в голову за ці дні. Здається, краще буде, як я виберусь в Київ раніше, ніж було думала. Зуби не дають мені жити по ночах, і за них слід би взятись серйозно. До того ж

роздошилось, здається, на добре, і я знов не виходжу з хати, я ніяк не думала про таку ранню осінь, коли збиралась провести тут сентябрь. Ліля і Оксана все одно хочуть бути до 1 сент[ября] в Києві, чи не краще б і нам з Дорою забиратись з ними? Коли ти не хочеш, щоб ми з Дорою їхали, то привези їй учебні книжки, які їй треба по програмі, бо вже пора їй кінчати канікули, я б хотіла зайнятися з нею, а то вона може розлінуватись. Коли не збираєшся хутко їхати сюди (може, театральні та інші справи затримують тебе), то напиши, як ти про це все думаєш, чи виїздити нам до тебе в Київ, чи ти не довіряєш, щоб ми вибирались без тебе звідси. Головна причина, через яку я хтіла б виїхати, — зуби, а друге, ще хтілось би й з Лілею лишніх днів 10 пробути вкупі перед її виїздом.

Як же там наші п'єси? Хто грав у твоїй, і як вона пройшла? Цікаво, чи послухались актори хоч трохи твого і мого протесту проти халату і т. і. От іще кодло! Передай Людї, що я тепер єднаюся з нею в спільній ненависті до сеї почесної корпорації.

Мені прийшло в голову, що, може, буде тісно, як ми тепер всі разом приїдемо, то вже, може, краще посидіть який час тут. Все це ви з папою зважте і напишіть нам.

У нас, слава богу, нічого нового, нічого не наслучалось за сей час, а про наше rowodzenie¹ взагалі розкаже тьотя Саша.

Сергій Костянтинович кланяється тобі, він таки послухав моєї ради і їде в Крим, боїться, що знудиться в Німеччині без нім[ецької] мови.

Як там наші гості — дами? Коли ще не поїхали, то кланяйся їм від мене. Будь ласкава, передивись мій переклад передмови до «Атта Троля» і віддай його п. Кобринській, хай передасть Гнатюкові вкупі з «Атта Тролем», а коли п. Кобринська вже поїхала, то пошли передмову просто Гнатюкові (вулиця Чарнецького, 26), а я вже йому раніш писала, що переклад «А[тта] Т[роля]» йому привезуть.

Я забула попросить тебе внести за мене в Літературне товариство, вони потребували з мене ще, як я була в Києві проїздом з Берліна, та я тоді ніяк не могла того зробити, а тепер боюсь, ще виключать із членів, сором

¹ Життя (польськ.). — Ред.

буде. Слід би не гаятись і з Общ[еством] драм[атических] писателєй, та то ще є час. Се все «на улітний конт», як ти часом говориш. Вибачай, що завдаю тобі клопіт, на-решті, як се загайно, то не возись.

Міцно цілую тебе, папу, Микося і дядину з кузен-ством.

Твоя *Леся*

Р. С. Коли приїде Ліда? Миша з родиною вже, певне, поїхав. Шкода, що я не бачила, от і Євця знов проїхала без мене.

83. ДО В. М. ГНАТЮКА

8 вересня 1899 р. Гадяч

18²⁷
VIII 99

Високоповажаний добродію!

Я дістала 6 аркушів чистих (96 стор.), а Вам відосла-ла всю коректу, яка належалась,— досі, сподіваюсь, Ви її отримали. Книжок «Спілки» не отримала жадної, велика шкода, коли Ви послали їх три; якби одна, то все б менша втрата. Очевидно, я вже не отримаю їх.

З друку я вдоволена, хіба ото тільки трохи негаразд, що епіграф до «Нев[ільничих] пісень» уміщений на тому місці, де в нас звичайно друкується тільки «дозволено цензурою», тимчасом як йому слід би бути або на тій же сторінці, що й заголовок, або зовсім на окремій картці (як я і думала). Та се вже навряд чи можна тепер спра-вити. В сьому недогляді, запевне, винна я сама. Одна помилка zostалась несправленою: на ст[ор]. 81, стр[о-фа] 7,— замість л е т и т ь треба л е ж и т ь. Треба вже хоч у «помилках» зазначити, хоч се, властиве, авторська самопотіха...

Папір, на мою думку, загрубий, але такий, здається, тип видань «Спілки». Чи можна хоч скільки примірників видрукувати на тоншому? Мені б на тім залежало. Чи маю я право хоч на десять примірників сеї книжки? Як-що маю, то нехай би вони були на тоншому папері, а різ-ницю коштів я готова навіть приплатити.

Будьте ласкаві сповістити мене, як отримаєте «Атта Троля».

З правдивим поважанням

Леся Українка

2 жовтня 1899 р. Київ

18²⁰
IX⁹⁹

Люба моя Лілея!

Отримали ми твою одкритку, телеграму і діаріуш і дуже були з того всього раді. З усієї родини, як бачиш, найакуратніша я, бо пишу в день (навіть в вечір) отримання твого листа. Хотіла писать в день отримання одкритки, та не змогла, бо дуже час був зайнятий чи, краще, розбитий, до того ж писать мені все ще трудно, бо кресла мені досі нема, сьогодні ми ходили знов його шукать і все-таки не знайшли відповідного: або дорого, або не підходить. Се дуже погано, бо роботи літературної все прибавляється, а робити її ніяк. Робота ось яка: два переклади, реферат і оповідання, крім того, переписування давнішого. Найближче реферат (про Аду Негрі і д'Аннунціо, їх громадські ідеї), бо його треба читать в Літ[ературному] общ[естві] через 1½ тижні. Се Агне устроює вечір і прийшло самолично запрошувать мене. З сеї нагоди мушу я собі чорну блузку шить, бо ліф до чорного плаття тепер я ще не можу носити, а інакше, як в чорному, читать, по-моему, не випадає. Оце ж я тільки що скроїла і сфастригувала блузку, та вже й втомилась, тим і лист сей буде не довгий. До завтра листа відкладать не хочу, бо ніколи буде: зрання полізу до Горощенка (все з тою дурною пломбою!), хто зна, скільки стримітиму в нього, потім буду заніматись з Дорою — ми тепер щодня «неукоснительно» занімаємось — далі з Манею Ст[арицькою], що вчить мене виразного читання, а я її ф[ранц]узської і нім[ецької] мови, потім, може, прийде Рада читать по-укр[аїнськи], а далі треба буде читать італіянщину і дещо ладити з віршованих цитат, ну, та й блузу шитиму межі читанням та диктовками. Потроху стараюсь входити в роль de la fille de la maison ¹, так, напр[иклад], сьогодні зайнялась білизною і деяким порядкуванням, але се для мене найтрудніша робота, і через те моя хата досі не вбрана як слід. Взагалі маю досить моментів для порівнювання себе з тобою: наскільки у тебе всяка робота йшла швидко, настільки вона у мене йде мляво, і все-таки увечері не раз в спині тягне від втоми. Впрочім, тут винні ще хожденія

¹ Дочки дому (молодшої господині) (франц.).— Ред.

до Горощ[енка] і так деякі візити, хоч би в найближчому районі. Оце було троє іменин зряду: Людм[или] Мих[айлівни], Софії Віт[аліївни] і Ради,— до всіх трьох не можна було не піти. Сьогодні знов те кресло, нехай йому цур! Ну, та коли б тільки всеї біди на світі, що втома!..

Новини в нас такі: мама з папою їздили в Чигирин і привезли звідти цікаві враження, гарні килими укр[аїнського] стилю і всякі археологічні раритети. Про сю подоріж мама, певне, напише тобі сама. Дора собі трохи порізала бороду, впавши, але се вже гоїться і взагалі нічого особенного нема, хоч одразу налякало воно нас обох, мене і Дору (більш тоді нікого дома не було). Маємо нову служанку, гарненьку і симпатичну дівчину, що дуже старається, може, впрочім, новини ради; між іншим, вона одразу навчилась надівать мені апарат, і се мені дуже до речі, бо я собі тепер щорана, вставши, ходжу 5 минут без апарата, далі дзвоню, служанка приходить, запрягає мене, і я не потребую чекати, поки хто встане або прийде до мене. Ходжу я без апарата добре, однак все з палкою, інакше кульгаю дуже, от, може, як справлю відповідні черевики, то похода поправиться. Оксана живе тепер фактично сама в хаті, бо мама чомусь там не спить. Дора зомною, Микось...

85. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

16, 17 жовтня 1899 р. Київ

Київ,
Маріїнсько-Благов[іщенська], 97,
18⁴⁻¹⁶/_X 99

Дорога панно Ольго!

Не хутко Ви зібралися мені написати, та й я Вам не зараз, а все через ту саму причину: не було часу (от і як же нам стати «слов'янськими Шекспірами»?!). Було часом так, що ледве чи могла шматок хліба з'їсти. Спочатку треба було хоч якось трохи куток собі вибрати і прибрати, далі виїздила Ліля до Петербурга*, то знов було не до писання, а ледве трохи втихомирилося, то втягли мене до літератури. Минулого тижня мала я від-

* Пише звідти довгі листи, дуже вдоволена зі свого життя там, і робота, пише, цікава. Я дуже рада за неї, хоч без неї мені багато бракує.

чит про нові напрями італіянської літератури (Ада Негрі і д'Аннунціо), а що до сеї теми прийшлося чимало різних сонетів etc. перекласти та й саму розправу написати, то зайняло се кілька днів шаленої роботи. До того ж я мусила ще собі і вбрання якесь приладити, бо то з моєю машиною (кайданами!) не кожную сукню можна убрати, отже, пошила собі власноручно чорну *blouse-fantaisie*¹, — се знов зайняло кілька днів марудної роботи. Читала я в тутешньому Літературному товаристві, в присутності 120 осіб, — не багато людей, але для мене досить. Відчит мій сподобався, і тепер маю його десь надрукувати. Се був мій перший прилюдний відчит, і мені самій дивно, що я не боялась, читаючи, бо взагалі вважаю естраду якимсь *Blutgerüste*². Маю в замірі ще два або й три відчити, але то ще згодом, тепер є багато іншої роботи. Тільки сьогодні і завтра нехай робота пожде: я взялася до листів, бо інакше страчу всякі зв'язки з людьми, вже «найвищий час» відповідати на давно отримані листи. Вираз «найвищий час» я вчитала в одному галицькому письмі, отже, галичани не мають чого дорікати Вам німеччиною, бо самі перекладають до слова з німецького!

Так от бачите, взялась я до роботи. Купила собі крісло, приставила до свого столика *impromptu*³ і пишу, а як не пишу, то шию, а як не шию, то вчу Дору або ще кого «началам премудрости». Дору я прийняла до себе в хату, отже, вона тепер під моїм безпосереднім «згубливим» (як казав один патріот) впливом. Правду кажучи, воліла б я жити сама в хаті, але се було б не по правді, бо тоді інші мусили б жити втрюх (мама, Оксана і Дора), а я ще не так погязла в егоїзмі, щоб на таке пристати. Врешті, Дора мало мені заважає, бо лягає спати рано, а встає пізно, а я, як Вам відомо, *Nachtvogel*⁴ і відколи в Києві, то рідко можу заснути раніше 2-ї г[одини] ночі, дарма що зуби вже не болять (я вже їх поправила). Здумайте, до чого мало було часу — я тільки вчора вперше могла заграти як годиться! хоч фортепіано вже з тиждень як привезене. Правда, раз серед найгарячішої роботи вирвалася і заграла Вашу наймилішу «*Roëme érotique*»⁵ (якби Ви

¹ Блузку своєрідного фасону (франц.). — Ред.

² Ешафотом (нім.). — Ред.

³ Імпровізованого (франц.). — Ред.

⁴ Нічний птах (нім.). — Ред.

⁵ «Любовну поему» (франц.). — Ред.

могли її чути там на своєму Новому світі!). А пропос, я не забула про «Бретонську легенду» і просила її у п. Лисенкової, але вона ще не знайшла її для мене серед хаосу нот,— піду завтра правити. Треба завтра і до Люді піти, випросити Вашу «Некультурну» на прочитання, Людя хвалилась, що має її. Будьте ласкаві, подякуйте п. Стефаникові від мене за його «Синю книжечку» (нащо її видали в зеленій обложці — *es ist etwas komisch*¹), я зробила б це сама, та не знаю його адреси. Гарні його нариси, тільки сумні невимовно... врешті, вся наша література веселістю не відзначається, часом як начитаюсь її (не виключаючи і власних творів), то так і хочеться сказати з розпачем Гамлета: «Най дьявол носить смуткове убрання, а я надіну ясні кармазини!» — і, певне, я се зроблю, тільки ще не зараз, потрохи звикатиму, оце ж почала червоні капелюхи носити...

Рада я, що Київ лишив по собі у Вас такі добрі спомини, а то панове галичани дуже його нам знищили, так лають та дорікають, що нам лишається тільки в груди битися та «*mea culpa*»² повторяти. Однак я сього не роблю, бо маю взагалі нерозкаяну натуру, а волосся моє і так псеньясте, то пощо маю його попелом покори посипати? Тим-то я і з паном професором (антипатія п. Кобр[инської]) преломила копії за українську молодь, що справді не така вже пікчемна, як він гадає. Між іншим, сей професор знищив страшно мою «Блакитну троянду», казав, що я собі нею попсувала репутацію і тепер мушу поправити свою славу іншою драмою. Тут уже я не ламала копія, а як щира правовірна спустила очі додолу і мовила: «Постараюсь, шановний добродію...» Запевне, моя драматична репутація тепер не високо стоїть в Галичині. О, *je mer'sch, je mer'sch! du juter Gott!*³, а нарешті — *schadet nichts*⁴, як казали в нашій клініці.

5—17.X. От і на другий день лишився лист! Се я так листи пишу.

Щоб не забути, зараз адреси напишу: 1) моєї братової: г. Юрьев, Лифляндской губ., Пеплерская ул., № 5, Александре Евгеньевне Ко-

¹ Це трохи смішно (нім.).— *Ред.*

² «Моя провина» (лат.).— *Ред.*

³ О горе, о горе! ти добрий боже (нім., баварський діалект).— *Ред.*

⁴ Нічого не шкодить (нім.).— *Ред.*

са ч; 2) моєї дядини: Київ, Паньковская ул., № 14, Людмиле Михайловне Драгомановой. Тепер пишть листи, коли хочете. Вчора отримала лист від братової, згадує і про Вас, зробили-сьте на неї добре враження.

Не знаю, що такого, чогось мені буква за букву заскакує, так бридко сьогодні пишу, що страх, відай, пора кінчати листа. От ляжу і буду читати.

Була сьогодні у Людї, просила Ваше оповідання, та вона не дала, десь заложила далеко між паперами, обіцяла завтра знайти.

Ей, приїздіть, напню Ольго, знов до мене, та будемо собі знов *szare godziny*¹ справляти! і чай будемо пити «не отвратительный», і Гріга гратимем, і я Вам страшні драми та дикі фантазії розповідатиму, та й залетимо обидві *ins Blaue hinein*!² А тим часом бувайте здорові, *liebe ferne Freundin*³. Мама, і Лисенки, і Стар[ицькі] Вас вітають, і дядина теж.

Ваша Л. Косач

86. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

21 жовтня 1899 р. Київ

18⁹/_X99

Милая моя Лілія!

Оце поки там Дора п'є чай, почну тобі листа, а коли скінчу, бог відає, бо якось той час дуже розірваний у мене, проте постараюсь скінчити за дня, а то увечері ніколи буде через «ассамблею Петра Великого». Ніяк я не сподівалась, що Оксана буде так рідко і так довго тобі писати, вона, видимо, подібна до наших кузенів, що цінять свої писані слова на вагу золота! Про Дору і Микося нічого й казати. Впрочім, Дора, здається, щось там передавала через Катрю. Шкода, що ти не написала виразно, які ти хочеш ноти, може, ми мало тобі послали? Врешті, оце ж місяців через 2¹/₂ будеш сама тут, то вибереш більше нот. Фоті щось нігде нема ні слуху, ні вісті, отже,

¹ Сутінки (польськ.).— Ред.

² В голубу далечінь! (нім.)— Ред.

³ Люба далека приятелько (нім.).— Ред.

й варення ні з ким передать, а з Катрею мама постіснялась.

Мама не знаю коли збереться тобі написати, бо тепер оце Маня Ст[арицька] втягла її в народні спектаклі, що Маня сама уряджує в чайній, то все репетиції та різна театральна справа... ти сама знаєш. Здається, і лист Миші, либонь, ще при тобі початий, досі не посланий лежить. Твої переклади теж не переписані, але я от, врешті, перепису їх сама та вкупі з своєю статтею про італійців пришлю тобі. То ти своїми перекладами розпорядиш, звичайне, як сама знаєш, а мою статейку папа радить понести до Пипіна, може, він прийме до «Вестника Европы», було б то не зле, бо там найліпші гроші платять; ну і журнал почтенный. А якщо Пипін зверне статтю назад, то дай її до «Жизни», а коли й там не приймуть, то й цур їй зовсім. Тільки попроси Пипіна, щоб таки прочитав і не дуже довго відтягав свій вирок, бо мені цікаво, щоб ся справа рішилась скоріш.

Папа казав, що ти з Пипіним знайома і що він тебе навіть дуже запрошував до себе, оце буде тобі приключка увійти в його салон, а то, може, хутко не зібралась би. Врешті, якщо, може, тобі через що-небудь неприємно сим зайнятись, то дай мій реферат просто до «Жизни» і fiat voluntas Dei¹. Просила п. Гіб[ерман] сказати тобі, що не треба вже передавати її поручення Воронцову, бо вона сама про нього їм написала, а тільки, звичайне, коли ти хочеш до їх так піти, то се інше діло, але ради неї не треба.

Пані Романова рекомендує тобі свою знайому, Анну Семенівну Федорченко, студентку першого курсу, що живе в інтернаті,— може, ви там з нею й так зустрілись. Отже, тепер у тебе там знайомих немало, аби був час в гості ходити.

Які ж новини у нас?

Шишманови вже поїхали, переслабувавши перед виїздом якоюсь інфлуенцею чи ангіною з розряду *imaginaris*². Зоря й тепер нібито слабий, а властиве, здоровий, принаймні Черняхівський каже, що Зоря здоровісінський, проте сей пацієнт не хоче вставати з ліжка, співає лежачи, аж хата розлягається, їсть конфети і грається з котом.

¹ Хай буде божя воля! (лат.) — Ред.

² Вигаданих (лат.). — Ред.

Збираюсь оце йти з спеціальною місією — лаяти Зорю. Бо подле хлоп'я замітило, що мати й сестра відносяться до його здоров'я якось релігійно, і видумує не дай боже: сьогодні його нудить, завтра голова болить, позавтрьому насморк, а там просто «так как-то», тим часом уроки пропускаються та й просто не учаться. Досадно те, що Людм[ила] Мих[айлівна] справді страшенно тривожиться сими *maladies imaginaires*¹, аж сама занепадає, а Зорі ні гадки про се. Виросте, такий як Ліда буде. Нещастя бути довго одиначкою, як Ліда, або єдиним сином, як Зоря. Впрочім, воно часом і не з одинаками буває.

Людм[ила] Мих[айлівна], певно, скоро переїде на другу квартиру, бо в сій прокинулась вільність, але знайти другу трудно, хоч віддається їх багато, та все в нових домах, а на їх дядина не впевняється. Рада все бігає по квартирах, забігає часто до нас; почала вже читать зо мною по-українськи, спочатку йде трудненько, але все ж нічого. Домна ходить у свою школу і ліпить зуби з гіпсу. Наташа поступила в гімназію, але туди не ходить, а ходить на репетиції до Мані і замість уроків учить ролі. Ото саме їй занятіє!

У нас учіння йде: Оксанине добре, Дорине нічого собі, а Микосеве «ни шатко, ни валко», і то при допомозі репетитора,—ostatніми часами трохи мов поправився по древніх мовах, але й то не бог зна як, на тройках іде. З Дорою ми занімаємось-таки щодня і вже кінчили повторять та до нового беремось. Шкода, що її арифметика стоїть на мертвій точці, але ж я на се не маю ради, прийдеться їй потім форсированим маршем бігти.

Папа їздив на тиждень по ділам, вчора вернувся. Збирається тобі писать. Папа живе тепер з Микосем в тій хаті, де ти з Оксаною жила. Дора все зо мною, а Оксана з мамою. Найбільший лад в моїй хаті (представ собі!), а в інших ще й досі якийсь відтінок хаотичності замічається; але я ніяк не можу привчити Дору до прибирання за собою, і се мене часом злить.

З околичного світу новин мало. Водовозов читав реферат в Літер[атурному] общ[естві] про Зудермана (в той вечір, як і я), але щось невдало і дуже довго. Анічков читав лекцію публічну про Ібсена і теж невдало. Соловцов розпочав сезон рівно ж невдало, публіка чомусь

¹ Вигаданими хворобами (*франц.*).— *Ред.*

не конечно ходить, хоч їй на приманку запрошена Пасхалова. L'interêt du scandale¹ зібрав трохи більше публіки, але скандалу ніякого не вийшло і — публіка знов перестала ходить. Щось-то іскуства не цвітуть сеї осені в Києві. Хутко має бути в Літ[ературному] общ[естві] юбілейний вечір Словацького, і там має Антонович читать реферат — цікаво! Приїхав Др Левицький і вже сидить в клініці з своїм оком, жінка його і Вася теж тут. Приїздив Рудченко (старий) і об'явив себе «трупом» для українофільства, але для всього прочого зовсім живим — давно б так! Тиховський отримав прозвище «Потонувший колокол» — от курйоз! — за те, що багато обіцяв і не справдив надій, здається, він не мало ображений за таке ймення.

Був у мене Петров; переводиться в Дерпт на медицину, чистий вечний студент; казав, що вони з Прот[асьевим] збирались до нас літом, та, як відомо, не зібрались.

Од Мих[айла] Вас[ильовича] увесь час не маю листів, хоч сама йому писала.

Серг[ій] Кост[янтинович] пише, що дуже помалу поправляється, ну, й то добре.

Миша і Шура писали, що Євця вже, нарешті, добре ходить. Миша собі учителює. Врешті, ти там, може, більше про їх знаєш.

Здається, більш нічого, уваги достойного, і, нарешті, ти знаєш, що з мене поганий хронікер, кажуть, ніби се шанс, що може зато вийти добрий поет, я себе тим і потішаю.

Ти мені нагадуєш, що я обіцяла нічого не робить цілий сей рік, але ж 1 — «нічого» не слід в сьому випадку розуміти абсолютно, 2 — се не завжди від себе залежить і 3 — «добрими замірами вимощене пекло», се трошки цинічно, але зате правда. Не забувай, що я ж тепер, так сказати, на твоєму місці, а могла б ти нічого не робить, живучи дома? Врешті, я й так дуже мало роблю (коли одкинути той час, коли писався реферат — das war etwas!²) — minimum того, що слід би. Однак все кожний день хоч що-небудь та зроблено, і то добре. Попала я тепер в компанію перекладання наукових творів і незчулася, як нав'язала собі на шию обузу в 280 печат[их] сто-

¹ Скандальний інтерес (франц.).— Ред.

² Це було дещо! (нім.).— Ред.

р[інок] — ну, чей же вмирати не зараз. Тепер писати можна, бо вже крісло куплене. Коли б тільки мені робочої дисципліни більше, а то зовсім я не вихована в цьому напрямку. На твої питання (які, я забула) відповім іншим часом. Тепер папа заніс твого листа, а напам'ять не пригадаю, що треба.

Однак годі, пора скінчити «книгу». Май в виду, що коли я часом затримаюся з листом, то се не з лінощів, — я від певного часу втратила сю цноту, — а просто часу нема, бо іплих листів багато на черзі. Бувай здорова, моя Лілея, і «Gaudeamus igitur»¹ etc., etc.

Міцно тебе цілую, ти, моє мале-велике.

Твоя *Леся*

Був недавно Агапов, казав, що наші уманці всі здорові і що — Т о с я п о к и н у в к у р и т ь !!

87. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

28 листопада 1899 р. Київ

16
18^{XI}99

Люба моя Лілія!

Мені просто аж самій неприємно, що я тобі так довго не пишу. Се, звісно, не через те, щоб я рахувалась листами, я знаю, що тобі ніколи писати *a parte*², добре, що пишеш «універсали», так воно і не обидно нікому, і все ж кожний знайде собі в них те, що йому треба.

Не писала я тобі через те, що не могла вибрати часу. Але не лайся знов, бо я, власне, нічогосінько не писала за сей час, відколи твій реприманд отримала, але ж се мало «врятувало ситуацію», бо факт той, на перший погляд, парадоксальний, що чим менше роби, тим менше часу, — для мене факт непреложний. *Primo* — маю два уроки: з Дорою до обіду, а з Радою по обіді. Робота се зовсім не тяжка, а час, признаться, досить-таки розбиває, бо Дора встає не раніше 11-и (як ти знаєш), за урок сідає коло 12-и, занімаємось так до 2; перед уроком писати трудно, бо через Дору в хаті неприбрано, та й ранком я не людина. Після уроку до обіду теж рідко вдається

¹ «Будьмо веселі», перші слова студентської пісні (лат.). — Ред.

² Окремо (італ.). — Ред.

писати, а по обіді, так між 4-ю і 5-ю, приходить Рада, часом пізніше (в 7) в ті дні, коли вона сама дає урок дітям Личкова (тричі на тиждень, по дві години, за 15 р. в місяць). Занімаємось години 1^{1/2}, 2, коли ніхто не переб'є, а се таки частенько буває — ти знаєш київський триб життя. Остатніх три дні в такому калейдоскопі людей проминули, що вчора по обіді я вже могла тільки лежати на кушетці і півсонними очима переглядати (властиве, не читати) французькі журнали. Такі речі, як гості і раути («асамблеї»), — се така *force majeure*¹, проти якої я не можу нічим оборонитись, і ти мене не повинна докоряти за втому через них, бо всякі *forces majeures* признає навіть суворий *code Napoléon*². Я навіть думаю, що єдиний паліатив проти цієї *force majeure* — се почати якусь серйозну роботу на строк, се, далєбі, далеко менше втомляє, ніж вештання людей і сидіння правцем при гостях, а до того ж заставляє інших, навіть домашніх, хоч трохи поважати мій час: вона, мовляв, пише роботу на строк, їй та к и с п р а в д і ніколи. Ти знаєш, либонь, як неприємно буває, лягаючи спати, подумати собі: от і знов день минув даремнісінько, ні собі, ні людям. Невже ти хотіла б засудити мене на цілих 365 таких днів? Положим, ти тепер тільки в далеких спогадах можеш в'явити собі таке життя «вничью», а до того знов скажеш, що мені нічого рівнятися з тобою, бо ти, бач, здорова, а я слаба і т. і. Але ж виходу іншого нема: або калейдоскоп, або робота. Я справді втомлялась, як писала реферат і пр., але то була, далєбі, здоровіша втома, здоровіша і морально, і навіть фізично. А нарешті я можу не брать пера в руки, то хіба краще, коли ненаписані думки не даватимуть спати по ночах? Через те зробімо такий компроміс: я писати буду тільки по вечорах, а не по ночах (вдень ніколи і не в стані я). Я не пам'ятаю, коли я обіцяла з о в с і м н і ч о г о цілий рік не робити, се була б занадто чудна і навіть непотрібна обіцянка, аже пригадай, що я навіть в Берліні трохи писала і мої хірурги нітрохи за те не обіжались, навпаки, вважали, що воно навіть до певної міри корисно.

Зрештою, ти почасти маєш рацію, — не в принципі, а на практиці, — себто коли прикласти твій протест до спо-

¹ Непереможна сила (франц.). — Ред.

² Наполеонів кодекс (франц.). — Ред.

собу роботи, а не до самого принципу її. Скажу тобі ще одно (се вже зовсім *à parte*), що мені робота, як і музика, служить часом замість — горчишника (морального, звісно). Так, напр[иклад], з місяць тому назад, якби не моє невсипуще, справді нелюдське писання, перериване часом сонатами та ноктюрнами, то, може б, я була знов дійшла до випадків, такі були обставини (які, власне, розписувати не варт, се дуже хронічне, і ти, як і всі ми, його добре знаєш). Отже, обійшлося без випадків, *laudentur Apollo et Musae!*¹ Я знаю, що дуже невовышненно вживати літературу замість морфії, але все ж се краще, аніж морфій вживати замість літератури. Сей «морфій» не дає мені погрізнати, скиснути і заснидіти — за те спасибі йому. Було б найкраще, якби я могла, поки зовсім поправлюсь, жити спокійно, врівноважено і щоб ніщо мені не натягало нервів, та де ж його взяти таких умов?

Боюсь, що ти всю оцю довгу хрію приймеш просто за «віляння». Але ні, я все ж слухаю твого прийдешнього авторитету (послушание в кредит!). Так, напр[иклад], я сьогодні дуже зручно викрутила свого чуба з рук Ст[арицького], котрий хотів мене залучити до писання драматичного етюда *en collaboration*² з ним, «но — не тут-то було». Мушу признатись, впрочім, що і перспектива писати на задану тему (у Ст[арицького] вже уложений план) і в спілці з людиною зовсім іншого літературного покоління і не схожих з моїми літературних прийомів — мені не дуже була мила. Дай боже мені з власними темами справитись. А найкраща спілка і товариство при писанні оригінальних белетристичних речей — се робоча лампа (коли не коптить) і чотири стіни, такий принаймні мій смак. Ст[арицький], здається, розсердився на мене; ну, та пересердиться.

Однак ти маєш право сказати мені, як Раутенделейн Нікельманові: «*Erzähle Dinge, dass man wissen will!*»³ А я все про своє, забувши, що воно, може, й не цікаве. Про домашні справи, певне, папа, Оксана, Дора і тепер оце мама написали і напишуть тобі краще, ніж я, бо вони мають на се *le talent du détail*⁴, якого я не маю. Зрештою, нового мало: Микось був дві три послабував,

¹ Хвала Аполлонові і музам (лат.).— *Ред.*

² У співробітництві (франц.).— *Ред.*

³ «Розповідай про те, про що хочеться знати!» (нім.).— *Ред.*

⁴ Хист на деталі (франц.).— *Ред.*

але тепер здоровий. Оксана все якось в'яла, як то вона завжди в київській обстановці, у мами нерви часто грають, папа скаржитися на одишку, на Дору якісь чиряки нападають, я здорова, і всі кажуть, що у мене дуже добрий вигляд. Та воно ніхто не слабкий так, щоб серйозно, а так собі часом поскрипують, як належить городянам. Поскрипування не заважає всім членам нашої родини провадити досить товариське життя: у мене і в Микося воно йде центростремительно, а в інших центробежно, бо я більше бачу людей в себе вдома, а другі самі ходять до людей. Я буваю частіше тільки у дядини та ще у Стар[ицьких] (там тепер Зіна — скульпторка, дуже вона мені подобалась), а в інших так «про свято». Асамблеї всякі сього року живіші і якось більше в них толку, ніж перше. Літерат[урне] общ[ество] процвітає, як бувають вечори з укр[аїнською] програмою, а як з іншою, то ледь бринить, так воно й чередується: один четвер — людей багато, «треск и блеск», другий четвер — до 30 не дотягає, і «тишь да гладь». Стар[ицький] намігся, щоб там устроїть сцену, і вже заміряється щось ставить. Маня Стар[ицька] влаштовує щотижня народні спектаклі, в одному з них грала мама, а Рада з Оксаною були «лицами без речей», грали теж Маня, Людя і Наталочка (Галя Л. теж була без речей). Спектакль сей (ішло «За двома зайцями») я бачила, він пройшов і живо, і гарненько.

Тепер Маня клопочеться страх, бо поки получится розрішення на дальші укр[аїнські] спектаклі, то треба ставить російські (бо треба конечно щотижня щось грать), а на них і акторів, і зрителів небагато знаходиться. Окрім сього спектакля, я була в театрі двічі: ходила дивитись на Муне-Сюллі в «Отелло» і на Багрова в ролі царя Феодора. Ні той, ні другий на сей раз не очарували мене, бо їм не личили якось їх ролі. Муне-Сюллі декламував Отелло в той час, як сьому маврові було зовсім не до декламації, і, коли виключити скільки дуже вдатних жестів, оригінальних сценічних tours¹ і проникаючих в душу інтонацій, то можна сказати, що гра його в сій трагедії світить, та не гріє. Багров зробив з Феодора такого вже слабоумного, що йому одна дорога — в Творки, а не в драму. Врешті, й сама п'еса мені не сподобалась, старомодна і важка (9 одмін! І монологи, монологи...), і якось

¹ Прийомів (франц.).— Ред.

нічим не вражає. Була ще я на двох концертах: Сливинського і Єсипової, обое чудово грають, але Єсипова краще: тонка, інтелігентна, розмаїта і повна чуття гра. Як де почувеш, що Єсипова дає концерт, — конечно йди слухать, бо таки варто. Ходила теж на деякі четверги в Літер[атурне] общ[ество], на одному, як тобі вже відомо, сама читала. Один четвер уряджувала мама і читала там про 'свою чигиринську подоріж; кажуть, вечір був дуже удачний, та я на ньому не була, бо саме пішла на Мунесюллі.

Був недавно Людіп вечір, з досить случайною і для самої ініціаторки несподіваною програмою, однак все ж пройшов нічого собі. На тому вечорі Стар[ицький] читав «Дякову помсту» М. Ф. Левицького, і публіка не заспокоїлась, поки не визвали самого «автора» на естраду; мусив вийти, хоч мало не вмер од смущення (недаром він Модест та ще й син Модести Модестовни).

Тепер в Києві і другий Левицький (Левитський М. В.), але я його ще дуже мало бачила, на вулиці на одну хвилину, казав, що прийде до нас. Др Лев[ицький] хутко виїздить (позавтрюму), око його вже починає приходити в норму, а намучився він, бідний, з ним немало. Сестра пані Лев[ицької] Віра поїхала у Умань телеграфісткою, я її рекомендувала нашим. А ргггг, тетенька Саша недавно об'явилась в Одесі у гостях в Мал[аньї] Фом[иничны]. Про се сказала нам панна Кліменко, що верталася звідти і була проїздом у нас. Се т[ьотя] Саша так собі «подхvatилась и зашумела» зовсім несподівано (може, й для самої себе), бо недавно писала і нічого не згадувала про збори в дорогу. Та се вона добре робить, я сей її звичай люблю. Папа і Тося все міняють свої плани; оце хочу запитати Тосю, на чому вони стали врешті. Хотять продати Луци — жаль, по-моєму, та хто його зна, може, інакше не можна.

Кінчаю вже «книгу», бо спать пора, та й довга вона, тобі, може, й ніколи читать таких книг. В один час із нею посилаю тобі завтра свою статтю «Два направления в нов[ейшей] итальянской литературе» і три твоїх переклади з К[обилянської]. Переклади затримала мама, бо нікому, навіть мені, не хтіла дати переписувать, а сама вона завжди не хутко збирається. Мій же реферат запізнився через те Літерат[урне] общ[ество], бодай його! Довго розказувать, як іменно було, і не варт, а тільки

факт той, що давно скінчена робота валялась бездаремне по всяких конторках, а я думала, що вона друкується.

Тепер я роздумала давати статтю до «Вестн[ика] Евр[опы]», там вона навряд чи «ко двору», дай її через Славинського в «Жизнь», мама запевняє, що Сл[авинський] дуже запрошував, будши тут, мене і маму писать в «Жизни», коли так, то нехай зважить, чи ся робота годиться туди; коли годиться, то я б хотіла якнайшвидше знати рішенець редакції (мені багато залежить, щоб се було швидше). Якщо робота буде прийнята, то скажи Слав[инському], що я не хотіла б друкувати її gratis, але ціну їй, прошу його, нехай він сам визначить, бо я їх звичаїв не знаю. Нарешті, якби ти побачила, що він не має охоти зайнятися моєю роботою, то не нав'язуй йому її, а вже, будь ласка, однеси чи й одішли сама в «Жизнь» чи там куди інде, порадившись з добрими людьми або з власним розмислом. Спитай тільки Слав[инського], як умовлятися про гонорар. Я, нарешті, не думаю, щоб він так-таки рішуче не мав охоти допомогти мені в сім ділі, бо я і тепер, як було перше і як буде завжди, рада йому помагати, в чім тільки можу (се можеш йому навіть сказати, коли прийдеться до слова). Чому ти не спитала його, як думає він з коректурою перекладів з Гейне? Чи маю я тримати її, чи він доручає лисам? «Атта Троля» я, у всякім разі, корегуватиму сама. Слід би зважити так чи інакше сю справу, бо видання, либонь, хутко почнеться.

Вибачай, що завдаю тобі клопоту. Та в редакцію посилати з провінції від невідомого автора — марний клопіт, а Слав[инського] адреси я не знаю. Ти можеш списатись з ним, коли ходить ніколи.

Бувай здорова, Лілея моя! А скоріш до побачення, бо, либонь, через місяць побачимось. Ти там не сумуй, час хутко пробіжить. Не сердься, що рідко пишу, далєбі, тут злої волі нема, се навіть не лінощі. Одкриток я взагалі не пишу, а на «книги» не завжди є час і сила. Однак писатиму ще за сей місяць. Ти ж, моя Лілея лілейная, не хили головки на чужині, а держи її стрімко і гордо, як годиться лілеям огнистим.

Цілую тебе дуже міцно.

Хом'яковій поклон і знайомим.

Твоя Леся

11, 12 грудня 1899 р. Київ

29. XI

Бідненька моя товстенька Лідочко!

Отже я таки зібралась писати тобі, неважаючи на те, що хочу спать (я тепер завжди хочу спать цілий день і тільки ввечері вертається мені енергія), і що перебивають кожну мить, і що з Дорою от-от заніматься треба, але я таки хоч почну тепер, та, може, дасть біг увечері скінчити. Рада, певне, писала тобі, що я була увесь цей час дуже зайнята, і се правда, остатній тиждень я була так зайнята, що наближалась до Ваниного ідеалу («человек, который работает»), хоч, звичайно, його не досягла, бо я все-таки вмивалась, чесалась, не сиділа в пальто, а надівала плаття, говорила часом з людьми і їла не з книжкою, а з хлібом. Але все ж роботи було чимало, треба було зложити одну *conférence privée*¹, і не стільки прийшлося писать, скільки читать всяких прескучних речей. Та ще у мене звичай серйозно братись до роботи *in der zwölften Stunde*, т[о] є[сть] коли вже не можна далі ждати. На сей раз хочу змінити свій звичай, через півтора тижні (9 дек[абря]) маю знов *conférence*, тільки не *privée*, а *publique*², в Літерат[урному] общ[естві], про буковинських белетристів, так от почну писать завтра, щоб писать не «форсированим маршем», а «с прохладцей». Впрочім, навряд чи завтра візьмусь, бо листів багато писати треба, цілих п'ять, та ще й довгих. Очевидно, «человек, который работает», не повинен зовсім писать листів сам, а держать два секретаря, одного для ділових, другого для дружеских і родственных листів, от Ваня має такого секретаря в твоїй особі, а я надіюсь, що, може, колись, як вийду заміж, то мій чоловік буде секретарствовать у мене, ну, а тим часом «не надеюсь ни на князи, ни на сыны человеческие» і пишу все, що треба, сама або мовчу і з сердцем сокрушенным читаю філіппіки розгніваних приятелів і родичів, повторюючи кожний раз «*mea culpa!*»

Життя у нас більш-менш таке, як і при тобі. Всі здорові. Мама була трохи слаба, та то вже давно, тепер

¹ Приватну доповідь (франц.).— Ред.

² Публічну (франц.).— Ред.

вона здорова. Мама теж читала дві conférences, одну publique (про свою подоріж до Чигирина), другу privée — про укр[аїнську] етнографію. Першу conférence читала на своєму ж таки вечорі, що устроювала в Літерат[урному] общ[естві]. Кажуть, вечір вдався добре, але ми (я, Рада і Оксана) на ньому не були, бо пішли на «единственный» спектакль Муне-Сюллі, де нас, по заслугі, спіткало розчарування. Грав Муне-Сюллі Отелло, а ся роль не підходить ні до його темпераменту, ні до французької grande déclamation¹, притім французи мають манію причисувати і навіть гоффриувати Шекспіра à la française², що для нас, вихованих в інших літературних традиціях, здається дуже дивним. Коли М[уне]-Сюллі (давно колись) грав тут Гамлета і Oedipe Roi³, то се було зовсім що іншого! На нас трьох було найшов таких стих, що ми по театрах та концертах ходили, зато тепер як засіли, то нікуди. Врешті, Рада, певне, тобі описала свій train de vie⁴ (вона вчора щось дуже довго писала тобі отут в моїй хаті). А от, до речі, вона забула тебе спитати і просила, щоб я спитала, чи ти передала її дарунки Богдані? Напиши їй про се.

30.XI. От не прийшлося кінчати листа вчора. До обіду занімалась, а потім гості були, а потім та гостя, що жила у нас скільки днів, виїздила на вокзал, то вже ніяково було остатній вечір сидіти, замкнувшись у своїй хаті. Виїхала вона мало не опівночі, то вже потім не до писання було — спати хотілось.

Читала я всі твої «жалосні листи» про софійські злидні економічні. Справді — положення серйозне. Що ж до журфіксів, то єдиний спосіб — видрукувати в газетах таке запрошення: «M-me Chichmanof a l'honneur d'inviter ses amis pour une tasse de l'eau fraîche»⁵. Воду можна подавати гарячу або холодну, ad libitum⁶, натурально, без варення і без сахару, можна б ще подати des glaces naturelles⁷, але се вже небезпечно, бо може піти чутка,

¹ Підкресленої декламації (франц.).— *Ред.*

² На французький лад (франц.).— *Ред.*

³ Едіпа-царя (франц.).— *Ред.*

⁴ Спосіб життя (франц.).— *Ред.*

⁵ «Пані Шичманова має честь запросити своїх друзів на чашку свіжої води» (франц.).— *Ред.*

⁶ Кому що до вподоби (лат.).— *Ред.*

⁷ Природний лід (франц.).— *Ред.*

що у вас їдять «ледяно», а не просто льод. Багато *esprit*¹ показувати на журфіксах не слід, бо скажуть: «*M-me Chich[manof] a beaucoup de l'esprit*»², а спирт, як відомо, річ дорога, надто коли чистий. У вас тепер мусять бути в моді товариства тверезості і т. і. Нехай Ваня не сердиться на мої дурні *Witz*'и³ і не думає, що се я сміюсь над болгарським лихоліттям, мене смішить ваша *haute bourgeoisie*⁴, що рахує шматки в чужому роті, так мовби сама від того ситіша стане, як одіб'є іншим смак до їди. До того ж я думаю, що ся *bourgeoisie* не така вже й голодна і коли всіх обзиває злодіями, то, певне, через те, що має великий досвід в сьому напрямі.

У Людм[или] Мих[айлівни] я часто бувала, тільки остатній тиждень не була, бо абсолютно не було часу в гості ходити. Сьогодні піду. Ти, запевне, знаєш, що Зоря був слабкий, але тепер він вже настільки поправився, що його думають хутко в гімназію пустити. І що се за кара божя з тим хлопцем! Як був тут сам, то не слабував, а це як приїхала мама до нього, то він їй щомісяця «бенефіси» виправляє! Сказати би, кутають більше, чи що там, ну, то була б простуда, а то ж кір або жовтяниця може напасти завжди на всякого, чому ж торік нічого сього не було, а тепер одно за другим? Ні, я роблюсь дедалі все більшою фаталісткою: «*есть что-то в природе*»... Погано те, що Зоря був худий, а тепер ще худіше стане.

Рада, навпаки, дуже поправилась і тепер зовсім не має малокровного виду. Вона тут якось багато живіше стала, ніж була при мені в Софії; може, вона просто постаршала і перестала боятись говорити з людьми, а може, тут їй більше молодого товариства та й причин до розмов більше. Окрім того, треба признатись, що в Софії таки прийнято, щоб молоді дівчата були безсловесними, ну, а тут сього звичаю нема. І те, що Рада має тут уроки і якусь спеціальну мету (вона готується до екзамену в гімназію), все це робить її більш певною в собі і додає оптимізму.

От що: я говорила з Н. про Gaston Paris⁵ і видання фольклористичних праць по-французьки (що ти мені ка-

¹ Розуму (*франц.*).— *Ред.*

² «Пані Шишманова має багато розуму» (*франц.*).— *Ред.*

³ Дотепи (*нім.*).— *Ред.*

⁴ Висока буржуазія (*нім.*).— *Ред.*

⁵ Гастона Парі (*франц.*).— *Ред.*

зала перед виїздом) і мушу признатись, що одібрала від нього fiasco¹, як, впрочім, і сподівалась. Вони так широко дивитись на справу не звикли, коли б хоч того не упустили, що перед самим носом мають, і то ще було б добре...

Питаєш про папу. Він здоров, зайнятий всякими «сервітутами», що вище мого розуміння. З Л[юдмилою] М[ихайлівною] все клопочуться про документи і ніяк не дійдуть краю, бо там різноплеменні чиновники такого наплутали, що й сам чорт ногу зломить.

Ну, кінчаю, а то не кінчу, душа моя чує. Писати тобі все-таки буду, хоч би там всі forces majeures були против. Цілую тебе, Ваню і Міцікато.

Твоя єдина старша (між всіма іншими) кузина

Леся

89. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

13 грудня 1899 р. Київ

Київ, Маринско-Благовещенская, 97,

18—¹99
XII

Товаришко любя!

Пишу Вам нашвидку, бо дуже ніколи, роботи багато. Будьте ласкаві, напишіть мені, які знаєте, біографічні відомості про д. Стефаника, а то якнайшвидше, бо на тім тижні я маю тут в Літературному товаристві відчит про буковинських письменників: Федьковича, Вас і Стефаника. Про п. Стефаника не знаю, окрім його творів, нічого, а воно годилось би хоч елементарні біографічні звістки подати, 9-го ст. ст. (21-го н. ст.) маю читати, отже, чим швидше напишете мені, тим більшу ласку мені вчините. Дуже лаю себе, що так пізно надумалась вдатись до Вас, але раніш мені то якось на думку не спало, що, власне, ніхто, як не Ви, не допоможе мені в сій справі. Коли се клопіт, то вибачайте, але ж то клопіт во славу Вашої зеленої Буковини, то вже не погордуйте моїм проханням.

По відчиті напишу Вам, як воно «тото всьо» випаде.

¹ Невдачу (італ.).— Ред.

Тим часом будьте здорові. Беруся до аналізу «Царівни». Отже, і я буду «критиком»! А що!

Коли ж Ви до Києва?

Міцно стискаю Вашу руку. Мама вітає Вас.

Ваша *Леся*

Р. S. Хотіла б особисте подякувати д. Стефаника за його книжечку, та не маю адреси. Тим часом, при нагоді, будьте ласкаві передати йому мій товариський привіт, хоч ми і не знайомі ще.

90. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

16 грудня 1899 р. Київ

18 $\frac{4}{XII}$ 99

Люба Лілічко!

Сьогодні случайно знайшовся у мамі лист мій, що мусив був одіслатися тобі ще хтозна-коли! Напиши, будь ласка, чи отримала ти рукопись (бо я непевна, чи вона справді тобі послана), а коли отримала, то напиши, що ти з нею зробила; коли нічого, то зроби так, як я тут у листі пишу.

Мама таким посиленням дуже поплутала мої плани і взагалі так розсердила, що я ледве можу писати тепер. Ти бачиш, яка може бути акуратність в листуванні при таких умовах?!

У нас все гаразд. Папа і Дора писали тобі вчора.

Бувай здорова, до побачення.

Твоя *Леся*

91. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

21 грудня 1899 р. Київ

18 $\frac{9}{XII}$ 99

Милая Лілеєнька!

Пересилаю тобі листа панни Рафаелі, побачила, що се від неї, розпечатавши для пересилки, і, вибачай, прочитала. Дуже вже мені цікаво було знати, що там з нею. Я сподіваюсь, що ти не розсердишся за се,— якби се було

від кого з твоїх близьких приятелів, то я б, звісно, не зробила б так, а тут я думала, та так воно і єсть, що нічого *privatissime*¹ нема. Зрештою, коли сердишся, то вилай, а я вже буду надалі знать.

Оце спішуся писать, бо ніколи, не стільки роботи, скільки стан душі «як у чорта перед утренею» — сього вечора читаю в Літерат[урному] тов[аристві] реферат про буковинських белетристів. Не лайся (я знаю, що тобі вже прийшло се бажання), я на нього зовсім мало роботи положила, бо знаю сю тему надто добре, і по ночах не писала, бігме! У тебе знайшовся завзятий союзник в лиці Серг[ія] Кост[янтиновича] — в кожному листі нагадує мені, щоб слухала твоїх докторських рад і не писала принаймні по ночах, коли вже зовсім залишити не можу. От вороги літератури!

У нас всі здорові, тільки у Дори зуб болить, так що ми з нею мало що спали сеї ночі (се мені дуже до ладу сьогодні!).

У Драгом[анових] ніяк не виведеться біда — тільки що очунав Зоря від кору, тепер заслабла Рада, бо за-разилась від нього. У Ради сильніша форма, ніж у Зорі, і вона, бідняжка, лежить в великій гарячці. Вчора ввечері, правда, їй стало краще, а сьогодні я ще не чула про неї.

Бувай здорова, міцно цілую тебе! До побачення! Стискаю твою лапку. Коли ж приїдеш?

Твоя *Лєся*

¹ Інтимного (лат.). — *Ред.*

92. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

30 січня, 3 лютого 1900 р. Київ

18—30.I 1900

З Новим роком, з новим щастям! Запізнений привіт, але ж від того він не менше щирий.

Скажіть, дорога товаришко, що Ви думаєте про мене, чекаючи так довго мого відчиту і — листа? Коли думаєте щось неприємне для мене, — напр[иклад]: «Ну та й дури-світка ота Леся!», — то залишіть такі думки, бо я на них не заслужила. Я була від самого того відчиту мого (від 9 грудня) в нескінченній «тарапаті». Спочатку мусила готувати до друку давніший відчит свій (про Аду Негрі і д'Аннунціо) для збірника тутешнього Літерат[урного] товариства, далі складати один приватний відчит на тему з української літератури, далі засіла до листів і тільки що зібралась пепеписувати відчит про буковинське «тризілля» (Kleeblatt¹), як тут нахопилася справжня халепа: Оксана і Дора захорували на скарлатину (отже, було не до писання). Лежали вони цілі свята і встали тільки 12—24-го с[ього] м[ісяця]. Я і Ліля дуже пильно мусили глядіти їх, бо ся страшна хвороба погана своїми наслідками, коли не доглянути всього як слід. Бідна Ліля зовсім погано провела свої різдвяні вакації, бо навіть нікуди в гості не можна було піти через страх занести кому в хату заразу. Оце вона вже поїхала знов до Петербурга та верне додому вже аж літом. Однак я побачу її скоріше, бо замірюся тижнів через три їхати на північ до брата і до Лілі одбігти, а ще по дорозі маю одвідати того свого приятеля, що має сухоти. Можливо, що тьотя Саша буде зі мною їхати до Риги, де мешкає старша тітка, якій теж маю «зложити візиту». Таким способом, сподіваюсь, подоріж буде приємна дуже. Се не вадить після прикrostів,

¹ Конюшину, трилисник (нім.).— *Ред.*

які я терпіла остатніми часами. Перелечу такі простори, що кожна *Mitteleuropäische Seele*¹ вжахнулась би на одну думку про них! Але щб мені тепер простори, відколи вже не ношу «кайданів»? Я дарма що біла, а маю циганську натуру і вештатись по світі мені мило. Північної Росії я ще не бачила, варто подивитись, побачу й той «жіночий університет» — цікаво.

А на літо, аби дав мені бог заробити гроші за недавно послані до рос[ійських] журналів праці (між іншим і за Вас, *liebe Morgenseele*²), то вибираємось удвох з Лілею до Вас, на зелену Буковину. Вірте чи ні, а ми зеленої Буковини більше прагнемо, ніж паризької вистави, надто як начиталися Вашої «Некультурної». Що то за пишне оповідання, ота «Некультурна»! Я не вмію розказати Вам, яке чудове враження справила вона на мене. Які типи, які пейзажі! В нашій літературі нема пейзажиста над Вас, і я не знаю, як готова цінити Вас за се, бо дуже люблю пейзаж в літературі, і завжди мені його бракувало в нашому письменстві. Щодо самого характеру Параски, то, даруйте, я не сподівалась від австрійської русинки такої щирості і одваги, з якою змальований і самий тип, і ситуації; читаючи, я раз у раз покликувала в думці: «Браво, панно Ольго! *Es lebe die Kunst! Es lebe die Freiheit!*»³ Вас мусили добре лаяти Ваші *dobrze wychowani*⁴ краєни, бо вони не звикли, щб жінка — хоч і письменка — могла на «щось такого» одважитись. Не думайте однак, що і я бачу в Вашій «Некультурній» «щось такого»; на мою думку, в ній нема нічого надто різкого, найсильніші місця подібні до *fortissimo*⁵ доброго піаніста, що ніколи не буває різке. Такий реалізм я признаю, бо він не виключає поривів *ins Blaue*. Скажіть, чи д. П[авли]к читав «Некультурну»? Се мене дуже інтересує. Ліля так само, як і я, в нестямі од «Некультурної».

«*Valse mélancolique*»⁶, і «Некультурна», і «Битва» найбільше подобаються мені з Ваших праць, як, врешті, побачите і з мого відчиту. Щодо сього відчиту, то, певне, Ви сподівалися від нього чогось більшого, ніж тепер поба-

¹ Середньоевропейська душа (нім.).— Ред.

² Люба ранкова душе (нім.).— Ред.

³ «Хай живе мистецтво! Хай живе свобода!» (нім.) — Ред.

⁴ Добре виховані (польськ.).— Ред.

⁵ Фортіссімо (італ.).— Ред.

⁶ «Меланхолійний вальс» (франц.).— Ред.

чите. Я подаю його Вам скороченим трошки (*in extenso* ¹) і виключаю цитати, бо вони, запевне, звісні буковинським читачам, а тим способом мій відчит тратить свою головну покрасу. Боюся, що взагалі він буде мало цікавий для буковинців (порадьтеся там з редакцією, може, не варт і друкувати), бо, як бачите, він зложений для людей, що нічогосінько не знають про австро-руську літературу, і через те повен банальностей. Моя мета була презентувати письменників, а не критикувати їх, бо хіба ж я критик (борони мене боже!)?

22.I—3.II. От і пождав мій лист ще кілька днів, а все через той відчит! Ненавиджу переписувати, а се прийшлося аж двічі переписати ту саму річ. Я сей відчит розширила трохи, написала по-російськи, переклала цитати і послала через Лілю до «Вестника Европы», може, видрукує, бо він тепер дуже чесно обстає за нашу справу проти усяких сіпак *aus ordentlichen und unordentlichen Professoren* ². В тій версії я трохи розширила біографічну частину, зробила детальнішу оцінку творів, а в початку підійшла до справи з тоншого кінця, ніж тут, бо то має бути «розправа», а се просто «реферат». Ви бачите, що я д. Стефаника раз назавжди записала до Вашої буковинської парафії, і нехай він при ній зостається. Адже добре так?

Цитати, що я умістила до свого відчиту, справили на слухачів якнайкраще враження, надто заінтересувала навіть сторонніх людей (не українців) «Синя книжечка», бо вона зачіпає тему, що тепер найживіше займає російську публіку, а власне, справу пролетаризації селян. Взагалі «мої буковинці» заїмпонували киянам. А я ж то вже не рада, ні! (Так, здається, по-вашому кажуть?)

Тепер — о справах приватних. Фотографії берлінської тепер, на жаль, не маю і ніяк не можу зібратись написати до Берліна, аби замовити ще. Як матиму, то конче Вам пришлю. А Ви на мене не чекайте та присилайте свою.

Людя Вас дуже щиро вітає і часто згадує, але що не відписала Вам хутко і багато часу минуло, то тепер їй сором озиватись до Вас (воно так часами буває!), от вона і далі мовчить, хоч я і кажу їй, що се «отвратитель-

¹ Докладно (*лат.*).— *Ред.*

² Ординарних і екстраординарних професорів (*тут гра слів, нім. unordentlich — непорядний*).— *Ред.*

но» так робити! З усіх київських знайомих я тільки і бачу, що Старицьких та Черняхівських, бо вони не бояться нашої «прокаженної» хати — однаково ж п. Черняхівський одвідував наших слабих jako лікар, — а решта всі бояться, отже, ми тепер наче «отлучени от церкви», тільки не можемо витримати, аби часом десь до театру або до концерту не піти, бо таки ж годі витримати, коли такі боги музики приїзять, як, напр[иклад], піаніст Рейзенауер, котрого я перед тижнем чула. Чи Ви його чули коли? Як ні, то можете жалувати. Досі я цілком не розуміла і не любила Моцарта (окрім «Requiem» ¹), а тепер пізнала його в новому світлі і вже люблю. Навіть з Лістом погодилася, хоч не цілком ще, є в нього речі мені неприємні, і тут навіть Reisenauer ² нічого не порадить. Шопена, на мою думку, піаністка Єсипова не гірше, а може й краще грає, але щодо класиків, то Reis[enauer] справжня сила!

Чи хто Вам пише такі листи, як я? Певне, ні, бо я вже прославилась далеко своїми листами, що в них ніколи нема того, що треба. Мама не раз сміється, що я пишу їх, певне, з високості неба чи зо дна моря, але не з сього світу. Часами вони подібні до рецензій, як от і сей: спочатку література, потім музика, а щоб докінчити рубрику, уміщу і драму. Бачила я недавно Ібсенову «Нору» тут на сцені, і — страх подумати! — вона мені не сподобалась. Ся Нора таке наївне звірятко, що я надивуватись не можу, як могла вона вкінці обернутись у Frau Ibsen ³. Але ж таки обернулась, при божій та авторовій допоміж, бо остатню сцену була такою проповідницею, що аж злість на неї брала — es klang ganz zu erbaulich und es roch nach Öl ⁴.

А що треба, те забула! «Легенду», мушу признатись, ніяк не можу прислати, бо її хтось у Лис[енка] украв, а я грати вмію, та нот записати не тямлю, напишу свій кузині в Софію, може, вона пришле, бо в неї є.

А тепер — будьте здорові! Як бачите, і мої листи мають кінець. Напишіть мені хутко, то ще отримаю. Пишіть, що думаєте, так найцікавіше, тому не ставлю жадних запитань. Щире стискання!

Ваша Леся К.

¹ «Реквієму» (лат.).— Ред.

² Рейзенауер (нім.).— Ред.

³ Пані Ібсен (нім.).— Ред.

⁴ Все звучало надто повчально і відгонило оливою (нім.).— Ред.

11 лютого 1900 р. Київ Київ, Марининско-Благовещ[енская], 97,
30—11
 I—II 1900

Високоповажаний добродію!

Вчора я зовсім несподівано через люди довідалась, що мій «Атта Троль» вже друкується у «Віснику», але ж ні «Вісника», ні мого перекладу не бачила. Редакція сього шан[овного] журналу, де я маю честь вважатися постійною співробітницею, певне, чекає, аж я пошлю передплату, і через те мені книжок не посилає. Через великі клопоти, що були остатніми часами в нашій родині, нам не було часу подумати про посилку грошей на журнали, але тепер в[исоко]пов[ажана] редакція може бути певна, що ми не забаримось вислати передплату, отже, чи не буде ласкава прислати мені негайно хоч ті книжки, де уміщений мій переклад, бо, якщо він має вийти потім окремою відбиткою, то я конечно хтіла би переглянути перший друк, чи нема там чого до поправки. Я вже мала нагоду писати Вам, ласкавий добродію, що право останньої коректи я хотіла би мати завжди за собою, що се *conditio sine qua non*¹ видавання моїх праць (надто віршованих) чи по сей, чи по той бік кордону. Не знаю, чи відома ся моя умова шан[овній] редакції, коли ні, то прошу сповістити її про се тепер і передати моє прохання, щоб книжку (перекл[ад] «Атта Троля») не випускали в світ, поки я не побачу першого друку (в журналі). Може, сей мій принцип дуже невігідний, але ж я не сперечаюся з принципами шан[овної] редакції, що теж, може, не завжди вигідні для її співробітників, і приймаю їх такими, як вони є, без критики.

Жалую дуже, що не бачила нігде сими часами «Вісника», але се було неможливо, бо я тільки вчора вперше могла вийти межі люди (ми мусили 1½ місяці тримати карантин після заразливої хвороби) і почути щось з околичного світу. Ну, що робити, прийдеться моїм шановним видавцям помиритися з невеликою стратою часу, що стала не з моєї вини.

Будьте ласкаві відповісти мені на моє ще зовсім давнє запитання, як же буде з перекладами д. Стависького, що

¹ Неодмінна умова (лат.).— *Ред.*

мали видаватися вкупі з моїм «Атта Тролем»? Чи маю послати Вам його переклад драми Гейне «Раткліф», що маю у себе? Де і як будуть друкуватись його балади * (з Гейне теж), що він лишив у Львові, будучи там навесні? Ми з д. Ставиським здавна в літературній спілці по перекладах з Гейне («Атта Троля», «Раткліфа» etc. ми редагували спільно), і спілки сеї я не мала на меті розривати, зібравшись видавати далі свої переклади. Зробіть мені велику приємність, коли відпишете негайно на сі мої питання, бо 4 (16) лютого я виїжджаю до Петербурга, де буду бачити д. Ст[ависького], то могла б йому дати якесь пояснення, як стоїть справа з видаванням його праці.

Завтра спробую, може, де дістану «Вісника», то перегляну свій переклад і пошлю Вам з своїми увагами, коли вони здадуться мені кінцевими. Коли ж не дістану, то вже чекатиму, поки мені надішлють. Будьте ласкаві, пишіть мені краще не на київську адресу (так я собі надумала в сю хвилину), бо лист може розминутися з мною, а вже на петербурзьку, на ймення моєї сестри: С.-Петербург, Петербургская сторона, Архиперейская ул., общежитие Женского медицинского института, кв. № 40, слухат[ельнице] 1-го курса Ольге Петровне Косач. Краще, якби на сю адресу були послані і перші дві книжки «Вісника» за сей рік, не відмовте переказати се моє прохання шан[овній] адміністрації.

Ще майте ласку послати в г. Юрьев, в университетскую библиотеку, 1 прим. «Думи і мрії» (ще, бо давніший отримали, спасибі Вам), 1 прим. «На крилах пісень» і 1 пр. «Книга пісень Гейне». Напишіть, скільки Вам коштувала пересилка тих книжок, що досі Ви на моє жадання посилали, то я з охотою верну кошти. А за клопіт прошу вибачити і прийняти щиро дяку

від поважаючої Вас
Л. Косач

* Я хотіла, щоб вони були видані вкупі з «Атта Тролем».

23 лютого 1900 р. Петербург

11.II 1900

Люба мамочко!

Вчора не писала я сама, а попросила Лілю написати одкрітку, бо так утомилась тряскою в вагоні і приглушилась безконечною їздою в санках з вокзалу на Петерб[урзьку] сторону, що зовсім не в стані була писати. Ще й тепер голова трохи шумить, та то вже пусте. Сама не знаю, чого я так утомилась, бо їхала всього сутки з Мінська сюди і весь час то спала, то лежала, бо дуже просторо було. В Мінську я пробула три дні, бо раз, що перший, а почасти і другий день ще була дуже втомлена і не хотілось їхати далі, поки зовсім не відпочину, а по-друге, С[ергій] К[остянтинович] дуже просив лишитись ще на день, і мені не хотілось робити йому прикrostі, бо він тепер зовсім не пристосований до переносіння навіть таких невеличких неприємностей. Зрештою, я нічим не жертвувала, бо мій білет давав мені право бути в дорозі до 10-го числа до півночі, а я приїхала в Петерб[ург] 10-го в 6-й годині по обіді. В Мінську я познайомилась-таки з Чириковим і чималою компанією людей. Чириков показав велику *solidarité littéraire*¹ до мене і другого дня написав рекомендаційного листа до ред[акції] «Жизни» про мене; хоча я його, запевне, об тім не просила, але се мені дуже до речі, і я дуже вдячна своєму рекомендателю.

С[ергій] К[остянтинович] передавав багато привітів і поклонів тобі і всім нашим. Він запевняє, що дуже поправивсь після санаторії, але вид у нього страшно чахоточний, сливе не може ходити пішки і втомляється од всього страшенно. Передавав він мені сумну новину, що доктор Дерижанов умер (звичайне, від чахотки), що були про нього некрологи в «Рус[ских] ведомостях» і ще десь з дуже прихильною оцінкою його медично-філантропічної діяльності в Ялті. Шкода його! Не думала я, що так хутко з'їсть його ся проклята чахотка, він не здавався таким безнадійно хворим. Шкода і жінки його; я хотіла написати до неї, та не знаю, де вона, навряд щоб вона зоставалася в Ялті, певне, до батька виїхала... Ах, іще люди говорять про якусь там «целесообразность»!

¹ Літературну солідарність (франц.).— Ред.

Тут я ще мало що бачила, хоч і проїхала цілий Петербург. На вид він мені не сподобався — і сам він, і околиця його негарні. Тут, в інтернаті, вже бачила чимало панночок (Попову, між іншим), товариство доволі симпатичне. Сама ще не виходила сьогодні нікуди, оце йдемо обідать, тут же, в інтернаті. У Лілі хатка гарненька і досить вигідна. Лілея приймає мене дуже гречно.

Ну, бувай здорова! Ліля підганяє, щоб уже йти обідать. Тебе, папу і всіх міцно цілую.

Твоя *Леся*

95. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

4 березня 1900 р. Тарту

Дерпт, 21.II 1900

Люба мамочко!

От я вже пересунулась з Петербурга до Дерпта. В Петербурзі було мені добре і цікаво, тільки трошки втомно: простори там величезні, а в хаті не сидиться, і те і се хочеться бачити, і з людьми побачитись. Познаходила давніх знайомих, придбала й нових. Дала раду своїм рукописам: одну (про Аду Негрі і д'Аннунціо) зовсім напевне надрукують в «Жизни» в марті або в апрілі, сам редактор мені казав, а друга, про буковинців, здається, теж буде прийнята, тільки не знаю, коли іменно надрукують. Знаєш, що я тебе попрошу, чи не можна б умовити Ігнат'єва, щоб він віддав назад сей італ'янський реферат, якось чудно, що він у двох місцях друкується, а притім, якщо у збірнику з'явиться раніше, то в «Жизни» моя справа пропаде, і навіть се може мене скомпрометувати в очах редакції. Ігнат'єв знає, — я ж йому одразу казала, — що я статтю сю готовлю до журналу, може, й йому нецікаво подавати у себе щось тільки що друковане, т[о] є[сть] не нове і не *page oubliée*¹, а щоб у нього з'явилося раніше, того я просто не хочу, і се йому відомо. Предложи йому, щоб він узяв на заміन що іншого, напр[иклад], «Над морем» *, воно ж, до речі, було читане теж в товаристві, або хай почекає реферату про Гейне, а коли ні того, ні другого не хоче, то хай обмежиться віршами і «Струнами», нащо йому більше. Так чи інакше, нехай не

¹ Забуту сторінку (*франц.*). — *Ред.*

* Можу його дати і по-руськи.

перебиває мені стежки до «Жизни», що так тепер добре проложена. Редактор «Жизни» сам предложив мені писати до його журналу огляди української літератури (отож я й дала йому буковинців) і взагалі віднісся до мене дуже добре, запросив мене на вечірнє редакційне зібрання і взагалі трактував en confrère,¹ як далеко не завжди тракують «пришельців».

Зроби ласку, переговори з Ігнатєвим і сповісти мене, що з тих переговорів вийде. Якщо збірник вийде, напр[иклад], в марті, то я, хоч се буде мені дуже прикро, муситиму взяти статтю з «Жизни» назад, видумавши якусь excuse² перед редактором «Ж[изни]» в своєму чудному поведінню.

От зайнялась сею справою, а про все інше й забула, ти ж наказала не писати довгих листів.

Бачила я в Петерб[урзі] подружжя Славинських, подружжя Кістяківських, Карташевських, Френкелів, Цвітківського з синами та онуками, Пипіна, Сластьона і його компанію (Фотю там же, звичайне), цілий кружок літераторів і Струве «во главе», безліч медичок і всяку «учащуюся молодежь». Була на балу Академії художеств, де бачила і велике панство петербурзьке. Бачила музеї, з'їздила Петербург вздовж і впоперек, на звощиках, на конках і на «вейках» (селяни-ести, що приїзять на масницю возити гуляючих петербуржців). Тільки в театрі не була, бо репертуар мало цікавий, а білети надзвичайно трудно дістати. Була на одній лекції з Лілею, а в анатоміч[ий] театр не пішла, — цур йому! Ліля все угризається совістю, що дорого коштує платити за інтернат, але слід, щоб вона жила там і надалі, бо інакше буде провадити Hundesleben³, як всі неінтернатки-студентки, тимчасом як тепер Ліля живе гігієнічно і взагалі порядно.

Виїхала я з Петерб[урга] того, що вже почала втомлятися дуже, а сидіть там і нігде не ходить і не можна, і не варт. Зрештою, пора вже було, бо й часу небагато. Тут я думаю пробути так до 29, а потім ще трохи (скільки днів) у тьоті Єлі прогостювати, так що у Києві буду в початку марта, ніяк не пізніше 10-го, а може й раніше, бо я ж таки думаю про вечір (реферат постараюсь навіть написати тут).

¹ По-товариськи (франц.).— Ред.

² Виправдання (франц.).— Ред.

³ Собаче життя (нім.).— Ред.

Застала тут все гаразд. Євця дуже хутко до мене привикла, сьогодні ранком прийшла до мене, як я ще лежала, і ми з нею довго балувались. Вопа, по-моєму, на свої літа зовсім не мала і не худа, так собі мірненька, тільки вона зовсім не така, як па портретах. Пора б уже її настояще знять, а то вона якимсь чучелком на всіх тих домашніх фотографіях вийшла.

Водив мене Миша вже на Домберг, в бібліотеку, дуже вона у них гарненька, в середньовіковому стилі. Впрочім, я ще не зовсім розглянулась у Дерпті, бо всього ж тільки вчора приїхала. Хата у Миші не дуже велика (4 кімнати) і трохи занизька, але тепла і гарненька.

Однак я таки довгого листа пишу, пора скінчить. Прошу Дорочку вибачить, що не пишу їй тепер, хутко напишу їй окремо, і Євця напише, вона любить писать.

Бувай здорова, люба мамочко!

Міцно цілую тебе, а ти за мене поцілуй всіх наших. Знайомим моє вітання. До побачення!

Твоя *Леся*

96. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

13 березня 1900 р. Тарту

1.III 1900

Милая Лілія!

Що я «безсовісна», то правда, але ще [не] до кінця, тим-то все ж напишу тобі ще з Дерпта, як обіцяла. Мені тут якось зовсім не пишуться листи: ранком бавлюся з Імочкою, що приходить до мене, коли я ще в ліжку, потім балакаю з Шурою, а разом з тим шию що-небудь, потім ми гуляємо, самі або з Імочкою, се залежить від погоди,— далі обідаємо, потім читаємо, надвечір часом хтось приходить чужий або ми куди йдемо, а пізно увечері філософствуємо втрьох безконечно, так що, розійшовшись спать, з нас ніхто не має сили ні писать, ні читать.

Крім того, я тепер набрала 12 томів Гейне і в вільні від філософії хвилини переглядаю його, бо таки ж треба.

Спасибі за пересилку коректури, я вже виправила її і бачу знову, як то конечне потрібно корегувати самій. Пише Гнатюк, що в томик увійде «Атта Троль», балади і «Раткліф», може, побачиш Славинського, то скажи йому се.

Тут твій лист чимало завдав роботи Миші, він цілий день бігав та гроші збирав, а в одної пані на сходах так простягся, що не одразу встав, медички мусять його за се колись даром корувати, як покінчають. Запевне, ти вже досі гроші получила.

Був у мене Петров двічі, він сам так смущається, що аж других смущає своїм видом. Шура все думає, що він чи розсердився, чи образився, а він просто так, від дикості, вовком поглядає, тільки як заставався зо мною сам, то міг по-людськи говорити. Діла його плохі, либонь, таки треба йти в москалі, а тоді, вважає він, всі його екзамени пронадуть. Послав він телеграму міністру, просячи одстрочки, та не сподівається з того великої користі. Шкода хлопця, бо якось глупо се все виходить.

Ні за що не хотів Петров прийняти від мене твого довгу, каже, що ти винна не йому, а його товаришеві, і що сей товариш конечно таки зайде до тебе.

Ну, тут перерив, бо Імочка пише тобі листа.

Сьогодні вже виїжджаю звідси, думала було вчора, та Шура вмовила мене зостатись на сьогоднішній день. Сьогодні велике лютеранське свято Bussetag¹ і в церкві лютер[анській] буде великий релігійний концерт на оргáні з акомпанементом оркестру, гратимуть Баха, Генделя і т. і., я такого не чула ще і взагалі дуже люблю оргán, отже, хочеться послухати. Осталась би з охотою і довше, та треба їхати, бо інакше мало прийдеться у тьоті Єлі пробути та й у С[ергія] К[остянтиновича] тільки «жару позичити» буде час, бо 10-го, не пізніше, треба в Києві бути.

Несподівано попала я тут на роковини Шевченка в чисто студентську компанію і в таку ж обстановку. Було три реферати, один з них доволі цікавий, а два так собі, нічого нового, читались вірші, співались пісні; ув'язались до мене, щоб я вірші свої читала (принесли мою книжку), я прочитала зо три, а мені наговорили компліментів немов за тридцять, признатись, диявольськи ніяково бути в ролі «знаменитой иностранки»... В тій компанії все більше бувші семінаристи, хлопці нічого собі, тільки таки трошки загнічені спеціальним вихованням. Я завважила, що з семінарста рідко виходить новітній *libre-penseur*²

¹ День покути (нім.).— *Ред.*

² Вільнодумець (франц.).— *Ред.*

на європейський лад, а частіш або старосвітський «вольгер'янець», або «ум с препятствиями», дуже придатний для зацеплення толстовщини, врешті, було б скоріш дивно, якби се було інакше.

Бачила «Орестища», він трошки схуд, по-моєму, а в іншому якось мало змінився. Бачила декого з професорів, одного (Срезневського) чула на публічній лекції (про Трансвааль), тільки лекція була дуже марудна. За бурами та англічанами тут просто поступити не можна, тільки й розмови. Хоч би вже та війна кінчалась, то для всіх було б краще (окрім рос[ійських] газет)!

Ну, що ж тобі про наших написати? Всі вони здорові, маються добре. Миша тільки вже занадто у свої лекції та уроки затопився, так що я його навіть мало бачу, тільки увечері, та й то він часто засідає в кабінеті, складає лекцію для другого дня. Шура возиться з Імочкою, каже, що пише мало і навіть поговорює, що, мовляв, писати їй взагалі не варт, до чого воно і т. і., але я думаю, що то так тільки на якийсь час така «меланхолія чи мінор» напали, а вже як хто втягнеться в писання так, як вона, то навряд щоб міг покинути. Не хоче мені ні за що свої драми ні прочитати, ні показати, я було домагалась, але тепер залишила, всякому своя воля! Анна Іванівна, як завжди, угощає і вітає, аж мені ніяково, бо думаю, що, може, се її томить. Імочка така славна дитинка, що з нею не можна не возиться, і тільки дивно, що вона досі зовсім не розбалувалась.

Ну, будь здорова і вибачай за «безсовісність», і преложи гнів на милість. Міцно цілую тебе. Поклон всім твоїм добрим товаришкам.

Твоя *Леся*

97. ДО В. М. ГНАТЮКА

16 березня 1900 р. Рига

Рига, 4—16.III 1900

Високоповажаний добродію!

Лист Ваш гнався за мною наздогін, бо вже не застав мене в Петербургу. Нагнав мене вже недовго перед виїздом у Дорпаті, у брата, і хоч я там коректу переглянула, та якось не випав час написати листа і відправити посилку. Вибачте мені на сей раз, бо я тепер людина подорожня і не завжди мій час від мене залежить.

«Раткліфа» вишлю Вам вже з Києва, бо тут його не маю при собі, може, тим часом можна друкувати балади, щоб не гаялись. Будьте ласкаві, напишіть, чому при «Атта Тролі» нема Гейневої передмови, що я переклала для цього видання? Чи ви її не отримали, чи вона Вам нецікавою здалась? Мені здається, що ця передмова, як і всі передмови Гейневі, має значення як самостійний літературний твір, а, крім того, вона справді багато поясняє і доповнює саму поему, тому варто було б її видрукувати. Якщо ви її не отримали, то я можу Вам її вдруге послати. Д[обродій] Славинський (до речі, він просить на виданні підписати його так, власним прізвиськом) згодився, щоб і його переклади корегувала я, аби не розсилати по усіх усядах і мати діло з кимсь одним з авторів. Отже, прошу все посилати на мою київську адресу, бо через тиждень я вже буду в Києві. Ми з д. Слав[инським] уложили план ще третьої книжки перекладів з Гейне, маємо надію виготовити її на осінь: він бере на себе *Norderney-Cyclus*¹, а я решту балад і, може, «*Hebräische Melodien*»². Кавав він мені, що Ви обіцяли зробити це видання таким типом, як наша «Книга пісень» Гейне, се мені приємно, бо, може, ми й скільки випусків зможемо зложити, то краще їм всім одну уніформу носити.

Тепер дещо про саму коректу. Прошу Вашої ласки наглянути особисто, аби спростовано помилку на 74 ст., де у мене стоїть NB, там побачите, що 1½ куплета на сій сторінці бракує і що вони перенесені почасті на 75 ст., а почасті на 76. Отже, повинно бути так:

Мумми чорної ревіння
Удала так натурально,
Що привабила із ями
Затишної Атта Троля.

Він летів, немов на крилах,
По долині, часом ніжно
Він обняхував каміння,
Думав, там сховалась Мумма.

Ох, сховався там Ляскоаро і т. і.

А кінчається гл. XXIV на словах: «Недотепний, але щирий». Щодо правопису слова «Троль» чи «Тролл»,

¹ Нордернейський цикл (нім.).— *Ред.*

² «Єврейські мелодії» (нім.).— *Ред.*

то, знаю, що я сама винна в плутанині, бо тільки тепер завважила, що в мене неоднаково, раз так, а раз інакше, отже, тепер хочу, аби скрізь було «Тролля», так, як у Гейне. Хай вибачать складачі! Ще прошу, хай буде Д і а - н а, бо Д и я н а дуже негарно, аж вуха ріже. Не розумію теж, чому к о м е д і я, а не к о м е д і я, як говорять скрізь на Україні. Врешті, ви побачите, що я ще не дуже додивляюсь до тих відтінків, через те сподіваюсь, що й мені дещо відступите. Напишу з Києва більше, а тут не пишеться. Бувайте здорові. За книжки спасибі, всі отримані і в Києві, і в Юр'єві. Щиро вдячна Вам

Л. Кос.

98. ДО В. О. ПОССЕ

Березень — квітень 1900 р. Київ

...или же яркие и в каком-нибудь отношении оригинальные, хотя и спорадические, явления. Я буду стремиться, по мере сил, чтобы в каждой моей статье была определенная руководящая нить и в то же время чтобы не было шаблонного втискивания каждого писателя в рамки «школы» во что бы то ни стало. Я беру на себя только обзор поэзии, беллетристики и литературной критики, да, кажется, Вы именно это и имеете ввиду. Две мои, уже известные Вам, статьи могут служить до значительной степени типом моих работ в этой области. Ближайшая моя статья будет о немецких поэтах-модернистах, затем я могу написать о немецких же модернистах-прозаиках, т[ак] к[ак] втиснуть всю немецкую Moderne в одну статью едва ли возможно. Но если Вы находите, что две статьи сряду о немцах — монотонно, то я соединю часть той и другой темы в одну статью, а часть отложу на более отдаленное время. Вообще, мне кажется, лучше останавливаться каждый раз главным образом на литературе одного какого-нибудь народа, касаясь других только для сравнения, чем летать с легкостью мотылька по всевозможным и разноразличным изданиям, рискуя запутать и себя и читателя в лабиринте. Кроме немецкой, я могу в ближайшем дать статью по французской литературе, затем по итальянской и позже всего по английской. За славянские литературы, кроме малорусской и, пожалуй, из-

редка польской, я не берусь, т[ак] к[ак] не люблю переводить цитат, особенно стихотворных, с одного родственного языка на другой. Сделаю из этого исключение только для галицко-малорусской литературы, издающейся в Австрии, если Вы согласны включить ее в иностранный отдел.

Будьте любезны выяснить мне детали: за сколько времени до выхода книжки должна я представлять свои статьи и могу ли я посылать вполне отчетливые, но не совсем беловые (с поправками) рукописи? А также прошу Вас прибавить два слова о том, какая судьба постигла переводы из О. Кобылянской, приложенные к моей статье о бучковинских писателях?

В заключение позвольте мне выразить Вам благодарность за Ваше, глубоко тронувшее меня, доверие ко мне и к моим силам. Ваш товарищеский тон, впрочем, не удивил меня, т[ак] к[ак] я видела такое же отношение ко мне еще в Петербурге в Вашем кружке, в который я пришла случайным гостем и ушла собратом. Воспоминанье о вечере, проведенном у Вас, до сих пор живо у меня.

Прошу передать при случае мой привет Вашим товарищам.

Искренне уважающая Вас

Л. Косач

99. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

10, 13 квітня 1900 р. Київ

29.III 1900

Милая Лілея!

Спасибі за поздоровлення. Я сього року свої іменини дуже тихо справляла, краще сказати, ніяк. Всі про них забули, окрім дядини і Ради; вони мені подарували портрет Гейне, се було *très à propos*¹. Тож 23-го ми з дядиною обидві виступали на естраді, я читала реферат і ще акомпаніувала одній співачці, а дядина теж акомпаніувала дуету. Вечір той одібрав у мене масу часу і енергії, а все ж вийшов не так, як мені хотілось: мало співців було, хоч біганини за ними було без кінця, всього тільки троє знайшлося, і ті співали небагато, бо в їх репертуарі з Гейне нічого не було, а багато нового лінувались розучувать.

¹ Дуже до речі (*франц.*).— *Ред.*

Мій реферат теж вийшов неважно, принаймні я ним недовольна: дещо вийшло розволочене, дещо недоговорене, бо написати його як слід я не встигла, отже, прийшлося не читати, а говорити, і це мене зв'язувало з непривички. Хоч люди кажуть, що воно непогано вийшло, тільки що паузи часом були довгенькі, а все ж у мене якийсь неприємний одслід в душі залишився. Тільки я не жалую, що врядила вечір, бо інакше зовсім не було б поминак по Гейне в Києві, а це не випадало. Старицький дуже добре читав на вечорі Людіні, Слав[инського] і мої переклади, Бердяєв теж читав порядно. Читав дехто і по-німецьки. Декламація взагалі була незла. Другий реферат (Гольденвейзера), біографічний нарис про [Гейне], мені не дуже подобався, багато там місця одводилось літературній сплетні, не люблю я цього, і, здається мені, користі мало з такого перевертання і перемивання кісточок померших поетів.

Я після цього вечора ще більше впала в свій суб'єктивний фаталізм, думаю, що не слід мені брати ініціативи таких речей, бо завжди траплю на «фатальний день», страх як не ладилось все на сей раз; тепер не варто розказувати всіх тих більших і менших зоклюєнень, що причепились до мого вечора, але крові вони поспували мені чимало і на другий день після вечора я було аж голос втратила. Тут ще раз показалося, як трудно робити щось на певний строк серед нашої київської обстановки: безконечні гості, зібрання і т. і., в переривах репетиції з співцями (все мусила розучувати з ними сама, бо ніхто в цьому не помагав), а значить, на літературну роботу лишались хвилини. Ти повіриш мені, що за той час мені листи не писались. Оце тільки вчора я взялась до них і це вже четвертий лист починаю. Кривинюку я написала, але вже тут, в Києві, бо в Дерпті і в Ризі (окрім одного листа тобі, не знаю, чи отриманого тобою) якось зовсім не писалось: не вмію я писати на людях, а там ні хвилини (окрім ночі) не випадало бути самій. Ти, певне, розсердишся за це, і маєш рацію, бо поступок мій свинський, і признаюсь в ньому не для того, щоб получить прощення, а просто з почуття правди.

1-го апр[еля]. От скільки пролежав лист! Це все оте общество та всякі «искусства». Малює тепер з мене один галичанин портрета, а сидить він аж у новому музеї на Олександрівській вулиці, то поки туди та назад, то

1½ години, а там години дві пройде, дивись — і півдня пропало. А ввечері прийшлося бути раз на драмі, що ставили Старицьк[ий] і Маня, драма — «Борьба за жизнь» — погана, але грали добре, я через те пішла, що ся компанія має грати «Раткліфа», то хотілось подивитись, які в ній сили. Другого ж вечора (з 30-го на 31-е) пішли ми на «общее собрание», де обговорювались різні «сметы» та вибирались нові члени правління. Дообговорювались до 3½ г[оди]н почі, а прийшли додому у чотири; приходимо, а тут Оксана слаба. Вона ще од самої неділі (26) кисне, простудилась, гуляючи цілий день з powodu першого весняного дня, а крім того, чимсь застромила живіт, а в неї й так з тим животом ніколи ладу нема. Отже, позавчора їй стало значно ліпше, вона встала, не лягала цілий день, чистила з Дорою мигдалі та й наїлась їх, а вночі її й схопило знов. Отож я, прийшовши у 4, провозилася з годину з Оксаною, а в 8 уже встала, таки до Оксани, бо вона плакати почала. Зміряла їй температуру, а в неї 40,2°, ну, тут, звісно, по лікарів мама побігла, а я тим часом дала деяку раду Оксані сама, температура упала на градус (39,1), Оксана заснула, а як прокинулась, то вже було їй значно ліпше. Лікар каже, що нічого серйозного нема, а просто «желудочное страдание», посадив на діету, казав лежати і приписав деякі «животкові» средства. Сьогодні їй нічого собі, жар середній (38°) і вже видно, що нічого страшного нема, а вчора то не раз насувалася думка, чи не тиф часом. Вчора я цілий день то коло Оксани сиділа, то куняла, а ввечері, як все заспокоїлось, заснула, вночі вставала до Оксани, потім думала навіть листа сього скінчити, але сон переміг.

Тепер скінчу, бо пора йти малюватися. Буду писати тобі часто, хоч одкрітки, таки справді, бо вже не буде більш ні рефератів, ні зібрань, а все інше і не так томить, і не стільки часу забирає. Увесь сей час, відколи приїхала, се було щось страшенне!

Міцно цілую тебе, Лілеєнько моя.

Твоя Леся

26, 27 квітня 1900 р. Київ

14.IV 1900

Христос воскрес!

Лілея моя лілейная! Аж тепер можу тобі написати, а то при пайліпшому бажанні не могла. Діло в тім, що передсвятковий час пройшов дуже сутужно і втомно для мене: спочатку ото слабувала Оксана, як ти знаєш, і я навіть боялась для неї якогось тифу, бо здійсвалось багато вище 40°, однак пролежала вона тиждень і встала здорова, хоч і тепер живіт часто болить, але то вже так собі, звичайним способом. Ледве тільки встала Оксана, злягла Дора, була у неї пропасниця, але дуже сильна, так що цілий страсний тиждень був з нею клопіт. Обидві пацієнтки, в міру того, як слабли, переходили в мою хату, і я їх уночі гляділа. Наші старші тим часом виїздили: спочатку їздив у Колодяжне папа, а далі, на страсному тижні, мама, отже, мені прийшлося і передсвятковий клопіт взяти на себе, правда, остатніх два дні мені трохи помагала Оксана, але я не хотіла багато її помічі, бо вона ще тоді не оправилась як слід по своїй слабості. Ходила я і на базар, пекла мазурки, шила, прибирала, гляділа Дори, приймала навіть гостей при всьому тому: приїздив Френкель і Серг[ій] Кост[янтинович], а крім того, заходили різні чоловіки, вигнані жінками з дому на страсному тижні «за ненадобностью». Межи всім тим їзда на Крещатик, вставання вночі до Дори і т. і. не лишали й хвилини вільного часу. Думала вже на свята взятись до писання листів і улїт, «но не тут-то было»; вже в першу великодню ніч мусила я сама себе одливати водою, бо Оксана і Дора спали, а більш нікого дома не було (мама ще не приїхала була, а папа і Микось по церквах ходили). На перший день, як завжди, цілий хаос візитів і всякого вештання, а ввечері був уже в мене такий грандіозний випадок, які тільки після вприскувань та в Ялті бували, та так він мене розтрусив і приголомшив, що я вже більш нікуди не вилазила в дальші чотири дні, боролась між тремтінням і апатією і зовсім жити не хотіла. Оце тільки сьогодні, здається, прийшла в норму і вже беруся до листів.

15/IV. Вчора не прийшлося скінчити листа. Заходила мама вибиратися в Гадяч, ну, і не вибралась, а виїхала

сьогодні рано, але вже ти знаєш, що як мама вибирається в дорогу, то вже тоді комусь листи писати трудно. Писала я тобі, що вже візьмусь до роботи спокійно, але, здається, знов того спокою не буде. Щось Оксана знов на живіт скаржиться, і жар, і голова болить, коли б знов так не було, як перед святами. Послали ми по лікаря, почуємо, що скаже. Їй, певне, прийдеться довго і серйозно той живіт лічити, бо щось він у неї взагалі часто дає про себе знати. Правда, що тут ще й свята не в пору прийшлись: не встигла як слід одужати, а тут почались різні гулянки і їда без розбору, усяке холодне м'ясо та солодке тісто, а тепер маємо знов роботу. Я вже чогось аж лиха, сказати по правді.

Папа сього вечора виїздить, посилає губернатор кудись на ревізію, отже, знов останусь сама з слабою Оксаною. Сподіваюсь, що, може, їй доктор чим-небудь спинить ту животову лихорадку (воно найбільш на лихорадку походить). У всякім разі сподіваюсь собі з того всього нового випадку, бо й так ще не зовсім прийшла в себе, то не можу об'єктивно відноситись ні до слабості Оксаниної, ні до її звичайного при слабості тону (ти пам'ятаєш, як то нас діймало часом при скарлатині?). Се дуже глупо і навіть неальтруїстично звертати увагу на якийсь там «тон» слабкої людини, але часом таки прикро буває... Ну, се вже дурниці, аби тільки вона врешті здорова була. Властиве, боятись нічого, бо, очевидно, се якась гастрична лихорадка, і коли я неспокійно відношусь, то сьому винні тільки мої нерви. Шкода, правда, що замориться вона дуже, надто ввиду екзаменів се погано. У них з Дорою після скарлатини таки дуже невірноважені організми стали, і слід би їм взагалі стерегтись, та вони сього не вміють.

Однак годі вже про слабість, давай ще про щось інше.

Великодні гості вже роз'їхались. Френкеля ми мало бачили: перед святами був раз і поїхав до батька, потім по святах знов з'являвся раз на нашому горизонті і знов зник, певне, поїхав у Полтаву. Він все такий, як був, не змінився. Казав, що поїде літом за грапицю, головню в Берлін, але буде і в Парижі на виставі. Він тепер, окрім жіночої гімназії, має уроки ще й в корпусі, так що капітали його значно збільшились.

От, щоб не забути. Папа казав, що наводив справи

для Кривинюка про поступлення в політехнікум, то казали, що тепер ніякої відповіді дати не можуть, а тільки після канікул, коли виясниться, чи зостанеться щось із 30 вакансій, що тепер єсть. Якщо не всі будуть зайняті повноправними, то будуть шанси для поступлення тих, у кого не все гаразд, і тоді вже можна починати переговори. Напишу про се Кривинюку сьогодні; оце тільки що отримала від нього Postkarte¹ з фотографією «внутренности калмыцкого храма». Поздоровляє всіх з великоднем, пише, що дуже зайнятий, аби писати довгі листи, що хутко напише мені «детальну відповідь», що сніг і люд заставили його провести свята в Астрахані.

Серг[ій] Кост[янтинович] поїхав позавчора. Дуже він тут багато бігав, бо якраз на свята зібрались в Київ різні його приятелі, що давно з ним не бачились і, певне, довго знов не будуть бачитись. Аж притомився він врешті. Однак взагалі мається далеко ліпше (на вид принаймні), ніж тоді, як я його в Мінську бачила, та все-таки я не можу на нього так оптимістично дивитись, як його приятелі і він сам, бо знаю, що тут багато значив чисто нервний підйом енергії, і навіть боюся після сього реакції. З Кримом справа стоїть ще непевно. У Серг[ія] Кост[янтиновича] переміна начальства, і, може, трудно буде одпуск получить. Мені, після мого припадку, Пол[іна] Ізр[аїлівна], що якраз попала случайно до мене за лікаря, дуже радить поїхати сього року в Крим, але не літом, а восени, не стільки для когось іншого, як для самої себе, а тим часом виїхати як тільки добре потепліє, на село. Мені самій дуже хочеться геть з Києва, він мене вже втомив і починає обридати. Остатніми часами в Літерат[урнім] общ[естві] почались різні звادي і скандали, касації виборів і т. і.; люди вештаються, по сто раз перемолочують різні «інциденти», кричать до самооглушення, розбивають один одному слух і нерви і все-таки ні до чого путнього не договоряються. Тепер не хочеться детально писати про се, напишу або вже розкажу тоді, коли все скінчиться або принаймні виясниться. Обридає се все, нарешті, страшенно! Цур йому!

Хочеться виїхати ще й через те, щоб пожити на самоті. Не в моїй натурі жити довго удвох в такій хаті, куди

¹ Листівку (нім.).— Ред.

по сто раз на день хтось може вриватись. Відколи приїхала з Петербурга, то, крім реферату про Гейне та деяких листів, нічого не написала і навряд чи напишу багато. Вночі писати не можу, бо заважатиму Оксані спати, а вдень нема можливості. Ще, може, якщо Оксана хутко видужає, то ходитиму до дядини, в неї тепер є окрема хата (Наташина) до мого розпорядку, та, може, й дома, як скінчиться святечний період, буде менше вештання. А все-таки ще ліпше було б утекти на хутір і побути там зовсім самій, се часом так добре буває! Ось приїде мама з хутора, довідаюсь, чи можна там тепер жити, та, може, «подхвачусь і зашумлю», аби тільки погода поліпшала, а то цими днями у нас знов захолодало, паче восени. Ото тільки наші почнуть казати: «Та як же ти сама будеш, та з твоїми припадками» і т. і., а тим часом мені іменно краще бути вже самій, ніж у товаристві, ніж навіть у сім'ї. Скитання по курортах привчило мене до періодичної самотини і примусове сталося потім привичним.

Як то ти в інтернаті? Чи не обридло ще дивитись на таку масу люду, як там у вас?

Вибачай, що не прислали ми тобі святечної «снеди», але ж, далебі, трудно було, я не в стані була піти на пошту, а більше нікому було. Погано се, та вже прости. Зрештою, поки б воно приїхало до тебе, то й засохло б.

Шкода, що ти не могла поїхати в Дерпт, слід було хоч днів на два, все ж веселіше було б, а то таки, певне, сумно було, я трохи знаю, що то таке — свята на чужині або між чужими людьми.

Ще й писали ми тобі мало святами. Мені ти, запевне, сього за зле не візьмеш, бо се навіть краще було, що я не писала, може, й тепер ще слід би помовчати, бо, либонь, з листа неврастенія скаче — правда?

Поки дописала листа, Оксані поліпшало і жар пройшов, видно, пароксизм минув. Завтра припишу, як з нею буде, а позавтрьому пришлю «открытку». Тепер пише тобі Дора — совість таки зазрила. Папа просить пробачення, що за зборами в дорогу, а раніш за святечним шарварком не написав тобі, може, напише десь із Черкас. Мама, либонь, з Гадяча напише. Тут-таки устроять спектакль на вашу користь, хотіли ставити «Одинокие люди», але вже поставлять «Борьбу за жизнь», бо п'єса відома компанії (Старицького і Мані гурт), п'єса погана, але грають її добре.

Ну, доволі вже надряпано, пора кінчать. Не споминай в листі до Оксани, що я написала про її «тон», бо се не допоможе, а погіршить.

Цілую тебе дуже міцно, ти ж моя Лілея. Всім знайомим поклон.

Твоя *Леся*

101. ДО В. М. ГНАТЮКА

30 травня 1900 р. Гадяч Гадяч, Полтавск[ой] губ., 18—30. V 1900

Високоповажаний добродію!

Коли я виїздила з Києва, оце вже два тижні тому, то лишила там приготовлену для вас посилку «Раткліфа» і просила послати Вам того ж таки дня. Не маю жадної відомості, чи послана вона Вам і чи отримали Ви її. Отже, будьте ласкаві повідомити мене про се. Мені передавав д. Труш, ніби Ви в листі до нього допитувались, чому я не шлю Вам рукописів до друку. Дуже шкода, що-сьте не написали просто до мене, бо мені цікаво було б довідатись, чи дійшла до Вас та коректа, що я посилала Вам, вертавши з Петербурга. Власне, не мавши відомості про те, затрималась я і з дальшою посилкою, бо я на наші пошти маю причину не дуже-то впевнятись. Крім того, рукопись «Раткліфа» була якийсь час потрібна в Києві для певних спеціальних проектів — з неї розписувались ролі. Досі, гадаю, коли вже Ви отримали манускрипт, то, запевне, дали його до друку, сподіваюсь, отже, хутко отримати коректу, бо, як я вже мала нагоду писати Вам, межи мною і д. Славинським є така «угода», що наші переклади з Гейне мають виходити під моєю коректою.

Ще раз прошу Вас, шановний добродію, відповісти мені на два не раз задавані питання: чи маєте у себе манускрипт «Балад» Гейне (в перекл[аді] Слав[инського]) і що сталося з моїм перекладом Гейневої передмови до «Атта Троля»?

Посилаю оце для «Вісника» два свої віршики, написані ще зимою, та чомусь досі затримані дома. Згодом пришлю свій переклад одноактової драми Метерлінка «L'intruse»¹. Хотілось би мені дуже, щоб наша публіка

¹ «Небажана» (франц.).— Ред.

русько-українська познайомилась би з сим повітнім драматургом в його найкращих творах, а до того ж в укр[аїнськiм] перекладі. Нехай Ваша хв[альна] редакція поборе відому мені свою нехiть до «модерністів» і прочитав мій переклад, я певна, що ся оригінальна і тонко написана річ не може не звернути на себе уваги навіть «пристороннього читача». Я не абсолютна (далеко ні!) поклопниця Метерлінка і взагалі «модерни», але в трьох драмах сього автора я справді бачу нові елементи штуки, скомбіновані з великим таланом. Одну з таких драм оце, власне, маю подати.

Щиро вітаю Вас і всю шановну редакцію «Вісника». З правдивим поважанням

Леся Українка

102. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

6 червня 1900 р. Гадяч

25.V 1900

Милая Лілея!

Поздоровляю тебе з твоїми роковинами, а бажання ти вже сама собі придумавш, бо я «заздрих» боюся.

Жду я наших, та щось не можна діждатись, а папа писав, що 25-го приїдуть!

Якщо наші не виїхали ще, то скажи, нехай не беруть Біблії для мене, я вже тут дістала. Ну, бувай здорова! Не пишу справжнього листа, бо щось не пишеться сьогодні... До побачення. Цілую всіх.

Твоя *Леся*

103. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

14 вересня 1900 р. Гадяч

2.IX 1900

Милая моя Лілея!

Пересилаю тобі листа Еліасберга, з нього ти побачиш стан речей. Тепер уже нема й розмови про те, чи їду я, чи ні. Звичайне, їду. Здається, мені прийдеться сей рік чимало енергії вжити, але се нічого, коли мета ясно стоїть, то й енергію знайти не трудно. Як би там не віднеслись до мене всі інші, але я певна, що ти і Миша будете

мене завжди розуміти і підтримувати, і се мені багато значить. Врешті, треба кінчать, ще на словах поговоримо. 5-го я буду в Києві, найпізніше 6-го.

Бувай здорова. Цілую тебе і всіх паших. Я сама зовсім здорова сьогодні.

Твоя *Леся*

104. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

30 вересня 1900 р. Мінськ

Мінськ, 18.IX 1900

Милая моя Лілія!

Перше всього просьба: пришли мені, бога для, 7 рублів, тільки по т е л е г р а ф у, бо треба хутко, щоб не пізніше п'ятниці рано отримала, розпитайся там на телеграфі, і якщо до п'ятниці се не може поспіти, то не посилай. Думала я, думала, хотіла тьоті Єлі попросити, та раз я не їду до неї, то не хочеться грошей позичати, у папи теж не випадає, в Дерпт довго листи йдуть, тут якось неловко позичати у малознайомих людей, а С[ергія] К[остянтиновича] не хочу тим клопотати, він тепер не самостійно живе. Отже, звертаюсь до тебе. Може, тобі се й трудно, та вже нічого, я зараз же верну, як тільки в Київ приїду.

Я тільки що вернулась від Еліасберга, розсуждали ми про долю С[ергія] К[остянтиновича] і строїли плани. Отже, діло стоїть так: тепер в санаторію, хоч би й петербурзьку, а там треба старатись переселитись на південь, хоч би в Ялту. Не дуже легке завдання, та, може, якось воно вийде. Для мене ж особисто, далеко більш ніж для Ел[іасберга], ясно, що треба С[ергію] К[остянтиновичу] перш усього звідси втекти, навіть куди б то не було, хоч би й не на юг, бо тут жити неможливо при тих умовах, при яких він змушений жити. Його родичі страшенний народ, вони можуть просто на той світ загнати. Сьогодні розстроїли його до того, що не спав цілу ніч і вдень був мов з хреста знятий. Самі, лихо їх знає чого, по ночах не сплять і не вміють навіть сього скрити! Од них поли вріж та тікай, а не то щоб лежати у них в хаті. Ну, та цур їм...

Ел[іасберг] каже, що був би тепер дозволив С[ергію] К[остянтиновичу] встати, але боїться, що він тоді утомить себе і приведе в такий стан, що не зможе в санаторію їхати. Коли б уже скоріше рішилось те питання, куди

їхати! С[ергій] К[остянтинович] сьогодні вже поговорював, що він би хотів поки там до санаторії, поїхати в якусь лічебницю, просто больницю, хоч би в Київ,— видно, добре йому тут!.. Ел[іасберг] запевняє, що справа С[ергія] К[остянтиновича] далеко не безнадійна, я думаю, він говорить щиро, тільки при слові «наследственность» хитає головою. Справді, здається, окрім філософії Купер'яна, нічого не видумаш.

Досить монотонний сей лист. Що ж, такі враження! Зо мною нічого нового, здорова, як і при тобі, видержка мене не покидає, тільки вечорами якийсь непреоборимий смуток опановує, але, врешті, випадків жадних, і то добре. У п'ятницю виїду, пора вже. Може, зберусь сеї осені ще й в Петербург, хто знає...

Телеграфуй: Минск, Захарьевская, Новомосковская, Косач,— я думаю, так доволі.

Міцно, міцно цілую тебе, ти ж моя Лілія! Бувай здорова.

Твоя Леся

105. ДО М. І. ПАВЛИКА

17 жовтня 1900 р. Київ

5.X 1900

Шановний друже!

Давненько не озивались ми один до одного, але то з нами часто буває... Тепер, на жаль, певне, нічого цікавого не напишу, бо досить-таки втомлена, а час не жде, треба писати зараз, щоб не прийшлося пождати знов. Зайнята я дуже, бо, крім звичайної своєї белетр[истичної] роботи, маю іншу обов'язкову: відколи стала здоровшою, схотілося на свої ноги стати (воно ж і пора!), от і впряглась до роботи. Та нічого, се добре. Маюся тепер на здоров'я зовсім не зле, головню, що нога вже спокій дала після хірургії; нерви часом не дають спокою, але то вже їм так годиться, либонь, чи не професія того вимагає. Взагалі — all right!

Хочеться мені у Вашу сторону навідатись. Можливо, що як управлюся з роботою (себто заведу їй постійний лад) та зберуся з грошима, то й зроблю Вам візиту, ще таки, може, сеї зими, а ні, то навесні. Я перестаю розу-

мітз галицькі обставини, а се мені прикро, я ніяк не вважаю гал[ицьких] справ для себе чужими.

Єсть у мене до Вас прохання (як завжди — визискую!): будьте ласкаві, збирайте під час виборів усякі газети, відозви, брошурки, памфлети і т. і., що будуть видані всіма гал[ицько]-руськими партіями чи то приватними людьми, і складайте в себе ту колекцію. Чим повніше буде та колекція, тим краще. Згодом один добродій, рос[ійський] кореспондент, напише Вам з Берліна, куди треба ту колекцію вислати, а Ви йому пошлете рахунок, скільки Вам той збір коштуватиме, то добродій Вам з а р а з же той рахунок залагодить. Ви не відмовляйтесь від заплати за колекцію, бо то не для мене, а для того добродія, то за що маєте йому даремно послуги такі робити? Коли Вам самим тяжко тим зайнятись, то попросіть когось із мені знайомих молодих галичан від мого імені зробити те і передайте ті умови, про які пишу Вам. Мені було б д у ж е н е п р и є м н о, коли б з сього мого прохання ніякого skutku не вийшло, бо раз, що я обіцяла кореспондентові залагодити сю річ, а друге, що слід, аби про гал[ицькі] справи були безсторонні і добре освідомлені дописі в рос[ійських] газетах, а сим, власне, і має займатись мій знайомий кореспондент. Отже, се слід для нас же самих.

Колись Ви писали мені про організування молодіжї. Організатор з мене лихий (краще сказати, ніякий), але молодь починає сама організовуватись; тут уже, сподіваюсь, і я щось можу допомогти, бо на помічницю все ж більше вдалась, ніж на «війтову палицю». *Er pur si muove!*¹

Ще прохання: пришліть мені, таки вже мені самій, оповідання Мартовича, якщо вони вже вийшли, та, може, й Бордуляка вже можна набути, на адресу: Фастов, Киевской губ., Елене Григорьевне Бердяевой.

Коли побачите Ф[ранка], передайте йому моє вітання і мій великий жаль з поводу лиха в його родині, справді, серце крається на саму думку про те!

Вам щиро стискаю руку.

Як маєтесь?

Л.

¹ А все-таки крутиться! (італ.) — Ред.

17 жовтня 1900 р. Київ

5.X 1900

Милая моя Лілея!

Тільки що отримала твого листа і зараз же відповідаю, хоч теж страшенно зайнята, до умопомрачення, аж от букви пропускаю. За переклади береться Оксана, я абсолютно не маю часу сей місяць, книжки Федьк[овича] і Нечуя вишле тобі маг[азин] «Києвск[ой] стар[ини]», а Коб[илянську] і Стеф[аника] я попрошу Гнатюка вислати тобі, на яку скажеш адресу (може, баронесі?). Твої переклади уміщені вже при моїй статті в «Жизни», і т[ак] як гроші мені прислали без детального рахунку за все,— і за статті, і за твої переклади (котрі зайняли 10 сторінок),— то я тим часом посилаю тобі 10 р. (мама від себе посилає 10 разом з моїми), а ти розпитайся в Слав[инського], скільки «Жизнь» звичайне платить за переклади, то я тобі зараз надішлю, скільки ще за мною застається. 7 р. я тобі послала через Кривинюка, але він, певне, забув чи не міг віддати їх. Сама я не питаю з Поссе рахунку за переклади, бо чогось ніяково, наче я не вірю, що мені всі гроші належні заплачено.

Я тепер не пойму, як стоїть справа з Кр[ивинюком]? Чи могли б ще й тепер ті 150 р. ділу допомогти? Коли діло стало тільки за тим, то я сама тепер могла б йому дати 100, ну, а 50, може б, позичила десь. Діло в тім, що я отримала за статті 180, з них 10 посилаю тобі тепер, 25 у мене позичено до кінця сього місяця, 5 сама мушу віддати за довг, отже лишається 140; 40, щонайменше, мушу потратити на книжки і журнали, без чого неможлива дальша робота для «Жизни». Але я можу в когось позичити 50 р. з тим, щоб віддавати потім щомісяця рублів по 10—15 з своїх гонорарів («Ж[изнь]» обіцяє 75 р. на місяць за кождий огляд в 16 сторінок). Моя перша обов'язкова стаття появиться в декабрі, отже, може, мені до нового 40 р. стане, а як не стане, то нічого, жила ж я досі без власних грошей.

Так що скажи Кр[ивинюкові]: коли тепер діло стало за 150 р., то вони його в Києві ждуть. А мені тільки з а р а з ж е напиши, чи треба мої гроші, то я їх не буду розпускать. Коли треба, можна і в Петербург гроші послати. Я тільки не хочу, щоб наші знали, що я Кр[ивиню-

кові] позичила гроші, через те видумаю щось, аби не дивно було, що я кудись поділа раптом всі гроші. Коли ти думаєш, що Кр[ивинюкові] буде неприємно позичати у мене, то я можу послати тобі чи взагалі зробить так, як ти посовітуєш, щоб було краще. Було б несправедливо губити всю прийдешність людини через яких там 150 р. Я ніколи не об'яснялась Кр[ивинюкові] ні прямо, ні косвенно, як мама, в своїх чувствах до нього, бо се якось не приходилось до слова, але ж він знає, що я вважаю його за свого товариша і, по-настоящему, не повинен би церемонитись прийняти від мене якусь поміч, але я знаю, що психологія людей, придушених злиднями, дуже вразлива, отже, не хочу звертатись просто до нього, а прошу твого делікатного посередництва. Ти краще знаєш натуру Кр[ивинюка] і як з ним треба обійтись. Він стільки раз за се літо проявив делікатність до мене самої, що я б не хотіла навіть ненароком чимсь вразити його. Коли гроші треба зараз, ще в Петерб[урзі], то телеграфіруй: «В ы с ы л а й к н и г и», і я вишлю якнайшвидше 150 р. на твоє ймення.

Чи ти писала Серг[ію] Кост[янтинівичу] справки про санаторії? Він мені все ще не пише, куди має їхати. І боюсь я тих северних санаторій і знов же думаю, коли б справді з Кримом не вийшло ще гірше, якщо серед зими прийдеться вертатись із Ялти та просто в білоруську зиму. До того ж в Петерб[урзі] хтось міг би його хоч одвідувати, а в Криму аж страшно, така там самотиня. Я хотіла поїхати з ним у Крим, навіть обіцяла йому те, але, здається, хоч і як се тяжко, прийдеться не дотримати обітниці. Він не розсердиться за таке «зламання слова», бо він завжди мене розуміє і вірить мені, як своєму найближчому другові, але ж від того не легше буде ні йому, ні мені... Я тепер ламаю собі голову, як би устроїти, до кого б удатись, щоб допомогти йому дістати якусь посаду в Криму, тоді він міг би після санаторії оселитись там, і, може б, се його врятувало хоч трохи. Чи не знаєш ти кого в Петерб[урзі], хто міг би мати на се якийсь вплив? С[ергій] К[остянтинівич] казав, що ніби, при деякій протекції, не дуже трудно знайти якусь посаду в удельном ведомстве при удельных виноградниках біля Ялти. Але де ж та протекція? Ні він, ні я нікого не знаємо там. Оце напишу до одної кримської меценатки, хоч сливе напевне думаю, що то буде без skutku.

Се страшна біда. І знов тії гроші!.. Тільки тут уже 150 р. мало. І діло йде не про таку чи іншу перспективу життя, а просто про само життя... Коли я думаю про се, такий мене смуток огортає, що й робота, й життя, і все стає неміло... Ну, та годі, досить з тебе й так злиднів.

Я з нашими говорила (звісно, не від твого лица, а від свого) про те, що як се ніхто в Києві не поміг Кр[ивинюкові] в обставинах. Папа каже: «Вольно́ ж ему быть неоткровенным,— попросил бы и дали бы! А впрочем, эта заграница — фантазия, ему в России лучше оставаться». Мама каже: «Ліля одібрала нам всяку можливість допомогти К[ривинюкові] матеріально, бо не л о в к о предлагать йому гроші, коли він щ и т а є т ь с я в особих відносинах до нашої сім'ї. А впрочем...» Тут далі те саме, чим і папа кончив. Всі знайомі К[ривинюка] рішають за нього, що йому в Росії буде «лучче». Вічна історія «приятельських рад».

Перечитала я ще раз твого листа уважніше і бачу, що гроші не пізно для К[ривинюка] і тепер. Так скажи йому, що вони єсть, і напиши, чи посилать їх, чи К[ривинюк] сюди приїде. Та прости, що я так багато насорочила, не розібравши одразу діла, але я взагалі безтолкова, а тепер ще й надто. Роботи для «Жизни» сила, бо треба страшну масу книжок і газет перечитувать, а до того бігать за ними по бібліотеках і де тільки можна випрошувать, бо іностр[анна] література стоїть в Києві чорт-зна-як, а не можна ж писать «обзори» нашармака. Поки устроїться нормальний *état des choses*¹, клопоту сила. Все-таки я дуже рада сій роботі (спасибі за повіншування), бо вже от перший її приємний skutok, що можу помогти товаришеві. Да, я помагаю йому для нього, а не для тебе, ну може, ще для себе, для власної приємності, як, властиве, завжди все на світі робиться, *n'en déplaise aux altruistes*².

Не думай, що я через те можу не поїхати з С[ергієм] К[остянтиновичем], що грошей не буде, коли тільки буде можна з інших причин, то будуть і гроші, я маю свою комбінацію. Можливо, що мене, власне, робота не пустить, а відказатись від неї сам С[ергій] К[остянтинович] не порадив би мені, бо се, значить, знов пустить на вітер свою матеріальну незалежність. Я думаю, що таки

¹ Стан справ (*франц.*).— *Ред.*

² Хоч би це й не подобалось альтруїстам (*франц.*).— *Ред.*

поїду, хоч би мені прийшлось для сього більше енергії потратити, ніж я потратила її за все своє життя. Нехай навіть се все буде «жертва непотрібна», але я найбільш люблю приносити іменно такі жертви на алтар дружби,— в сьому логіки мало, признаю, але що робить, се факт. *C'est triste, mais c'est scientifique...*¹

«Нема часу, нема часу», а сама просторікую безко-нечно, дарма що весь стіл завалений, нігде курці клону-ти, ще не переглянутими (!!!) книжками і що на цілковите написання статті маю тільки три тижні перед собою!

Бувай здорова і пиши або телеграфіруй скоріше про діло. Ти знаєш, що я завжди хочу допомогти своїм това-ришам, коли тільки можу, і через те мою поміч не сором приймати. Я певна, що К[ривинюк] поміг би мені теж, якби міг, при всякій пригоді. Кланяйся йому від мене. Тебе цілую міцно. Як матимеш час, то пиши. Я не обі-цяю часто писати, бо вже сього місяця більш не виберу часу. Ще раз цілую.

Твоя *Леся*

Н о в и н а. Приїхала Маня з Уссурійського краю. Масу розповідає, та ніколи вже про се пише. Вона тебе цілує.

107. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

31 жовтня 1900 р. Київ

19.X 1900

Люба Лілія!

Нарешті від тебе лист! Признаться, мені таки було не-приємно, що ти мені не відповідала на той мій лист, якось навіть аж трохи вразливо, але вже тепер нічого, розумію, що тобі було не до писання. З тими злополуч-ними 7 р. було діло так, що в остатню хвилину, коли я мала дати їх К[ривинюкові] для передачі тобі, то мама взяла їх у мене, кажучи, що вона їх дасть йому сама вкупі з якимись іншими, ще належними тобі від неї, ну, і, значить, не дала, забула, може, захватавшись (вона писала листи, як завжди, до остатньої хвилини), а по-тім, як то звичайне, не призналась мені в тому. Посила-ючи тобі гроші за переклади (я потім зважила, що тобі

¹ Це сумно, але це науково... (*франц.*) — *Ред.*

належить 15 р., а не 10, і так послала), додала від себе 10 р. і сказала мені, що то вона так собі «на всякий случай» посилає їх тобі, а про мій невідданий довг — ні слова. Отже, як бачиш, мама вже не може зробити з сього ніякої історії і ніхто з К[ривинюком] про се не говорив і не говоритиме.

Я, не дождавшись відповіді від тебе, предложила М[ихайлові] В[асильовичу] сама поміч від себе. Він віднісся дуже просто і по-товариськи, сказав, що він ще нічого не рішив, а як рішить їхати за границю, то вдасться до мене, бо Євг. увесь сей академічний рік (а не тільки до календарного нового року) не буде в стані помагати йому. Ти кажеш, щоб я добре роздумалась раніше, ніж предлагать свою поміч. Звісно, я се зробила ще тоді, як тобі писала. Ти боїшся, коли б я «не пожалувала» про свій поступок. Ти коли-небудь чула, щоб я жалувала про яку-небудь послугу, зроблену комусь із товаришів? Будь певна, що з моєї помочі ніколи не вийде обра́зи для М[ихайла] В[асильовича]. Можливо, що і мені будуть потрібні гроші сього року, але можеш бути певна, що я їх не буду стягати з М[ихайла] В[асильовича], знайду якусь іншу комбінацію, і він ніколи не буде знати, чи трудно мені було, чи легко помагати йому.

Він у мене ніколи нічого не просив, я визвалась сама і, значить, моє діло виконати своє бажання так чи інакше. Яка ж і де тут може бути обра́за для М[ихайла] В[асильовича]? Хоч би мені навіть було трудно помогти йому, я все-таки допомогла б. У мене єсть якась аномалія: коли я почуваюся нещасною, я не можу бачити спокійно нещастя інших людей, ну, а я тепер досить нещасна... Впрочім, з подоріжжю М[ихайла] В[асильовича] ще не рішено, товариші збивають його з толку, запевняють, що з таким малим знаттям мови не варто їхать, що дарма потратить час і гроші, радять шукать роботи, вчитись по-німецьки, а тоді вже на осінь їхать. Я одна раджу йому їхать тепер.

У ректора він був, і ректор признався, що зробить такий отзыв: «Ни в чем не замеч[ателен], кроме лабор[аторных работ]», а після сього навряд щоб кудись прийняли. Оце пішов М[ихайло] В[асильович] опять по всяких товаришах (по-моєму, даремне!). Жде інформацій про Мюнхенський політехнікум і про умови життя в Мюнхені. Одним словом, ще ніщо не рішено.

Про наші домашні справи тобі мали написати папа і Дора. Зрештою, нічого особливого: всі здорові, мама ще не приїхала. Я дуже зайнята, що далі, то більше, і через те не пишу листів, окрім конечне потрібних. Миша хай не обіжається, бо іменно він мені не відповів на мого останнього листа, а я навіть сподівалась неабиякої відповіді.

Часто пишу я тепер тільки С[ергію] К[остянтиновичу] і буду писати, хоч би мені ніколи було вгору глянути, бо сі листи, здається мені, «конечне потрібні». Йому з початком глибокої осені знов погіршало, кашель ще гірше, жар вище 38,5; про виїзд в санаторію щось уже мовчить, та й куди їхати в таку погоду і з таким жаром? О, якби він міг поїхати за границю! Он Льоня Б[орецький] поїхав в санаторію на Рейні і вже в два тижні значно поправився. Як би я хотіла вирвати мого нещасного друга від тих його quasi¹-родичів, з тієї проклятої ями, що витягає з нього остатнє здоров'я!

Однак ти, може, маєш рацію, що ніколи не слід писати листів увечері. Я занадто в лірику вдаюся і забуваю, що в мене на неї нема часу, що маса роботи лежить на совісті! Ну, та що вже там, я тепер і так не дуже часто маю нагоду до ліричних розмов, бо — нема з ким їх провадити. То, може, не гріх, як десь там якась нотка прорветься в листі, людина не камінь.

Бувай здорова! Міцно цілую тебе. Не став мені в строку, як я що забуду, наплутаю, не до речі скажу,— я тепер дуже заморочена.

Твоя Леся

108. ДО В. О. ПОССЕ

10 листопада 1900 р. Київ

Київ, Благовещенская, 97, 29.X 1900

Многоуважаемый Владимир Александрович!

Прежде всего позвольте поблагодарить Вас за любезную распорядительность относительно высылки мне гонорара и журнала, и то и другое я в свое время получила, не написала Вам тогда потому, что страшно была занята все это время. Ваши желания относительно моей ближайшей работы я, насколько могла, приняла к сведению, но

¹ Майже (франц.).— Ред.

все же радикально изменить плана этой статьи не могла, так как уже были собраны и расположены известным образом материалы, а другие подыскивать не хватило бы времени. Тема статьи: «новая женщина» во французской литературе с параллелями из других литератур (немецкой, английской и скандинавской). Мне кажется, что эту тему все равно надо было бы рано или поздно затронуть, так отчего же не теперь? «Главнейшие литературные явления» за этот год и без того были уже разобраны в «Жизни» в очерках г-жи Гуревич (которые я, конечно, просмотрела), а монографически только и стоит писать, что о таких вещах, как, напр[имер], драма Ибсена, другие же, более низкого достоинства, необходимо объединить какой-нибудь определенной мыслью или по крайней мере подвести под какую-нибудь категорию, чего никак нельзя было бы сделать при обзоре всего, что вышло за последнее время из-под пера хотя бы второстепенных европейских знаменитостей.

Статья моя уже окончена, завтра или послезавтра я ее посылаю Вам, так что 3 или 4.XI она будет в редакции — это ведь еще не поздно?

Следующая моя статья будет о польской литературе, сообразно Вашему желанию. За другие литературы, кроме малорусской, польской и, пожалуй, болгарской, я не берусь, потому что не знаю других славянских языков настолько, чтобы судить о стиле и т. д. Скандинавскую литературу я пока реферирую по немецким переводам, но вскоре буду в состоянии читать ее в оригиналах. У меня намечено несколько тем: французская социальная драма, немецкая модерна и ее отношение к французской *désa-dance*¹, трансваальская война в английской поэзии и прозе, *self-madman*² в американском романе, итальянский политический роман и метаморфоза д'Аннунцио, протестантизм и общая этика в скандинавской литературе. Я бы попросила Вас сообщить мне, в каком порядке удобнее было бы Вам, чтобы я расположила эти темы; это мне нужно для систематизирования материалов, т[ак] к[ак] при выписке книг из-за границы необходимо соображать все очень заблаговременно, иначе книги, а вместе с ними и моя работа будут опаздывать.

Товарищески жму Вашу руку.

¹ Декаданс, декадентство (*франц.*).— *Ред.*

² Людина, зобов'язана всім сама собі (*англ.*).— *Ред.*

26 листопада 1900 р. Київ

14.XI 1900

Лілся моя!

Позавчора мама дала мені сього листа, що прийшов у Гадяч, щоб переслати тобі, але не зробила того до сьогодні через клопіт, який зараз розкажу.

Мама просить вибачення, що розпечатала листа (він не був виразно адресований тобі — там стояло просто О[льге] П[етровне] К[осач] (без «панни» чи «m-ле», чи як там ще), просить вірити їй, що вона його не читала і що їй дуже прикро за таку помилку. Сама вона не пише, бо ще не зовсім здорова, позавчора заслабла на інфлуенцу, одразу так раптово, що ми думали, буде щось гірше, але сьогодні вже зовсім ясно, що нічого серйозного нема, темп[ература] сливе нормальна, «самочувствие» теж, і мама вже поривається вставати. Оксана так само хвора, але сьогодні вже встала і грає на фортепіано, се була теж інфлуенца. Як бачиш, діло пусте, але того не можна було зважити одразу, і я сих два дні зовсім розривалась між клопотом коло хворих і своєю роботою, бо її цілком покинути я теж ніяк не могла. Тепер zostалась тільки робота, клопіт менший, але вже краще, якби вона мене зовсім захопила і не дала б ні про що думати, бо все одно ясних думок нема. Од С[ергія] К[остянтиновича] дуже погані звістки, він ослаб до крайності (певне, через се він не пише тобі), мало не щодня мліє від упадку сил, кашель ще збільшився. Се він сам пише, а от що пише про нього Dr Еліасберг у відповідь на мої питання: «С[ергей] К[онстантинович] опять стал лихорадить (у нього жар 39° і вище), потерял аппетит и значительно ослабел. Бронхит не случайный, а находится в связи с болезнью. Хотя в легких еще нет угрожающих изменений, но при этой проклятой болезни нельзя полагаться на объек[тивные] данные: бывает скоротечная чахотка, при кот[орой] объек[тивно] (клинически) в легких ничего не находишь, а больной между тем тает, как свеча... Говорю я С[ергею] К[онстантиновичу] о в р е м е н н о м ухуждении главн[ым] обр[азом] для утешения, но, может быть, и действительно ему станет лучше, когда установится зима. Но пока солнце взойдет, роса может глаза выесть. Словом, я очень и очень опасаюсь за него. Вдобавок, он

еще охрип. Он приписывает сипоту кашлю, дай бог, чтобы он был прав...»

Ти бачиш, що се таке?

Потім Ел[іасберг] пише про санаторію, що С[ергій] К[остянтинович] хоче через Пол[іну] Ізр[аїлівну] все-таки добиватись в Фінляндію, «но если не удастся устроиться в упомянутой санатории и если лихорадка будет упорно держаться, тогда придется отправить его в Крым». Остатньої фрази гаразд не розумію: ну, а коли лихорадка мине, то тоді що? оставатись в Мінську? Врешті, то неважно, бо в Мінську я йому оставатись просто не дам, як тільки він в стаці буде звідти виїхать. Його звідти, у всякім разі, рятувати треба! А, коли б же тільки вирятувать! В остатньому листі С[ергій] К[остянтинович] говорить про свій новий проект їхати замість рос[ійських] санаторій в Швейцарію, в сан[аторію] Давос, і питає, чи могла б я з ним поїхати. Я гаряче підтримую сей проект і пишу, що поїхати можу, і се правда, я поїду, хоч би там що. Коли не стане на се моїх грошей, я позичу, дістану ще яку роботу і все-таки поїду. Як тільки з початком зими С[ергій] К[остянтинович] поправиться (я таки маю на се надію), ми з ним рушимо! Я рада б з ним бути тепер, але се ніяк не можливо, мій раптовий приїзд його злякає, та ще й його родичі стали між нами, будь вони...

М[ихайло] В[асильович] вже не їде у Львів, але, звісно, не через мій проект швейц[арської] подорожі (се проект пізніший його рішення), а через те, що йому не дали паспорта. От проклята доля!

Ну, бувай здорова! Спішуся, та й все одно, що я тепер доброго можу сказати? Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

110. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

Antescriptum¹: на цитрі конче треба добре навчитись грати і привезти її до мене літом, я відтягну з Вас музикальний довг за мою торішню музику. Пам'ятайте!

¹ Перед листом (лат.).— Ред.

Дорога моя товаришко!

Дуже я втішилась, що Ви таки нарешті обізвались до мене. Се ж і правда, що ми одна від одної чекали листів: я писала Вам літом, там між іншим і свою подорож на північ описувала, але, очевидно, той лист [до] Вас не дійшов. Се шкода через те, що, може б, наша розмова не перервалась би так надовго, якби Ви того листа отримали.

Тепер, *liebe Ferne*¹, пишу Вам зараз же по отриманні Вашого листа, щоб «не задалось», але мушу писати коротко, бо дуже не маю часу. Маю тепер обов'язкову роботу: пишу щомісяця літературні огляди до «Жизни», що платить мені за се по 75 р. за аркуш; гроші се не так і великі, коли зважити, скільки роботи сі огляди вимагають, але я вже взялася за них, бо тепер мені було б трудно жити без власних незалежних фондів, а белетристикою своєю, самі знаєте, я не зароблю нічого. Інша праця, не літературна, дала б мені менший заробіток, втомила б мене далеко більше і, може, навіть затамувала б мій розвиток, відбиваючи мене від читання, а що найгірше, прив'язала б мене до якогось сталого місця, одбираючи можливість раптових подорожів, без яких я не можу здумати «нормального» життя. Певна річ, що я белетристики і не думаю покидати, бо то вже моя натура того б не дозволила, тільки ж я багато, раз у раз писати белетристики ніколи не могла, бо вона занадто палить мене, і коли б я, наприклад, з рік щодня писала вірші чи прозу красну, то мій *Brennmaterial*² вичерпався б так, що з мене б тільки облудка лишилась. «Жизнь» дає мені хоч не дуже великий зарібок (в Росії взагалі гонорари досить високі), але зате постійний, і се для мене тепер багато значить. Правда, що робити треба регулярно на термін, пам'ятаючи, що час не жде і навіть що «час — то гроші».

Розсердив мене «Вісник», поробивши з моєї статті цитати тільки про Стефаніка і зовсім поминувши мою характеристику Ваших творів. Що се — навмисне?

Ваше «Під голим небом» дуже мені подобалось, і не тільки мені, а всім нам. Се високопоетична річ і до то-

¹ Люба далека (нім.).— *Ред.*

² Паливо, горюче (нім.).— *Ред.*

го ж оригінальна. Ви артистка, — в нашій публіці не дуже теє ціниться, але я се люблю над усе. *Es lebe die Kunst!* ¹ Можуть знайтись деякі дрібні уваги щодо стилю тощо, але тепер про се не буду писати, — коли хочете, то згодом. Надсилайте скоріш Ваше оповідання до «Києвск[ой] стар[ини]» і майте на увазі, щоб не давати його *gratis*, сей журнал має тепер звідки платити, а поети, на жаль, не тільки святим духом жити мусять. Чи бачите, якою я утилітаристкою стала? Може, навіть скажете: «А, фел *Ach, liebe Freundin, es hat seine Gründe...*» ².

Напишу до «Жизни», щоб мені прислали відбитки моїх «буковинців», як зробить се, то пришлю й Вам, а тепер ще й сама не маю нічого, окрім одного примірника, що мені на часі потрібний.

В нашій родині нема нічого дуже лихого, але й нічого надто доброго: мама, Оксана і Дора були хворі остатніми днями, мама ще й сьогодні в ліжку, хоч уже видужує, то була інфлуенца, що тепер лютує в Києві.

Ст[арицькі] та Др[агоманов]и мають ся гаразд, я їм передам Ваше вітання.

Я маюся на здоров'я добре, але все-таки «чорний світ навколо мене», а чому, власне, — напишу через два тижні, коли писатиму Вам довгий-предовгий лист. Тепер мушу скінчити. Сердечне цілую Вас. Наші всі Вас вітають. Не мовчіть же довго!

Ваша *Л. Косач*

Р. С. Труш уже в Галичині і мав до Вас паписати. Ми з ним дуже добрі товариші.

NB. Мама просить, чи не могли б Ви їй назад прислати оригінали її «Соловьиной песни», що Ви перекладали для німецького збірника? Коли не згубився, то, б[удь] л[аска], пришліть.

111. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

17 грудня 1900 р. Київ

5.XII 1900

Лілічко, серце моє! Прошу тебе, коли тільки можеш, заїдь у Мінськ до Серг[ія] Кост[янтиновича]. Від нього все такі страшні звістки, все гірше й гірше, хоч би ти по-

¹ Хай живе мистецтво! (нім.) — *Ред.*

² «О дорога приятелько, се має свої підстави...» (нім.) — *Ред.*

бачила, який він тепер. Якщо будеш у нього, то наведи як-небудь розмову, чи не вважав би він можливим, щоб я приїхала тепер до нього. Він мені все пише про те, як ми поїдемо вкупі в санаторію, але де ж та санаторія, як же до неї вибратись? Коли от уже й зима, а в нього кров горлом іде і жар все більше й більше! Знов пише часом, що коли прийдеться застрянути на зиму в Мінську, то він устроїться якось незалежно і попросить приїхати мене, але як же, власне, може він устроїтись?

Пише теж і про те, що при мені йому навіть гинути буде легше, але ж не можу я своїм раптовим, непрошеним приїздом дати зрозуміти: ось ти вже гинеш...

Я знаю, моя Лілеє, що се тяжка місія, яку я прошу тебе взяти на себе, але се неначе була б якась потіха мені з того, якби ти заїхала, я б, може, чогось довідалась, що вивело б мене з сеї примушеної пасивності.

Як тепер часто всі говорять про те, що ось я тепер здорова і що се мусить мені бути дуже ново і приємно. Якби вони знали, що бути здоровою тільки самій для мене нічого не варт. Не радує, зовсім не радує мене моє здоров'я!.. Ну, годі, до побачення, цілую тебе міцно, моя Лілеє.

Твоя *Леся*

112. ДО В. О. ПОССЕ

21 грудня 1900 р. Київ

Київ, Марининско-Благовещ[енская], 97,
9.XII 1900

Многоуважаемый Владимир Александрович, мне очень было неприятно, что я, кажется, несколько запоздала со своей статьей о польской литературе, но при всем желании и старании ее невозможно было написать скорее, — оказалось, что эта тема потребовала гораздо больше работы, чем я раньше предполагала. Дело в том, что в русской литературе, сколько мне известно, кроме работы Спасовича, совсем нет ничего о польской литературе, выходящего за пределы простой рецензии. Я хотела дать все-таки критическую статью, а не рецензию, да боюсь, что мне это не удалось: страшно трудно стиснуть такой огромный материал в рамки короткой статьи, да еще при этом не упускать из виду, что это все-таки обзор, а не историко-литературное исследование. Утешаю себя тем,

что это только введение, которое облегчит мне дальнейшие обзоры польских новинок.

Ввиду того, что в «Жизни», по-видимому, охотно помещаются переводы из новейших польских авторов, я решила послать Вам теперь один перевод небольшой, но очень типичной вещи Ст. Пшибышевского, шефа краковской модерна, — быть может, она Вам покажется интересной. Перевод сделан не мной, но под моей редакцией и, как видите, с моим примечанием. Если эта поэма Вам годится, то, может быть, Вы найдете удобным поместить ее при моей статье, в которой, между прочим, трактуется и о Пшибышевском? Жалею, что не могла послать этого перевода вместе со статьей, да не хотелось мне еще больше опаздывать с ней ради этого.

Статья моя, несмотря на все сокращения, какие только я могла в ней сделать, вышла все-таки несколько длинной, но я бы просила все же не урезывать ее — она и так стиснута, — зато следующая уж будет короче, т[о]е[сть] возьму не такую сложную тему.

У меня к Вам маленькая просьба, к сожалению, настолько запоздалая, что я даже мало надеюсь на ее исполнение. Кобылянская и Стефаник (мои «буковинцы») недавно просили меня прислать им ту мою статью, где говорится о них, но я не могу это сделать, т[ак] к[ак] у меня есть только один ее экземпляр в тексте книжки «Жизни», которую я совсем не хотела бы им отсылать. Если бы можно было получить два оттиска с этой статьи («Малорусские писатели в Буковине»), то я была бы Вам очень благодарна, но я очень хорошо сознаю, что теперь едва ли можно это сделать. А жаль мне отказывать своим буковинцам!

Я, конечно, не только ничего не имею против того, что Вы поставили мой автограф на юбилейном подарке Михайловскому, но, напротив, очень благодарна Вам, что вспомнили обо мне при этом случае. Само собой разумеется, что я не уклоняюсь и от материального участия в этом подарке, прошу иметь это в виду при будущем расчете со мной.

Простите за длинное письмо, не умею писать коротко! Жму Вашу руку.

Уважающая Вас Л. Косач

26 грудня 1900 р., 2 січня 1901 р. Київ

14.XII 1900

Люба моя товаришко!

Дуже оце Ви мені смутну новину написали про Яковського! І чого так людині раптом умерти?! Чи не маєте яких там матеріалів про нього, щоб могли мені прислати, треба буде щось написати про нього до «Жизни», однаково я мала писати про його стосунок до нім[ської] модерни, але тепер слід би до того приступити gründlicher¹. Шкода чоловіка, бо талановитий був і симпатичний і не час би ще йому вмирати.

Як довідаєтесь що про долю того нещасливого збірника укр[аїнських] новел у Дрездені, то, будьте ласкаві, напишіть мені — чи він коли вийде? Господи!

Щодо «К[иевской] стар[ини]», то там платять не дуже багато, так, може, 25 рублів від друк[ованого] аркуша, часом 30, виїмково навіть 40. Думаю, що оповідання Ваше буде прийняте, бо оце навіть редакція через мого татка запитує вже мене, чи не знаю я Ваших замірів щодо сповнення обітниці писати. Звісно, редакторських фантазій ніхто не годен вгадати, та все ж не думаю, щоб могли звернути Вам працю назад. Чом Ви їм не послали на зразок початку повісті, то були б вже знали напевне, чи воно в них піде.

21.XII. Бачите, як у мене часом з листами діється! Пролежав початий лист цілий тиждень, поки судилося йому знов під мої руки попасти. Але вже тепер не випущу його з рук, поки не скінчу.

Даремне просите вибачення за те, що питаєтесь у мене практичної ради — я готова служити Вам у всякій пригоді, великій і дрібній, аби тільки Ви хтіли вдатися до мене. Надто коли Ви заміряєтесь при допомозі гонорарів вибратись до нас, то я не то що радою готова допомогти Вам до сього, а навіть якби Ви дозволили, то сама б заробила, та й привезла б Вас сюди, та й довго б тримала, аж поки б не стали проситись: «Ой пустіть мене на Буковину!»

Захтіли Ви, щоб наші люди щось говорили про Вашу новелу! Вони хіба тоді щось заговорять, коли їм цілий

¹ Грунтовніше (нім.). — Ред.

том таких речей напишете, та й то ще невідомо. У нас писатель, коли хоче, аби про нього більше говорили, то мусить вмерти, тоді його з великим гуком поховують і почнуть писати по всіх усядах, що «вся Україна плаче» за своєю славною дитиною і т. і.

Чекаю обіцяної фотографії від Вас, а своєї берлінської зараз не маю, навіть колись писала до Берліна, замовляла другий наклад, та якось з того нічого не вийшло, не отримала я нічого. Та не знаю, чим вона Вам сподобалась: ще Ліля там не так зле вийшла, а я то, далекі, там більше до мокрої курки подібна, ніж до «лебедя». Я б, може, тепер фотографувалась, та боюся, щоб знов не пригадати собою ті ж таки мокрої курки, а се образ якось малопоетичний, нехай як настануть трохи ліпші часи, то вже тоді пришлю Вам свою *Conterfei*.

Відбитки моєї статті з «Жизни» я Вам вчора вислала, а Ви вже будьте ласкаві переслати одну з них д. Стефаникові, а при тім передайте йому моє товариське вітання. Хотіла я щось написати на тих брошурках, аби відомо було, кому й від кого, та по наших поштових приписах не вільно нічого писати на друкованих речах, що посилаються під опаскою. Зрештою, колись на чімсь поважнішим сподіваюсь написати, не на такій критичній дрібниці. Взагалі критика для мене *eine Nebensache*¹, бо *Hauptsache*² єсть, була й буде — таки поезія! Оце хочу зладити видання своїх віршів таки тут, на Україні, витягну дещо з попередніх своїх збірників, що може перейти через сито, а то ще додам дещо нового, що назбиралось уже по виданні «Дум і мрій». Се вже слід зробити, а то якось чудно виходить, що я поет тільки за кордоном, а на Україні — російський журналіст.

Чи там вже вийшло моє «Над морем»? Мало з'явитись у 1 ч. «Вісника», писав Труш. Може, довідається, як воно там сподобалось кому з людей, то напишіть мені, воно все ж цікаво знати, треба признатись. Та й як Вам тепер воно здалось, коли його самі прочитали, а не з мого голосу почули.

Дуже шкода, що справи д. Стефаника так зле стоять, але, може, вони ще якось поправляться, — він людина з таланом, то чей же не загине.

¹ Другорядна справа (нім.).— *Ред.*

² Головна справа (нім.).— *Ред.*

Питаєте, чи буваю часто в театрі, отже, ні, дуже рідко. Труппа «консолідована» дуже порядна, але репертуар мало мене загоджує. Якось була на новій драмі Кропивницького «Зайдиголова» та й дуже лиха вернулася з того. Шкода мені було Заньковецької, що марнує свій талант на таких речах. Не хочу описувати сеї штуки, бо справді не варт. Жаль мене гризе за український театр. Був у неділю оце вечір Старицького в Літер[атурно]-арт[истично-му] товаристві, досить добре удався. Оце всі українські артистичні події, які я бачила, а то сиджу дома і не рипаюсь, нема якось ні часу, ні настрою до жадних розривок. Правдиву естетичну втіху мала тільки раз сього сезону: приїздила італіянська драм[атична] артистка Tina di Lorenzo¹ і хоч грала дуже обридлу всім річ «La dame aux camélias»², однак зробила величезне враження,— я більш натуральної, простої і разом з тим тонкої артистичної гри ще не бачила.

Питаєте про Лілю? Я сама тепер про неї мало знаю: виїхала вона, вже більш як два тижні буде, з Петербурга та й досі їде, мала бути у брата і в тіток в гостині по дорозі, та ото ж гостює й досі. Ми вже всі гніваємось на неї, бо могла ж би хоч написати з дороги, де вона і що з пею. В Петербурзі їй поводилось не зле і в науці, і в житті; за границю тим часом ще не збирається.

Вертаю до літератури... і не знаю, чи до речі тут згадувати про «декадентську» повість Лев[ицького], бо то, властиве, не література. Дивно, як-то тепер дехто думає, що тільки треба написати «по-декадентському», то вже се дає право які хочеш дурниці писати. Ліпше б дав собі спокій Лев[ицький] з «новими напрямками» чи там з сатирами на них, бо то зовсім не його діло, досить на нього глянути, щоб зважити, що йому вже до «модерни» ліпше ні сян ні так не братися... Я тільки дивуюся редакції «В[існика]», що таке надрукувала, могла б пожалувати коли не своїх читачів, то хоч слави ветерана автора і не робити йому такої кепської послуги.

Тепер маю Вам накинути деякі «орудки», коли позволите. Перш усього моя дядина Драгом[анова] просила нагадати Вам про обіцяні їй від Вас Ваші новели.

Потім я вже від себе прошу (хоч і не для себе, бо се

¹ Тіна ді Лоренцо (*італ.*).— *Ред.*

² «Даму з камеліями» (*франц.*).— *Ред.*

не посміла б) прислати мені «Некультурну». Ще, будьте ласкаві, коли можна, вишліть мені нову книжечку Стефаника і ту брошуру Франка, що вийшла недавно в Чернівцях. Все те прошу прислати на таку адресу: г. Фастов, Киевской губ., Елене Григорьевне Бердяевой (те ж саме по-німецьки, а до прізвиська теї пані додайте ще «Schriftstellerin» ¹). От і вся орудка, простіть, коли завдаю Вам клопоту нею, але мушу се зробити.

А тепер вже треба спинити «поток красномовства», бо в мене тепер робочий час, остатня третина місяця, значить, пора на добре взятись до статті (се вже третя зряду), маю тему «Нова соціальна драма». Ще треба два ділові листи от зараз написати та ще бігти по деякі орудки на місто... Ой, ой, нема часу!

Будьте мені здорові, *meine liebe Wunderblume!* ²

Наші всі Вас вітають.

Мені здається, що цвіт папороті, якби він був, то був би до Вас подібний.

Ваша щира товаришка

Леся

¹ «Письменница» (нім.).— *Ред.*

² Мій любий чарівний квіте (нім.).— *Ред.*

114. ДО О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ

22 січня 1901 р. Мінськ

Дорога товаришко!

Спішуся Вам скоріше відповісти на Ваше питання: на жаль, нічого доброго,— «К[иевская] ст[арина]» великих оповідань, що тяглись би цілий рік, не приймає, хоч коротше від Вас прийняла би радо. Може, маєте щось готового меншого?

Пишіть мені на адресу таку: Минск, угол Михайловской и Широкой, д. Нарейко, г-ну Мержинскому (для Л. П. К.). Чого я тут, про се напишу згодом. Beste Grüsse, liebste Ferne ¹.

Ваша Л. Косач

115. ДО О. П. ТА П. А. КОСАЧІВ

28 січня 1901 р. Мінськ

15.I 1901

Любі мої мама і папа!

Спасибі Вам, що обізвались до мене, а то я вже починала боятись, чи не сталося там чого вдома, що всі мовчать. Я й так боюсь, мамочко, що моє лихо відіб'ється на твоїх і без того німіх нервах. Не буду, звісно, запевняти тебе, ніби мені тепер легко жити, бо се ж би вже могло бути тільки брехнею, але тільки нагадаю тобі, що я дуже витримлива, отже, ти можеш бути певна, що мені особисто ніяка небезпечність не загрожує. Мені часом аж досадно, що я така вже аж занадто витримлива,— се так, певне, якась нечувствівність, чи що!

Сьогодні поговорю про твої поради з лікарем, коли він приїде оглядати горло С[ергія] К[остянтиновича]. Боюсь

¹ Найкращі вітання, найдорожча далека (нім.).— Ред.

я того оглядання, бо як залізе він з дзеркалом в горло (Ліля знає, як то робиться), то коли б ще Blutsturz¹ не трапився; але С[ергій] К[остянтинович] сам настоює на тому огляданні, бо горло дуже обридає йому остатніми часами, а тепер ще й зверху стала шия боліти і до ключиці біль іде. Певне, то все до одного належить. З їдою справа трудна, бо їсти С[ергій] К[остянтинович] не все і не завжди може, ще восени міг все їсти, а тепер і сей апарат розстровний. Дякуючи колосальним дозам хіни (24 гр[ама] в день), при тому ж антифібрину та іншим понижаючим, жар на 2—3 десятих зменшився (тільки (!) 39°), але упадок сили зате збільшився, так що навіть часом підвестися немає енергії. Єдине, чим ся слабість ще лагідна, се той дивний оптимізм, що сливе не покидає хворого. Вчора просив мене написати в Швейцарію, навести справки про тамешні санаторії, і до Льоні Б[орецького] на Рейн,— ото все думає про подоріж! Я, звісно, написала... С[ергій] К[остянтинович] думає тільки про те, коли б настільки поправитись, щоб їхати — «в такому стані, як тепер, я вже ж не можу їхати, бо се було б занадто багато клопоту для того, хто мав би мене везти»,— він не думає про те, що його в жадну санаторію не приймуть таким.

Надто думати про бережіння себе мені нема пагоди, бо я й так нічим не втомляюсь, хіба що морально. У С[ергія] К[остянтиновича] я проводжу час тільки від 12^{1/2} дня до 10^{1/2} вечора,— він пізно переходить на денний стрій, бо вночі сливе не спить через кашель і жар, а ввечері починає рано усякі витирання та інші відправи, хоч я підозріваю, що то вже він видумує, аби заставити мене раніш іти спати. Він не дає мені нічого втомного робити для нього, рідко коли попросить щось принести з другої хати, я тільки примочую йому голову одеколоном (се він завжди просить іменно мене), знаходжу потрібні листи абощо в його столику, часом напишу якийсь діловий лист, читаю йому часто — от і всі мої «обов'язки». Відноситься він до мене так, наче я з тонкого шкла, що можу впасти і зараз же розбитись,— не дозволяє ніколи йти ввечері додому (се тільки через малий дворик перейти!) без провожатого, бо, мовляв, я можу послизнутись або спіткнутись; взяв з мене слово, що я казатиму всі вікоп-

¹ Кровотеча (нім.).— Ред.

ниці собі на ніч зачиняти, ото щоб часом хто не вбрався; допитується, коли я лягаю спати, не вірить, що я стільки їм, скільки треба,— можна подумати, що се я хвора, а він мене глядить. Все повторяє: «Я сознаю, что это страшный эгоизм с моей стороны, но я не в состоянии был бы отпустить вас теперь, нет, безусловно, не в состоянии». Коли бачив, що я спішилась кінчати свою статтю (я її послала 12-го), то представлявся, що не хоче ні розмовляти, ні слухати читання вголос, і то так, що я навіть повірила; просив тільки, щоб я писала за тим столом, що біля його ліжка: «Я люблю, когда около меня люди работают».

Погода тут, як на злість, бридка,— іде сніг і зараз розтає, вітер противний, мокрий, просто не віриться, що се январ, так наче марець!

Тьотя Бля була і вже поїхала, бо раз, що якісь там справи дома чекали, а друге, що мені однаково нічого помагати. Що ж поможеш тому, для кого «чудо» потрібне? Тут треба бути хіба месією!.. Все-таки спасибі їй, що приїздила, я дуже ціню таку прихильність.

Будь ласкав, папа, напиши, чи не озивався там Брокгауз? Робота моя все-таки не жде, і, правду кажучи, я без неї не могла б витримати. Белетристики я щось не можу писати, бо і в ній беруть участь нерви, а статті сі добрі тим, що се робота зовсім об'єктивна і вимагає тільки думки, що досі в мене ще доволі незалежна від настрою. Якщо Брокгауз прислав книжки, то, будь ласкав, не гайся мені їх переслати сюди.

Я дуже прошу Лілію піти до Бердяєва (його адрес можна довідатись у його батьків на Ново-Єлисавет[инський], № 10) і попросити у нього роман «Lene»¹ і нові числа журналів «Gesellschaft»² «Literarisches Echo»³, «Revue bleue»⁴, і, може, він сам там знайде щось до теми «Народничество в Германии». Се теж прошу прислати поштою, не ждучи, поки Лілія їхатиме сама.

Треба жити так, як живуть люди в осаді,— поставити варту і провадити всю роботу так, мов у нормальні часи. Хто знає, справді, чудо не чудо, але й лікар не бог і може помилятись. Я бачила в Криму людей, «приговоренных»

¹ «Лене» (нім.).— Ред.

² «Суспільство» (нім.).— Ред.

³ «Літературний відгомін» (нім.).— Ред.

⁴ «Синій журнал» (франц.).— Ред.

в молодості, що жили собі під тим приговором до старості. Врешті, нічого я не знаю і краще б ні про що не думати...

Пишіть мені, що там в Києві робиться, ми дещо начитували в газетах, але в листах воно живіше виходить. Взагалі пишіть, що там всі наші роблять.

С[ергій] К[остянтинович] дякує за привіт і просить кланятись вам обом, і всій родині нашій, і Драгомановим.

Я писатиму часто, хоч не завжди так просторо, як тепер.

Цілую вас дуже, дуже міцно. Мною, власне, не журиться: «Она усьо может» — перифраза мого речення, відповідна обставинам.

Ваша *Леся*

116. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

29 січня 1901 р. Мінськ

16.I 1901

Liebe, ferne Lotosblume! ¹

Певне, отримали мою картку і подумали собі: чого се її біда загнала у якісь невідомі простори? Отже, щоб Ви знали, то власне біда: тут у Мінську живе той мій приятель, що я Вам ще давно колись про його казала. Він все остатній рік був хворий, і я навідувала його, їдучи на північ і з півночі, потім їздила спеціально до нього восени (минулого вересня) днів на 10, а тепер от приїхала та й сиджу, жду, що далі буде. А далі, здається, нічого доброго не буде. Він уже близько півроку не встає з ліжка, кашель, кров, голос втратив зовсім, гарячка безперестанку, сили менш, ніж у дитини, — каже лікар, що се вже раптові сухоти, а при сьому надія мала на поліпшення. Тим часом я гут уже тиждень і ліпшого нічого не бачу, хіба навпаки. Тепер от пишу Вам за тим столом, що стоїть перед ліжком хворого (я цілий день не відступаю від нього), мій друг спить не спить, лежить тихо, а я пишу листи і думаю собі: «Нащо, властиве, їх писати? тільки людям жалю собою завдавати!» Вам пишу головно для того, щоб Ви не думали, ніби я з лінивства послала Вам картку та й замовкла. Я писала її серед клопоту, шукала

¹ Любий, далекий лотосовий квіте! (нім.) — *Ред.*

собі домівку тут, ганяла по місті за різними справами (ще й міста сього не знаю гаразд), а головню, була так приголомшена свіжим враженням страшного стану мого друга, що ледве могла думки свої зібрати. Що Ви не нагнівались на мене за коротку і немов недбалу записку, я в тому певна, Sie werden gewiss Ihrem armen Schwan nicht böse ¹, а якби й нагнівались, то тепер перестанете — правда ж?

Життя моє тут досить трагічне. Я мушу бути найспокійнішою від всіх, хоч я, власне, найменше маю ілюзій, а через те й надії (зо мною лікар був найщирішим). Щодня мій друг розмовляє (отим своїм безгучним голосом, немов шелестом) про те, як ми вкупі за границю поїдемо, в Швейцарію, як то гарно зустріти там весну... А я весни так боюся, так боюся, як... того, чого не можу назвати. І я кажу йому, що поїду з ним, що буду з ним, аж поки він поправиться... В сьому правда те, що я не покину його так, як його покинули інші його друзі. Я з ним останусь, поки буде треба. Ви розумієте мене?

Тим часом я живу тут зо дня на день без планів, без перспектив. Роботу свою веду далі. Оце днів два як відослала до «Жизни» свою розправу про новітню соціальну драму, докінчену вже тут з лихою бідю. Тепер писатиму другу розвідку: про народовський напрям в німецькій літературі. Набрала матеріалів до того ще в Києві і повезла з собою сюди: лихо лихом, а робота роботою. Що ж, коли не впиватися, не вприскувати морфії, не курити опіуму, то треба хоч роботою задурити себе. Белетристика, однак, щось не йде мені тепер, навіть боюся до неї братись, певне, якесь божевілля вийшло б, маю занадто натягнені нерви. А до критики нерви не належать або менше належать, отже, саме для мене робота. Тільки не можу так хутко робити, як в Києві. Хто зна, чого я втомляюсь (роботи більш нема ніякої, і вночі мені ніщо не заважає спати), але я, напр[иклад], увечері ледве в стані один-два листи написати.

Ну годі, мій друг прокинувся, треба буде йому щось прочитати, а може й заграти (тут єсть на чому, хоч і поганенько), то вже скінчу листа, щоб на завтра не зоставалось.

¹ Ви, певне, не будете сердитись на вашого бідного лебедя (нім.).— *Ред.*

Бувайте здорові, Sie liebe, liebste! ¹ Міцно стискаю Вашу руку.

Ваша Л. Косач

Моя адреса тут: Минск, угол Михайловской и Широкой, дом Нарейко.

117. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО

8 лютого 1901 р. Мінськ Минск, угол Михайловской и Широкой,
д. Нарейко, 26.І 1901

Дорогий товаришу!

Випало так, що не я мамі, а вона мені передала Вашого листа, бо він мене в Києві не застав. Я вже третій тиждень, як тут пробуваю, і скільки ще пробуду, невідомо. Чого я сюди забралась, не буду Вам розповідати, бо то справа ні для кого, окрім мене самої, не цікава, скажу тільки, що переживаю тепер надзвичайно (навіть для мене надзвичайно) сумний час, і, може, власне, через те Ваш лист,— повний такої прихильності, на яку я і не заслужила зовсім,— дуже втрапив мені до серця. Шкода мені дуже, але не можу вволити зараз Вашого бажання щодо фотографії, бо в мене її навіть в Києві готової нема, а вже тут і поготів; зніматись тут навряд чи варт, бо, либонь, і фотографії погашенькі, та й сама я в настрої для портрета не властивому. Прийдеться Вам, товаришу, либонь, який час почекати ще. Тов[ариш-ка] Черняхівська мені нічого не казала, вернувши з Москви, про Ваше бажання, а тоді його легше було б загодити, певне, вона забула, хоч передавала мені Ваше вітання і все те добре, що Ви їй говорили про мене. Згадуючи те все і Ваш теперішній лист, думаю я собі: чим, справді, могла я з'єднати собі таку прихильність? Невже Вам могли так припасти до серця мої вірші, коли Вам одкрите ціле море світової поезії,— адже в ньому всі мої друковані і недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової! Я, з моїм виключно безбарвним життям, з мосю отруєною душею, маю бути «сонцем»? Ідеалізуєте, дорогий товаришу!.. А врешті, коли моя муза справді дає Вам і другим людям, не тільки мені, якусь

¹ Люба, найлюбіша! (нім.) — Ред.

ілюзію світла, — нехай то буде навіть оптична облуда, — не мені нарікати на неї, се було б невдячно, бо все ж найясніше в моєму житті походило від неї, а коли те життя було все-таки темним, то вона з того не винна. Тов. Черн[яхівська] казала мені, що Ви збирались на різдво до Києва, — чому не зібрались?! Я була б дуже рада бачити Вас. Жалую взагалі, що ми так рідко стріваємось, а на сей раз знайшлись би навіть деякі справи до спільної обрани. Може, згодом напишу Вам дещо про них, але тепер вже ні, бо се тема досить довга і про неї треба говорити з більшою притомністю, ніж я тепер маю.

Спасибі, товаришу, за Ваше добре слово, се вже не вперше воно мені приходить *zur rechten Zeit*¹. Дивно мені і все ж мило думати, що й така життям зламана (або, краще, без життя змарнована) людина, як я, може комусь дати хвилину втіхи. Моїм невідомим прихильникам моє вітання, а Вам, дорогий товаришу, щире стискання руки.

Завжди прихильна до Вас

Л. Косач

118. ДО В. Г. КРИЖАНІВСЬКОЇ-ТУЧАПСЬКОЇ

11 лютого 1901 р. Мінськ

29.I 1901

А тепер, Вера Григорьевна, я позволю себе прибавити еще от себя самой приписку, на которую меня уполномочил наш друг. Его письмо вышло по необходимости очень коротко (Сергей Константинович, кроме того, очень опечален, что оно вышло «сухо» от непривычки диктовать), хотя писали мы целый день с 1 ч[аса] дня до 10 ч[асов] вечера, с большими перерывами среди фраз... Сергей Константинович не преувеличивает своего положения, скорее смягчает его: он приговорен и, хотя не слышал этого приговора, но сам его чувствует. Он уже сделал мне распоряжения, кому и когда должна я буду послать телеграммы... С трудом нахожу слова утешающего противоречия, когда он говорит мне своим едва слышным шепотом о своем близком конце, говорит так просто и спокойно, как, бывало, не говорил даже о ка-

¹ Своєчасно (нім.). — Ред.

ком-нибудь простом выезде. Мне кажется, ему жизнь действительно не очень дорога.

Когда я приехала сюда (7 января), то у меня уже не было надежды, так как доктор писал мне, что болезнь приняла скоротечную форму и что о проектированной нами совместной поездке куда-нибудь в санаторию нечего и думать. Но сам Сергей Константинович еще был настроен более оптимистически: поручил мне разослать письма в разные концы за справками о санаториях и с большим нетерпением ждал ответов, теперь же, когда эти ответы получены, он уже не смотрит на них. Да и как верить в лучшее будущее, когда жар выше 40° доходит (даже по утрам часто не ниже), голос без звука, не только встать, но даже подняться без посторонней помощи нельзя, кашель положительно изводит, пресловутое «питание» по необходимости сведено на *minimum*, а ко всему еще эти ужасные бессонницы. С каждым днем падают силы, и нет средств восстановить их. Жизнь проявляется только в сознании страдания да в чувстве бесконечной усталости. Не только читать и писать самому, но даже слушать чтение ему теперь не по силам; раньше часто просил меня играть, последние два дня уже не просит. Мы даже редко теперь с ним разговариваем, он только просит, чтобы его не оставляли одного, ну да, конечно, об этом и просить не надо. Днем с ним я, а ночью его отец. Я живу в том же доме, взяла с собой все необходимое для ближайших работ и делаю вид, что я живу и работаю вполне нормально, так как при малейшем моем видимом отклонении от нормы С[ергей] К[онстантинович] начинает упрекать себя в эгоизме и беспокоиться о том, что я расстрою свое здоровье, опоздаю с срочной работой в журнал и т. д. С ним приходится быть очень осторожной, чтобы не потревожить его чувства альтруизма, которое у него как будто все возрастает по мере того, как падают силы.

О Вас он вспоминает часто и с особенной теплотой. Как жаль, что Ваши письма до него не дошли! Это доставило ему много горьких минут. Не знаю, писали ли ему его остальные друзья, но он от них почти полгода ни слова не получал и чувствует себя забытым ими. Страшно тяжело слышать, когда он вспоминает об их молчании без всяких упреков, а чаще всего в такой форме: «Как вы думаете, может быть, они рассердились, что я им ничего не пишу? Но ведь я не могу писать, даже

диктовать долго не могу, а после такого перерыва коротко писать нельзя». Ваше письмо и карточка обрадовали его почти до обморока (вот как иногда выражается радость!), не хватило сил прочесть его первый раз с начала до конца без перерыва, зато потом перечитывал много раз. Теперь с нетерпением и беспокойством ждет обещанного Вами «большого письма» и все обсуждает причины, отчего этого письма нет. Неужели он так и не дожидается его?

Однако довольно уже этих грустных вещей. Если захотите что-нибудь узнать, пишите мне на имя С[ергея] К[онстантиновича]. В случае чего — Вы получите от меня телеграмму, тогда, если пожелаете, пишите в Киев, М[ариинско]-Благов[ещенская], 97. Жму крепко руку Вам и Павлу Лукичу.

Л. Косач

119. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

11 лютого 1901 р. Мінськ

29.I 1901

Дорога моя товаришко!

Сердечно дякую за Ваш лист і фотографію, хоч вона і не дуже вдатна, та все ж нагадує тропки Вас. Моєму товаришеві дуже подобались Ви на фотографії (він знає Вас з творів і з моїх слів). Не знаю, коли відплачуся Вам, бо, відай, не хутко схочеться мені здійматись, хіба замовлю якийсь з давніших портретів.

Мала Вам довгого листа послати, та, може, короткий буде ліпше, бо нащо та туга має бути, ще й довга! Окрім туги, тепер нічого не маю.

Одваги в тім нема, за що Ви мене хвалите, так зробила б кожна — нефілістерка, а може, навіть і філістерка одважилась би, при тім же в нас се мало кого може скандалізувати. Наскільки я starker Geist¹, покаже час, — може, ще і я зломлюся. А коли витримаю, то в тім заслуги нема, як не було заслуги в тім, що я витримала операцію, — не моя в тім заслуга, daß ich habe ein zähes Leben². А колц вже приходитьсь жити, то треба, щоб якась робота була в руках. Впрочім, роблю остатніми ча-

¹ Сильний дух (нім.). — Ред.

² Що я живуча (нім.). — Ред.

сами дуже мало, бо якась втома вечорами нападає і часто голова болить.

З моїм другом дуже зле, і він вже сам не вірить, щоб міг видужати. Стає зовсім розпачливий, і на поправку нема надії. Вже не може підвестися сам. Листи замість нього пишу я, навіть його найближчим приятелям. Не може слухати читання, сливе не говорить і музики вже не в силі чути, тільки ще казав сьогодні: «Може, мені трошки поліпшає на час, тоді Ви мені заграєте». Каже, що любить в мені спокій і силу волі, через те я при ньому спокійна і сильна і навіть ніколи не зітхаю, інакше він би за мене боявся, а тепер він вірить, що я все витримати можу. Я не зруйную йому сеї віри в його остатнього друга. Може, через те і він такий спокійний, дивно спокійний, коли говорить про свій кінець, хоч взагалі він дуже нервовий. Часом говорить про те, як багато для нього значить, що я з ним, і жалусь, що я раніш не могла приїхати. Коли подумаю тільки, що я т а к о г о друга маю втратити!..

Не давайте свого товариша на поталу недуз! Рятуйте його, чим тільки можете, і не тратьте часу, — в з а р о д і сю хворобу можна викорувати. Боріться на життя, а не на смерть, бо інакше се такий розпач!..

Бувайте здорові, міцно стискаю Вашу руку і щиро дякую за ті прихильні слова, що Ви мені подарували. Ви не вважайте, що мої вирази такі холодні, се я вже тримаюсь тепер увесь час такого тону, боюсь давати собі волю.

Я здорова, сплю не завжди добре, та се пусте.

Листа від п. Стефаника я не отримала, може, лежить в Києві. Про книжки теж не маю звістки.

Можливо, що хутко знов буду в Києві, хоч я не хочу про се думати, бо я не вернуся з добра.

Бувайте здорові, моя добра, ніжна і люба товаришко. Ще раз стискаю Вашу руку.

Ваша *Леся*

120. ДО В. О. ПОССЕ

27 лютого 1901 р. Мінськ Минск, угол Широкой и Михайловской,
д. Нарейко, 14.II 1901

Многоуважаемый Владимир Александрович, сердечно благодарна Вам за скорую высылку мне гонорара и прошу извинения, что я обратилась к Вам через посредничество

Е. Н. Чирикова,— это вышло просто потому, что обстоятельства не позволяли мне, в буквальном смысле слова, ни строки написать, да и теперь я с трудом урываю время для этого письма. Письмо, которое я Вам писала отсюда 17 января, очевидно, пропало, что мне очень жаль, так как в нем я объясняла причины своего опоздания с обзором. Кстати, получили ли Вы этот обзор («Современная общественная драма»)?

С крайним сожалением я должна сообщить Вам, что на мартовскую книжку я решительно не в состоянии выслать вовремя работу. Дело в том, что я теперь совсем не принадлежу себе, меня вызвали сюда из Киева экстренно к тяжело и безнадежно больному человеку, я должна пробыть при нем до конца, т[о] е[сть] неопределенное время,— по всей вероятности, до весны,— и, надеюсь, Вы мне поверите, что работать мне при таком положении вещей невыносимо трудно. Я уж оставляю в стороне нравственные условия трудности работы, так как работала же я первый месяц здесь при том же настроении, что и теперь, д[умаю рабо]тать и дальше во [всякую] минуту, какую мне удастся урвать, но именно минут-то этих немного, так как раньше я работала по ночам и по утрам, а теперь у меня ночью только 5—6 часов для сна, а в остальное время я исполняю обязанности сестры милосердия, при которых — увы! — быть литератором почти невозможно. Простите, Вам, может быть, совсем неинтересно все это, но я считала долгом объяснить Вам свои иначе необъяснимые опоздания в работе. Конечно, если эти опоздания будут еще дольше продолжаться и если они будут отражаться [на работе в] журнале, то [не считаю] себя в праве жаловаться, если Вы замените меня другим, более аккуратным обозревателем, хотя я не по небрежности, а по несчастию принуждена быть неаккуратной, но ведь в отношении интересов журнала это все равно.

Материалов я набрала с собою сюда на две статьи вперед, да и выписка из-за границы продолжается, так что с этой стороны дело обстоит не хуже, чем в Киеве, и лишь бы было время, а тем и материалов довольно.

Во всяком случае, если Вы найдете, что при настоящих моих условиях я для Вас неудобный сотрудник, то,

надеюсь, сообщите мне об этом откровенно и заблаговременно. Не правда ли?

Жму крепко Вашу руку.

Л. Косач

121. ДО В. Г. КРИЖАНІВСЬКОЇ-ТУЧАПСЬКОЇ

4 березня 1901 р. Мінськ

Минск, уг[ол] Широкой
и Михайловской,
д. Нарейко, 19.II 1901 р.

Сегодня получили мы, Вера Григорьевна, Ваши письма, читали мы их оба, но отвечать я буду одна, потому что Сергей Константинович не в состоянии уже и диктовать, у него мысль работает с трудом. По ночам и по утрам он бывает то в бреде, то в странном и тяжелом полубредовом, полусознательном состоянии. Сознания достаточно для того, чтобы понимать безнадежность своего положения. Во вторую половину дня мысль его яснее, но все же он очень слаб, и нервы в таком ужасном состоянии, что я даже не хочу предлагать ему заняться перепиской, боюсь припадков, кошмаров и пр. на всю ночь. Да и что может он написать теперь!? Разве то, что говорит мне теперь, но лучше Вам этого не читать, это слишком тяжело. Я очень бы хотела написать Вам что-нибудь более утешительное, но ведь это значило бы лгать, а Вы этого, конечно, не желали бы.

Вашим письмам С[ергей] К[онстантинович] был очень рад, и первому (с карточкой) *, и второму (большому), и третьему, которое получил сегодня. Он теперь ничьих писем не читает — три письма лежат нераспечатанными — но Ваше прочел сам, даже утром, когда ему особенно трудно делать умственные усилия. О, Вы очень хорошо сделали, что написали ему! Не думайте, что в Ваших письмах было что-нибудь некстати, — я их не читала, но говорю это на основании впечатления, которое я наблюдала у С[ергея] К[онстантиновича] после чтения их. Из всех его старых друзей только Вы одна относитесь к нему так, как следует другу, иные же... но лучше я не буду говорить о них, иначе много может вылиться горьких и бесполезных слов. Не только друзья, но шапочно знакомые люди

* Его карточку я постараюсь Вам найти или же пересниму ту, которая у меня есть, из последних.

могли бы выказать больше человечности и внимания к такому бесконечно несчастному человеку, как С[ергей] К[онстантинович]. Сколько камней было брошено! сколько проповедей произнесено! и как немного сделано для помощи и нравственной поддержки... Нет, в самом деле довольно.

Я теперь совсем переселилась к С[ергею] К[онстантиновичу] в дом его родных (теток), где он лежит, так он просил, да это действительно было необходимо. Тетки его вообще больные женщины, притом у них с ним нет ничего общего, кроме родства; отец, с которым отношения в последнее время наладились, заболел от ухода за сыном и рисковал кончить ударом от бессонных ночей. Взяли, правда, на ночь сиделку, но, во-первых, она не может сидеть непрерывно всю ночь (а оставить больного нельзя ни на минуту одного, потому что он нуждается в помощи, как грудной ребенок), а во-вторых, я не могу сдать его на всю ночь на чужие руки, это было бы и для него и для меня тяжело. Я прихожу к нему в комнату несколько раз ночью, а около 6 ч[асов] утра совсем сменяю сиделку, так как все равно не могу спать, слыша из другой комнаты его беспокойный шепот, в котором я угадываю бред. Когда с ним бывают особенно тяжелые припадки, то я остаюсь с ним одна, иногда бывает при этом его отец, если это случится на то время, но большей частью я одна, так как тетки его всегда в таких случаях или бегут вон из дому, или прячутся в дальнюю комнату. Я очень рада, что привыкла не бояться больных, а то было бы совсем плохое положение. С[ергей] К[онстантинович] не может теперь сам даже головы поднять сколько-нибудь высоко, кормить его надо, как ребенка, а кроме того, он не может теперь выносить одиночества (должно быть, реакция против одиночества всей жизни!). Я никогда не видала такого упадка сил,— теперь это еще хуже, чем в то время, когда я Вам писала, вообще все состояние хуже, но я не знаю, как долго это может продержаться. Доктор не дает мне ни малейшей надежды на поправление С[ергея] К[онстантиновича], да и зачем была бы мне эта ложь, которой я все равно не могла бы поверить, так как есть же у меня глаза, и вижу я, что это медленная агония, а не жизнь. Сегодня лучше в том отношении, что вместо беспокойного состояния наступило апатичное, сонливое, меньше тяжелых разговоров, больше сна. Но это начало конца, говорит доктор.

Я часто не узнаю теперь своего друга, так он бывает странен, как будто даже отчужденность какая-то чувствуется. Я искала этому причин в его, откуда-то теперь явившейся (конечно, от болезни), религиозности, проявляющейся и в бреде, и наяву, но он сказал мне вчера в одну минуту просветления: «Это отчужденность смерти, других причин не ищите». Да, конечно, он прав. Он теперь уже совсем «не от мира сего». Две недели тому назад он простился со мной, в первую ночь, что я провела при нем, и мне все кажется, что только тень его со мной осталась, а сам он только изредка, на короткие моменты является и снова исчезает... Слишком все это тяжело, Вера Григорьевна, больше, чем я могу сказать и чем следует говорить. Право, есть вещи, которых даже не следует стараться высказывать, потому что слова выдуманы не для них.

Я не изменяю решения остаться здесь до конца: во-первых, сама не могу иначе, во-вторых, надо будет сделать все, что поручил мне С[ергей] К[онстантинович], а для этого надо человека, способного придавать серьезное значение даже бредням своих друзей, т[о] е[сть] фантаста, т[о] е[сть] меня.

Я потом Вам напишу, если хотите, все, что будет, а теперь уже больше не надо. Я забываю, что Вы все же в более нормальной обстановке и сами более нормальный человек, чем я, и пишу Вам вот уже пятую страницу невыносимых вещей, упуская из виду, что ведь это нравственная пытка. Я не хотела бы Вас мучить, так как уважаю Вас и высоко ценю, — и вообще, и за Ваше отношение к друзьям в частности. Мой поклон Павлу Лукичу.

Жму крепко Вашу руку.

Л. Косач

122. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

4 березня 1901 р. Мінськ

Люба мамочко!

З телеграми і з листа знаєш, що я здорова, і се щира правда. Благаю тебе, не приїзди, ти тільки даремне надірвеш себе, а мені не допоможеш, бо мені ніхто в світі тепер не може допомогти, і до того ж ми можемо розмину-

тись. Ти не повинна дивитись на сю агонію (вона все ще триває), се не по твоїх нервах, я навіть писать тобі про се не хочу. Коли не писатиму, не бійся, се я через те, що слів не знаходжу. Як буде треба, пришлю телеграму. Цілую тебе тисячу раз.

Твоя Леся

123. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

25 березня 1901 р. Київ

Київ, Марининско-Благовещенская, 97,
12(25).ІІІ 1901

Ви бачите, люба товаришко, що я вже тут, отже, нещастя вже впало на мою голову. Сьогодні якраз дев'ятий день по смерті мого друга, вже тиждень, як він лежить в землі. А я, бачите, жива, хоч не знаю, як сказати,— здорова чи ні? Хвороби жадної не маю, та голова на плечах наче не моя, не слухають мене руки і дуже неохоче беруться до роботи. Нічого мені не хочеться, нічого мені не треба, я примушую себе хотіти і вмовляю, ніби те чи інше потрібне мені. Я страшно втомлена фізично і морально і, здається, спала б без кінця, однак спати багато не можу, тільки лежу часами по цілих днях. Але єсть у мене ще одно бажання, таки справжнє, виразне бажання, се поїхати до Вас на зелену Буковину. Мені хочеться Ваших тихих речей, Ваших лагідних поглядів, Вашої ще не чуваної для мене музики, мене ваблять Ваші незнані, а вже милі гори і вся Ваша країна, що здавна мрією моєю стала.

Напишіть мені, дорога товаришко, чи можу я приїхати до Вас так, щоб не стати Вам на заваді. Будьте одверті і щирі: коли Вам досить туги й без мене, то так і скажіть, я не ображусь і не здивуюсь, бо я ж сама знаю, що я невеселий гість. Коли Вам не вигідно прийняти мене до своєї хати, то не турбуйтеся тим, я можу собі й в отелі жити, бо досить звикла жити сама і жадні обставини мене не лякають. Матеріальних втрат тепер не боюся, бо матиму власні фонди на сю подоріж.

Коли збираєтесь на весну в гори, то, може б, зачекали на мене. Я хочу виїхати звідси по великодні (так близько 7 апр[іля] ст. ст.), маю пробути скільки днів у Львові, бо маю там справу до Труша, а десть так-між 10 і 15 апр[іля] (все рахую по старому стилю) могла б бути у Вас.

Як бачите, ще не дуже хутко, але я просила б Вас відповісти мені завчасу, щоб я знала, куди і як мені зби-

ратись. Так чи інакше, я по великодні вдома не лишуся, я не всиджу на місці. Се дивно: я втомлена і розбита, а протє щось мене жене в світ, кудись так, де я ще не була ніколи, далі, далі, все далі... Я, може, й на Буковині не забарюсь, а ще куди-небудь повіюсь, не знаю ще... Побачимо.

А тим часом напишіть мені, тільки швидше, на бога, швидше, дорога товаришко! Я так буду ждати! Цілую Вас і руку стискаю. Наші всі вітають Вас.

Ваша Л. Косач

124. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 квітня 1901 р. Київ

Київ, 26.III 1901

Люба моя Лілеєнько!

Не знаю я, чи отримала ти мою телеграму (то було власне від мене) і чому ти зважила не їхати сюди? Я була певна, що ти приїдеш, і не я одна була певна. Я і тепер вважаю, що не такий уже важкий се переїзд, аби так-таки не варто було на яких два тижні приїхати. Хом'якова казала, що ти ждеш тільки від нас телеграми, щоб рушити в Київ. Нащо було її ждати? Хіба не можна було просто приїхати? Чи то вже й ти, як мама, ждеш формальних «приглашених»? Може, у тебе грошей не було, то й про се можна було просто написати. А то все приїздить твої товаришки і кожна інші звістки подає, так що врешті вже вийшов якийсь хаос і ніхто з нас нічого не розуміє. Минулого тижня п. Крив[инюк] щодня ходив тебе стрічати (по устним даним) і, треба сказати, се видимо розстроювало йому нерви. І без того він тепер дуже нещасний, настільки розстроєний, що при всьому старанні не може того сховати, і публічні і приватні справи, правда, йдуть так, що не можуть настроїти на веселий лад. Мені не дивно, що ти до мене не писала, бо, може, тобі страшно було «зачіпати» мене (хоч се даремне), але і дивно і, прости, досадно, що ти не знаходиш часу і настрою написати п. Крив[инюку]* — йому тепер моральна поміч дуже потрібна. Я, на жаль, дуже мало можу йому допомогти, бо хоч

* Він оце посилав тобі різні речі, що давно збирався послати, але писати рішучо не в стані. Лист з Одеси ми з ним розпечатали, отже, не читали.

відношусь до нього тепер ще приязніше, ніж раніш, та все-таки самих тільки моїх слів йому мало. У нього тепер проект поїхати до батька на невизначений час і ждати у моря погоди, або потім їхати назад в Астрахань, або в Америку, аби порвати всі зв'язки з рідним краєм і т. і. Звичайно, тут багато роздражненої фантазії, але ж се зовсім не краще... Я ще маю надію, що старий Мержинський доставить йому місце, як обіцяв, хоч уже матеріально буде се краще.

Я могла б багато чого сказати, та боюсь влізти не в своє діло, тим більше що мене ніхто не просив і того писати, що вже є. Тільки я, коли згадую своє життя, то завжди боюсь, коли б хто з вас не повторив моїх помилок. А помилка головна в тім, що багато сили йшло на даремну видержку, на непотрібну терпливість, а серцю давалася воля тоді тільки, як уже було-пізно...

Я боюсь багато писати тепер і впадати в ліричний тон, бо в тебе і так нерви розхитані, а сама я знов формально хвора, як і минулої весни. Ох, коли б швидше виїхати, бо мене сеє місто давить.

Правда, я виїду хутко, 7-го апріля, а коли вернусь, не знаю ще, і де буду літом, теж не знаю.

Спитай Мишу, чом він мамі не пише? Вона дуже тим рветься.

Тіток і Мишу з родиною поцілуй від мене, писатиму їм з Буковини, а тепер мені трудно.

Міцно цілую тебе, моя Лілія.

Твоя *Леся*

125. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

11 квітня 1901 р. Київ

29.III 1901

Люба Лілічко!

Напиши мені, будь ласка, зараз же, через що ти просиш мене zostатись ждати від тебе звісток про те, коли ти приїдеш. Чи то треба для чого виразного, чи так, щоб побачитись і побути вкуші? Діло в тім, що я вже понаписувала листи і мене ждуть і в Чернівцях і у Львові на певний термін, але се ще б нічого, я могла б і другі листи написати. Головно, мені по умовах здоров'я не слід zostатись тут довше, я й так занадто відтягаю свій виїзд;

нервова обстановка нашої сім'ї мені тепер, біляпті тієї
коли, не до речі, у мене й так душа не на місці. Волико
місто, як Київ, теж мені не годиться, каже лікар, бо мені
треба бути більше надворі, але вже ж не на вулиці. «Ро-
жим» нашого дому тільки загострює мою і без того доволі
гостру істерію. Передвиїзний настрій до того ж не дає на-
ладитись ні на яку роботу, і чим довше він протягнеться,
тим гірше, та й боюсь, щоб потім моя подоріж «не задав-
нилась» і не розійшлась. Потім, життя тут веде за собою
різні потреби, а потреби збавляють гроші, так що мені
може надалі не стати коштів на подоріж.

Якщо справа твоя рішиться 9-го, то ти будеш тут, пев-
не, не пізніше 11—12, значить, хтівши пробути з тобою
хоч три дні, я не можу рушити раніш 15-го, себто рівно
на тиждень пізніше, ніж я збиралась. Зваж сама, чи слід
зоставатись? Коли тобі треба, або ти дуже хочеш, то я зо-
станусь.

Я їду заграницю не так надовго, бо фінанси мої в не-
блискучому стані, і далі як на місяць-півтора їх за гра-
ницею навряд чи стане. Отже, в кінці мая, певне, буду
дома, і тоді можемо бути вкупі довший час.

У всякім разі, напиши мені з а р а з, щоб я завчасу
знала, як мені рішать.

Поздорови від мене тіток і кузенів з великоднем.

Да: телеграма була від мене особисто, отже, «пуділь-
да» тут ні до чого, бо я, здається, тебе ніколи не била,
принаймні свідомо. Жалую, що не підписалась.

Дуже спішуся і через те, може, що й без толку. Ви-
бачай!

Цілую тебе дуже міцно, бувай мені здорова і не шар-
пай собі нервів, якщо можна того хоч трохи уминати.

Твоя *Леся*

126. ДО Є. М. ЧИРИКОВА

12 квітня 1901 р. Київ

Київ, Марининско-Благовещ[енская], 97,
30.III 1901

Христос воскрес!

Я таки хочу отозваться к Вам, Евгений Николаевич,
хоть ради праздника... Передайте мои поздравления милой
Валентине Георгиевне, а малышей, с будущим собратом
Нолличкой во главе, поцелуйте.

Благодарю за пожелания мне сил и здоровья, хотя по-
ка ни того, ни другого нет: работать почти не могу, письма

писать тоже нелегко, да и больна я теперь, совсем истерия одолевает. Впрочем, в этом ничего неожиданного нет, это естественная «реакция» (вот еще утешительное слово!). Через неделю (7 апреля) уеду за границу, на Буковину, авось там немного поправлюсь, а то боюсь, что не слишком ли я «реагировать» начала...

Жаль, что не пришлось увидиться с Вами перед выездом, но, пожалуй, для Вас-то оно лучше было, что Вы в то ужасное время отсутствовали,— все эти обряды так невыносимы!

Вот прошу Константина Васильевича передать Вам снимок с нашей группы, хотя я снимком недовольна — грубая работа и не так переснято, как я хотела, да что подделаете с фотографиями — ничего они не понимают, как там ни объясняй.

На этот раз, как всегда, у меня к Вам просьба. Я писала Поссе (заказным), не может ли он возвратить мне рукопись забракованной статьи, будь она где-либо сохранилась (иногда ведь в цензуру подают в наборе?), но он молчит. Напомните ему об этом словесно, когда увидите в Петербурге. Я бы хотела все-таки напечатать эту работу по-малорусски или по-немецки, она мне очень дорога в силу условий, при каких создавалась. Но боюсь, что она пропала без следа.

Адрес мой с 7 апреля по конец мая будет: Oesterreich, Czernowitz, Shr. Nowyj Swiat, 61, bei Frl. Olga Kobylanska¹.

Хорошо, что редакция «Жизни» относится ко мне с терпением, иначе было бы мне плохо, так как работать мне теперь страшно трудно по условиям здоровья. На вид я та же, что и при Вас, но чувствую себя совсем больной. Впрочем, конечно, выдержу и это, как выдержала в свое время многое другое,— я из тех скрипучих деревьев, которые «два века живут», неизвестно для какого благополучия...

Я была бы рада иметь время от времени известия о Вас и Вашей семье, ведь мы уже успели несколько сжиться — не правда ли?

Дружески жму Вашу руку.

Л. Косач

¹ Австрія, Чернівці, вул. Новий світ, 61, у п. Ольги Кобилянської (нім.).— *Ред.*

Р. С. Кривинюк кланяється Вам всім, особливо же своїй невесті і просить її не забувати його. А Вас особисто просить елико можливо змінити зовнішні деталі відомої Вам «теми» для того, щоб уже не занадто бросилось в очі схожість тих, хто, на жаль, і так буде «на зеркало лаяти».

У нас тиша і гладь і нічого, маючого загального інтересу. А може бути, це я тільки нічого не бачу, так як на людей не особливо дивлюсь, да і себе майже не показую.

Жму Вашу руку ще раз.

Л. Косач

127. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

22 квітня 1901 р. Львів

Львів, «Hôtel Central»¹, 9.IV 1901

Люба мамочко!

Хоч воно вже й спати хочеться, а таки напишу сьогодні, бо завтра можу не зібратись. Доїхала я, як вже з межі писала, добре, ото тільки, що який час було трохи паморочно від несвітської спекоти в вагоні, але то швидко минуло без жадних наслідків. П[ан] Труш стрічав мене вчора аж тричі, думав, що я так можу, як він, за трьома повороти одного дня виїздити. І сьогодні таки зустрів у свій час, запровадив до свого отелю (кімнату маю сливе поруч з його студією) і водиться зо мною скрізь, де мені треба йти. Сьогодні, хоч дуже мало ми ходили, тільки раз пройшли, а вже чимало людей бачили,— як видно, тут можна з економією ужити час. Зостанусь тут ще завтра і позавтраму, бо ще не все бачила, що хотіла, та й таки втомлена чогось чимало, а там (12-го) поїду в Чернівці. Звідти вже докладніше напишу, а тепер оце вже кінчу, бо не сидиться. «Урядження» п. Труша мені подобається і чичероне² з нього дуже добрий, не з тих, що «виволочують» своїх гостей аж «до безчуття», і не з тих, що не хочуть зовсім рушитись. Про інших і про інше напишу потім.

Бувай здорова, цілую міцно тебе і всіх наших.

Твоя Леся

¹ «Центральний готель» (нім.).— Ред.

² Гід, екскурсовод (італ.).— Ред.

28 квітня 1901 р. Чернівці

Чернівці, ул. Новий світ, 61,
15.IV 1901

Мої любі!

Пишу до всіх, бо поки зберусь писати кожному окремо, то довго буде,— я тепер досить лінива. У Львові я пробула не три, як думала, а чотири дні, бо раз запізнилася на поїзд, отже, мусила пробути лишній день. Знайомі всі (а надто Труш) просили зостатись довше, але я не хотіла, бо вже таки почала втомлятися від готельово-ресторанного життя, від маси людей, розмов і вражень, якось «роз'їритувалась», вийшла з берегів, почала себе почувати якось дуже ненормально, через те, невважаючи на всякі принади, у п'ятницю (13-го) сіла в Schnellzug¹ і за 6 годин була вже в Чернівцях.

Напишу ще дещо про Львів, «а відтак» перейду до Чернівець. Жила я у Львові весь час в отелі «Hôtel Central», хоч мене знайомі закликали до себе,— мені було краще в готелі, бо незалежніше. Тр[уш] мені дуже вірно помагав у всіх походах і поїздках і навіть, наскільки міг, сам їх замість мене робив, щоб мені даремне не ходити. Бачила я О[льгу] Ф[ранкову], вона мені здалась більш-менш такою, як завжди, нічого такого надзвичайного не говорила, т[о] є[сть] говорила в такому стилі, як і А[нтоніна] Ф[едорівна] потрапить при всій своїй «нормальності»; чоловікові її казала я про Жит[ецького],— «що ж,— каже,— нехай полемізує, то буде користь для літератури»,— дивується, чому Ж[итецький] так лізно оглядівся (стаття проти нього була надрукована торік чи позаторік); зо мною і пан, і пані були дуже гречні і милі, кланялись вам усім [...]

Про свої переклади з Гейне довідалась я, що вони таки не загублені, але мають перше бути видрукувані у «Віснику», а потім вже відбиватися окремим виданням,— отже, ще який час пождуть.

Була я в редакції «Вісника», де мала приємність бачити свій портрет, мальований в Києві,— не знаю чому, але воно чогось таки смішнувато на се дивитись.

¹ Кур'єрський поїзд (нім.).— *Ред.*

П[ана] Шух[евича] не бачила,— не було його вдома,— тільки жінку його й дочок (красиві дівчата); згадували про Київ з масою компліментів знайомим українцям. Кажали, що «Дзвінка» за давні роки послати не можуть, бо мають тільки в одному екземпл[ярі], і то не весь, а ніби треба вдаватись по нього до ради шкільної, то, може, дасть із своєї бібліотеки. Та се вже, я думаю, довга справа.

Бачила я досить молодих галичан, приятелів Тр[уша], досить мені сподобались, більше, ніж старі, трохи вже не такі хитрі, хоч і більше завзяті.

Увесь час у Львові було дуже погано надворі і холодно, вогко, дощ, навіть щось так піби сніг. Тр[уш] павіть у грубці палив і «чайом» мене відогрівав. Розумна я була б, якби вибралась у самій пелерині...

Зате тут і тепло, і гарно. Темп життя багато тихший, ніж у Львові. Властиве, якби хто хотів широкого товариського чи громадського життя, то здалось би йому тут скучно (галичани все казали: «Чого вам туди їхати?»), але я, як відомо, не мала шукати його. Добре мені тут «в санаторії на Новім світі», як каже п. Ольга. П. Ольга і її родичі (батько, мати і два брати) дуже сердечно мене приймають, але без тої галицько-польської гречності, що вже й дихнуть гостеві не дає. Живу я в хаті з п. Ольгою, тим часом ми одна одній не заважаєм,— з нею легко жити, не знаю тільки, як то їй зо мною. Лягасм спати дуже рано, раніш 11, бо тут уже такий триб, часом я читаю собі ще, і то вчора не читала, бо дуже багато була надворі і сп'яніла від повітря так, що хутко заснула. Тут взагалі багато буваю надворі, бо при хаті є садок з альтанкою, де можна навіть писати, і гуляти ми ходимо, тут є великі сади в місті, та й за місто недалеко. Місто не дуже велике, багато менше, ніж Львів, і провінціальніше, але симпатичне і чистеньке, ціле на горі, околиця дуже гарна, якась ідилічна: гори ще не дуже високі, не вищі від волинських (в Дубенській околиці) або й від київських (може, правда, трохи вищі), Прут під самими Чернівцями тихий, в зелених берегах, в'ється собі поміж гаями по широких «зарінках». Вид дуже широкий, як вийти за місто (а се звідси не трудно), видно всю буковинську весну. От уже правда, що зелена Буковина, а надто тепер. Тут уже весна справжня, все зеленіє, сади зацвітають і колорит скрізь такий ясний-ясний, здається, у нас

і навесні так ясно не буває. Гарна країна. А ще ж то кажуть, що далі вона ще краща. Може, тижднів через два побачу її, яка вона далі, а тепер тут посиджу, треба дати собі спокій з тим вештанням.

Бачила вчора й сьогодні Стефаника, приїздив на два дні до Чернівець. На вид дуже здоровий («розбійницький вигляд», — каже Маковей), а в дійсності хворий, се навіть видно по його настрої, сумний якийсь, так наче що згубив і думає, де б його шукати. Написав оце драму, хтів, щоб поставити тут на сцені (тут тепер трупа Гриневецького), та щось не вийшло з того нічого. Йому тепер погано поводитьсь, — мусить покинути університет через недостачу грошей, тиняється якось без виразної роботи, а до того хворий, має якісь нервові напади. Шкода, що так якось марнується. Я ще мало до нього придивилась і через те виразного чогось про нього сказати не можу.

Маковей живе тепер тут. Сьогодні з нами ходив гулять, багато розказував з своєї редакторської практики і взагалі про галицько-буковинські справи, досить дотепно, та се вже довго було б списувати. Ще з давніших знайомих є тут, окрім Грин[евецького], Білінський (той, що «партію Смока» мав співати) і маляр Івасюк, та сих я ще не бачила. В люди мені ще не дуже хочеться показуватись, бачила їх досить у Львові, сиджу вдома або ходжу десь ins Grüne¹, до роботи беруся, але мало, п. Ольга не дає ні шити, ні писати багато, зараз нагадує, що треба вже або лежати, або гуляти. В сю хвилину вона в театрі, а то, може б, і проти такого довгого листа запротестувала.

Ага, от що, папа, ти скажи ред[акції] «Києвск[ой] стор[ини]», що повість п. Ольги зовсім вже не така довга, може, 12 друк[ованих] аркушів (коло 250 друк[ованих] стор[інок]) — може б, її таки взяли на перегляд?

Ну, нехай ще згодом напишу, якось утомилась. Бувайте здорові, всі мої любі. Пишіть мені. Цілую вас міцно. Як там Лілія?

Ваша *Леся*

¹ В парк (нім.). — Ред.

11 травня 1901 р. Чернівці

Чернівці, Новий світ, 61,
11(28)
V(IV) 1901

Лілея моя лілейная!

Трудно вже тепер зважити, котра з нас котрій була випна листа, та пащо там «важити» — хто міг, той писав, а може, навіть той, хто більше писав (я), краще був би того не робив, бо шарпав нерви і собі, і другим. Врешті, не знаю, як другим, а собі то безперечно: єсть і тепер листи, котрих ще не можу писати безкарно. Однак погано і так задовжуватись, як я тепер, бо — згадай, як ми колись у Гадячі по 8 листів у день писали і що потім в нашій голові було. Так само і з роботою. Оце 2 $\frac{1}{2}$ місяця я за перо не бралась для якоїсь поважнішої праці, зате тепер вона наступила на мене цілою хмарою, що аж проглянути крізь неї трудно. Дещо я вже поробила, що стояло на першій плані, але та робота йде — як хвилі в морі: завжди на першій плані найсильніша хвиля здається. Вже бачу, як ти хмуришся там здалека на мене: ну, ну, вже робота!.. Але не бійся за мене, тут у мене є корективи. Одно, що моя природа тепер досить швидко каже «годі!», і то досить енергійно: заболить шия, та й лягай, а друге, що по тутешній конституції в 11 вже треба лягати спати (властиве, вже спати, а лягати в 10 $\frac{1}{2}$). Можна писати тільки до обіду, себто до 12 $\frac{1}{2}$, по обіді треба лежати (дозволяється не спати, як хто вже рішучо не хоче) щонайменше годину, — потім можна що-небудь робити (от як тепер — писати листи) до 4—5 [годин], тоді йти після чаю гуляти, коли дощ не йде і нікого в гостях нема; з гуляння приходимо аж на вечерю (в 7—8), а по вечері вже не часто пишеться, бо за балачкою та слуханням гри на цитрі (п. Ольга вже досить далеко пішла за рік в тому хисті) не дуже-то пишеться. Забула ще одну увагу: ранком пишу не в хаті, а надворі, як тільки нема «хляпавки» (чудовий буковинський термін для дощу). В цілому припадає на роботу щонайбільше 4—5 (а частіше 3) годин на день, — се ж небагато? Правда, для мене і се немало, я вже більше не потягла б певне. Тут я було почала приходити трохи в норму, та сталася пригода: заболів зуб (той самий, що болів мене шалено в Мінську), прийшлося його вирвати, та як нагнався опух з боєм і якимсь

status febrilis¹, то не давало се мені спокою ні вдень ні вночі і знов розкрутило мене,— тяглося то більше тижня. Тепер опуху вже нема і не болить, тільки дірка з зуба все ще не зовсім заросла, але вже значно менша. Лікар (дантист) дивується, з чого такі довгі наслідки, і пояснює те загальним станом організму. Може! Хоч той організм і не такі операції витримував... Видно, «час от часу неравен». Все-таки фізично я ліпше маюсь тепер (навіть після історії з зубом), ніж тоді, як була в Києві: шия й потилиця рідко болить і ніколи не болить так дуже, як раніш було, голова не тріщить так шалено, кашель перестав сливе зовсім, тільки на серці частенько мляють (щовечора щось там колуває і таки досить доткливо), напад був тільки один, і то головно через зуб. Сьогодні, правда, горло болить, головно, коли дишу, але то пусте, може, маленька простуда, хутко мусить минути. От тобі й весь бюлетень ясної пані.

В іншому всьому живеться мені тут так, як можна було сподіватись: п. Ольга ідеальна товаришка, з тих, що не лізуть силоміць у душу і що не відпихають холодом. Мати її нагадує св[яту] Анну на малюнках Леонардо да Вінчі, батько, 75-літній патріарх, трохи консервативного «староруського» напрям (остатні події в Росії зовсім збивають його з староруського тропу, і він вже, очевидно, сам не знає, що робити з своїми «твердими» симпатіями). Старший брат, учитель (чи, як тут кажуть, професор), ein Gelehrter² в німецькому значенні сього слова; молодший брат, недавно укінчений студент, недавно ще бувший головою «Союзу», студентського товариства, далеко живіший від старшого по характеру, а по напрямі теж живіший. Живуть ще в домі два німчики-гімназисти, підлітки, ganz wohlerzogen und nett³, нагадують зверхнім виглядом і костюмом Зорю, як він тільки що з-за границі приїхав. З чужих приходять найчастіше п. Маковей, відомий, либонь, тобі з літератури (товариш і приятель п. Ольги, до котрої відноситься à l'Oukrainienne⁴, не à la Galicienne⁵), та ще одна молоденька учителька, дуже гарненька буковиночка, панна Євгенія Пігуляківна, «татарська дитина»,

¹ Гарячковим станом (лат.).— *Ред.*

² Учений (нім.).— *Ред.*

³ Зовсім добре виховані і милі (нім.).— *Ред.*

⁴ За звичаями українськими (франц.).— *Ред.*

⁵ За звичаями галицькими (франц.).— *Ред.*

як її зве п. Ольга за її чорнявість і трохи «необузданною» вдячу. Часом бачу більше людей, але дуже рідко, бо стараюсь у велике товариство не попадати, бо воно мені неприємно і навіть вадить,— у Львові я від того була зовсім розкисла.

Збираємось ми з п. Ольгою до Кимполунга, в ті околиці, що вона описувала в своїх новелах; там я, може, й довше застаюсь, бо є можливість устроїтись там матеріально добре, а згодом слід буде виїхати звідси на село, бо дедалі, може, тут і душно буде, як взагалі в місті літом. Ти маєш рацію, що не слід мені спішитись додому, я сама те знаю, але одна справа може мене заставити приїхати раніше, се, власне, портрет С[ергія] К[остянтиновича], що Труш обіцяв малювати з фотографії, але конечне п р и м е н і, бо так, здається йому, він зможе ліпше намалювати. Отже, приїзд мій значно залежить від того, коли і скільки часу Труш буде в Києві. (Про се останнє можеш нашим не казати, щоб не було зайвої розмови.)

Твої мрії мені подобаються, але справдити їх не так і легко, а чому се так, поговоримо потім, бо я вже тепер втомилась писати.

Іди, будь ласка, до Трегуб[ова] і скажи йому, що я застала О[льгу] Ф[едорівну] здоровішою, ніж сподівалась, і вона зробила на мене враження таке, як завжди. При тій спосібності попроси його запитати в редакції «Киевской старины», чи прийняли б там повість п. Ольги, якби вона зайняла 12 друкованих аркушів (звісно, при відповідному змісті), п. Ольга хотіла б знати се с к о р і ш.

Цілую міцно тебе і всіх наших.

Будь мені здорова та енергічна, моя ти Лілея!

Твоя *Леся*

П[анна] Ольга тобі кланяється і всім нашим.

130. ДО М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО

11 травня 1901 р. Чернівці

Чернівці, ул. Новий світ, 64,

$\frac{11(28)}{V(IV)}$ 1901

Високоповажаний добродію!

Ще перед великоднем отримала я від п. Чернявського запросини до участі в Вашому Черпігівському збірнику, та через дуже прикрий стан свого здоров'я не могла тоді

ні віршів переписати, ні навіть на листа, як годиться, відповісти. Дуже прошу, нехай п. Чернявський вибачить мені сю негречність, що й тепер не пишу до нього просто, а се тим, що я згубила його адресу чи, може, лишила її ненароком вдома.

Тепер я оце від двох тижнів пробуваю в гостині у п. Ольги Кобилянської, отже, ми зважили послати наші вкладки літературні вкупі, та ще взяли три вірша від п. Маковея, що теж тут в Чернівцях мешкає. Сподіваємось, що наша посилка прийде ще не занадто пізно.

Якби до Вашого збірника мої «Єгипетські фантазії» не придалися, то дуже прошу прислати мені їх назад, бо переписування мені тяжче йде, ніж складання віршів, а тим часом треба вже помалу братись до переписування для того видання віршів моїх, що має таки вийти (може, я зберу на те енергію!) на Україні російській.

Мій щирий привіт Вам з дружиною, п. Чернявському і всім, хто мене собі пригадує у Чернігові. Панна Ольга Кобилянська теж просить привітати Вас і просить вибачити, що не пише Вам сама через надмір літературної і всякої іншої праці.

З найбільшою пошаною
Л. Косач

131. ДО М. П. КОСАЧА

11 травня 1901 р. Чернівці

Чернівці, улица Новий світ, 61,
у п. Ольги Кобилянської,
 $\frac{11(28)}{V(IV)}$ 1901

Любий Миша!

Напишу тобі через тиждень справжнього листа, а тепер страх зайнята: роботи багато, а сили ще не дуже багато, хоч я вже й міцніша тепер, ніж була в Києві. Апатія трохи минає, а напади біснுவатості теж зникають, хоч все-таки ще не можу зовсім в норму прийти. Мені тут у п. Ольги дуже добре і не чужо, і дуже спокійно. Думаю, що верну додому настільки нормальною, наскільки се взагалі для мене можливо. Де і коли ми побачимось? Рада б знати твої плани. Бувай здоров. Цілую тебе.

П[анна] Ольга просить тебе привітати.

Твоя сестра *Леся*

21 травня 1901 р. Чернівці

Чернівці, Новий світ, 61,

 $\frac{8-21}{V}$ 1901

Любий папа!

Не дуже се добра звістка, що ти пишеш про мою редакцію, та, врешті, сподівана після того, що я читала в тутешніх газетах, — скоріш всього, що справді моя редакція (отже, й моя робота в ній) лопне. Ну що ж, пошукаю тоді деінде роботи; я думаю, що тепер буде легше знайти, коли вже мене трошки знають в журналістиці. Поки справа виясниться, то я не посилатиму ще нової статті в «Жизнь», бо шкода, як вона там пропаде, краще я вже, в случаї чого, приміщу її деінде, може, в «Вестн[и-ке] Евр[опы]», що, власне, тепер (як кажуть газети) втратив свою рецензентку З[інаїду] Венгерову, а вона, власне, писала на подібні теми, що і я. Ну, побачим, як там буде. Щодо грошей, то я тим часом їх маю і, сподіваюсь, на пробування тут і на поворот додому мені їх стане. Якби ж не стало, то попрошу в тебе і зарані дякую, що ти так готовий виручать мене (в сьому я, звісно, ніколи не сумнівалась!). Брокгаузові, з ласки своєї, заплати, а я віддам, як розживусь.

Я вже писала мамі в Колодяжне, що хутко їду в Кимполунг і там буде мій адрес: Oesterreich, Bukowina, Kimpolung, bei Frau Johanna Niesner¹. Я там, може, тиждень-півтора пробуду сама, а то п. Ольга буде зо мною, — вона так поладнала свої справи, щоб могли виїхати зо мною на довший час, а поки що листами замовила мені квартиру і пр., щоб мені вже приїхати на готове. Сама вона одвезе мене туди, вернеться додому, а потім знов приїде. Се справді дуже важно, що мені не треба буде шукати квартири і т. і., бо се могло б, замість відпочинку, завдати такий клопіт, що вся моя поправка попала б.

З Чернівців вибираюсь через те, що літом все-таки краще бути на зовсім вільному повітрі, і через те, що, відколи настав май, то в Чернівцях якось багато шумніше стало, більше торгу і більше війська, і в нас раз у раз під

¹ Австрія, Буковина, Кимполунг, у пані Йоганни Нізнер (нім.). — Ред.

вікнами брязкіт навантажених возів, овечі та коров'ячі голоси, труби і барабани,— так що вже занадто весело! Але у всьому іншому то мені тут однаково добре, як і раніше. Додому думаю вернути в кінці іюня. Вертаючи, буду в Києві на скільки днів, а там подамся в Гадяч. Точно строку повороту ще не знаю, а якби мама що в своєму плані змінити, то ще маю час написати.

Пиши мепі, любий папочка, як матимеш час, частіше. Коли я тобі звичайно рідко пишу, то се зовсім «не преднамеренно» і не від злої волі,— я всім рідко пишу,— а часом я сама не знаю від чого, просто від інертності.

Жаль мені вас трьох, що мусите гнітितись в Києві, там, певне, гаряче і неприсмно тепер!

Ну, ти в принципі проти довгих листів — правда ж? То я вже скінчу. Цілую міцно тебе і Оксаночку з Дроздиком. П[анна] Ольга тобі і їм кланяється.

Твоя Леся

133. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

6 червня 1901 р. Кимполунг

$\frac{6}{VI}$ 1901

Нехай хтось буде добрий і вибачить, що лист не на картці писаний, а таки так, «як бог приказав» бути листам. Надворі страшна хляпавка, а хтось не має картки і не важиться витикатись на вулицю, бо буде «міау». Відколи хтось виїхав звідси, то з погодою нема ладу, як не зрання, то по обіді (am Vorabend¹) а все мусить хляпати! Міа-а-а-ау! А тут ще нема з ким в позу втомлених коней стати, то вже й зовсім біда...

Однак хтось ловить кожду суху хвилину, аби побігти в гори. Вчора від рання до полудня дощ дав спокій, отже, хтось бродив по Магурі цілих три години і було йому дуже добре, а сьогодні нема чистої години від самої ночі (вночі теж хляпало розпачливо!), Рунг зовсім сховався, Магура в жалобі, гори проти мого вікна не всі видко і — з нашої проекрованої екскурсії до Vale Sacă² нічого не буде! Хтось сидить надутий (скажіть се, коли хочете, н. М[аковею]) і не хоче навіть до роботи братись, а вла-

¹ Надвечір (нім.).— Ред.

² Сухой Долини (рум.).— Ред.

стиве треба, і погода саме літературі сприяє. Оце чийсь лист розбудив трохи чийсь сердито-заспану енергію, то, може, воно якось піде з роботою.

Тут прийшла картка комусь від «вуйка Міроші», але хтось її собі присвоїв і, як схоче, то покаже комусь аж в Чернівцях, а тепер посилати не хоче, бо він взагалі лихий і надутий і до гречності не розположений.

Хтось із кимсь мусить конечно бути ще раз в Ревній, ganz bestimmt¹.

Тут когось дуже часто згадують, встаючи й лягаючи, на самоті і вдвох, і втрох. Нехай хтось частенько пише картки, то буде чіча-ляля.

Як татарчатко не напише комусь, то хтось його з'їсть, не соливши, як приїде.

Хтось посилає свій привіт всій милій родині Кобилянських і дякує за пам'ять та уважність, а комусь робить гіпнотизуючі паси в найбільш несподіваний спосіб. Па!

Хтось

134. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ.

7 червня 1901 р. Кимполунг

Kimpolung (bei Fr. Niesner),
7.VI 1901

O carissima saga!² Вже два листочки ти мені написала, а я тобі тільки самі «кореспондентки» посилаю.

Tu vois que je ne manque à suivre les bons exemples!³ А тепер я вже навіть не знаю, де мій Парік пробуває, куди і як йому писати... І ще не знаю, чи напишу що путнього, бо якась мене polle⁴ нападає, сама не знаю, від чого,— певне, просто розлінувалась, а може, дощ наводить такий настрій. Се робиться смішно, що я вже в третьому, а може, і четвертому листі споминаю про дощ, але ж недаром кажуть triste comme une journée de pluie dans les montagnes⁵, а подумай же, що я оце маю четвертий такий день зряду... горе, горе, que misère...⁶

¹ Цілком певно (нім.).— Ред.

² Дорога моя (лат.).— Ред.

³ Ти бачиш, що я не пропускаю можливості наслідувати добрі приклади (франц.).— Ред.

⁴ Нехіть (лат.).— Ред.

⁵ Сумно, як дощовий депь у горах (франц.).— Ред.

⁶ Яке нещастя... (франц.).— Ред.

Се мене може навіть посварити з Буковиною, а ми ж були з нею в такій приязні: вона мене приймала сонцем і погодою, мамалигою і бриндзєю, прекрасними пейзажами і добрими людьми, а тепер заманила мене в гори, що так страшно називаються — Рунг, Магура, Рарев — і самі страшні, як пасупляться хмари — та й поливає дощем... Ні, я не хочу про се говорити, зміню тему!

П[анна] Ольга вже три дні як поїхала від мене додому і навряд чи знов приїде, поки я тут, бо я не думаю дуже довго бути. Я по ній дуже скучаю, та, певне, й вона по мені, бо ми дуже звикли одна до одної і так нам добре було разом. Тільки ж я не могла далі в Чернівцях зостатися, бо там почало робитися дуже гаряче, і курно, і душно.

Der Barometr steigt ¹, — сказала мені сьогодні рано Frä. Niesner, моя господиня, однак дощ уже йде і Рунг стоїть у смушевій шапці. Speriamo bene... ² Ми власне сьогодні мали проект великої променади — найліпший спосіб накликати дощі!

Ну що там у вас чуто? Чи світить сонце? Чи не маєте яких гостей з-за грапиці? Врешті, се певне ні, бо я досі отримала б «кореспондентку», а тим часом її щось нема. А пророс галичанин, Рарік, — добре було б, якби їм хто добре чуба намняв, бо вони вже починають переходити грапиці. Так, наприклад, в Чернівці якось приїхав один галичанин, коломийський діяч, soi-disant ³, великий почитатель твого тата, і повів зо мною таку розмову, що я не знала, чи мені сміятись, чи викинути його за двері. Він став мене розпитуватись, чи ти, Рарік, маєш взагалі замір вийти заміж і чи ти не заручена, бо там десь в Парижі єсть якийсь галичанин з дуже запутаною та авантурною історією життя, що власне хотів би оженившись — з дочкою твого тата *ni plus ni moins* ⁴. Ні коломийський, ні паризький добродій тебе ніколи не бачили, але, очевидно, вони обоє думають... *que c'est la moindre obstacle* ⁵.

«Я чув, — сказав коломийський «філософ», — що п. Драгоманова має бути восени в Парижі, отже, познайомитись було б недовго». Коли я взяла сердито-саркастичний тон

¹ Барометр піднімається (нім.). — Ред.

² Сподіваймося на краще (італ.). — Ред.

³ Кажуть (франц.). — Ред.

⁴ Ні більш, ні менш (франц.). — Ред.

⁵ Це найменша перешкода (франц.). — Ред.

в відповідь на таке «попівське сватання», то коломиєць трохи ускромився і почав запевняти, що він властиве тут пі при чому, що він тільки «об'єктивно реферус» мені справу і так само «об'єктивно збирає відомості» для свого приятеля, котрий, впрочім, єсть дуже достойний і «приятный во всех отношениях» чоловік. Я сказала йому так само «об'єктивно», що не раджу сьому достойному паризькому галичанинові починати з тобою таких «суб'єктивних» розмов, бо я певна, що ти його висмієш. Коломиєць задумався і рішив, що, може, й справді з того нічого не буде: «Я от питав і артиста Т., чи не знає він чого про наміри п. Др[агоmano]вої, то він відповів, що п. Др[агоmano]ва про свої заміри ні з ким не говорить, але, певне, якби схотіла піти заміж, то не потребувала б їхати аж до Парижа по молодого, бо знайшлись би, може, ближче люди, що самі до неї приїхали...» *La dessus la conférence était close*¹.

Се тобі один приклад галицької *arrogance*², а я їх бачила не один і в такому і в іншому роді.

Знаєш, *carissima*, щоб купити тобі фартуха, то треба їхати до Коломиї, бо ні у Львові, ні в Чернівцях я таких фартухів не знайшла, вони там тільки часом случайно бувають, а взагалі то коломийський вироб, так само як і різьблені дерев'яні речі. Може, на поворот затримаюся на день в Коломиї, то куплю. Чи не маєш а пророс чого переказати «коломийському сватові»?

*Carissima mia*³, кінчаю листа *à la diable*⁴, бо отримала такі листи, що треба зараз же одписать, не відкладаючи, зрештою, може, я тепер писатиму частіше. Із наших *boules vagabondes*⁵ обізвалась Лілея і Дора — *enfin*⁶.

Бувай здорова, цілую тебе міцно, і дядину, і Зорю.

*Ta cousine pour toutes les éternités*⁷.

Леся

¹ На цьому розмову закінчено (*франц.*).— *Ред.*

² Зухвальства (*франц.*).— *Ред.*

³ Моя найдорожча (*лат.*).— *Ред.*

⁴ До чорта (*франц.*).— *Ред.*

⁵ Мандрівних колобків (*франц.*).— *Ред.*

⁶ Нарешті (*франц.*).— *Ред.*

⁷ Твоя кузина навіки (*франц.*).— *Ред.*

9 червня 1901 р. Кимполунг

Kimpolung
(bei Fr[au] Susanna Niesner), $\frac{9}{VI} \left(\frac{27}{V} \right)$ 1901

Лілея моя лілейная!

Я не можу тобі взяти за зло, що ти мені не писала, бо я сама теж дуже неенергічно бралась до листів увесь сей час і, признатись по правді, писала їх з чималим примусом, хоч теж, властиве, нічим не зайнята настільки, щоб не мати часу писати. Тепер мені досадно, що треба писати до тебе, коли, власне, треба б говорити і то ще не виключно словами. Я знаю, Лілея моя, як багато у тебе думок тепер, мені здається, що я їх вкуші з тобою думаю і, мені здається, на твоєму місці я б зважила вчинити так, як ти. Коли ти можеш, то се вже досить для жінки з косачівського роду (згадай, що нам часом на сю тему тітки говорили), і, нарешті, життя кожної людини складається з моментів, часто суперечних між собою, треба тільки, щоб твоя дружина розуміла і поважала усі ті моменти. Ти розумієш, що я хочу сказати? Єсть речі, що якось не кладуться schwarz auf weiss...¹

Я думаю, відкладати було б гірше не тільки для М[ихайла] В[асильовича], але і для тебе,— невиразне становисько завжди мучить, коли воно надто довго триває, і ти добре зробиш, коли покладеш йому край. Порвати ви б не могли безкарно для обох, та й нема рації поривати: повної ідентичності в думках і почуттях двох дорослих і під різними впливами вихованих людей, я пересвідчена, не може бути, її навіть не треба вимагати, бо гармонія не в ідентичності... Ні, виходить сухо, педантично, книжно... Лілея моя, здається, я на сей раз втратила всякий дар слова (принаймі писаного)!

Врешті, так буде, бо так мусить бути,— і знаєш, коли я вперше зовсім уже виразно побачила, що так мусить бути? Тоді, у Мінську, як ми з тобою одного ранку розмовляли. Я тільки нічого порадити тобі не могла, бо я не вмію радити, а тільки розуміти і співчувати, ні, навіть предчувати,— тільки мої предчуття ніколи мені нічого не помагають. Є речі такі, що людина мусить на них одважуватись сама, не питаючи ради нічий, і я рада, що моя

¹ Чорним по білому (нім.).— Ред.

Лілея має сю одвагу. Не порадою, а спільною розмовою, щирою, одважною, хотіла б я допомогти тобі вияснити ті питання, що тільки я одна у тебе розумію. Так, я одна, бо я багато в чому думаю і почуваю інакше, ніж решта нашої родини і твої приятелі, але ж н о р м а л ь н и м лю-
дям багато чого недоступно такого, що зовсім ясно стоїть для таких ненормальних, як я.

Виключаючи спорні моменти (про них будемо г о в о-
р и т и, коли хочеш), я безмірно рада за тебе (се видно й по неладі мого стилю і почерку), що ти матимеш таку справді вірну і щиру дружину. Не міряй і не важ, хто більше, а хто менше любить, бо па сі речі не досить відомих «измерений», а треба іншого, не математичного. Не міряй і не важ, не збирайся жити, а ж и в и, люби, скільки можеш і як можеш, то менше буде жалю, вір мені, ніж коли б ти все розмірила, розважила і відклала на завтра, бо «завтра» не завжди приходить.

Се дуже мало походить на тверезу пораду старшої сестри, але ти знаєш, що твоя сестра часто буває «без вина п'яна» і т в е р е з і с т ь не належить ні до її цнот, ні до її професії. Ні, ні, я нічого не раджу тобі і навіть не бажаю, я тільки буду щаслива за тебе, коли ти будеш щаслива, а здається, ти досі мала репутацію взагалі щасливої (і «линовище» найшла!). Ось бачиш, тепер навіть все до цього часу обходиться без драм, так властивих нашої родині при всяких «рішучих моментах». Шу, коли вже Микунька «дає своє благословенство» (запевне, навіки нерушиме), то, певне, воно таки «іменно» так слід. Але справді, М[ихайло] В[асильович] покорив увесь наш клан (се перемога навіть численно немала!), бо він справді, об'єктивно взявши, має право на найбільшу симпатію. Щодо мене, то коли я називаю його своїм б р а т о м, то се не жарт і не марне слово. В яких би він відносинах не був до тебе, для мене він уже раз назавжди брат. Ще на Новий рік наше з ним побратимство не було вже пустою формою, а потім ті страшні і незабутні для мене часи, що ми вкупі з ним пережили в Мінську, зробили його мені ще ріднішим, показали мені всю одвагу і разом з тим ніжність його серця. Коли найближчі приятелі мого нещасного друга боялися «розстроїти собі нерви» його видом, в той час М[ихайло] В[асильович], не примушений ніяким «довгом серця», був для нього (і для мене ще більш) справжнім братом милосердя і помагав так, як

тільки було в людській силі допомогти. А вже до мене самої він і тоді і потім був таким уважним, що коли б хотіти віддати мірою за міру, то, певне б, знов математика зрадила б — може, ти вже якось відплатиш за мене...

А спитай лишень там мого братика, чи хутко він має виїхати до Америки і чи буде ласкав хоч мені подати свою адресу?..

Ти добре зробила, що не дотримала заміру скривати час твого весілля до остатньої години, бо я таки справді мушу собі сукню пошити хоч яку-небудь, та білу, бо я не хочу бути в чорному на твоєму весіллі, а в кольоровому я просто якось не в стані бачити себе тепер, та в мене навіть і нема нічого кольорового тепер. Ти знаєш, як я відношусь до церковних церемоній взагалі, а до сеї спеціально, але, як вона вже конечне мусить бути (коли се інакше вносить «трагедію» в родину!), то треба її принаймі зробити якнайменше неприємною. Єдине, що є гарного при тій церемонії, то убрання молодої, правда ж? Врешті, діло не в обряді, а в настрої того дня. Се дуже добра ідея виїхати до тьоті Єлі на той час, там справді ніхто не нависатиме. Дружками будемо тобі ми — правда? Боярами Микунька і Юрко, — можна обійтись *en famille*¹, слава богу. Чи, може, маєш ти або М[ихайло] В[асильович] ще кого просити? Може, Галя К[омарова] приїде?.. Моя Джілія! Все-таки прости мене, трошки мені смішнувато казати «твое весілля», «твої друзки», коли подумаю, що все-таки ти і Пуцик, і Пудільда і т. д. Ну, але ж правда, що ти і Лілея ще й навіть лілейная, се дуже важно і по-важно!

Хотілось би знати, як то ви на осінь устроїтесь. Моя товариська, і дружня, і братерська поміч завжди до вашої послуги, не забудьте.

А як се мама помирила свої ідеї щодо замужніх студенток і жонатих студентів з вашими замірами? Цікава я знати, що каже Оксана? Вона ж у нас найхимерніша «свість»...

Я, здається, не втерплю і виїду звідси на цілий тиждень раніше, ніж спочатку думала. Раз, що хочеться скоріш бачити тебе; друге, що п. Ольга мусила виїхати до Чернівців і вже не може вернути сюди, а мені без неї скучно; третє, що розпочались дощі невсипущі і я почи-

¹ Своєю родиною (франц.). — Ред.

наю тратити надію на погоду, а дощ в горах — се розпачливе нещастя, щоб ти знала! Однак два тижні ще з певністю пробуду тут, бо треба конечне (крайня пора!) покінчити деяку літературну роботу, давно занедбану, а вже я напевне не можиму її писати ні на переїздах, ні в Колодязному. У всякім разі, хоч би й три тижні я пробула тут, то в початку іюля (ніяк не пізніше 1-го) буду в Колодязному. Скоріш усього буду після 20 іюня,— раніш не можу, бо мушу на поворот ще побути в Чернівцях, вступити до Львова, а може, й до Коломиї.

Про себе спеціально не маю що багато писати. Я значно «склеїлась», нападів нема (було в Чернівцях тільки два, і то з виключних причин), тільки часом трошки обридає кашель, що почався у мене ще в Мінську (М[ихайло] В[асильович] не раз мене збирався бити за се!), та по ночах часом буває якийсь *status febrilis* з дуже важкими снами, але то пусте, бо жадних лихих наслідків з того нема. Лінуюся страшенно і справді не знаю, «куди я йду» з такою лінню... Але хоч там як, мушу оце добре взятись до роботи, бо, далєбі, час не жде. Життя проваджу тут таке буржуазно-регулярне, як стара німка, навіть засипаю сливе завжди в 11 г[один] (просто аж сором!), встаю, правда, в 7 і раніше. Як тільки нема дощу, ходжу багато в горах, а як дощ, то сиджу на веранді і пишу або валяюсь на кушетці і думаю по більшій часті про те, про що взагалі не варто думати... От і весь триб. Ще, правда, позавчора, цілий день, від ранця до вечора, писала вірші — вже іменно «стих найшов».

Ну, годі!

Спасибі за переслані листи, по мірі сил моїх буду на них відповідати.

Лілейнеє моє, будь здорове, і веселе, і щасливе, і «легкомисленне» (се головнo!). Міцно цілую тебе, так міцно, як люблю тебе, mio Giglio bianchissimo¹. Всю братію теж цілую.

Твоя Леся

Р. S. А G[eorge] Sand² все-таки читай! То не вадить!

¹ Моя найбільша Лілея (*італ.*).— *Ред.*

² Жорж Занд (*франц.*).— *Ред.*

10 червня 1901 р. Кимполунг

Oesterreich, Bukowina, Kimpolung,
bei Frau Susanna Niesner,
10.VI (28/V) 1901

Простите, дорогая Вера Григорьевна, впрочем, я знаю, что Вы не сердитесь, Вы не можете думать, что в моем молчании была злая воля. Много раз я собиралась приняться за письма к Вам, и — признаюсь — не хватало решимости. Вы можете этому позерить после тех ужасных писем, которые я решалась писать Вам из Минска? Да, но тогда была высшая мера напряжения, а теперь *détention des forces*¹. Я приехала в Киев разбитой, не столько внешне (у меня всегда более или менее одинаковый вид), сколько внутренне: невыразимый разлад, мысли, которые не поддаются словам, чувства, которые не находят ни в чем выражения, странные навязчивые идеи — все это измучило меня страшно, и ближайшим результатом было сильное обострение моей истерии, неспособность к работе, а потом непреодолимая апатия, инертность, подчас непростительная. Все это, что я Вам пишу, конечно, не служит мне оправданием, а только показывает, что я далеко не героиня (и это, конечно, не ново!), но Вы оправдаете меня без оправданий.

Сейчас после светлого праздника я уехала за границу, на Буковину, к одной своей приятельнице, украинской беллетристке, с которой мы недавно, но уже близко знакомы. Здесь я нашла очень спокойную и подходящую обстановку и вполне дружеское отношение. Начала несколько приниматься за работу и приходить в себя, но несколько тяжелых впечатлений, достигших до меня из родного края, которые я в другое время сумела бы гораздо спокойнее принять, опять выбили меня из колеи, опять я «вышла из берегов», а к этому еще случайным образом присоединился легкий грудной катар, причем показалась дважды кровь из горла, *et voilà toute la boutique de diable à recommencer!*..² Я опять обратилась к испытанному средству, к перемене места, и переехала из Черновиц сюда, в Кимполунг, засела в горах, в одиночестве, и вижу, что хорошо сделала, — по крайней мере, ко мне возвратил-

¹ Спад сил (франц.). — Ред.² І от все це чортовиння знов розпочинається!.. (франц.) — Ред.

ся образ человеческий и хоть некоторая работоспособность.

Вот Вам моя одиссея, или, если хотите, иеремиада, а теперь напишу о том, что для Вас, наверное, более важно.

Я посылаю Вам теперь один переснятый портрет нашего друга, я пересняла еще и другой, с одной группы, который в оригинале казался мне наилучшим, но в переснимке он вышел так ужасно плохо, что я не могу послать его Вам. Летом я буду в Гадяче, где была снята эта группа, — может быть, негатив еще существует, то я закажу отпечатать для Вас отдельный медальон. Если же негатива уже нет, то осенью у меня будет большой портрет, который напишет для меня один художник, звавшийся Сер[гея] Конст[антиновича] (я собрала для него целую коллекцию карточек, из которых не все принадлежат мне), если портрет будет удачный, я сфотографирую его для Вас. Вы же позвольте мне удерживать за собой Вашу карточку, ту, которую Вы прислали нашему другу, пусть она перейдет ко мне по наследству вместе с другими предметами, которые он сам завещал отдать мне.

Что написать Вам о его последних днях? Все это было бесконечно тяжело. После моих писем к Вам и его последнего к Вам (это было вообще последнее его письмо, больше он никому не писал) ему становилось все хуже и хуже, и наконец я увидела высшую меру человеческой слабости [и] несчастья; я не могу и не хочу описывать Вам все это, так как знаю, что при жизни он был бы этим недоволен: он все время, не раз по ночам, просил меня заботиться, насколько в моих силах, о том, чтобы он не имел отталкивающего вида по смерти, просил покрыть его вуалью, украсить цветами, — он говорил, что это мой долг как друга и как поэта *. Пусть же будет так! Пусть никто не видит его таким, каким я видела его (даже остальные окружающие не все видели). Довольно, если я скажу, что в последний день я не стала бы удерживать его при жизни, если бы даже это было в моей власти; только присутствие его родных мешало мне вспрыснуть ему морфий (меня упорно преследовала эта отчаянная мысль), если бы только я могла, я дала бы ему Gnadenstoss ¹, — Вы знаете, что это такое? Но довольно об этом,

* Может быть, это предрассудки, по они и мне свойственны.

¹ Смертельный удар (нім.). — *Ред.*

а то я опять с ума сойду... В самые последние минуты, однако, не было уже ничего ужасающего, он взял меня за руку, стал дышать все реже и реже, потом совсем затих и вдруг сделался прекраснее, чем был когда бы то ни было при жизни.

При нем были тогда только его отец, я, доктор (его приятель) и один мой приятель из Киева. Я держала его за руку, пока совсем не прекратились последние признаки жизни, потом я начала исполнять «долг друга и поэта», но это еще не кончено. Осенью я поеду устраивать вместе с его отцом его могилу (он и об этом просил), и много еще надо сделать, но это пока относится только ко мне. Что Вам сказать еще? Несмотря ни на что, он всегда был внимателен и деликатен к окружающим и с нежностью относился к своим друзьям, но это Вы сами знаете из его писем. И знаете ли, иногда, разговаривая с ним (пока это еще было возможно), мне приходило в голову, что только болезнь (сначала непризнаваемая ни им, ни его друзьями) заставляла его быть скептически-пассивным, а в сущности альтруистическая восторженность никогда не умирала в нем, даже в бреду...

Довольно уже, я устала и Вас утомила — ведь правда? Но другого я не могла написать, да и Вы ждали от меня этого, — не знаю, так ли я исполнила Ваше желание, как Вы ожидали, но, видите ли, я еще не совсем возвратила себе прежнюю энергию. Положим, и то была чисто нервная энергия, да все же без нее еще хуже. Но она уже возвращается ко мне, — не правда ли, как скоро? Ведь еще не прошло и трех месяцев.

Сегодня я, правда, немного больна, весь день голова болит и кашель изводит, но я не хотела уже дальше откладывать с письмом, тем более что много очередной работы и время с каждым днем все больше занято будет.

Напишите мне теперь о себе, я очень хотела бы знать, как Вам живется.

Здесь я пробуду еще две недели, потом отправлюсь в Черновцы (ул. Новый світ, 61), а в начале июля буду ненадолго в Киеве. Пишите мне лучше в Киев, чтоб навременное письмо меня нашло.

Жму крепко Вашу руку, привет Павлу Лукичу.

Ваша Л. Косач

11 червня 1901 р. Кимполунг

11.VI]. Хтось має довести до чиєїсь відомості, що приїде до когось раніше, ніж сподівався. Прийшли такі листи з України, що хтось уже мусить бути в початку липня вдома, бо там без нього вода не освятиться. Звістки не сумні і не страшні, навпаки, але тим більше треба додому їхати. Розкажу в чім діло при побаченні.

Тут усе хляпає, але хтось ловить хвилини помежи дощем і таки бігає трошки. На Магурі тільки раз був, а на Vale Sacă ніяк не попаде — кара божа!

Нехай би мені хтось добренький прислав книжки і рукописи (головно рукописи, а книжки можуть сяк-так заждати), бо хтось все-таки ще просидить тут два тижні, а 26-го виїде (се буде 4 тижні якраз пробування в Кимполунзі).

Сьогодні перший сонячний день, відколи хтось когось покинув, — бачите, і сонце комусь не світило!..

Хтось отримав гарненькі фотографії кримські і полтавські — для когось — і все-таки не пошле комусь, бо недобрий. Сам привезе.

Хтось був знов нещасний з листами, мусив написати $ix\ 777 \times 7 = \dots$ (завелика математика).

Хтось дякує комусь за уважність і добрість і — не може описати рухів своїх рук.

Дами Нізнер шлють Вам привіт.

Хтось вітає всіх, всіх.

Л. К.

138. ДО І. Я. ФРАНКА

11 червня 1901 р. Кимполунг

Kimpolung
(bei Frau Susanna Niesner)

Шановний добродію et cher Maître¹, — як стоїть справа з нашим каталогом? Я хтіла написати Вам взагалі звідси, та щось не пишеться (от і «письателька»!). Мої твори, призначені до «Віс[ника]», переписують мені у

¹ Дорогий учителю (франц.). — Ред.

Чернівцях, та щось довгенько, — як будуть готові, то при-
шлю.

Щиро вітаю Вас з родиною і товариством.

З поважанням *Л. Косач*

У Львові буду через три тижні, а два тижні пробуду
ще тут, у горах.

139. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

17 червня 1901 р. Кимполунг

17
VI 1901

Liebe, liebste Wunderblume! ¹

Хтось просить не сварити, що не зараз вислав фото-
графію, се вийшло так: листонош прийшов, як мене не
було вдома, а він такий педант, що тільки в руки адре-
сатові віддає реком[ендовані] листи, отже, приніс вдруге
Вашого пакета аж увечері в суботу, а в неділю хтось на
пошту до полудня спізнився, бо намагався викінчити того
ж таки дня статтю для «Жизни», але викінчив тільки аж
пополудні! Тоді вже взявся заодно переглядати чужий
манускрипт (присланий від когось з Черн[івців]), думав,
що пошле його сьогодні до Львова, але бачить, що конче-
не мусить мати старий манускрипт, бо деякі місця в копії
полишені біло і невідомо, що там має стояти, а напам'ять
хтось не вміє. Отже, чи не буде хтось такий доб-
ренький послати сюди хутенько старого манускрипта, аби
хтось другий мав уже собі з тим спокій. Він уже одну
біду з голови позбув — оту статтю до «Жизни» про Ми-
х[айла] Крамера — es lebe die Freiheit!² Хто не має о б о в'яз ко во ї, н а т е р м і н, літерат[урної] роботи, той не
знає, яке то щастя має чоловік в той день, коли, нарешті,
відправить рукопись геть з хати! Тепер на тиждень хтось
має цілковиту волю (окрім чужого манускрипта!), а там
мусить подумати про матеріал до дальшої статті, бо хтось
інакше сяде на лід з своїми фінансами, як не буде статку-
вати, вже й так до кінця липня не матиме нічого і не
знає, чи дотягне «до нового» о власній силі, чи прийдеться
«просити помочі згори» (а хтось уже від того відзвичаїв-

¹ Любий, найлюбіший чарівний квіте! (нім.) — *Ред.*

² Хай живе свобода! (нім.) — *Ред.*

ся!). Комусь три місяці безробіття (нібито спочинку!) і цензурні капризи вилізуть боком, бо муситиме потім подвійно гарувати... Ет, якось-то буде! не варт про те говорити!

Фотографій замовте, будьте ласкаві, в тим часом. Єсть деякі дефекти в тому знімку, то я щось не знаю, чи замовляти більше. Пораджуся з Вами, приїхавши.

Хтіла написати Вам більше, як ми з фрейліцікою ходили в Korlagan-Schlucht ¹, як вона там у воду впала і т. і., але нехай вже або другим разом, або розкажу на словах. Тепер якось я втомлена від писання і не маю гумору. Зрештою маюся добре і приїду, певне, до когось зовсім здоровою.

Св[ятій] Анні цілую ручки і прошу видужати зовсім, поки хтось приїде. Всій Вашій родині мій уклін. Чорненьку дитину поцілуйте.

Ой, спішусь, вже пізно, здається, на пошту!

Паси, паси, паси. па!

Хтось

Обидві п. Нізнер когось вітають.

140. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

23 червня 1901 р. Кимполунг

$\frac{23}{VI}$ 1901, Kimpolung

Хтось когось пасами гладить і дякує за посилку (вона вже поїхала далі, слава Ісусу Христу!), — хтось не одписав одразу, бо мав багато спішної писанини. Що «Міріам» не приїхала, то не біда, не буду вже її посилати, а повезу сама з цілою пачкою інших своїх «дітей».

Jemand gewiss hat Pech! ² Ні до Vale Sacă, ні до Путної не міг вибратись через дощ — і вже, певне, не вибереться, бо в четвер таки хоче їхати до Чернівців (з Гатної Schnellzug'ом поїде) — пора вже! І хтось там «праче» за кимсь, то треба йому раду дати.

Казав мені ведмідь з Рунгу, що симпатизуючий йому професор ist promoviert ³, як правда, то прошу передати

¹ Корлаган-яр (нім.). — Ред.

² Комусь, певно, не щастить! (нім.). — Ред.

³ Захистив дисертацію на вчений ступінь (нім.). — Ред.

повіншування від мене, а від себе порадьте не надуватися, бо то не файно і не фіалково. Мене оп дощ мочить, і чаю вже не стало, і зо Львова піхто не пише, і кашель дере, і переписування «млоїть», а я й то не падуваюсь.

Св[ятій] Анні з родиною мій привіт.

П[ані] Нізнер кланяються і дуже просять н а п и с а т и, ч и м а є т е п р и ї х а т и.

Па! Па! Па!

Хтось

141. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

26 червня 1901 р. Кимполунг

Kimpolung, $\frac{26-13}{VI}$

Лілея!

Спасибі за телегр[аму].

Їду все-таки звідси завтра, але з Черн[івців], порадившись там, напишу. Я там запрошена в одно близьке село в гості, отже, там побуду, може, щодо Вижниці одвинусь (то недалеко і там має бути дуже гарно). У всякім разі значно не забарюсь, але, може, на тиждень проти визначеного. Вже хочеться до вас, годі блукати... Напиши в Черн[івці], чи довго будете в Колод[язному],— може, мені вже просто в Га[дяч] їхати? Але скільки день в Колод[язному] я б з охотою побула (довго боюся), я вже давно там не бувала. Зрештою, сподіваюсь застати листа завтра в Ч[ернівцях].

Бувайте здорові всі, хто є вдома, хутко побачимось.

Леся

142. ДО М. І. ПАВЛИКА

3 липня 1901 р. Чернівці

3.VII 1901,
Чернівці, Нов[ий] світ, 61

Шановний друже!

Я таки позволю собі все Вас так називати, як було давніше в листах,— а Ви чи позволите мені?

Ваш лист я прийняла до відомості, хоч і сподіваюся, що мені не прийдеться по Вас брати спадків, бо Ви самі будете в силі покінчити те, що заміряєте. Але, звісно,

обачність ніколи не вадить. Спомини Ков[алевського] тримайте в себе або хоч і Лоз[инському] передайте, а я їх, вкупі з своїми споминами про Ков[алевського], сподіваюсь видати восени на українські гроші. Свій манускрипт, може, можтиму лишити в Галичині тепер, як буду там на переїзді додому. Було думала я 10.VII їхати до Львова, аби ще там захопити Франка для деяких своїх справ, та потім виявилось, що ті справи можуть пождати, то я ще собі посиджу на Буковині, бо мені якось добре тут. Вас я таки сподіваюся бачити на повороті. Пишіть мені, чи думаєте куди із Львова на літо виїздити, коли і куди, власне.

Про листи Кон[иського] відповіді ще не маю,— попрошу Труша, щоб залагодив сю справу, досі він вже в Києві.

Тепер я Вас попрошу допомогти мені в одній справі, бо я вже не знаю, як мені з нею бути. Я лишила Ганкевичу скільки рукописів моїх товаришів з України для видання у Львові, просила його обчислити, скільки ті видання будуть коштувати (кожде окремо), котрі з них можуть бути видані на галицькі кошти, а котрі потребують українських. Він обіцяв мені се в найшвидшій часі написати до Чернівцеь, тим часом я сама йому вже тричі писала і не маю ні слова, ні відгуку,— а тут товариші допитуються, що буде з роботою. Се мене ставить у дуже прикрий стан супроти товаришів, та й погано се тим, що може розхолодити до праці людей, а вони ще тільки недавно взялись до неї охоче. Я Вас дуже прошу, коли Вам се тільки не прикро, побачтесь з Ганк[евичем] і попросіть його, коли не написати, то хоч Вам на словах сказати те, про що я оце питаю, і напишіть мені сюди ту відповідь. Ну, а крім того, я взагалі рада завжди кожному листові до Вас.

Сердечно стискаю Вашу руку.

Л. Косач

143. ДО М. П. КОСАЧА І О. П. КОСАЧ (сестри)

5 липня 1901 р. Чернівці

Чернівці, Нов[ий] св[іт], 61,

$\frac{5}{VI} \left(\frac{22}{VI} \right)$ 1901

Дорогі мої обоє, ви вже там, може, лаєте, що я мовчу, але мені так трудно було зібрати думки, що я просто не знала, як і з чого почати, та добре, що несподівано моя «проникливість» (до крайності розвинена останніми часами) відкрила мені вихід, і я вже можу писати просто.

Діло було так: я отримала ваші листи і днів два-три все думала, чого се до мене так гостро взялися? Чого Миша радить їхати в Швейцарію і робить се «внушение» папі? Чого ви так напинаєте, щоб їхати до Відня, йти притьмом до лікаря etc., etc.? Was ist eigentlich geschehen? ¹ Адже я нічого нового про себе не писала проти того, що було в Києві; проте досі був спокій в країні ², а тут раптом... Сиджу так і медитую, аж тут надходить Квітка, я дивлюсь на нього і якось несподівано «думаю вголос»: «Чи не ви се зрадили мене?» Його раптом мов хто окропом полив, зробився такий, що аж у мене вже не стало жорстокості напасти на нього так, як би варт було. Та властиве, чи справді варт було? Може б, кождий так вчинив на його місці. Головно ж те, що я не маю нічого проти того, аби мої обставини були відомі вам (я їх ховала головню від мами, бо не хотіла її попусту лякати, а без переляку вже б не обійшлось), і коли досі не писала нічого, то почасти через те, що взагалі рідко писала, а тема остатнього листа заставила мене зовсім забути про деталі мого здоров'я, почасти ж не хотіла ставити вас у фальшиве становище, як стануть допитуватись старші: а що вона пише і т. д., головню ж думала, що хутко буду зовсім здорова, то не варт і турбувати вас даремне (Квітці я якось печально проговорила, і то не думала, що він придасть таке значення). Ну, нема лиха без добра, дякуючи неконспіративності К[вітки], можу за те писати (навіть уже мушу) зовсім по щирості, без недомовок. Отже, почну ab ovo ³: відомо вам, що кашель дере мене давно (ще з Мінська), часом менше, часом більше, а як зовсім перестає, то дуже не надовго, днів на два, а потім знов починає. Перше був кашель сухий, потім став трохи мокрий, але не дуже, аж нарешті (неділь 7 тому назад) об'явилась трохи кров горлом, нерви знов заграли, стало якось «млоїти» в грудях (головню з правого боку, з того ж боку у мене чогось завжди червоніше лице, так наче рум'янець), я вдалась до лікаря, що тут вважається найліпшим (бувний ординатор з Allgemeines Krankenhaus ⁴ у Відні), він мені сказав, що кров пішла від нервових причин, але що все-таки маю

¹ Що власне сталось? (нім.) — *Ред.*

² Спокій в країні (польськ.) — *Ред.*

³ Спочатку (лат.) — *Ред.*

⁴ Лікарні для всіх (нім.) — *Ред.*

в грудях ein kleines Katarrh¹ (чи в бронхах, чи в легком, того не сказав), що сам по собі зовсім не єсть небезпечний, тільки що я взагалі дуже анемічна і слаба (zu schwächlich²) і хоч не маю виразної хвороби грудної (Keine eigentliche Brustkrankheit³), але маю «предрасположение» (nur die Anlagen sind vorhanden⁴ — до тих Anlagen належить і теперішній катар); порадив мені їхати з міста десь у гори, жити гігієнічно і дав надію, що катар за яких два-три тижні мине. Отож я поїхала в Кимполунг. Жила справді дуже гігієнічно, нічим дуже не томилась, їла багато, лягала спати рано, але мене погода «підкузьмила» трохи: тільки перший тиждень було порядно, а потім як став іти дощ, то з малими інтервалами ішов увесь час (так я і виїхала в дощ!). Вільгості, правда, великої не було, бо там дуже швидко сохне (такий ґрунт і каменю до того багато), але гірські потоки порозливались і попсували мені сливе всі променади, так що приходилось більше сидіти вдома або ходити десь поблизу, тимчасом як найкращі місця були власне найдалше (я туди і ходила перший тиждень). Була помилка певна в тому, що я (оглядаючись на раду київських лікарів, що казали мені дуже високо не забиратись) оселилась в долині, а не на горі, хоч долина сама досить високо положена, тим часом, живучи там, завважила, що завжди, як заберусь вище в гори, де вже ніякого сліду міського нема, то зараз мені дихати вільніше і більше енергії почувається; та перебиратись було вже трудно (повірте на слово, бо довго описувати, чому власне). Все-таки я завважила, що стала поправлятись, але остатніх тижнів 1½ так припустив дощ, що зіпсував мені геть настрій і з'явилось щось наче пропасниця, маленька, без жадної правильності в нападах, якась капризна, тривала дуже недовго і таки ще в Кимпол[унзі] минула без жадних ліків. Кашель було відновився, знов два-три рази трохи об'являлась кров (прожилками в мокроті) і скільки днів обридав мені якийсь противний залізний смак після кашлю, нарешті се минуло, але кашель таки не минув. Вернула я до Чернівців і ото вже роздумувала, щоб додому вертати, та надійшли ваші листи, тим часом я знов трохи киснуть

¹ Невеличкий катар (нім.).— *Ред.*

² Надто слабка (нім.).— *Ред.*

³ Ніякої грудної недуги (нім.).— *Ред.*

⁴ Тільки нахили видно (нім.).— *Ред.*

почала: нічого виразного, тільки упадок енергії (остатніх днів три), малокровний стан голови (се трудно описать, але здумайте собі той стан, коли западто довго просидіти в воді), кашель то менше, то більше. Отож я сьогодні знов пішла до того самого лікаря. Він ще уважніше оглянув мене і сказав, що катар таки не минув, хоч, на його думку, поменшав, але що загальна поправка дуже-дуже незпачна. Сказав, що, певне, я завжди буду більш чи менш анемічною, але в такій мірі, як тепер, то не годиться і треба конче поправитись, з огляду на Anlagen та й на нерви, що мусять нібито теж поправитись вкупі з загальним станом (вони, може, й так поправились, бо в Кимп[олунзі] ні одного нападу не було і тепер нема). Знов повторив, що слід мені жити в горах, і то чим вище, тим ліпше (скільки раз наказав), і то жити, а не ходити на гори, вибрати місце з дуже чистим повітрям, пити багато молока (сього я досі не робила), ну і триматись звичайних гігієнічних приписів. В болотяному і низькому місці боже борони жити! (Adieu¹, Колодяжне!) Я знов спитала, як і той раз, чи до санаторії не треба, сказав, що не треба, а тільки що звичайне гігієнічне життя десь високо в горах буде багато значити для всіх трьох моїх бід: анемії, катару і нервів.

Отже, я тепер на розпутті і не знаю, що почати: чи вертатись просто додому (в Гадяч), зваживши, що Anlagen то ще не справжня слабість, чи таки їхати в гори. Тут мені радять одне місце в руській Буковині (ще за Вижницею, близько Чорногори), високо на 1000 метр[ів] над рівнем моря, не гóрод, не містечко і навіть не село, а так собі «колонія» для літніх мешканців, з закладом купельовим і з хатками типу chalets² (а не великих будов санаторських), кажуть, що там є весь потрібний комфорт і не нудно, бо русини всі з'їздятьс я туди на поправку, так що завжди якесь товариство єсть. Околиця, судячи по фотографіях, гарна (впрочім, вся Буковина гарна), і хати, як з тих же фотографій видно, таки іменно на горах і в самісінькому лісі смерековому стоять.

То ж якби зважити не їхати додому, то я поїхала б туди, пробула б з місяць, а там, якби ще не стало ліпше, може б, далі в Європу забралась і віддала б себе в лапи

¹ Прощай (франц.).— Ред.

² Швейцарських будиночків (франц.).— Ред.

якійсь «знаменитості». Тим часом же думаю, що не варт мені ще ні до Відня, ні в інше велике місто їхати, бо коли мені там те саме скажуть, що тут, то буде даремна трата і коштів і сили, бо життя в великому місті мені тепер вадить, я от навіть з Чернівців, чекаючи вашої відповіді, втечу в одне поблизьке село, бо місто, видимо, зле на мене впливає.

Я думаю, що розказувати всі оці деталі мамі не слід би (врепті, як уважасте),— все-таки се її може налякати. А папі я оце зараз коротко папишу в Київ, коли ж він тепер в Колод[яжкому], то покажіть йому сього листа.

Відпишіть мені з а р а з (на чернівецьку адресу) вашу раду, бо я (може, від анемічного стану голови) чогось ні на щось зважитись не можу. Завтра пишу вам про інші справи, а тепер будьте здорові.

Ваша *Леся*

144. ДО М. І. ПАВЛИКА

6 липня 1901 р. Чернівці

Чернівці, Новий світ, 61,

$\frac{6}{\text{VII}}$ 1901

Шановний друже!

Добре, що-сьте мені по щирості написали про Вашу уразу проти мене: так завжди і краще, і справедливіше, бо дає можливість обвинуваченому виправдатись. Отже, коли я була у Вас тільки раз, то не через те, щоб не інтересувалась Вами чи справами, а через те, що була дуже розклеєна і втомлена і на велику силу успіла побувати хоч по разу, де мені було цікаво і потрібно (і то далеко не скрізь!). Вас я ждала в отелі далеко довше призначеного часу, може, або я не добре почула призначений від Вас час, або Ви забули мій,— у всякім разі се було дуже прикре для мене непорозуміння... Про візити д. Лозинського мені в отелі ніхто нічого не казав, хоч я завжди питала порт'єра, чи не приходив хто до мене,— я се вперше сьогодні з Вашого листа довідалась про ті візити. Я дуже прошу Вас, перепросить за мене д. Лоз[инського] і скажіть, що я дуже жалую на таку нашу «незустріч» і постараюся направити втрачене, як буду на поворот у Львові. Рівно ж тільки тепер я довідалась, що Ви поси-

дали мені «Гром[адський] гол[ос]», певне, се було тоді, як я була в Кимполунзі, і коли б Ви написали на опасці, що то для мене, то мені б туди переслали. Ті газети і книжки, що Ви лишили у порт'єра, я маю, а за дарупок їх (мені) щиро дякую. Отже, бачите, що всі Ваші урази походили тільки з непорозуміння; що все тільки що написане — щира правда, я сподіваюсь, Ви не сумніваєтесь, бо я ж досі не дала Вам приводу сумніватись в моїй правдивості сунроти Вас, через те я не буду ображати ні Вас, ні себе надмірними запевненнями: хай буде слово ваше «так» — так і «ні» — ні. Так найкраще, правда?

За те, що Ви було «усумнились» в мені на якийсь час, я не ображаюсь, бо розумію (може, з власного досвіду) психологію людини, багато раз зрадженої і зневаженої приятелями, здавалось би, найщирішими. Чому ж би мали Ви більше впевнятись на мене, ніж на давніших, більше знаних Вам друзів? Отже, не дорікаю Вам за се, тільки прошу, аби Ви кождий раз, як заворушиться у Вас який сумнів проти мене, казали б мені його просто, не замовчуючи, а я Вам завжди з охотою так само просто відповім. Я думаю, що так буде найкраще і найгідніше нас обох. Я не буду ні запевняти, ні присягатись Вам, але я певна перед своєю власною душею, що я Вас ніколи не зраджу і не зневажу, бо се було б проти моєї натури. Не беріть мені за зле млявість в моїй розмові з Вами у Львові і моє неписання до Вас з Буковини (до недавнього часу), — я була взагалі така прибита, що просто боялась озиватись до людей, аби їм не завдавати смутку. Звісно, на погляд я такою не здавалась, бо сю «видержку» я завжди маю (се ви, либонь, і в Болгарії бачили), щоб триматися при людях (надто при чужих) спокійно і навіть quasi-енергічно, — нащо ж має кождий заглядати мені в душу? Але перед приятелями, надто в листах, я сеї видержки не маю, отже, коли не хочу їх журити і себе шарпати, то мовчу. Не беріть мені за зле, коли я у Львові поводилась дивно і проявляла видиму байдужість до того, що повинно мене інтересувати (і справді воно мене інтересує), я була тоді в стані хворобливої апатії, фізичної і моральної перевтоми. Ся зима була для мене дуже тяжка, я була півроку в моральному пеклі, а два місяці були такі, що справді не знаю, як я їх витримала, стільки се мені коштувало і нервів, і взагалі здоров'я, потрачених безнадійно... Описувати не буду, що се було, — нехай колись

при нагоді розкажу,— але вірте на слово, що се була страшна трагедія, не кождий може таке витримати. Я витримала, тільки все ж не зовсім без наслідків: маю загострення істерії та анемії, а до того ще й якийсь катар в грудях (новий дарунок щедрої природи!) Їхала я сюди просто рятуватись, мені треба було змінити обставини, враження, спосіб життя. Нерви я справді значно поправила (хоч певності нема, що найменша причина знов не поверне *status quo*¹), але ж анемія й катар застаються в силі. Оце хутко їду куди-небудь високо в гори втікати від лиха, куди, власне, ще не знаю напевне. Напишу, як знатиму, куди їду. Дуже прошу, не кажіть там у Львові нікому (якби ненароком прийшлося де згадати про мене), що я хвора і що я перебувала якісь трагедії,— у Львові, я се мала нагоду завважати, люблять займатись чужими приватними справами, але я до своїх справ тільки приятелів допускаю. Все, що пишу, то тільки до Вашої відомості, щоб Ви розуміли те, чого, може, інші не розумітимуть в моєму поведінні, а власне сих ненормальних змін активності і апатії, експансивності і замкненості *etc.* Се не *captatio benevolentiae*² (можете мені все-таки найщиріше виявляти, що тільки матимете прикрого проти мене,— мої нерви се видержать), а тільки «об'єктивне подання фактів».

Про громадські справи, порушені у Вашім листі, напишу Вам з гір, а тепер се б далеко завело, а я вже втомлена.

Пишіть мені ще сюди. Стискаю Вашу руку, шановний друже.

Л. Косач

145. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

14 липня 1901 р. Вижниця

Вижниця, 14.VII 1901

Хтось не написав вчора, бо дуже був утомлений (а до того розкис) і не мав одваги взяти перо в руки. За пересилку листа дякує і просить пробачення за клопіт з грошима.

Тут все йде дощ, але з павзами, то все-таки хтось з п. Кв[іткою] ходить до Черемошу і над Виженку, а се

¹ Стан, який був і раніше (лат.).— *Ред.*

² Запобігання прихильності (лат.).— *Ред.*

зараз вибирається їхати фіакром трохи за місто. Отже, не нудиться, але на дощ все такий лихий, бо невідомо, як то їхати дощем до Буркута. Як не дуже хляпатиме, то в середу їдем, а як дуже, то ще не знаю. П[ан] Квітка посилає комусь сердечний уклін.

Хтось добре зробив, що не всім кланявся від мене, бо то не завжди варт. Нехай хтось без когось не журиться, нехай купить трембіту. Нехай пише,— хтось любить, як хтось пише. Паси, поза коней і [...]

Поклін родичам і братам.

Па!

Хтось

146. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

14 липня 1901 р. Вишніця

14—1.VII 1901. Вишніця
над Черемошем, в домі п. Москви

Лілея моя! Дякую за готовність приїхати до мене, але помагати мені властиве нема в чому, почуваюся я настільки здоровою, що скрізь у всьому даю собі раду сама. Товариство твоє мені, звісно, завжди миле, але ради самої приємності не варт зриватися і їхати такий світ. Це все я кажу зовсім обдумано і щиро. Я це тут на перепутті (пиши мені сюди, то перешлють, а дальшу адресу подам, доїхавши), їду-таки в гори, бо коли їхати, то найкраще тепер, серед літа. Кашляю все ще по-прежньому, але сподіваюсь, що в горах мине. Напишу згодом довше, а сьогодні не маю енергії, бо й так мусила довго писати. Будь здорова і сама й не сама.

Твоя Леся

147. ДО П. А. КОСАЧА

14 липня 1901 р. Вишніця

Буковина Вишніця
над Черемошем у п. Москви,
власителя руського склепу

14—1
VII 1901

Любий папа!

Листа твого отримала я вже тут, переслала мені його Ольга, а я ждати його в Чернівцях не хотіла, бо зважила, що краще їхати помалу в гори, спивняючись то тут, то там,

щоб потроху звикати до більших високостей *. Тепер я у Вижниці над Черемошем (єсть ще якась друга Вижниця над якоюсь іншою річкою, то треба так на адресі писати), се вже в горах, приблизно на такій високості, як Кимполунг, де я жила, звідси днів через два поїду в Буркут, звідти напишу точний адрес **, спиняючись по дорозі в Яворові у Окуневських (у тої п. Ольги Окуневської, піаністки; що колись училась у Лисенка) і в Ольги Федорівни в Ясенові, а потім поїду в Буркут, се єсть колонія для анемічних і пр. високо в горах (1200 метрів), недалеко від Венгрії (там близько Чорна гора), не город і не село, а просто доми серед лісу. Єсть там «заклад купельовий» (ванни), залізні води, під наглядом доктора,— се так щось, як санаторія, тільки без дорогого шику німецьких і швейцарських санаторій. Впрочім, подробице описати можу тільки тоді, як буду там. Іду в гори тепер, не ждучи до осені, як радить мама, через те, що іменно тепер найкращий сезон для життя в горах (восени вже холодно і не для всякого добре, кажуть доктора і самі гірські люди), а також для того, щоб приїхати додому уже зовсім здоровою і впевнити вас всіх, що ніякої причини до тривоги нема.

Даремне ви так нападаєтесь на Квітку, я властиве не знаю, в чім його злочинство. Хіба я одна могла б напасти, що він мене видав перед вами, але й я не нападаюсь, бо сама бачу, що так вийшло краще і що так всякий би зробив на його місці. Може бути, що якби він сього не зробив, то я б і досі мовчала про свій стан здоров'я, боячись кидати зайву тривогу, хоч, певне, се було б гірше, бо по щирості жити легше, ніж скриваючись. Хоч мама сердиться, звідки взяли, що вона злякається «бредней Квітки», однак же вона пише мені, що я заражена, що в мене легке застромлене і т. і., а сього ж їй і Квітка не міг казати,— іменно таких її думок я і боялась. Що в мене показувалась разів 3—4 кров, то ще нічого не значить, у мами вона показувалась далеко частіше і все-таки з того нічого страшного не вийшло. Я зовсім певна, що мій катар тільки катар і більш нічого, але щоб він не обернувся в хронічний і не розвивав далі всяких предрасположень, я хочу йоговилічити тепер же, беручись одразу до більш

* Дуже дякую за гроші, я думаю, що їх буде занадто багато.

** Поки що пиши сюди, в Вижниці, а мені перешлють.

енергічних способів, ніж би варт ради такої все-таки пустої слабості, як катар. Я зовсім і виду не маю дуже слабкої людини, от така я тепер, як була в Києві перед виїздом (тільки випадків і крайньої нервності нема) і кашляю в тій же мірі (тільки що часом ринить у грудях та дуже рідко показується кров), на лице я здаюсь далеко здоровою, енергія як часом то нормальна, а як часом то нема ніякої, але се відноситься більш до «самочувствія», об'єктивно ж беручи, се річ мало помітна. Буваю часто в анемічному стані, надто надвечір,— маленькі одливи від голови і певна безсильність, але не в такій мірі, щоб мені потрібна була стороння поміч. Та от, здається, і все. Зрештою, я вже писала про це все Лілі і ти мав той лист читати.

Мені дуже дивно, що ти пишеш мені «не удерживай Квітку, пусть едет в Швейцарию». Коли се я кого удерживаю? І чого б я мала удерживати в данім разі? Се зовсім залежить від його волі і потреби, куди йому їхати, а куди ні, і я нічого йому радити не буду. Не бачу теж причини, чого б я мала забороняти йому бути там, де я. Коли він був у Чернівцях, він мені нічого не заважав, абсолютно нічим не розстроював, ніяких нервностей не показував, до того ж бігав сам собі з студентами, так що я його остатні дні мало й бачила *. Було б дуже дивно, якби я при таких обставинах ні з того ні з сього сказала б йому: я не хочу, щоб ви були там, де я. Се навіть мало б якийсь чудний смисл. Мені неприємно, що і ти йому про се говорив, так наче він божевільний чи заразний, що вже з ним в одному городі жити не можна. Впрочім, се твоє діло. Тільки ж я нікого не удерживаю, але й не проганяю нікого без причини, кажу се просто і прошу не сердитись за се,— я держусь у цій справі нейтрально, бо інакше не вмію. Не знаю теж, чому вираз симпатії до мене чи дбання про моє здоров'я має називатись «вмешательством в наши семейные дела» — коли так, то й порада твоя «їхати в Швейцарию» теж єсть «вмешательство»? Мені чогось неприємно те, що ти ставиш питання, чи бути Квітці там, де я, чи ні,— се мене ставить в фальшиве положення. Я йому нічого казати не буду, нехай собі як хоче робить, а тобі кажу зовсім щиро, що він мені нічого-сінько не заважає такий, як він тепер. Здається, він має

* Він виїхав за тиждень раніше.

ту саму ідею про мою слабість, що ви (тільки не каже нічого), і через те «щадить» мене до смішного, навіть боїться про всякі київські діла розказувати, щоб я не «з'їри-тувалася». Мені взагалі смішна моя роль,— я себе вважаю сливе здоровою, а мене всі вважають серйозно хворою. Я просила Ольгу і Квітку написати Лілі про мене все по правді, як їм здається мій стан здоров'я, давши їм слово не допитуватись, що вони написали; як напишуть, то, може, тобі Ліля розкаже. Впрочім, можна і мені вірити, бо я, коли не мовчу, то пишу по правді.

Я оце напишу зараз мамі в Гадяч, а Лілі в Колодяжне.

Бувай здоров, міцно цілую тебе. Будь спокійний за мене, я приїду здорова.

Твоя *Леся*

148. ДО І. Я. ФРАНКА

20 липня 1901 р. *Вижниця*

20.VII 1901. *Вижниця*

Високоповажаний добродію!

Не знаю, чи моя карта раніш до Вас доїде, чи я сама. Якщо вибираєтесь, може, куди на рибу сими днями, то будьте ласкаві затриматись, бо між сею неділею а середию я маю бути на недовгий час в Криворівні (по дорозі в Буркут) і жалувала б дуже, якби не застала там Вас. Моє вітання пані Вашій і пп. Гнатюкам.

До побачення.

Л. Косач

149. ДО П. А. КОСАЧА

20 липня 1901 р. *Вижниця*

$\frac{20-7}{VII}$ 1901. *Вижниця*

Любий папа!

Завтра рано їду далі в гори. Раніш не можна було, бо не було звісток, чи є вільна квартира в Буркуті, до того ішли дощі і їхати було б погано, тепер, здається, погода встановилась. Впрочім, я нічого не втратила, що пробула скільки днів тут, околиця гарна (вже в горах), життя врядилось добре, я навіть вже встигла трохи поправитись,— сьогодні значно менше кашляю.

Писатиму з дороги картки, а листа вже тільки осів-
шись на місці напишу. Мені писати прошу так: Л. К. в
Буркуті, остатня пошта, Жаб'с, Österreich Gal-
zien. Будь здоров!

Леся

150. ДО А. МОСКВИ

22 липня 1901 р. Криворівня

22.VII 1901. Криворівня

Шановна добродійко!

Доїхали-сьмо добре і без неприємностей, тільки мусили
трохи доплатити за перестанок в Яворові.

Здоровлю щиро і ще раз дякую за привіт. П[ан] Квітка
кланяється.

З поважанням *Л. Косач*

151. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

23 липня 1901 р. Жаб'с

23.VII 1901. Жаб'с

Хтось писав з Яворова мало, бо не мав енергії і тепер
ще не має багато, але все ж. В Яворові ми дуже добре
провели час, п. Ольга нам досить грала (грає далеко ліп-
ше, ніж було в Києві), і було так привітно та мило, як
хтось любить. Казала п. Ольга, що їде до Відня в серпні
чи в вересні, а зрештою напише комусь про те сама.
В Яворові були ми півдня і один ранок (ну, і ніч між
тим, звичайно), більше не могли через фіакра. В Криво-
рівні були стільки само, а там теж було добре. Франко
казав, що напише передмову до нім[ецького] видання
укр[аїнських] нов[ел], тільки мусите йому спис речей по-
слати.

Хтось напише з Буркута (там буде завтра), а тепер
немає більше місця. Хтось комусь і п. Волод[имирові] і
чорненькому посилає привіт. Паси! Па!

Хтось

25 липня 1901 р. Буркут

 $\frac{25-12}{VII}$. Буркут

Любий папа!

Вчора я доїхала сюди в полудні, але не писала, бо раз, що була втомлена, а друге, що все одно лист не пішов би,— тут пошта йде не щодня, а тричі на тиждень (через се правильності великої в листах від мене не жди і не дивуйся, коли часом лист ітиме довгенько). Сьогодні півдня була я досить втомлена, мені здавалось навіть, що гірше, ніж вчора, але от тепер уже втома пройшла, а вкупі з нею і кашель минув (рано був збільшився), та й одразу втома все-таки була менша, ніж у мене звичайне буває і ніж можна було сподіватись після такої досить довгої дороги кіньми. Правда, що їхала я з великою економією сили, години 3—5 на день, не більше, половина дороги була дуже добра, половина (вище в гори) не так-то, але зовсім поганої було мало. Все-таки добре, що я рушила в дорогу пізніше, бо тепер погода встановилась і нігде дощ не мочив, і холодно не було, та й тут тепер найкраща пора. Не холодно і не гаряче, так, як у нас в початку іюня, навіть те нагадує іюнь, що тут саме почались позюмки¹, цвітуть дзвоники і кашка, ледве почалась косовиця. Вдень дуже тепло, і ми всі вбираємось по-літньому, а ввечері, хто гуляє, то вже надіває осіннє, але гулять можна, бо туману нема і не мокро. Повітря тут помітно інакше, ніж в долині (я таке тільки раз в Криму на Ерікліку почувала), якесь прозоре і легке, але не різке. Я тут чогось краще бачу і далше. Добре тут те, що курави зовсім нема, бо нема вулиці, а стежки тільки і всього одна проїжджа дорога, та й по тій мало хто їздить, бо тут людей мало, тут всього чотири домики в лісі. Один такий завбільшки, як дім в Зеленому Гаю, а три менші. Я живу в меншому, в домі у лісничого, де, крім мене, ще є одна пані приїжджа, а то лісничий з жінкою і дитиною та й більш нікого. Всі чотири домики близько один від одного, так що люди всі в п'ять минут збираються до спільного стола. Їдять тут всі вкупі (*table d'hôte*²), хто

¹ Суниці (*польськ.*).— *Ред.*² Загальний обідній стіл (*франц.*).— *Ред.*

чотири, хто п'ять раз на день, я буду їсти п'ять раз, бо тут се не трудно, коли бути багато надворі. Тут єсть натуральна залізна шипуча вода, досить добра на смак, але я ще не дуже її п'ю, бо не знаю, як і скільки її пити (тим часом сьогодні взяла з неї ванну), а завтра піду до доктора, то буду знати. Доктор тут не «казенний», а незалежний, сам приїжджий, і се краще, бо такому можна більше вірити,— йому нема інтересу в тім, чи хто тут буде жити і пити воду, чи ні. Приїжджі тут все більше русини з Галичини і з Буковини, всі живуть дуже в згоді один з одним і, як видно, не скучають, обстановка привітна і не больнична, та й не курортна в тім смислі, що тут кожний може одягатись, як хоче, і нема де показувати шик, хоч би хто й хотів, бо нема жадної «музики», «курзала» і т. і., хіба що гойдалка та Kegelbahn¹ нагадують якусь дачну культуру, більш нічого. Тепер я пишу в самій «натуральній» обстановці, в лісі (за 50 шагів від моєї хати), під величезною смерекою, і навколо самі тільки дерева та папороть, птиці співають, Черемош шумить, а з ним навперейми шумить отой залізний потік, що то, власне, Буркутом зве́ться. Якби не сей шум, було б зовсім тихо, людей не чуть, вітру нема (він тут рідко буває, гори не пускають). Як я тут не поправляюсь, то вже не знаю, якого мені клімату треба. Той доктор, що тепер сюди з сім'єю приїхав, вибрав се місце, перебувавши перед тим в різних курортах тутешніх і заграничних, і знаходить, що тут клімат рівніше, ніж в більшості швейцарських санаторій, бо високість положення самої колонії така сама (1000 м), але там близькість снігових вершин занадто понижає температуру, а тут снігу нема (хіба трохи на Чорній горі, але то ще досить далеко звідси).

Врешті побачу, як буде мені тут, якби недобре, то втечу, але думаю, що буде добре, на те більше похоже.

Тепер годі писати, бо вже темніє. Напишу другий лист до мами, а тим часом ти сей перешли, бо не знаю, як довго йтиме лист мій до Гадяча, може, з Києва пересланий раніше прийде.

П[ав] Квітка тобі кланяється; ти не бійся, що він тут, він ще мені помагав багато в дорозі, не тільки що не заважав; в Швейцарію не поїхав, бо не стало грошей — просто.

¹ Місце для гри в кеглі (нім.).— *Ред.*

Бувай здоров, цілую тебе міцно. Пиши частіше; страх давно не маю звісток.

Твоя *Леся*

153. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

Між 25 і 30 липня 1901 р. Буркут

Буркут (пошта Жаб'є),
Галичина

Лілея моя, де esi? Хочу тобі написати, та не люблю, як лист довго іде або довго лежить. Маюся тут на здоров'я ліпше, певне, зовсім поправлюсь за місяць. Чи застану тебе ще вдома, як приїду в кінці авгу́ста? Де буде на той час п. Крив[инюк]? Чому не пишете ніхто?

A rivederci ¹.

Леся

154. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

29 липня 1901 р. Буркут

29.VII 1901,
Буркут, пошта Жаб'є

Ой, хтось комусь не всів листа написати, мусить писати картку, і то хутенько, поки пошта не втекла! Хтось і с а м сказав би те, про що його тепер просять, і більше сказав би, хтось знає, що хтось міг би сказати. О, вже ж хтось скаже! Хтось так робить [...] без кінця. Якби тут хтось був, ходив би тут на золоті гори, тут є золоті гори. Комусь тут добре, дуже спокійно, ніхто його не мучить,— йому все було краще по сей бік кордону, ніж по той бік, хоч там і нібито рідніший край... Хтось напише хутко багато. Хтось дуже лінивий, але до когось писати не буде лінуватись. Хтось когось любить [...]. Чорненькому поклін і побратимові. П. Квітка комусь кланяється.

Хтось

Магурі поклін.

¹ До побачення (*ital.*).— *Ред.*

29 липня 1901 р. Буркут

Буркут (пошта Жаб'є), 29.VII 1901

Високоповажаний добродію!

Посилаю оце скілька віршів і прошу не друкувати їх всі на купу, чогось я сього не люблю, а так, щоб «Ритми» йшли окремо, «Хвилини» теж окремо, рівно ж і «Легенди», все в різних числах, аби не обридати занадто людям моїми творами. «Одержиму» все-таки ще притримаю; розправа про драми — *mea culpa* — ще не перекладена, але таки буде перекладена; коли? — *Quand un Breton dit qu'il viendra, il viendra, mais quand — ne demandez pas...*¹

Чи не будете ласкаві розпорядити, аби мені остатнє число «Вісника» прислали в Буркут — я тут, напевне, до кінця серпня пробуду, хотіла б мати «Вісник», поки тут, бо, може, на Україні трудніше буде здобути.

Прощу сказати п. Гнатюкові, що п. Квітка нагадує про брідську адресу, просить не забути і не гаятись. Притім просить поздоровити Вас і п. Гнатюка з родиною. Від мене прошу сказати, що сьогодні ми бачили тут далеко страшнішу гадину, ніж вловлена в Криворівні, — тутешня була *Kreuzotter*². Якби не гадюки, то Буркут був би ідеальним місцем пробування для мене, не скажу раєм, бо в раю теж були гадюки (змій), отже, рай не був би теж ідеальним для мене.

Коли ж Ви сюди на рибу?

Моє щире вітання Вашій дружині і родинам Гнатюків та Волянських.

З глибоким поважанням
Л. Косач

156. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

1 серпня 1901 р. Буркут

Буркут, п[ошта] Жаб'є, 1.VIII 1901

Хтось комусь пише нарешті таки навсправжки, а не тими картками, що все здаються комусь не справжніми листами, а сурогатами листів. Ой, якби-то тут були ми так — «хтось та ще хтось», як у Чернівцях, то б то було славно! Але що вже казати...

¹ Коли бретонець каже, що прийде, то він прийде, але коли — не питаєте (*франц.*). — *Ред.*

² Чорна гадюка (*нім.*). — *Ред.*

Ну, хтось спише свою одісею з Чернівців до Буркута. З Чернівців до Вижниці — нічого особливого, тільки спека і тіснота в вагоні. У Вижниці гарні гори і привітні люди. Мешкала я у п. Москви (потім і п. Квітка вибрався до них), робили ми чимало проходів, раз заїхали високо на гору Німчич і бачили звідти при заході сонця щось таке гарне і срібне, як мрія, — кажуть, що зветься Ростоки, але я думаю, що то ніяк не зветься і що його вже тепер там нема, бо щось такого може показатись тільки раз і зникнути, а вже якби хто вдруге хотів би те саме побачити, то не знайшов би. Був хтось у Бобикевичів, пані йому більше сподобалась, як пан, а пайбільше сподобалась мала Дуньця; зрештою когось там дуже гречно приймали, згадували когось і казали комусь кланятись. Було комусь у Вижниці не зле, але все ж хтось під кінець став іритуватись, бо дощі трохи обридали і листа з Буркута жадного не було, а їхати без звістки було страшно, бо люди казали, що всі помешкання в Б[уркуті] зайняті і прийдеться «під смереков почувати» (з огляду на дощ воно не завжди вигідно, хоча й досить поетично). В тому чеканні (і в дощах) минув тиждень, аж, нарешті, прийшла картка з Б[уркута], що помешкання нема до 1 серпня, однак хтось і пан Квітка зважили таки їхати з тим, щоб хоч у Жаб'їм чекати 1 серпня, бо ніяково було сидіти «в гостях» без кінця, але по дорозі, в Кутах, отримали телеграму, що помешкання єсть (правда, одно, для когось, де хтось і тепер мешкає, а п. Квітка все ще міститься «провізорично» то в сій, то в тій хаті), і поїхали далі вже спокійніше; до Яворова їхалося дуже добре. В Косові комусь не дуже сподобалось, а в Яворові дуже, якось там дуже симпатично і мило. Всі Окуневські (дві панни і батько, — братів не було) теж казали когось поздоровити. Ольга О[куневська] стала значно ліпше грати і сама стала куди цікавіша, ніж була в Києві. Хотіли ми було за годину-дві їхати далі, бо фіакр не хотів чекати, але О[куневські] не хотіли того слухати, отже, ми приплатили фіякрові лишнє та й zostались через ніч і не жалували, бо дуже приємно перейшов нам той час. Другого дня стали ми в Ясеневі Горішньому, Маркес показав нам дорогу до Криворівні (з буслят бачили тільки одно, Вільгельма, він щось хорує, а Рейпгольд цілий день в лісі, і його ніхто не бачить), там пас прийняли Волянські теж дуже добре та ще й потім дали нам до Буркута цілу пачку

книжок, переважно етнографічних (п. Квітка, зобачивши у них велику масу укр[аїнських] книжок, розпалився великою жадністю і все просив, що бачив, а я певна, що він з того і сотої частки не перечитає). Натурально, бачили ми там Франків і Гнатюків. Згадували теж і про когось, Франко дуже хвалив чиесь «Під голим небом», тільки казав, що там «тих ідіотів забагато», взагалі хвалив чиесь писання. Франко досить охоче згодився написати передмову до нім[ецької] збірки (чи хтось послав йому спис новел?), — нехай «ведмідь» заспокоїться! Гнатюк щось закидав, нащо то комусь потрібні гонорари, коли «має багатого батька», але йому хтось сказав, що гонорари не мають нічого до того, який в кого батько, і що всяка праця варта плати і то, властиво, не такої жебрацької... далі п. Гнатюк сеї розмови не підтримував. Фр[анко] на когось справив на сей раз якесь дивне враження; з тим чоловіком щось робиться, якийсь він наче приголомшений, мало говорить, почне якусь розмову, неначе й зацікавиться нею, а потім раптом знеохотиться, урве, замовкне або сяк-так докінчить почату фразу. Щось не чула я від нього сей раз тих цікавих літературно-філософських розмов, що давніше, — від політики відтягався старанно, хоч п. Квітка дуже намагався звернути розмову на політичні теми, раз тільки Франко оживився, як почав гавити львівських соц[іал]-демократів за робітницькі розрухи... Хтось не дуже любить бачити людей, що вже «перешуміли», надто коли бачив їх в найбільше голосний, шумливий час... Візита в Криворівню вийшла менше цікава, ніж хтось сподівався. В Криворівні пробули ми теж через ніч, відпустили фіакра і поїхали вже «фіров» (се було не дуже-то приємно, але інакше не можна було, бо прийшлося би переплатити надміру). В Жаб'їм стояли 4—5 год[ин], поки знайшли іншу фіру до дальшої подорожі. Там, в Ж[аб'їм], у Коржинських, бачили ми людей такого розбору, яких хтось ще зроду не бачив: галичан-емігрантів до Росії (польку і русина), що не хочуть говорити ні по-польськи, ні по-українськи, «аби не зопсувати акценту (російського)», і для того говорять увесь час по-російськи, але з таким «акцентом», що навіть немоскалям «вуха в'януть». Що вони хтять тим доказати? Ні, я таких людей, як сі «слов'янофіли» галицької формації, ще досі не бачила і дуже рада, що нарешті побачила. Але за що вони так мучать себе тою російщиною? Дали б уже собі хоч

у Жаб'їм спокій, адже звідти до Москви їх все одно ніхто не почує! З Жаб'їного зачалась властива *pielgrzymka*¹, бо трясло, трясло і ще трясло, і якби не прекрасні пейзажі навколо, то хтось «пракав» би, а так сидів тихо і навіть був досить успособлений; де вже ставало надміру тряско, там хтось уставав і йшов пішки, аж нарешті подер черевики в шмаття і кинув їх до направи в тій коршмі, де прийшлося почувати (почувати було не так зле, як хтось сподівався), далі їхалося все так само над Черемошем, і гарно було, і тряско було, нарешті трошки прикропив дощ, але мало, так собі, трошки, на пам'ятку. Приїхали ми в Буркут саме на обід, як усі при столі сиділи, там якось одразу познайомились з усіма, пристали до гурту і відразу перестали себе чужими почувати. «Душею товариства» був на той час доктор Кобринський (тепер від'їхав, а з неділі знов приїде), справді дуже товариський і досить приємний чоловік. Дав він мені деякі поради, між іншим, заборонив купатися сей перший тиждень, а по приїзді своєму обіцяв оглянути уважно і дати докладний розпорядок, що і як робити. Тим часом я без розпорядку їм 5 раз на день (їсти тут єсть досить, зовсім не мало і не погано, як мене лякали, навпаки, при столі за обідом кождий бере собі, скільки хоче, без порції, дають завжди три порції і якусь ярину, все старанно приладжене) і не тільки не примушую себе, щоб їсти, а навіть буваю щиро голодна, і то не раз,— се тут уже таке повітря й вода, що викликає голод (навіть п. Квітка став їсти не мало, теж 5 раз на день, і, певне, вже відступить п. Володимиру право на президію «в товаристві добровільно голодаючих»). Всі кажуть, що хтось навіть сам се відчуває,— став сильніший, червоніший (ще!!) і кашляє менше, але ще таки не зовсім кашель минув і напади раптового безсилля ще бувають, і в руки часом пече, але все то в меншій мірі. Хтось знає, що поправиться тут дуже за сей місяць, коли б тільки йому чого нового не притрапилось, коли тільки хто-небудь чим не затроїть. Він такий чудний, отой хтось: як йому спокійно який час, то все йому здається, що от-от хтось розіб'є той спокій. Він сам не знає, на що себе тим мучить; чи то він так уже не звик жити в спокої?

¹ Паломництво (польськ.).— Ред.

Комусь перебили листа вечерею, а потім хтось уже йшов до своєї хати, аби дописати комусь листа, коли се здибає на дорозі Франка, д-ра Кульчицького і Міхновського! Всі три наче з неба впали на Буркут. Отже, прийшлося вистарати їм вечерю і взагалі за гостей прийняти, бо якось так виходило, що Франко головню до когось приїхав. Ф[ранко] був сьогодні в ліпшій гуморі і вже не здався комусь приголомшеним таким; Кульч[ицький] робить досить симпатичне враження і нагадує більш українця, ніж галичанина, Міхн[овського] хтось мало бачив, бо той пан десь захопив пропасницю в дорозі, скупавшись десь у горах, приїхав розламаний і, ледве випив чаю, вклався спати в хаті п. Квітки.

Я, здається, пишу все таке щось малоцікаве, може, хтось того і читати нецікавий? Але як хтось когось любить, то, може, йому від когось і нецікаве цікавим здається, а хтось любить балакати з кимсь довго, хтось знає. Тут мало цікавого, бо хтось живе, як рослина, живиться та спить переважно, читає мало, пише ще менше, до жадної серйозної праці ще не брався, тільки вчора вірші до «Вісника» вислав, а «Міріам» ще не зачіпав, хай полежить. Драми скульптурної теж не зачіпав. Зрештою перших три дні утомлений, а остатніх три дні дещо шив, а то так собі «природою жив».

Хтось хотів би зробити комусь тепер найніжніші паси, бо хтось дуже розуміє когось і через те і капає когось дуже і зовсім не жалує, бо знає, що хто має силу ходити по гострім камінні, то завжди перейде по ньому до чогось високого, до вищого, ніж звичайно можна дійти рівними та гладкими стежками. А хтось має силу, хтось може. О, я ніколи не забуду, як хтось писав новелу в сі остатні дні перед виїздом когось з Чернівець,— коли хтось так робить, то хтось багато може і буде могти, і не загине, а зірве собі золоту зірку і цвіт папороті з землі і буде знати те, чого багато-багато інших людей не знають.

Хтось хотів би бачити «ведмедя» і з ним поговорити,— нехай там він вилізе з лісу!

Комусь уже пізно і лист задовгий. Хтось когось дуже любить. Нехай хтось пише. Сюди листи довго йдуть, цілий тиждень.

Па!

Хтось

Пан Квітка просить когось гречно привітати.

2 серпня 1901 р. Буркут

Буркут, п[ошта] Жаб'є, Галичина,
2.VIII 1901

Любий папа!

Чом ні ти, ні інші не пишете? Я ще в Буркуті ні одного листа від вас не отримала,— невже листи пропали? Се мені сумно.

Я маюся досить добре. Кашель ще не перестав, але вже не сильний. Ще не купаюся, але, може, з неділі доктор дозволить. На вид значно поправилась. Енергія більша ніж раніш, але ще не зовсім така як слід. Лихорадки нема, кров не показується.

Цілую тебе і прошу писати.

Твоя *Леся*

158. ДО І. Я. ФРАНКА

Між 4 і 14 серпня 1901 р. Буркут

Буркут

Вибачте, cher Maître, що приписую на сьому клапті,— на лист не можу здобутися, бо поштар наганяє, а до того ж лежу сьогодні в ліжку, бо розтягла собі трохи якийсь мускул в нозі, впавши порядно (таки все коло того фатального місця, де й при Вас падала), біль пустий і вже минає, та, як то кажуть: хто опікся на молоці, то й на воду дмуха,— так і я звикла звертати надмірну увагу на свою оперовану ногу і через те лежу для профілактики, хоч се і нудно.

Пересилаю Вам спис новел, до яких Ви були ласкаві обіцяти передмову,— тільки що сама отримала його. Кобиланська просить при сьому передати Вам її щирий привіт. Про те саме просить і п. Квітка; він часто згадує про Вас, між іншим і про те, що Ви один з трьох знаменитих туристів зволили попрощатись з ним при від'їзді. Нам тут дуже бракує Вас, cher Maître (без компліментів!), і Вас (се найбільше), і Ваших пісень, і — Ваших пстругів! Іли ми, правда, пструги від п. Пігуляка, але ті чомусь не були такі добрі.

Нас тепер мало: Кобринські і Рибаки виїхали. Чи довго ще Ви в горах пробудете?

Щиро вітаю Вас і тих, хто коло Вас.

З поважанням *Л. Косач*

15 серпня 1901 р. Буркут

Буркут, 15.VIII 1901

До когось любого, і дорогого, і славного!

Комусь така досада, що страх, бо він бачить, що його довгий-предовгий лист до когось пропав. І жаль, що той лист (стільки писанини!) пропав, а ще більше жаль, що хтось, певне, сердиться і думає: «От подлий той білий хтось — не міг досі ні на один лист зібратись!» Тільки ж хтось не подлий, бо він писав, а подла тутешня пошта, що лазить, як гусениця, помалу та ще й губить листи по дорозі. Коли б ще в який інший час лист пропав, то б нічого, а то якраз тепер, коли мені хтось і так зажурений, коли треба до когось бути дуже уважним і нічого «подлого» йому не робити. Хтось так не хоче, щоб той лист пропав, хтось дуже не хоче!!

Сей лист піде до Чернівець, може, туди скоріш дістанеться. Ой пошта, пошта!! Якби можна було сказати комусь, аби він щасливий був, та й він був би, то хтось зараз би те сказав з цілої сили своєї душі, але що ж, коли для того слів мало... Тільки все-таки хтось каже, аби хтось себе «подлим» не називав, бо хтось так не любить, і то неправда, зовсім неправда, то хтось тільки з жалю так на себе каже. Не було там жадної «підлоти» чи «немочі», і нема за що комусь карати і катувати себе, а коли «ведмідь» справді хоче когось за який лист (все одно, за котрий, бо з них жадний не заслуговує кари) карати, він не карає, а йому сором озиватись, то він, значить, справдешній «ведмідь» в цілому значенні того слова. Ні, я навіть по «ведмедеві» того не надіялась би, я не думаю, щоб він міг, «аби когось вбити», женитися, — се вже було б занадто немудро такий французький «шлюб з досади», та ні, навіть не французький, бо французи беруть такий шлюб з досади на чийсь зраду, але щоб хто женився з досади на чийсь любов і щирість, на чийсь надмірну тонкість, ніжність і сумлінність, то се ще в світі нечувано. Се або просто бляга «ведмедяча» (справді, недобра і немудра бляга), або — сплата якогось давнього довгу якійсь «міщаночці», що не має таких ніжних ручок, як хтось, а просто «ловить і міцно тримає», коли «люди трапляються». Боюсь я, що комусь грубим і прикрим здається все отут написане, але тут винно schwarz auf weiss. Головне нещастя в тім, що квітка з папороті занад-

то надзвичайна ростина для всіх взагалі, а «ведмедам» вже надто тяжко розуміти такі з'явища. Хтось не карати мусить себе, а рятувати: нехай їде до Відня не для того, аби тужити на чужині, а для того, щоб дати собі нові враження, нові інтереси. Хтось не з подлої маси скований, а з благородної, і через те мусить від огню гартуватись, а не ломитись. Тяжке то слово: «Я можу все витримати», але нехай хтось скаже його собі так, як і ще хтось казав у подібних обставинах, а потім хай розмахне крилами і злетить угору, куди не тільки ведмеді не заходять, а навіть орли не залітають, може, там трошки холодно і самотно буде спочатку, але, може, там стрінуться й інші гірські подорожні і розпалять всі вкупі ватру велику і будуть з неї іскри на всю Україну. Нехай хтось не катує себе і не вважає пониженим. Чим понижився він? Що поспів виступити з етикету? Що сказав одважне, щире слово? Що вийшов з пасивної ролі і схотів рішити свою долю сам з ризиком зламати її? Що тут низького? Чи він чий вік занастав? Чи він кого одурив? Чи він кого «каптував»? Чи він собі «партію» вишукував? Не має чого соромитись, але якщо в ньому збудилася гордість, то се натурально, і так повинно бути, бо хтось має право на гордість. Коли хто нещасний, то мусить бути гордим, інакше не витримає з честю. Не всякому можна так просто казати, що він нещасний, але комусь можна, бо він не боїться слова, коли не злякався самої речі. Нехай хтось не говорить таких слів, що він «хтів би не дожити» і т. і., бо хтось біленький буде плакати. Хтось мусить мати одвагу до життя, ту найвищу людську одвагу. Все-таки хтось знає, що він нікого не втратив навіки, то ще, значить, найгіршого не було. Все минеться, одна правда зостанеться, і як хтось стане високо-високо на горі, то звідти йому всі «ведмеді» здаються малими. Не всі мають те, що хтось має, хтось має іскру в серці, огонь в душі, се, може, не дає щастя, але дає щось більше і вище від щастя, щось таке, чому назви нема в людській мові. Правда ж? правда?

Ох, яке воно холодне, сее schwarz auf weiss! нема тону, нема жесту, нема мовчання. А якби тепер тут був хтось та й ще хтось, вони пішли б разом над Черемош, от таки зараз, у сю темну-темну ніч, і слухали б, як вода шумить, і дивились би, як зорі пробиваються крізь темні хмари, і згадали б мовчки, не говорячи слова, все найгірше

і все найкраще з свого життя, погляди й руки стрівались би в темряві, і було б так тихо-тихо, дарма що річка шуміла б... а потім хтось вернув би до хати вже менше смутний. А тепер? Чи хтось менше смутний? Чи хтось чує, як його хтось любить? Хтось його так високо ставить в думці своїй і так заздро боронить від всього, що може вразити чи образити. Нехай хтось не зневажає себе, нехай хтось плаче, коли йому тяжко, але нехай не катує себе, бо комусь іншому болить від того, дуже болить... Ні, ні, хтось тільки зробить паси дуже-дуже ніжно і не буде вже нічого казати, а хтось і так буде знати чийсь думки.

Хтось

Р. С. П[ан] Квітка вітає когось. Про деталі тутешнього життя в іншому листі — тепер пізно, треба спати, а пошта завтра раненько відходить.

Хтось здоровий досить, і добре йому. Св[ятій] Анні, побратимові, і всій родині, і чорній донечці моє щире вітання. Приїду у вересні.

Хтось

160. ДО А. МОСКВИ

21 серпня 1901 р. Буркут

1901, 21.VIII, Буркут

Високоповажана пані!

На превеликий жаль, я трохи запізно отримала листа, отже, при найкращому бажанні тяжко було б мені дістатись до Вижниці на 23. Звідси так не можна, що «сів та й поїхав», а треба ще розпитатись за фіру, замовити її, та щоб вчасно приїхала і т. і. До того ж переїзд сей зробити за один день було б мені до небезпечності трудно, і не знаю, в якому стані з'явилась би я з дороги на концерт. Я сюди їхала три дні, з довгими відпочинками, а й то була змучена до краю. Шкода, що не знала я сього раніше, була б інакше врядилася з виїздом, а так я собі заміряла виїхати 30-го с[ього] м[ісяця] і десь так за 3—4 дні дістатись до Вижниці, та, певне, прийдеться-таки так і зробити, бо лікар мені не радив занадто спішитися з гір. Може, шановні краяни будуть ласкаві відсунути концерт на той час, а як се неможливо, то прошу вже Вас, шановна добродійко, передати їм мою велику подяку за ту надзвичайну і нічим від мене не заслужену честь, яку вони

мені складають. Народна справа запевне лежить мені на серці, і коли вже не суджено мені прислужитись їй своєю особою, то постараюсь якось надолужити роботою, а привітним буковинцям я завжди готова служити словом і ділом, оскільки се в моїй силі. Прошу не брати за зле, що висилаю листа, а не ставлюся сама на 25,— далєбі, на се нема ф і з и ч н о ї можливості при тутешніх обставинах і при моєму здоров'ї, приїхати ж так, щоб все одно спізнитись (могло б статись, що я тільки на 26 поспіла б до Вижниці при буркутському стані речей), то не варто, тоді вже все одно і в вересні прибути.

Так чи інакше, душею я завжди з тими, що так щиро виявляють свою прихильність до моєї певидної та незначної праці.

Щиро здоровлю Вас і шановних краян, що підписані на листі.

З найглибшим поважанням
Леся Українка

161. ДО В. М. ГНАТЮКА

27 серпня 1901 р. Буркут

27.VIII 1901. Буркут

Високоповажаний добродію!

Дякую за картки і обзиваюся: листа від п. Питляра з Бродів я отримала, тільки він не дає точної адреси (вулиці і числа дому), тож невідомо, де його в Бродах шукати; чи не будете ласкаві написати мені се. Також прошу подати Вашу приватну адресу у Львові, бо я хотіла б телеграфувати до Вас просьбу вислати книжки до Бродів, до п. Питляра, як тільки отримаю звістку, що там вже є кому ті книжки забрати. Тепер в сьому листі подаю список книжок: відзначені хрестиком попрошу вислати зараз же, якнайскоріше, по отриманні телеграми, а решту меншими пачками при нагоді, про котру сповіщу Вас в свій час пізніше. Прошу написати мені, чи згоджуєтесь зайнятись сею посилкою, а як згода, то куди Вам телеграфувати; писати прошу в Довгополе до о. Попеля, бо від сеї п'ятниці буду вже там і сподіваюсь, що Ваш лист мене там застане; а якби й ні, то мені його перешлють до Вижниці. Вибачте, коли роблю Вам клопіт, але то вже «на алтарь вітчизни»...

Моє щире вітання Вам і Вашій дружині з дітками.
П[ан] Квітка вітає Вас.

З поважанням

Леся Українка

Р. С. Я не отримала тут «Вісника», отже, коли мені його не вислали, то прошу розпорядити, аби вислали на адресу п. Москви до Вижниці.

Дуже прошу відписати мені до Довгополя скоріше, аби не вийшло якої проволочки в справі.

Л. У.

Р. Р. С. Посилаю тепер 4 зр., а що бракуватиме, напишіть, то вирівняю.

162. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

27 серпня 1901 р. Буркут

27.VIII 1901. Буркут

Хтось комусь подає до відомості, що 30 в п'ятницю виїздить звідси, пробуде кілька день в Довгополі, а кілька день у Вижниці (прошу мені писати у Вижницю до п. Москви), от аби не їхати раптом у долину, та й люди в гості просять; деє дорогою сподіваюсь бачити Стефаника, бо писав, що хотів виїхати кудись напротив мене, аби побачитись. Якби п. Квітці було де приміститись в Черн[івцях] не в готелі, то приїхали би ми обоє разом, а так він чекатиме у Вижниці, поки я набудуся в Чернівцях, аби потім разом на Україну їхати, бо в Черн[івцях] в готелі мешкати не має коштів, хіба на день-два; трошки мені його шкода, але що зробити, приїду сама до когось, а його лишу.

До побачення. Ще писатиму з дороги.

Всім Вашим привіт, а комусь паси.

П[ан] Квітка кланяється.

Хтось

163. ДО В. С. СТЕФАНИКА

27 серпня 1901 р. Буркут

27.VIII 1901

Високоповажаний пане товаришу!

Не відписала я Вам одразу, бо все не могла зважити, коли, куди і як їду. Тепер зважила, що виїду в п'ятницю (30) на Довгополе, а звідти, пару днів пробавив-

ши, до Вижниці, деś так межі 7 і 10 буду там. Була б дуже рада бачити Вас чи то в Довгополі, чи в Вижниці, напишіть, коли й куди приїдете до Довгополя, де Вам догідніше, бо в Коломиї вже не буду, не лежить туди шлях, вертаю на Україну знов через Буковину. Отже, в Довгополі буду у о. Попеля, у Вижниці — у п. Москви, а в Черн[івцях] — у п. Кобил[янської]. У всякім разі, до побачення — так? Стискаю Вашу руку.

Леся Українка

164. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

6 вересня 1901 р. Довгопілля

6.IX 1901 п. с. Довгополе

Хтось перед кимсь дуже винен, що не відписав зараз на листа, як хотів, але правда, що то було таки перед самим від'їздом з Буркута, коли я пакувалась, та ще й голова мені тоді сильно боліла. Потім почав хтось їхати дуже крутими горами, через Ватинарку; спинився на день в Гриняві, а там приїхав о. Попель своїми кіньми і забрав когось і п. Квітку до себе, і тепер вони тут сидять, у книжках риються, всю велику а крайно неупорядковану бібліотеку о. Попеля до коріння перевертають та шукають, що кому потрібно, п. Квітка публіцистики, а хтось белетристики. Надворі йде дощ, в інтервалах межі дощем ми ходимо на прохід (перші дні були дуже погідні і тоді ходилося з охоти, а тепер лише з обов'язку) і, певне, немало дивуємо гуцулів, що ніким не примушені болото місимо! Господар наш поїхав на вибори (кандидує в Косові), має вернути сьогодні або тріумфатором, або з «моральною перемогою». Обіцяв повезти нас в різні місця, показати околицю (се, звісно, як не буде дощу); через се, думаю, раніш 10-го навряд чи виїдемо звідси. В Кутах я мушу зложити візиту п. Стефановичевій, — ми з нею пізнались в Буркуті, і мені та симпатична жінка дуже сподобалась, так що я запросила її прийняла не формально, яко форму грізності, а так щиро, як щиро вони були вимовлені. В Вижниці теж належить мені зложити дві-три візити, бо інакше вижничани будуть зовсім ображені на мене: вони вважали «в честь» когось вечерок («під протекторатом ц[ісарсько]-к[оролівського] старости») і запрошували когось на той вечір «конечно» високим дуже стилем, в тому роді, що коли комусь лежить на серці доля рідного краю, то хтось мусить

приїхати, а хтось таки не приїхав, тільки відписав греченького листочка,— їхати справді було б і трудно, бо поки б хтось дістав у Буркуті фіру та поки б доїхав у Вижницю, от все одно міг би на вечір спізнитись або приїхати втомленим і розкислим до краю. А крім того, ganz aufrichtig gesagt¹, хтось дуже радий, що не міг бути на тому вечорі, бо і вечір, розказували люди, випав дуже невдало, і хтось себе дуже прикро і засоромлено почуває, коли про нього «вступні слова» говорять, а публіка йому в лице заглядає: ану, який він той «хтось», чи то він справді подібний до «такого», як про нього кажуть. Минула мене чаша сія і слава богу за його милосердя на сей раз.

Але хтось все-таки пише, що комусь, може, і читати не хочеться. Хтось хотів би вже, певне, знати, коли хтось білий долізе до Чернівець. Хтось думає, що раніш 13—14 навряд чи долізе, хоч і дуже хотів би раніше, але як він тут не самостійно живе, а в гостях, і виїзд його залежить, між іншим, і від чужих коней, то він так, напевне, не може рішати по своїй тільки волі. А скаже він комусь, що хоч його тут і дуже добре приймають і дуже гречно вітають (він собі ні від кого найменшої прикrostі не бачить), а все-таки йому з кимсь і в когось найліпше, бо тож не дарма люди кажуть, що в гостях добре, а дома найліпше. То й хочеться комусь із кимсь про дещо по щирості поговорити, бо хоч хтось з п. Квіткою тепер великий приятель і відноситься до нього по-братерськи, а таки не на всі теми може з ним говорити, бо декотрі теми п. Квітку, як чоловіка нервового, могли б занадто з'їритувати, а декотрі може зрозуміти тільки жінка, і то такого віку, як хтось, та й ще хтось, бо дуже молоденькі ще (на своє щастя) не все розуміють. А ще більше, і навіть найбільше хтось хоче не про себе говорити, а про когось чорненького, і хотів би поспробувати так зробити, аби хтось не плакав, аби хтось розважився трошки; хтось ще сам не знає, як і чим він міг би те зробити, чи словами, чи очима, чи па-сами, але він таки спробує. От якби хтось їхав не до Відня, а до когось у Київ, то було б дуже добре,— хтось би його зараз з собою повіз; але як то вже ніяк не може бути, то нехай хтось хоч до Відня їде, а в Чернівцях тепер нехай не сидить, бо то йому недобре.

¹ Щиро кажучи (нім.).— *Ред.*

Нехай хтось не думає, що чийсь лист пропав, і нехай не жалує. Хтось тільки два листи комусь написав з Буркута, а решта були картки, бо хтось в Буркуті був подлий і лінивий і не хотів листів нікому писати, хоч дуже часто про когось думав і хотів з кимсь говорити, найбільше так, щоб сісти напіврозібраним на чийсь ліжко, як хтось лежить вже в хусточці під ковдрою і трошки хоче спати, а трошки не хоче і має чорні очі з золотими іскорками. Аби хтось знав, що і комусь (білому) треба, щоб хтось його душу підтримав, бо чиясь душа часто буває дуже прибита, хоч і не тим, чим була раніше, а чимсь ширшим, та зате й важчим; що і хтось тепер не раз плаче, хоч він і не має звичаю абичого плакати. Тільки хтось не буде тепер писати того всього, бо то було б довго і все-таки, може, не зовсім зрозуміло, а як хтось комусь буде казати в живі очі живим словом, то хтось його зараз порозуміє. Тільки нехай хтось не думає, що комусь щось лихе трапилось чи що хто-небудь когось мучить, ні, чиясь лихо більш абстрактної натури і залежить не від фактів, а від думок, не зв'язане ні з якою людиною, а залежить від розбрату у власній душі.

Нехай хтось не думає й так, що когось тая журба «сушить і в'ялить», ні, вона рідко так гостро до когось береться, і не завжди хтось їй піддається, бо таки звик боротися з нею (вона часто його опановувала й раніше, та потім на який час уступила перед різким жалем по дорогій людині), часом навіть хтось зовсім спокійно розмовляє з душею своєю про те саме, від чого в інший час плаче.

Доказ тому, що хтось не зсох і не зів'яв, се те, що хтось поважчав за сей місяць на 2 кіло,— гладкий став і на лиці черствий, не кашляє і не труситься і по-італьянськи не розмовляє з людьми, що сеї мови не вміють. Хтось уже здоровий і як приїде в Київ, то зможе знов узятись до якоїсь роботи і буде гроші на Крим заробляти. А тепер він мало що робить, бо лінується, а крім того, не хоче втомитись, щоб додому не приїхати втомленим і щоб там не подумали, що він все ще слабкий.

Хтось Франкові списка повел послав і чиюсь просьбу передав зараз же, а після того двічі Франка бачив (раз у Буркуті, раз тут, в Довгополі) і нагадував йому, і Ф[ранко] казав, що конечне напише і то невдовзі.

Хтось кінчає листа, бо вже й так задовгий, і комусь руки застигли пишучи. Через сей дощ хтось дуже му-читьсь, бо йому все дуже холодно, а як нагріється, то за-раз кров кидається до голови і голова болить (се йому завжди восени так, і за те він ненавидить дощову осінь).

Ай, коли вже хтось буде з кимсь?!! Ну, таки на тім тижні буде, може й раніше, ніж визначив, а вже не піз-ніше 14-го, напевне.

Хтось просить передати св[ятій] Анні і всій родині його щирий привіт, а когось чорненького і дороженького дуже цілує і пасами злегесенька гладить [...].

П[ан] Квітка комусь кланяється і чийсь браттям теж.

Хтось

165. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

11 вересня 1901 р. Вижниця

11.IX 1901. Вижниця

Хтось отримав чиюсь картку і хтів завтра їхати, але що дуже втомлений і стрясений (їхав вчора цілий день страшно не вигідною дорогою і в дуже не вигідній позі), то не зможе виїхати, аж позавтрьому, отже, буде у ко-гось позавтрьому, 13-го у п'ятницю, певне увечері, бо від-си поїзд відходить у 3 пополудні. В Кутах хтось не буде, тільки буде тут два дні лежати і вже. Але хтось здоровий, тільки втомлений.

Нехай хтось не дуже гризеться, хтось його порятує. Всій родині поклін. До побачення. Па!

П[ан] Квітка кланяється вам всім.

Хтось

166. ДО І. Я. ФРАНКА

14 вересня 1901 р. Чернівці

14.IX.
Чернівці, ул. Новий світ, н. 61

Будьте ласкаві, cher Maître, написати мені сюди, як стоїть та справа з Ганк[евичем],— від сього значно зале-жить, куди маю їхати, чи на Львів, чи на Новосели-цю. Але чи туди, чи туди, а з Чернівець мушу виїхати 19-го IX рано, довше мені тут нема що сидіти, бо 20.IX Коб[илянська] їде до Відня, а без неї я в Черн[івцях] —

чужа. Отже, прошу дуже, не забаріться з відповіддю мені, аби я отримала її до виїзду.

Простіть за клопіт, але як Ви мене в сьому не порятуйте, то ніхто не порятує.

Обіцяні рукописи або привезу, або пришлю.

Мій привіт всім Вашим. Бувайте здорові.

З поважанням Л. У.

167. ДО М. І. ПАВЛИКА

15 вересня 1901 р. Чернівці

15.IX. Чернівці

Шановний друже!

Була я вчора у Стоцького, казав, що переписки пошукає, що, «здається, вона десь є», буду обридати, поки знайде. Казав Ст[оцький], що од Вас жадного листа не отримав...

19—20 їду звідси, а в котрий бік, ще й сама не знаю. Львова я трохи боюсь через те, що томить він мене завжди до млостів, а як приїду додому занадто втомлена, то там знов подумують, що я маю сухоти,— тим часом я тепер зовсім здорова (наскільки вже се можливо для такого славного організму, як у мене) і катар свій покинула в горах.

Казали мені у Вижниці, що «Гром[адський] голос» відновлений,— чи Ви приймаєте участь у новій редакції? і що то за редакція? Я б те хотіла знати не з марної цікавості.

Якщо зважу не їхати на Львів, то напишу Вам ще лист і проситиму писати до мене в Київ просто, я думаю, що можу й через «прірву» листуватися, з ким хочу.

Стискаю Вашу руку.

Л. К.

168. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

15 вересня 1901 р. Чернівці

Чернівці. 15.IX 1901

Лілея моя!

Дуже мені жаль, що не застану вже тебе в Києві, ну, але зате збачиш мене здоровою. Бачиш, я таки справжнє те скрипуче дерево, що два віки живе... Як будеш мати

час, напиши мені вже в Київ, бо через 3 дні я звідси їду. Я напишу більше з Києва, а тут тепер не маю часу — лагоджу новий збірник віршів до друку. Цілую тебе і руку стискаю.

Твоя *Леся*

Ольга тобі кланяється. Вона теж виїжджає звідси через 3 дні, тільки не зо мною, а сама — до Відня. П[ан] Кв[ітка] ще в горах.

Се ті гори, що я через них з Буркута їхала, — сама фєдьковичівщина.

169. ДО І. Я. ФРАНКА

16 вересня 1901 р. Чернівці

16.IX 1901

Cher Maître!

Дякую за листа і прошу вибачити за клопіт. Дуже може бути, що я таки персонально з'явлюся у Львові, аби лаятися, з ким варто, і розмовляти по доброті, з ким можна. Якщо приїду, то буде се 20 с[ього] м[ісяця] увечері, спинюся в «Hôtel Central», а не в якій приватній господі, аби не віддавати случайно переваги комусь з моїх знайомих та й аби мати волю виходити й приходити невчасно à la bohémienne¹. Можу пробути найдовше до 23, сподіваюсь, що Гр[ушевський] вже буде на той час.

Ольга кланяється Вам, дякує за привіт, а приїхати тепер не може, бо вмовилася рушати з Яворова з О. Оку-н[евською], до Львова вступить на поворот.

Якщо я не приїду сама, то пришлю довшу епістолію. Поклін пані Франковій і малим.

З поважанням *Л. У.*

170. ДО М. І. ПАВЛИКА

18 вересня 1901 р. Чернівці

18.IX 1901. Чернівці

Шановний друже!

Посилаю Вам те, що здобула від Буч[инського] і Ст[оцького], і той і другий обіцяють пошукати потім ще, чи не

¹ По-циганському (*франц.*). — *Ред.*

знайдуть більше, але обоє сумніваються, аби знайшли,— я теж сумніваюсь. Ст[оцький] казав, що н а п е в н е знає, що в паперах Купч[анка] жадних таких матеріалів нема; листів Ваших, запевняє, не отримав і про справу з Мал[ицькою] нічого не чув.

З листа Вашого бачу, що ліпше мені до Києва поспішати, а не до Львова. Справою займусь ретельно. Поста-раюсь написати Вам довшого листа ще сьогодні (завтра виїжджаю), а як не встигну (маю ще багато всяких справ), то вже з Києва. Думаю, що нам ніщо не завадить переписуватись і звідти,— я на сі справи маю тепер інакший погляд. Тим часом стискаю міцно Вашу руку.

Л. К.

171. ДО І. Я. ФРАНКА

20 вересня 1901 р. Чернівці

20.IX 1901. Чернівці

Cher Maître!

Таки не їду я у Львів, а се через 3 години рушаю на Україну через Новоселицю. Так обернулись деякі мої справи, що треба вже навпростець до Києва гнатись. Ще якби я п е в н а була, що приїду та й застапу всіх, кого мені треба, то, може б, якось два дні в себе вкрала, а так, без тії певності не одважуюсь тратити час, кошти та й таки здоров'я (воно в мене найгірш не любить втоми). Жаль мені, що більш тепер не побачу Вас і Павлика, та вже нехай до другого разу: я вже назнала шлях сей «за прірву», то, певне, їздитиму частіше.

Отже, щодо справ, які Ви були ласкаві взяти на себе, то я попрошу, чи не можна їх так врядити.

Як приїде Ганкевич, скажіть йому, що я гірко жалую об тій хвилині, коли передала йому ті злополучні рукописи, але вже «сталосся», отже, вимагаю тепер від нього, щоб він зробив відбитку окрему перекладу Дікштейна «Хто з чого живе», надрукованого в «Волі»; нехай скаже, що коштуватиме відбитка, а гроші йому будуть вислані зараз. Я думаю, ім'я його ще так мало відоме російським «власням предержавним», що можпа гроші просто на його адресу слати. Решту перекладів (Лабріола, Енгельс, «Маніфест комуніст[ичний]»), коли він ще не почав друкувати, то нехай і не друкує, а віддасть Вам. Ви ж, будьте

ласкаві, відішліть їх Василеві Сімовичеві (Чернівці, ул. Руска, ч. 12), і більш нічого. Коли ж Ганк[евич] «паче чаянія» почав їх друкувати, то нехай назове «Видання групи укр[аїнських] соц[іал]-демократів» і скаже, скільки коштуватиме видання їх всіх, кожного нарізно, причім, коли писати мені поштою (я вже прошу, cher Maître, напишіть Ви мені се таки самі, а Г[анкевич] нехай тільки Вам на словах скаже, що треба, бо інакше не діждусь), то нехай «Хто з чого живе» зветься відбиткою «Над морем», Лабріола — «Атта Тролем», «Маніфест» — «Раткліфом», Енгельса розправа — «Баладами», — аби здавалось, що я трактую про свою власну справу з редакцією «Вісника». Пишіть просто мені: Київ, Мариинско-Благовещенская, 97. Як вишлете переклад Сімовичеві, то напишіть: «Ваші вірші віддав ред[акції] «Буковини».

Щодо справи каталога українських книжок (що говорив з Вами Квітка), то як він буде у Вас в рукописі готовий, пришліть мені, а я, зробивши додатки, знов пришлю Вам (або все, або самі додатки), видавайте сей каталог, де хочете, під якою хочете фірмою, ми в те не мішаємось, бо на Укр[аїні] і так пустимо якось.

Простіть за хватаний лист, страшно спішуся. П[ан] Квітка щиро вітає Вас, він теж сьогодні їде на Укр[аїну].

Здоровлю Вас, і родину, і знайомих.

Стискаю Вашу руку.

Леся Українка

Р. С. Уваги з пов[оду] Ваших статей у «Віснику» пришлю з України.

172. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

20, 24 вересня 1901 р. Київ

По дорозі від границі до Києва.
7.IX 1901

Лілея моя лілейная!

Ти, певне, зараз скажеш «ет!», отримавши сього листа і побачивши, що се я вже додому вертаю, а досі тобі нічого не написала з поводу твого проекту подорожі до Італії. Але діло в тім, що твого заказного листа я отримала тільки в день виїзду з Чернівців, бо Жаб'є справді «остатня пошта в Європі», як жартує папа, і там з реком[ендо-

ваними] листами велика морока: на них перше «повідстку» приносять, як на посилки! Отже, й мені принесли повістку перед самісіньким виїздом з Буркута, коли вже мені коні готові стояли, я «довірила отримати» одній пані з Жаб'його, а вона отримати забула, я їй нагадала з Черн[івець], а вона отримала і переслала мені аж тоді, коли я вже й речі впакувала, щоб їхати з Чернівцець. Про Італію вже трудно було починать думати, бо поки б та вся переписка та «обсуждения» велись, то мені не було б де за границею той час пересидіти, бо Ольга рівночасно з мною виїхала з Черн[івець], тільки в інший бік — до Відня — на цілий місяць; в горах вже холодно, навіть сніг почав було перепадати на високих полонинах, а хоч, може, тепер і знов потепліло трошки, то все одно вже «сезон» скінчений, кургауз в Буркуті закритий і всі чисто гості роз'їхались (я і п. Квітка були останні, що виїхали); монялась я в дорозі на поворот «елико возможно» в одного попа-радикала в Довгім Полі над Черемошем (ще в горах, але багато нижче від Буркута), сиділа в гостях 10 днів, а далі вже ж ніяково було б сидіти, бо плати він з мене не брав, вважаючи мене за певну форму посереднього патріотичного податку (ти не повіриш, як мене всерйоз брали на Буковині — три вечори в мою честь дали — страх сказати, чистий сміх!). Ще сиділа у Вижниці три дні, розтрясшись трохи через гірську дорогу; та вже довше там сидіти не могла, бо хтіла бачити ще Ольгу до її від'їзду, та й таки час було рушати на Україну. Мало що була не попала до Львова, з заїздами до Станіслава та до Коломиї, але потім роздумала, бо в Станісл[авів] потім вже не треба було (листи мої замінили мене), в Коломиї була б тільки втома (хотіли мене нап'ясти, щоб я тримала відчит, але се для мене, ти знаєш, риск втомитись мало не до млості), та й не хочеться мені ще на естраду, я тепер ще маю *horror publici*¹. У Львові не було виразного інтересу, бо львівські люди ще блукають по горах та долинах і дуже помалу починають злазитись; я ризувала б сидіти в отелі з тиждень, поки б дочекалась тих людей, в яких я маю виразний інтерес (яких, на-пр[иклад], треба інтенсивно виляти, на що я дала повноміччя Фр[анкові]), ну, а сидіти в отелі і дорого, і скучно, і для здоров'я користі жадної; сидіти ж у Львові та спи-

¹ Острах перед публікою (лат.). — Ред.

суватись з тіткою etc. вже зовсім не варт було. Без виразного діла сидіти у Львові, то все одно що в Києві, — тільки нерви томити та розбивати, бо там багато такого, що про нього можна б сказати: *tout comme chez nous!*¹

Нарешті, щодо Італії скажу так: я тепер дуже поправилась, може, навіть радикально (страх перед втомою — се вже педантизм «на всякий случай», щоб не попусувати так ще недавно наладженої справи), катару лікар уже в мене не признав, кашлю, пропасниці та інших симптомів уже місяць як нема, поважчала я на два кіло, поправи-лась так, що й простим оком видно; сі гори, то була геніальна ідея чернівецького лікаря. Чого ж, властиве, їхати до Італії? Якщо се буде справді потрібно для здоров'я, то я, звісно, можу вибратись і з Києва за папині гроші, лишній день їзди не так багато значить, а паспорт все одно ще тільки на місяць годився б, а там мусила б знову платити. Тепер ся подорож, говорячи об'єктивно, непотрібна, ну а для приємності я таки волю за свої власні гроші їздити, хоч ти мене лай, хоч не лай, тільки ж я тепер власних грошей не маю.

11.IX 1901. Київ

От уже четвертий день як приїхала, та все ніяк не можу докінчити тобі листа, — що не сяду, то все щось або хтось мені переб'є. Взагалі настрої якийсь розтріпаний, бо все мушу то розказувати, то показувати всякі речі (часом вже не знаю, в котрий раз). Дещо є й прикрого: от, напр[иклад], те, що не можу нічим матеріально допомогти п. Крив[инюкові], так мене вкупі з «Жизнью» посадили, що аж! А тепер мені гроші аж надто здалися б. Ще треба спробувать поткнутись в «Мир божий» або в «В[естник] Евр[опы]» (більше нема куди, властиво), поки ще за мене не до решти забули в рос[ійській] журналістиці. Маю три українські теми для статей, то дещо можу написати. Тепер я не хочу тебе клопотати, а як скінчиш іспити, то попрошу тебе навести мені деякі справки в Петерб[урзі], чи не знайдеться якось моя послана в лиху путь стаття про нову драму Гауптмана; я ледве відправила її з Кимполунга на адресу редакції «Жизни», а хутко після того отримала звістку, що та редакція вже

¹ Все так, як у нас! (франц.) — Ред.

не існує, а куди і до кого досталась рукопись, невідомо. То я проситиму згодом відшукати когось із співробітників «Жизни» та й допитатись, що сталося з усіма позосталими рукописями. Тільки тепер не прошу, бо тобі зайвий захід.

Ну, п. Крив[инюк] наганяє, щоб дописувала, бо має йти на вокзал відправляти листа. Він все ще не зважив, куди, власне, їде, хоч, у всякім разі, хоче їхати сього тижня на Львів, а там побачить, чи у Львові зостанеться, чи в Прагу поїде. Відповіді з Праги про жінок-студенток ще нема, але, може, не сьогодні-завтра прийде. Се все він просить мене написати, бо тепер сам за клопотом всяким шіак до листа взятись не може.

Прикро, що твої з ним справи так невиразно стоять. Я буду тут агітувати за твоє переселення за кордон, вже, крім всього іншого, через те, що тобі таки вадить петерб[урзький] клімат, як то вже установлено й через лікаря. Щодо коштів, то не думай, аби їх було треба більше за кордоном, ніж в Петерб[урзі]; ну, та се зайво доказувати перед тобою, а треба доказати іншим, про се й постараюсь. Взагалі, «якось-то буде», але в найліпшому значенні сеї премудрої сентенції. Мами й Оксани ще нема тут, сидять в Зел[еному] Гаю, та се, може, й добре для Оксани, бо при такій погоді, як тепер, таки варто на селі сидіти. Тільки якби вони там не шарпали [одна] одну, та се вже...

Я, тим часом ще врівноважена, не розвіялась ще гірська енергія, хоч фізично я було трошечки розкисла, десь в вагоні захопила раптовий і просто несвітський нежить (Труш радив носити простирадло замість хустки!), так що голова і очі боліли і вся була як збита, але сьогодні вже ніщо не болить і нежить очевидячки минає. Та то взагалі пусте! Постараюсь «не виходити з берегів», не збиватися з придбаних за кордоном гігієнічних звичок і «тримати високо знам'я своє», та, може, затримаю якось людську подобу на собі довший час. Я вже трохи навчилась писати вдень, а не ввечері, і сподіваюсь від того багато.

П[ан] Квітка клапаяється тобі і просить сказати, що він тобі на лист і на гроші відповідав (се я напевне знаю), та, певне, його лист пропав, і се йому дуже прикро. Бідний він, мало поправився в горах, але ще якось би було, коли б не втрапив одразу в прикрі обставини; його матері

скасували гімназичну квартиру (спочатку наполовину, а потім і зовсім прийдеться ліквідувати діло), і се дуже відбивається і на матеріальному, і на моральному стані всеї родини. Певне, зле Квітці буде сеї зими, коли б ще й зовсім не розхорувався, а він, бідний, і так надломлений дуже. Я йому дуже вдячна за те, як він помагав мені в горах і ходити і взагалі жити, щира і добра в нього натура, та на лихо така надломлена.

Ну, кінчаю.

Ось тобі едельвейс з Рунгу (з Кимполунзьких гір), причепи на темний оксамит і зроби з того який вжиток естетичний.

Хутко пишу тобі знов, а тепер міцно цілую Лілею свою.

Леся

173. ДО М. І. ПАВЛИКА

28 вересня 1901 р. Київ

15(28).IX 1901.

Київ, Маринско-Благовещенская, 97

Шановний друже!

Сього листа віддасть Вам Михайло Кривинюк, приятель мій і всеї нашої родини; він може розповісти Вам і про дядину з родиною все, що Вас інтересує. Сподіваюсь, що приймете його прихильно.

Не буду тепер нічого писати про себе — дуже зайнята власне сьогодні — розпитайте п. Кривинюка.

Щиро стискаю Вашу руку.

Леся Українка

174. ДО І. Я. ФРАНКА

28 вересня 1901 р. Київ

15(28).IX 1901.

Київ, Маринско-Благовещенская, 97

Cher Maître!

Дозвольте Вам рекомендувати мого приятеля Михайла Кривинюка, слухача львівської або празької (ще невідомо напевне, котрої) політехніки. Коли він лишиться у Львові, то сподіваюсь, що Ви не відмовите допомогти йому своєю порадою при урядженні.

Про моє здоров'я і побут т. Кривинюка може Вам розповісти, тож не пишу тим часом про се нічого.

Щиро вітаю Вас і Вашу родину.

З найглибшою повагою до Вас

Леся Українка

175. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

7 жовтня 1901 р. Київ

24.IX 1901

Лілея моя лілейная!

Пересилаю тобі листа п. Кривинюка, отримала його позавчора, але вчора не могла послати, бо він був мені потрібний для відповіді і для «справоздання». Сама на сей раз пишу мало, бо зайнята: післязавтра вечір в Літ[ературно]-арт[истичному] тов[аристві], то там будуть читати мій реферат, викроєний з моєї статті про драму новітню, а я ще маю до нього доточити новий хвостик (огляд на українську драму) — треба се скінчити сьогодні, бо той, хто читатиме, мусить перше репетицію вдома зробити. Сама я читати не хочу, боюся втоми, та й просто може голосу забракнути і кашель на естраді напасти; і так, може, прийдеться трохи поговорити під час дебатів (що, певне, будуть), то треба зберегти енергію. Ти, певне, розсердишся, прочитавши, що я до вечорів уже берусь, але сей вечір треба було врядити (так уже вийшло), а трудно він мені стоїв самого мінімального, бо робота з рефератом залежала головню в скороченні, та от інше маленький хвостик написати. За співцями і т. і. я не бігала, тільки дві записки написала, а бігали лакеї від общества,— і так я заміряюсь робити завжди.

Ну, однак, я все про вечір, а се, може, й нецікаво.

У нас все гаразд, Оксана з Гадяча приїхала дуже поправлена, я її ще такою й не бачила досі. Дора трохи підтяглася ради гімназії, раніше лягає, раніше встає і трохи більше за порядок дбає, хоча при науді досить лінується. Вчора Оксана, Дора і Рада цілий день видавали публіці виграші на приютській лотереї і самі виграли деякі дурнички, з чого досить були втішені. Микось виріс як дуб, захоплюється гонками велосипедними і бродить взагалі занадто багато. На мене було по приїзді напад нежить, і я від того часу знов кашляю, тільки не дуже. Ну, решту згодом. Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Товаришці твоїй (що казала про неї Щер[бина]) постараюсь допомогти, елико в моїй силі. Слухай, що з твоїми очима? Напиши по правді, бо вже все одно більш ніж тепер не злякаєш, я й так боюся.

176. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

Між 7 і 16 жовтня 1901 р. Київ

Лілея моя!

Не пишу листа, бо зайнята сьогодні. Писатиму хутко. Вечір одложили на 3.X, отже, все ще знаходиться то сей, то той клопіт.

Товаришці твоїй (сибірячці) шукаю роботи, та все не можу знайти, хоч все ще маю надію.

У нас всі здорові. Папа на сей час в Колодяжному, мама в Полтаві на кустарній виставі, читатиме там реферата.

Як ти маєшся? Боюсь за тебе. Як не можеш сама написати через очі, то продиктуй листа. Сумно без звісток.

Цілую тебе дуже міцно.

Твоя Леся

177. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

14 жовтня 1901 р. Київ

1.X 1901

Люба мамочко!

Вибачай, що я так затримала Дорин лист і сама не написала, се так вийшло через клопіт. Слабувала цілий сей тиждень Маруся, не вставала з ліжка, я вже думала, чи не тиф, але се щось гастричне було, тільки досить гостре. Отже, треба було в хаті самій прибирати і порати, до того і Дора в суботу була слаба («щось із'їла»), а Микось у п'ятницю, а вчора я вже сама втомлена була, та ще й справи на місті мала, то отак і довелося з листом аж до сьогодні. Я думаю, що ти вже скоро приїдеш, то нема що й писати, та, може, запізнишся, то все-таки варто ще писати. До того ж Старицькі просили передати, що діло відложено з 6-го десь на 19-те; я не хотіла й писати про се, бо ти ще надумаєшся лишитись і далі буду-

вати та малювати, а я б уже хотіла, щоб ти приїхала. Невже справді над тими малярами кінечне треба самій сидіти? Отже, була ти в Полтаві, а воно ж там все якось робилось без тебе. Тут уже до тебе і з Общества раз у раз допитуються, і повестки присилають «г-же члену правления», а г-жи члена як нема, так нема... Оце в середу (3-го) має читатись в Обществі мій реферат «Общественная драма», викроєний із статті, тобі відомої, буде читати з рукописі Маня Ст[арицька], бо я сама не хочу, боюся втоми,— тут, кажуть, в новій залі ще трудніше читать з таким голосом, як у мене, а мій голос не сильніше, може, ще й слабше став, ніж торік, та й так щось не хочеться вилазити на естраду, хіба, може, опоненти витягнуть, а то й не вийду.

Шкода, що ти не бачила мене одразу, як я з гір приїхала, а то я тепер вже почала «спускати жир» з себе тут у Києві,— поки приїдеш, то, може, й зовсім спущу. Я сама не знаю, чого воно так, бо, здається, їм я так само (мусила встановити постійно звичай снідання і вечері, бо звикла так в горах) і все інше таке саме, і спати лягаю рано (хіба часом на годину пізніше, ніж там), а все-таки вже не такою здоровою почуваюся. Не можу сказати, що роботою томила, оце тільки реферата викроїла, а то навіть листів сливе не писала. От так собі! Правда, що зараз по приїзді захопила було страшенний нежить, а він перейшов в кашель, то нежить давно минув, а кашель і досі триває, хоч і не сильний, а все ж є трохи. Та, може, і він хутко мине, бо вже меншає. Властиве, я здорова, а тільки на вид вже не така, як була зараз по приїзді.

От, мало не забула те, про що хотіла просить тебе. Коли можна, будь ласкава, привези мені три плахти, з них дві подібні між собою малюнком, а одна може бути яка-небудь. Я хотіла б у себе в хаті оббити ними крісло і меншу кушетку, бо вони пообдиралися і вилиняли, можна і кретоном покрити, та він хутко псується, а крім того, краще, аби все було під лад великій кушетці, якось подібніше.

Ну, кінець, а то вже розписалась. Приїзди, то розкажу тобі «про всі дива божі» і шитика покажу буковинського. Цілую тебе дуже міцно.

Твоя *Леся*

28 жовтня 1901 р. Київ

15.X 1901

Лілея моя лілейная!

Оце посилаю тобі через п. Черемисинову сього листа і листа до П. Н. Ге. Я не знаю, де, власне, живе в Петербурзі сей п. Ге, а листа мені конче треба послать, то ти, будь ласкава, запитай про його адресу або в редакції «Вестника всемирной истории» — М и л л и о н н а я ул., № 34, — або просто в адресному столі, і коли не маєш часу або охоти віднести листа сама, то пошли по городській пошті, хоч краще, якби однесла сама: по нонешнім временам воно певніше. Се я, бачиш, довідавшись, що «Жизнь» воскресла в обложці «Вестн[ика] всем[ирной] истории» і що рукописі, позосталі від «Жизни», перейшли до сього журналу, маю надію, чи не знайдеться там моя стаття, послана з Буковини («Михаэль Крамер»), та оце й прошу п. Ге яко співробітника нового журналу відшукати, коли можливо, мою статтю, а крім того, пояснити мені, против чого посилають мені сей «Вестник», — чи то значить, що там бажають мене за співробітницю з запевненим становищем, як було в «Жизни», чи тільки так собі, за передилатницю. (От так фраза! — сливе сторінка без одної точки!). Не звертаюся просто до редакції, бо знаю з досвіду, що практичніше звертатись до одної виразної особи, ніж до зборного аноніма. До того ж я з п. Ге трохи знайома особисто. Можливо, що він полінується відповідати мені власноручним листом, тоді нехай би призначив тобі день, коли прийти за відповіддю. Я йому про сю комбінацію не пишу, бо не знаю, чи се тобі вигідно, а ти вже сама, коли се тобі не дуже невигідно, скажи йому про се. Дуже було б мені приємно дістатись у співробітники до сього журналу, бо мої фінанси = 0, але я не набиваюсь, тільки питаю, «что вы под этим разумеете, джентльмены», посилаючи мені свій журнал. Не люблю я набиватись навіть з роботою, бо вже по праву чи ні, а я більше звикла, щоб мене запрошувано, а не я напрошувалась. Забула написати Ге, що коли стаття моя в новій редакції єсть, але для друку там не підходить, то нехай її віддадуть тобі. Чи не могла б ти сказати йому се на словах? Щодо співробітництва, то я, звісно, могла б без допитувань послати просто яку робо-

ту та й побачити, чи думають мене приймати; але не хочеться мені писати «на авось», шкода праці, вже й так мені дві статті цього року пропало, у мене не стільки часу і сили, щоб писати на пропаше.

Можливо, що Ге нема в Петербурзі, то я вже напишу просто в редакцію «В[естника] всем[ирной] ист[ории]», а ти навідаєшся за відповіддю. Добре? Тільки не відкладай надовго вияснення сеї справи, бо мені хотілось би покінчити з нею скоріш, аби вже знати свої перспективи. Як з цього всього нічого не вийде, то подамся кудись до «Мира божия» абощо, хоч приємніше було б мати діло з людьми, що вже мене знають, ніж шукати дороги під невідомі пороги. В моїх, та й не тільки в моїх, інтересах, щоб я знайшла собі заробіток скоріше. Я вже було звикла мати хоч які-небудь свої власні гроші і не здавати з них справи нікому, отже, тим трудніше вертати тепер до status quo. Я знаю, що ти і всі наші дивуєтесь моїй психології в цьому напрямі, але вже така вона — що робить. Я маю власні довги і власні заміри, отже, мушу мати для них і власні гроші. Скажу тобі, що у мене було невимовно тяжке почуття при виїзді п. Крив[инюка] за кордон: він бігав по Києву за позичкою, я мусила дивитись на се і пальцем не рушити, бо не маю ні шеляга. І се після моїх торішніх обіцянок! Я знаю, що він не винуватить мене, але я почувала себе «лишленною всех прав состоянія» — дуже се важке почуття. Хоч не завжди буває приємне почуття і в «постійного співробітника», коли він мусить писати не тоді і не так, як хочеться, та все ж краще, ніж моє теперішнє, — принаймні тоді хоч матеріально чоловік «сам собі пан».

Не докоряй мені за вечори з рефератами: коли я не можу дати просто гроші на справу мені дорогу, то даватиму хоч свою працю і захід, поки спроможуся. До того ж мені се не коштувало дуже багато: реферата я не писала наново, а тільки викроїла з давньої статті про соці[альну] драму; музикальну частину вечора я на себе не брала і по артистах не ганяла, тільки по просьбі Общества написала дві записки, та й годі. Трохи, правда, іритували всякі проволочки з розрішенням від попечителя та безтолкові відкладання вечора без своєчасних про те оголошень від Общества. Втома ж була тільки при дебатах після реферату, бо почались вони вже після кінця програми вечора і тяглися довгенько, бо опонентів було аж

п'ять, з них толкових два (Стешенко і Водовозов), а решта зовсім безтолкових, таких, що мимоволі все згадувались приказки: «Говори, Грицю, богородицю, а я буду господи помилуй», «Ти йому образи, а він тобі луб'я» і т. і.

Однак розписалась я занадто довго, а часу мало, тепер уже 4 години, в 7 Черем[исинова] їде, а я ще маю скінчити збирати для неї гроші (25 р.). Отже, спішусь.

Я думаю, що п. Кр[ивинюк] вибрав Львів головно через те, що ні з чеською, ні з нім[ецькою] мовою не справився. Крім того, знайшлися деякі інтереси у Львові, що його там затримали,— се, може, й добре, бо він з тих людей, що не можуть жити тільки власними інтересами. Користь з його пробування у Львові вже й тепер є. Згодом, як йому обридне Львів, звісно, можна й далі поїхати. Сподіваюсь, що він нічим там не скомпрометується, бо, крім мене та Ради, ні з ким із киян не переписується, а я, звичайне, не можу його скомпрометувати. Я вмисне просила його тільки до мене звертатись. Агрономії не вибрав він через те, що не сподівається потім заробітку з неї, так принаймі він казав мені.

Запевне, я можу тільки похвалити тебе, що ти вірно тримаєшся своєї медицини. Кому ж би з того була потіха, якби ти зосталась жінкою без професії, потративши 2¹/₂ роки інтенсивної праці надаремне? Розваживши добре, здається мені, що тобі не прийдеться бути сю зиму за кордоном, хіба що в гості на різдво поїдеш. Бо в Австрії без грецької мови ти студенткою бути не можеш, навчитись же її за одну зиму, певне, ніхто не в стані. Без півкурсowego свідоцтва взагалі не варт їхати, бо «надзвичайною» нема користі бути, а замість того, щоб їхати на остатній семестр, то краще вже скінчити його раніш в Петерб[урзі], бути вільною літом, а на осінь уже починати щось певного. Так мені представляється діло, хоч, може, я й помиляюсь. У всякім разі, я суджу об'єктивно, а тут же треба приймати на увагу і суб'єктивний бік справи, коли не хотіти попасти в педанти.

Коли надумаєшся їхати до Львова на різдво, то починай заходи про се заздалегідь, щоб тебе не затримали з паспортом тощо. Мене, правда, не затримували, але я людина без офіційного становища, а ти студентка, то, може, до тебе інакше віднесуться. Куди «на південь» хотіла б ти перетягти п. Крив[инюка]? Коли у Францію,

то як же він врядиться з ф[ранц]узькою мовою, не знаючи з неї нічогосінько? Коли в південну Німеччину або в Тіроль, то вам обом треба щось думать з німецькою мовою. Хоч п. Крив[инюк] відносився так, що се пусте, але я думаю, що се не пусте освоїтись одразу і з новою мовою, і з варіантами в програмі, прилучивши до того і нормальну, вже саму по собі чималу, роботу.

Коли я закидала папі про те, що тобі вадить жити в Пет[ербурзі] і варто їхати за границю, то він сказав: «Она сама этого не хочет, т[ак] к[ак] считает оставление института равносильным оставлению медицины вообще». Чому він се сказав? Чи справді на основі якихсь твоїх слів?.. Ну та вже аби всі інші умови уладнались, а «согласие родителей» завжди якось, чи с[як], чи так, здобудеться. Ти все ж таки Glückskind, la Mascotte¹, недарма і «линовище» знайшла, отже, справи твої можуть тільки якийсь час зле стояти, а взагалі провалитись не можуть.

Про моє здоров'я не турбуйся, я не дам йому розклеїтись серйозно. Але ж їхати в Італію «з бухти баракти» якось чудно. Завтра я йду до Яновського і пораджусь, чи справді ся подорож потрібна, та спитаю, як він знаходить мій стан взагалі, і буду триматись всіх приписів і режиму — далебі! Я часом, правда, трохи кисну, але ж коли було інакше зо мною в той сезон, коли надворі не літо? Побувавши у Ян[овського], напишу тобі. А тепер бувай здорова.

Наші всі здорові, збираються писать тобі. Мама ще нема, буде в Гадячі ще тижнів два.

Цілую тебе міцно, міцно, міцно!!

Твоя Леся

179. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

З листопада 1901 р. Київ

Лілея моя!

Будь ласкава, скоріш наведи ту справку у «Вестн[ике] всемирн[ой] истории», що я тебе просила, хотілось би мені хоч трохи вияснити свої фінансові перспективи. Оце ж

¹ Улюблена дитина (нім.), Маскотта (франц.).— Ред.

я нібито маю в Італію їхать. Кажу «нібито», бо ще ж тільки що початі «обсуждения», а се, ти знаєш, річ довга. Воно правда, що поїхати в С[ан]-Ремо — се не те, що в Зелений Гай, і грошей, і заходу далеко більше вимагає. Та й хто зна, наскільки се справді конечно потрібно. Лікар (Яновський) каже, що конче треба б поїхати, але тут же поясняє, що се, власне, ще не для курації потрібно, а для профілактики, бо хоч я, по його думці, значно слабогруда і «предрасположена», однак жадних змін в легких нема і виразної хвороби він не постерігає. А може, і без тої «профілактики» нічого мені не станеться. Разом з тим все-таки не чуюся тепер дуже добре: кашляю вже шостий тиждень (з приїздом в Київ почала), лікар каже, що се, може, й нервове, однак же за остатні дні кашель став уже мокрий, се вже навряд щоб нервове, хіба що горлове; у грудях поболує і так якась розклевеність, надто в сиві дні, як от сьогодні. Той «жир», що я в горах набула, я вже спустила, хоч, здається, живу порядно, їм досить, лягаю спать рано (в 11 або 11^{1/2}, рідко пізніше), не бігаю і не метаюсь, роботою не томлюсь, скоріш лінуюся так, що аж сором. Не знаю, чого ще мені треба, хіба що вільного та доброго повітря, не такого, як тут, в Києві. Ось 26-го (в п'ятницю) приїде нарешті мама, будем ще з нею «обсуждать». Я думаю, що вона скоріш говоритиме за подоріж, бо то ж у неї все ідея, що я заражена. Папа знов доказує, що важно, аби я сама себе гляділа, не простуджувалась («пересиджувала негоду в хаті»), слідила за своїм «питанием» і т. д., а се, мовляв, і дома можна, коли ж я сього не дотримаю, то й клімат не допоможе, а він сумнівається, щоб я дотримала. Доктор же каже, що, окрім режиму і бережіння від простуди, важно якнайбільше бути на свіжім повітрі, а се в нашу осінь і зиму недосяжно. Папа знов лякає, що коли у нас холодно зимою надворі, то зате в Італії холодно в той час в хатах. Ну, от тут і розбери!

Все-таки чогось мені здається, що я таки поїду, якось на те похоже. Тільки дуже б я хотіла, щоб хоч половину коштів заплатила сама, а то ж подумай — папі прийдеться рублів 500—600 видати на сей voyage en Italie! ¹ І ще хто зна, який skutok з того вийде... Ет, якийсь неприєм-

¹ Подорож до Італії! (франц.) — Ред.

ний настрої! Не люблю я сих періодів «обсуждення»,
якось вони заморочують голову і затроюють душу.

Буду писати, як се все рішиться.

Ну, пора кінчать, бо спізнюсь. Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

180. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

12, 18 листопада 1901 р. Київ

$\frac{30}{X} \left(\frac{12}{XI} \right) 1901$

До когось дуже любого.

Як се сталося, що хтось не отримав чийогось листа (довгого-предовгого і дрібного) у Відні? Як хтось про се довідався, то був страх лихий, бо, значить, про нього могли подумати, що він «подлий», а він себе все-таки подлим не почуває. На чиюсь остатню картку з Відня хтось не відповів зараз, бо думав, що вона просто розминулася з листом, а потім, як довідався від українця, що хтось уже був у Львові і нарікав на когось за мовчання, то хотів зараз написати, але йому всякі більші і менші справи перебили тоді і він тільки сьогодні зібрався писати, та й то уривками. Хтось тепер багато листів пише і все-таки всім винен, чимало й інших речей пише і все-таки неначеб нічого не зробив того, що конче потрібно,— вже не знає, як тому й порадити. Тим часом сили до роботи не має дуже багато, скільки б слід, бо знов «розклеївся». Хтось когось писав до Відня, що знов не дуже добре маєть: кашляє, зле спить, кисне, «млоїть» його часом. Хтось ходив після того до лікаря, та лікар знов сказав те саме, що Dr Anhauch ¹ перед чиймсь виїздом до Буркута: виразної слабості ще нема, але великі Anlagen до того, та ще додав, що, на його думку, хтось мусить втікати з Києва на цілу зиму кудись на південь, найкраще, коли б до Італії. Хтось не хотів і змагався з лікарем: «Ви ж самі казали, що крім Anlagen нічого нема», а лікар сказав: «Тоді-то саме час коруватись, поки ще тільки Anlagen, а як буде щось виразне, то, може, й запізно вже буде». Татко потім ще сам, без когось, ходив до того лікаря, то він повторив те саме, та ще додав, що когось не можна багато писати і взагалі томитись, що хтось мусить дуже на себе уважати і т. і. Радились ми потім

¹ Доктор Анхаух (нім.).— Ред.

ще багато, чи їхати, чи не варт, та вчора ввечері татко таки прийшов до переконання, що варт, і казав, що вже почне комусь виправляти паспорта і т. і. Отже, може хтось тижнів за два і рушить; довше не слід би монятись, бо вже холодно буде їхати, а тепер ще досить добра погода (у нас, принаймні). Їхатиме на Львів, на Відень (школа, що когось там вже нема!), а далі ще не знає як, чи на Інсбрук, чи на Трієст, чи на Мюнхен, через Швейцарію. Та се вже вияснити недовго. Хтось має замешкати в Сан-Ремо (так звана Рів'єра над Генуезькою затокою), хтось там має кривих і знайомих, то не буде так дуже самотнім, як був би де в іншому місці, хоч би, напр[иклад], у Криму; туди їде і старша сестра таткова (не тьотя Саша, а старша від неї) місяців на два,— хтось мав навіть вкупі з нею виїхати, але вже не встиг зібратись, бо вона їде за два-три дні і то не з Києва, а з Риги, то їй нелегко так добре списатись, аби напевне стрінутись десь на дорозі, до того ж хтось не любить в'язатися і других в'язати, то ліпше вже поїде сам.

5.XI.

Чи хтось бачить, як сей лист пишеться? Отже, так пішли справи: несподівано приїхав мій старший брат з Харкова на три дні,— вчора вже виїхав,— певне, хтін подивитись, чи хтось дуже слабкий, чи тільки трошки, хоч і не признався, що власне для того. Ну, було багато розмов, візити всякі і т. і., а в павзах між тим всякий літературний клопіт, що дуже опанував когось остатніми часами, аж хтось уже не знає, коли отрясється з того всього. Сьогодні хтось трошки розкис, бо втомлений: вчора було весілля Катрі Лисенківни, що пішла за молодого маляра Масленикова; весілля було досить веселе, бо танцювали аж до 5-ї рано. Хтось, звісно, не сидів до 5-ої, а пішов додому ще перед 12-ю, але їй то для нього запізно, він втомивсь, не міг хутко заснути і тепер йому болить голова ganz Katzenjämmerlich¹. Оксана і Дора ще досі сплять, хоч уже пополудні, либонь, на обід встануть. Ото були танці в хаті молодого, а сьогодні ще Лисенко просить всіх до себе на вечір,— хто зна, відки в тих людей сила береться. Коли хтось піде сьогодні, то втече перед 11-ю, бо не хоче розкисати, та їй зрештою він собі з таких забав жадної веселості і розривки не бачить. Він собі і вчора

¹ Зовсім як після похмілля (нім.).— *Ред.*

мало що бавився, бо втік було посеред вечора відпроваджувати брата, а потім вернувся, побув годину і знов утік спати. Він не може довго дивитись, як люди метушаться, якось голова морочиться і сумно стає...

Хтось в початку листа писав, що їде через два тижні, але тепер він не знає напевне, коли їде. Мамі дуже не хочеться, щоб хтось їхав, та й хтось уже починає думати, що, може б, і зовсім не їхати. Бо як хтось має тільки Anlagen, то, може, так при них і лишитись. Правда, брат і всі товариші та приятелі і решта родини нападаються, щоб хтось їхав, бо кажуть, що і без жадних Anlagen хтось може розкиснути від київського неспокійного, без потреби і skutku метушливого життя. Хтось, правда, міг би виїхати в Гадяч або на село, але де ж він там буде по снігах ходити так, як лікарі наказують, по 4—5 годин на день (вони кажуть, що хтось мусить раз у раз надворі бути). Отак собі хтось думає-гадає то так, то інак, аж втомився, і ніяк не може до кінця зважити, що йому робити.

Як хтось вибереться за кордон, то напише комусь хоч карточку, аби хтось міг, коли схоче, виїхати напротив когось до Львова. Чи зможе хтось? Хтось буде у Львові 2—3 дні, а потім поїде через Відень далі. Хтось би дуже, дуже хотів би когось бачити. Бо листи, як хтось бачить, не завжди доходять і таки лист не те, що розмова або навіть мовчання удвох, сам на сам. Хтось дуже жалусь, що його лист до когось до Відня не дійшов, там було дещо таке, чого хтось не вміє повторити тепер.

Хтось і тепер і завжди однаково когось любить і хоче комусь «небо прихилити», але часом він не вміє писати так, як хотів би: розкис, голова болить, різні зайві думки заважають, от хтось і пише так якось блідо, апатично, зовсім не так, як думає про когось, як любить когось. А якби був тепер при комусь, то не потребував би сидіти та мазати пером по папері, а ліг би собі коло когось, наводив би на когось паси, може б, мало що говорив, а проте більше б сказав, ніж в сьому недотепному листі. Нехай мені хтось напише, як хтось мається, як його справи, чи не занадто прикро йому в Чернівцях і про все, про що тільки хтів би сказати комусь. І нехай напише, чи не дуже гнівається на когось, чи не вважає когось за «подлого»? Хтось дуже сього боїться, так боїться, що аж плакати хоче. Але якби хто бачив моє життя, то не дивувався б з таких нібито

лінощів... Ой, ой, хтось такий втомлений, хтось зараз ляже (не спати, бо тепер день, а так, валятись).

Хтось когось дуже просить, щоб йому хоч карточку маленьку, чи не дуже сердиться.

Наші всі і Драгоманови Вам кланяються.

Хтось просить поздоровити св[яту] Анну і всю родину і всіх знайомих. А медведя не здоровить, бо не любить його так, як Міріам не любила учеників, ох, як не любить!.. Паси [...].

Леся

Р. С. Чи не буде хтось такий добрий запитати п. Сімовича, чому він не обзивається до мене і що там робиться з моїм збірником віршів. До нього писав мій товариш зі Львова і теж не має відповіді. Я починаю думати, що або мої вірші загубились де, або п. Сімович слабкий; і те, і друге рівно неприємно. Якщо мої вірші таки будуть друкуватись, то я прошу поправити там один пропуск: я там забула поставити під заголовками поезій «Легенди» і «Трагедія» — «посвята товаришці Л. Старицькій-Черняхівській», а тим часом се так повинно бути; прошу п. Сімовича конечно поставити сю посвяту на властивому їй місці. Я б написала сама до п. Сімовича, та не знаю, чи він в Черн[івцях] і чи не змінив адреси. Кланяйтесь йому від мене і порадьте обізватись хоч словом до «безталанного поета», котрого твори він нібито хтів видавати.

Па!

Ваша Леся

181. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

27 листопада 1901 р. Київ

27(14).XI 1901

Хтось комусь пише пару слів, щоб сказати, що вже він завтра рушає за кордон і позавтрньому буде у Львові, там затримається днів два, і тільки в крайнім разі три, та й рушить далі. Не може сказати, як був би радий бачити когось у Львові, але сам до Чернівців тепер приїхати не може, бо мало часу. У Львові хтось все одно мусив би тепер бути, а в Чернівцях пробути тільки днів два, то се ж тільки і себе і когось подразжити, та й так ще: коли в Черн[івцях] 2 дні, у Львові два, а день на переїзд, то се вже 5 днів, тоді комусь прийшлося би гнатись від Львова до С[ан]-Ремо безперестанку, бо хтось мусить за тиждень від сьогодні вже там бути

к о н е ч н е (з причин, не від мене залежних), а їхати безперестанку півтретя доби хтось не може, буде дуже бідний і розкисне на самому початку, а він все-таки мусить глядітися, коли вже зважив аж так далеко їхати по здоров'я.

Вчора отримала листа від п. Сімов[ича], запрошує мене до Чернівців, але... скажіть йому те, що я Вам написала. Я сама напишу йому зо Львова або десь з дороги, а тепер тільки скажу, що поручаю свої вірші («Відгуки») опіці божій та Сімовичевій, сама мушу вступитись, тільки все ж прошу не випускати їх з друкарні, й хоч би вже й зовсім готове було все видання, поки я не перегляну готового примірника, аби в разі потреби можна було додати спис «друкарських помилок», се, я знаю, нікому, крім автора, користі не дає, але нехай мені буде хоч тая потіха. От і все, а щодо деталей видання, то я щось уже за давністю й сама забула, о чім власне хтіла писати, пам'ятаю тільки, що треба поставити «посвята товарищці Людмилі Старицькій-Черняхівській» в заголовку «Легенд» і «Трагедії», але се вже, здається, відомо. Нехай не журиться малим розміром книжечки, в тім є навіть дещо доброго.

Нехай хтось за когось не боїться, що хтось «аж» до С[ап]-Ремо їде, в тім ще нема нічого страшного, от просто чиясь родина занадто про когось дбає, та й хоче, аби хтось був vorsichtig¹, та й годі. Нехай хтось не гнівається на когось за минулу недбалість в листах, більш так не буде, то тільки в Києві так буває, а в Італії такого звичаю нема. Хтось писатиме часто, і хтось нехай пише. І нехай хтось не буде бідний. Нехай хтось комусь напише, чи він не дуже бідний.

Чиясь адреса в Італії буде тим часом така: M-me Natalie Sadovski, Corso Cavallotti, villa Natalia, San Remo, Italie (pour m-lle L. Kossatch)².

А тепер хтось мусить кінчати, бо має ще багато передвізних справ і листів. Наші всі когось вітають, а хтось (білий) вітає чиюсь родину. Па! Нехай хтось пише і буде добренький, не гнівається. Па, па, па!

Леся

Р. С. Що там робить татарська дитинка, чому не обзивається до біленької мами? Га?

¹ Обережний (нім.).— Ред.

² Пані Наталії Садовській. Бульвар Каваллотті, вілла «Наталія», Сан-Ремо, Італія (для пашпочки Л. Косач).

29 листопада 1901 р. Львів

16.XI 1901

Люба мамочко!

Доїхала я «як не може бути», без жадних авантур і навіть без пересадок (окрім, звісно, на границі), спати можна було б зовсім добре, але мені чогось не спалося, часто прокидалась і взагалі мало спала, через те досить втомлена тепер, хоч не слаба, а так тільки сонна. Крив[инюк] зустрів мене на вокзалі; він мало змінився, хіба що трошки схуд. Живе, як видно по всьому, досить стіснено, хата в нього дуже поганенька. Працює, видно, чимало; прикrostів ні він нікому, ні йому ніхто не робить. Окрім Крив[инюка], мало кого бачила з знайомих (в Ольги Фед[орівни] ще не була, нехай завтра!), навмисне не заявлялась, бо втомлена і не хочеться балачок провадити.

Позавтрьому рано думаю їхати далі, завтра не можу, бо на Відень іде ранішній поїзд найвигідніше, а виїжджаючи завтра з ранішнім, я зовсім не встигла б виспатись. Сюди я приїхала в 2 г[одини] 35 м[інут]. Так що нема ще й півдня, як я тут.

Писатиму ще з дороги, а тепер вже кінчаю, бо втомлена.

Крив[инюк] всім кланяється, все допитувавсь, чому Оксана і Рада йому не відповідають.

Цілую міцно тебе, мамочко, і папу, і всіх наших. Була б вам дуже вдячна, якби застала вже одразу в С[ан]-Ремо звістку про Микосю і про всіх,— надто сумно так виїздити, коли не всі здорові. Ще раз цілую тебе.

Твоя Леся

30 листопада 1901 р. Львів

30.XI 1901

Люба моя Лілея!

От тобі і колективне посланіє,— чи ждала? Се ж я вже на дорозі до С[ан]-Ремо! Не писала тобі з Києва, бо дуже була в роботі, в клопоті, та й певності не було ніякої з виїздом мало не до остатнього дня. Сюди я приїхала вчора, завтра думаю виїздити, бо мені тутешня погода щось не панує, та й не можу дуже затримуватися, бо маю певну дату, коли мушу бути в С[ан]-Ремо.

П[ана] Крив[инюка] застала я здоровим і сливе незмі-
неним, тільки врядився він тут погано, хату має непри-
ємну, варто б її покинути.

Що ти мені нічого про свої проекти переселення до
Львова не написала? Я тим дуже інтересуюсь. Пиши ме-
ні: San Remo, Corso Cavallotti, villa Natalia, à m-me Nata-
lie Sadovski.

А тепер кінчаю, бо спішуся страх.

Міцно цілую тебе, моє Лілинятко.

Твоя *Леся*

184. ДО М. І. ПАВЛИКА

24 грудня 1901 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, Italia. 24.XII 1901

Шановний друже!

От Вам і листи, простіть, що не відіслала зараз, як
п. Крив[инюк] написав. Отож я писала йому, здається,
18-го, що «завтра» посилаю, та й довела «даже до дне
сего». Діло в тім, що я трошки слабувала, не виходила
з хати, а чужих людей не завжди в дощ пошлеш на пош-
ту. Ну, і недбальство своїм порядком, за що і прошу
дружнього вибачення, сподіваючись, що ділу шкоди не
вийшло з сеї проволочки. Посилаю ті листи, які тут маю,
а більше до весни навряд [чи] дістану, хоч і досадно
мені се.

З погодою я знов ожила, а то був тиждень дощу і мене
вже пропасниця брала. Сьогодні справжнє літо, я це на-
дворі в одній сукні пишу і знов помирилась з Італією, а то
сердилась і ладна була хоч і втікати. Бувайте здорові.

Вашій мамі мій щирий поклін!

Л. Косач

185. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

28 грудня 1901 р. Сан-Ремо

28.XII 1901

Люба мамочко!

Отримала твою записочку в листі п. Квітки і бачу,
що ти дуже «ся розірвала», тільки не в галицькому зна-
ченні сього слова, гляди, коли б ти не занадто себе вто-
мила та не довела до безсоння. Я писала папі, що була
трохи нездорова (то все через той дощ! Отже, знайшов

він мене і в Сан-Ремо), але від того часу я вже більш не була нездорова, найбільше, що так часом голова заболить і то не надовго. Правда, що й погода поправилась, хоч і буває дощ, але вже не з ранку до вечора, от сьогодні був тільки до полудня, а тепер таке сонце ясне, як літом. Вчора було страх тепло. Але се певне тільки в Сан-Ремо така весна, бо от тьотя Єля з Мал[аньей] Фом[иничной] були вчора в Ніцці, то казали, що там дуже холодно і повітря якесь різке.

Еге ж, розігнались наші «тьотіньки» в Ніццу, а звідти ще й [в] Монте-Карло, кликали й мене з собою, та я не схотіла, не варт мені тепер їздити. Воно й добре, бо в тій подорожі не обійшлося без комічно-прикрих інцидентів. В Ніцці наші дами так зайнялись біганням по магазинах та купуванням всякої «дешевизни» (досить дорогої і не конче потрібної), що навіть не мали часу подивитись на могилу Герцена (здається, просто забули про неї). В М[онте]-Карло приїхали поночі, коли вже сливе нічого побачити не могли, розігнались на рулетку, але туди їх — не пустили! Так-таки просто не пустили, сказали, що сюди в *costumes de voyage*¹ не можна йти, ось, кажуть, ідіть в отель, перемініть убрання, а головню *changez vos coiffures*² (дами були в хустках, та ще й з «козиного пуху»), а тоді приходьте, і то краще не сьогодні ввечері, а завтра рано, в 10-й (рано «панська публіка» не буває в казино). Наші вже до рана не ждали, а в другій годині ночі вернулись додому, іменно «не солоно хлебавши»...

Як я вже писала, бачилась я тут з п. Нестроєвою. Вона у мене була тричі, а я в неї всього раз і, певне, не хутко зберуся вдруге, бо воно й далеченько й височенько, а головню дуже прикре враження у мене від тієї санаторії. Уряджена вона, здається, добре, «по всіх правилах», але б я там жити не хотіла, бо то гірше клініки. Куди там! Берлінська клініка далеко не пригнічує настрою так, як та санаторія. Тут як полягають люди всі в тій *Liegehalle*³, то всі чогось конаючими здаються, навіть хто в дійсності і не дуже слабкий. Я б не мала ясної хвилини, якби там жила. А п. Нестр[осва] каже, що власне таку обстановку найбільше любить. Значить, і се як на чий смак.

¹ У дорожніх вбраннях (*франц.*).— *Ред.*

² Перемініть ваші головні убрання (*франц.*).— *Ред.*

³ Залі для відпочинку (*нім.*).— *Ред.*

Я дуже рада, що можу лишитись тут, де тепер живу, бо санаторій не терплю (та й дорого: 14—16 frs¹ в день, окрім різних *suplements*²), а всі тутешні отелі та пансіони чогось мені непривітними здаються. До письменки *Albini Bisi*³ я перше мала охоту піти жити, а тепер мені та охота минула, відколи та пані почала нам присилати білети на релігійні конференції з досить високою платою на користь реставрації якоїсь нічим не значної церкви. «Собеседований» досить і в Києві, так я собі думаю, а живучи у сеї пані, може, було б трудно або негречно від них ухилитись. В гості я до неї ходитиму, бо в неї досить приємно і цікаво. Показувала вона мені портрет Ади Негрі,— цікаве лице і великі, виразні, чорні очі, але якесь не таке, як я сподівалась, кругліше і простіше.

Оце ж тут вже й різдво минуло. Перед св[ятим] вечором вдень грала музика в саду міському, а в церквах були вряжені вертепи з діячами — теракотовими фігурами: *Madonna, San Giuseppe, pastori etc.*⁴, всі дуже італьянізовані, а збоку і в *arrièrè*⁵ сцені вже й просто італьянські типи дівчат з мандолінами і т. і. Я бачила те вдень приготоване для вечірньої відправи (тільки *Gesù bambino*⁶ ще не було), а ввечері не бачила, було холодно і дощ накрапав, так що не можна було виходити мені. Цілий вечір по вулицях їздили оркестри всякої музики, витинали дуже веселі марші і слонялись перед більшими віллами для серенад. От який тут святий вечір і коляди. Замість куті був якийсь особливий пудинг (либонь, теж обрядовий), обложений букетами фіалок. Другого дня (1-й день різдва) квіток було у нас сила! Всі *fournisseurs*⁷ понаносили квіток при своїх продуктах. Тут же все присилають з базару самі продавці, а кухарка тільки ходить вибирати, так ото й прислали м'ясо з трояндами, молоко з геліотропом і т. д. Навіть хлопець-візник, що служить у Садовських, приніс своїй господині величезного букета *per buone feste Natalizie*⁸, а кухарка прибо-

¹ Франків (*франц.*).— *Ред.*

² Додатків (*франц.*).— *Ред.*

³ Альбіні Бізі (*італ.*).— *Ред.*

⁴ Мадонна, святий Йосиф, пастирі і т. п. (*італ.*).— *Ред.*

⁵ Позаду (*франц.*).— *Ред.*

⁶ Маленького Ісуса (*італ.*).— *Ред.*

⁷ Постачальники (*франц.*).— *Ред.*

⁸ На добре різдвяне свято (*італ.*).— *Ред.*

ри за столом квітками убрала. Кажуть, таке саме має бути й на Новий рік. Квіток тут взагалі не жалують, бо на їх тут «не голодні». Навіть на бульварах нікому не боронять зривати рожі, скільки хто хоче, бо з тих рож тут живоплоти роблять і вони цвітуть цілий рік.

Як то там у вас різдво буде? Либонь, з снігом-морозом і без квіток. А все ж воліла б я бути на різдво в Києві. Т[ьоті] Єлі писали, що на різдво Ліля в Києві буде і Кривинюк теж. Скажи п. Крив[инюку], що я йому недавно до Львова писала, та думаю, що лист мій міг уже його не застати, отже, нехай не думає, що листа зовсім не було.

Сподіваюсь, що хоч на рокове свято наші «малютки» до мене обізвуться. Я хтіла Дорі листа написати, та от тепер не зібралась, значить, знов до другого разу, бо тепер оце скінчу, то треба йти гулять: тепер дуже гарно надворі, а завтра хто знає, як буде, то шкода пропускати.

Пиши ж мені, мамочко, «людоду й сонце біле», ти якось вмієш так листи писати, що мов перед очима все ставиш, а от я так не вмію і через те з моїх листів рідко хто задоволений.

Мій остатній (власне передостатній) лист до тебе, може, вразив тебе своїм нервовим тоном, але ти не придавай тому такого значення, я була тоді взагалі якось розстроєна. Звісно, на курортах як przy obowiązku¹, але треба-таки себе в руках держати і не завдавати жалю ні собі, ні своїм любим. Правда ж?

Цілую міцно тебе і папу і «малюток» (найдовшу малютку теж, хоч вона завжди в'ється при тому). Пиши́ть же мені, мої всі дорогі.

Твоя *Леся*

186. ДО А. МОСКВИ

28 грудня 1901 р. Сан-Ремо

San Remo. Villa Natalia,
Corso Cavallotti. 28.XII 1901

Вітаю з Новим роком Вас з шан[овним] мужем і сестрою, прошу згадати про мене. Вже мене біда загнала ось у які пальмові ліси... Дай боже бачитись!

Леся Українка

¹ Як на службі (польськ.).— *Ред.*

187. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

1, 2 січня 1902 р. Сан-Ремо

Italia, San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 1.I 1902

До когось дуже любого, дуже дорогого, що ніколи не сердиться на когось і завжди когось розуміє.

Хтось до когось давно хоче писати, та ніяк не може прийнятись, то якийсь спішний лист на заваді стане, то хтось розкисне сам, та й так нема ладу. Послав картку, а вдруге вже картку не зважився послати, боявся, коли б хтось і не нагнівався: «Що се мені все картки?» А сьогодні і надто не хтів картки посилати, бо то ніби офіційна gratulacija з Новим роком, а хтось та ще хтось не мають собі нічого gratuljuвати, хоч в календарі стоїть червоно надруковано 1 січня. Und was weiter? ¹ Хтось і першого, і другого, і завжди-завжди готовий привітати когось чорненького ніжними словами і ще ніжнішими пасами, от через те не може посилати gratulacij, бо знає, що хтось невеселий тепер і не того хоче. Хтось йому хутко тутешнє море пошле, але вмисне потім, не на Новий рік. Тільки хтось буде добренький віддати татарській дитинці карточку — їй тепер, може, й gratulacija до ладу, то нехай. Я мала її адресу, та десь згубила, а числа не пригадаю.

Хтось тепер сидить над самісіньким морем, під ясним-ясним сонцем і пише до когось, поклавши відому комусь таблицю з бібули собі на коліна, пише не менше відомим «аршином» — без нього і в Італії хтось не міг би жити — комусь гаряче (але то славно!), хтось тільки од вітру, що лине з Франції (Францію видко звідси), причайвся під стіною кам'яною, але сонце під тою стіною ще ліпше гріє, одбиваючись.

¹ А що ж далі? (нім.) — Ред.

2. І. Комусь не дали вчора дописати, прийшли кликати до гостей (тут єсть одна пані з Києва, знайома), а потім обідати, а потім комусь трохи голова боліла, хтось залінувався, ліг і читав італьянські журнали, а потім увечері прийшов лікар, дещо радив мені, а більше балакав, досить того, що по тих розмовах хтось уже був втомлений і час було йти спати (тут хтось знову спить по чернівцьки і пізніш 10¹/₂ не сидить). Сьогодні хтось уже не сидить над морем, бо день похмурий, сонця нема, хоч і дощ не йде, море так розсердилось, так хвилями кидає, що на тому місці, де хтось звичайне сидить, уже не можна всидіти — водою заливає. Хтось пише у себе в хаті, але з вікна бачить море широко й далеко і чує, як воно лютує, хтось тут його бачить цілий день, а чує часто навіть крізь сон, бо воно тут близько, тільки горід перейти — та вже й море. Перед моїм вікном нема ні чужих кам'яниць, ні вулиці, ні людей, а тільки горід (перерізаний залізницею) і море. Комусь взагалі тут так добре, як лише може бути добре на чужині, та ще й на Kurgort'i¹. Хтось, правда, дістався в виключні обставини, бо живе в родині, та ще й між кривими (хоч досі їх не бачив ніколи, але був позаочі знайомий). Молода господиня моя навіть подібна до когось білого на вроду, така сама біла, і тонка, і слабовита, така сама нещасна, як хтось, а навіть ще гірше, бо хтось тільки сам слабував цілий вік і тільки в останні роки дізнав, що то є слабкість і смерть дорогих людей, а ся бідна жінка ціле своє життя глядить когось хворого: батько їй помер на сухоти, як вона ще дитиною була, мати їй 6 літ була паралізована і німа, прослабувавши цілий вік на істерію, і з того вмерла, тепер уже скільки літ, як чоловік їй хворий безнадійно (Rückgrat-Seuche², чи що), не може ходити, возять його в кріслі... Мимо того ся жінка вміє бути не раз веселою, як тьотя Саша, і підтримує в домі зовсім не шпитальний настрій. Правда, відколи вони оселились в Італії, чоловікові значно поліпшало і навіть з'явилась якась надія, що се й не така фатальна хвороба. Отже, се дуже підняло духа в родині, і настрої запанував ліпший. Сам господар має вдачу зроду (так кажуть ті, що його знали давно) досить егоїстичну і непривітну, хтось навіть

¹ На курорті (нім.).— *Ред.*

² Сухоти хребта (нім.).— *Ред.*

трохи боїться його зачіпати, але, зрештою, ми один одному не заважаємо і тримаємось в гречних відносинах, ми навіть бачимось мало, бо мешкаємо в різних поверхах (хтось нагорі, а господар вдолині). Може, се когось чорненького мало інтересує, але хтось написав, аби дати поняття, в яких він обставинах мешкає.

Хтось як приїхав сюди (6.XII), то перший тиждень було славно, бо тепло (хоч не так, як тепер), і так се було дивно після російських та й австрійських снігів, дощу, вітру та всякої біди. Потім і тут почався дощ, але не було холодно дуже, отак було, як тоді в Чернівцях, коли дощі йшли, проте хтось мусив подумати про грубку і казав її поставити в себе в хаті (тут грубки па двох ніжках і на двох коліщатках, їх можна ставити і викидати з хати *je nach Laune*¹). Ледве хтось поставив грубку, як уже знов стало славно, тільки хтось за грубку не жалує, бо все-таки часом і дощ перепадав, і похмуро було, то приходилось трошки «сушити повітря» в хаті. Тут, властиве, завжди так, що поки сонце світить, то дуже тепло, а по заході сонця робиться досить раптова зміна і хворі вже мусять сидіти в хаті, бо ввечері тут легко застудитись.

Рано, до 9-ї год[ини], теж холодно (ступнів 6—8 тепла, а часом і 5), зате від 9-ї рано до 5-ї пополудні буває таке літо, що [до] 23 ст[упнів] тепла доходить, отже, 8 годин денно можна сидіти на свіжому повітрі, се ж не мало! Тепер уже хтось добре знає всі можливі капризи тутешнього клімату і вміє так до них пристосовуватись, що й повітря заживає і не застуджується, а спочатку було не вмів, і через те раз таки розклеївся. Їздив частенько з своїми господарями (вони мають коня і їздять щодень) в гори та й пізенько додому вертав, вже по заході сонця, та й напала на когось маленька пропасниця, та й почало когось млоїти, та й почав хтось голову клонити, і знов йому руки палило, і знов він спати не міг... не чічо було геть! Але когось вигоїли хутко (тут в хаті лікар дуже часто буває і до когось заходить), і він вже давно здоровий. Се тільки перед трьома днями почав було кашляти «залізним» кашлем, але й то минуло, і тепер хтось зовсім добре почувається, ну, там часом трошки голова заболить, та то вже пусте.

¹ Відповідно до настрою (нім.).— *Ред.*

Хтось уже зважив покласти сю зиму на те, щоб склеїтися, то вже дуже статкує і слухається лікарів. Тільки одне зле, що, певне, хтось нічого не заробить за цю зиму, бо лікарі заборонили йому всяку серйозну роботу, наказали, щоб хтось не смів нічим томитися, а хтось мусить признатися, що таки його статті досить томили. Хтось чорненький пам'ятає, як хтось білий писав розправу про М. Крамера? Таки немало «аршином» намахався, нігде правди діти, а то ще була найлегша робота, бо цілком не вимагала перечитування всякої всячини. Отже, хтось тепер тільки буде читати собі та нотатки робити (ну, часом там якого вірша складе, вже не без того!), а як склеїться, тоді напише якусь більшу роботу про італьянську літературу і тоді, може, й більше грошей заслужить. То, певне, буде аж літом. Тут студіювати італьянську літературу саме добре, бо книжки і журнали хтось тут завжди може мати навіть задарма. Хтось тут познайомився з одною італьянською літераткою, і вона обіцяла комусь випозичати свої книжки, отже, хтось тут вже не буде відчувати літературного голоду.

Нехай хтось не боїться, що, може, хтось та ще хтось вже восени до моря не збереться через те, що комусь заборонили працювати. Чей же хтось поправиться і ще успіє щось зробити.

Хтось тільки тепер уже так слухає лікарів, бо таки сам почуває, що неміцний дуже і аби від якої дурниці може розклеїтись, але як уже склеїться на добре, то зовсім іншої пісні заспіває... А що там чийсь «Відгуки», чи відгукнулись?

Що ж там мій хтось дороженький за новелку пише? Чому хоч не скаже комусь, на яку тему? Чи плагіату боїться? Чи там друкується чиясь велика повість? Хтось її у «Віснику» не бачить — що з нею сталося?

А правда, хтось комусь говорив, що хтось чорненький таки буде писати і багато і, може, ще ліпше, ніж досі? Хтось уже те знає... Цвіт папороті не може зовсім загинути від якоїсь «ведмежої» лапи, так тільки на який час прив'яне, а потім знов розцвіте, як прийде та чарівна хвилина, коли дух свою силу виявляє серед темної ночі, коли цвіт-поломіль здіймається раптом від землі вгору, до неба, в невідомі простори. Так завжди буває.

Хтось отримав чийсь лист у Києві, та й не успів відповісти, бо тоді збирався їхати. Хтось хотів ще з Венеції

цілого листа написати, але не був в силі, бо там тільки день пробув і поїхав далі, хоч і втомлений трохи. Хтось комусь хотів свою подоріж описати, але не може, то було б дуже довго і все-таки не дало б поняття. Хтось комусь так згодом все розкаже, як побачиться, а децю, може, одіб'ється згодом в чийхсь творах. Хтось хотів би ще побачити Рим і Флоренцію, може, на поворот їдучи, побачить, але все ж думає, що вони не кращі від Венеції, бо та, здається, найкраща в світі, ота цариця моря й краси.

Хтось надумав ще один маленький драматичний етюд, до пари «Міріам», але не знає, коли напише, тепер ще не має сили. Колись напише. Хтось просить поклонитись всій родині і поздоровити. Як здоров'я св[ятої] Анни?

Ну, треба ж колись і сього листа скінчити. Нехай хтось хутенько напише, тоді і хтось писатиме, тепер уже писатиме.

Хтось когось хотів би поцілувати, і погладити, і багато чогось сказати, і багато подивитися, і багато подумати...

Хтось

188. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

2 січня 1902 р. Сан-Ремо

2.I 1902. San Remo

Лілея моя!

Де тебе питати, де тебе шукати, в якому ти краю?

Обізвись! Я хотіла недавно розігнатися з довгим листом в Петерб[ург], та т[ьотя] Єля каже, що ти вже не там.

Мені тут було різно — і добре, і не дуже добре, і так собі, але тепер (власне, сьогодні) дуже добре, навіть не кашляю зовсім від ранку. Тут мене «в струні держать» і господарі, і тітка, і лікар, так що не дають розкисати. А головна річ — сонце, що гріло сей тиждень, як літом.

Ну, обізвись, то й я довшим словом обізвусь, а тим часом з Новим роком, бо він уже тут єсть.

Твоя *Леся*

4 січня 1902 р. Сан-Ремо

4.I. Italia. San Remo,
villa Natalia, Corso Cavallotti

Бідненька моя товстенька Лідочко! (а може досі вже й не товстенька, тільки бідненька?)

Господи боже, як ми давно одна одній не писали! Просто не знаю, з чого починати... Хіба з того, що просити вибачення, але я не знаю, хто, власне, винен з того, що я не писала, я чи ти, чи «доля», нехай краще «доля», так буде приємніше. Я до тебе озивалась раз з Карпат, але ти, може, не отримала моєї картки, може, розсердилась, що то тільки картка, а не лист, а може, так не зібралась «за всякими околичностями», досить того, що мені твоя мама і Рада не раз возвіщали: «Ліда збирається тобі писать», але так на тому й стало...

А я, Лідочко, так за сей рік свою кореспонденцію запустила, що, може, й до смерті своїх довгів не виплачу,—далебі, щодня пишу листи і все краю їм не бачу. Се не значить, щоб взагалі для мене листи до родичів і приятелів були тяжкою повинністю, ні, але, знаєш, бувають такі періоди, коли взагалі не пишеться або пишеться тільки до тих, що самі дуже часто пишуть і дуже інтенсивно визивають на відповідь. Важно «установити» кореспонденцію, тоді вже йде як з води, але хто її знає, чому вона часом не установляється. Се правда, що до мене й писати навряд чи було цікаво сей рік, така я була..., а самій «починати» після довгого перериву мені було надто трудно. Певне, мама твоя дещо писала тобі про мене, то, може, ти знаєш, який був для мене сей недавно минулий рік, я не буду повторяти тобі всеї його історії, бо то мені даром не дається, а завжди розшарпує до крайності мене саму і, боюсь, моїх кореспондентів теж. До того ж я не знаю, як ти до того всього відносишся... ну, та сподіваюсь, що нема причини тобі відноситись гірше до мене тепер, ніж було раніш. Правда ж?

Починаю з середини. Поки була енергія, то була і на роботу і на все, а як наступила *détention des forces*, то я мусила втікати в гори і там трохи прийшла до пам'яті, але всеї енергії не вернула. Морально стала міцніше (так чи інакше змогла взяти себе в руки і стала до людей подібна), а фізично не дуже-то. Спочатку мені здалось, ніби й дуже, бо кашель пройшов, випадки теж та

мовби й енергія вернулась. А не вспіла приїхати в Київ, як за першою простудою знов закашляла і розкисла. От мене лікарі і вигнали в Сан-Ремо, знайшовши якесь там «предрасположение» до хвороби легких.

Тут лікар теж знайшов всі «предрасположения» до чахотки, але самої чахотки не знайшов (впрочім, хоче ще раз вислухати і зробить аналіз мокроти для «пущей важности»). Я не придаю, властиве, значення тим «предрасположениям», бо в кого їх нема? У мене вони, певне, й зроду були, та не зверталось уваги за більшим лихом, а тепер от нічого гірше нема, то хоч се. Тільки ж наші всі іменно тепер найбільше за мене бояться, то я і мушу лічитись від «предбудущих» бід,— нехай буде спокійна головка! До остатнього тижня мені і тут було не дуже добре, маленькі лихорадки були і кашель, навіть немаленький, але остатній тиждень вже добре і кашель зійшов на мінімум, остатніх два дні зовсім його не було, тільки сього вечора знов трошки єсть, але зовсім пустий, так що я і про морфій, недавно прописаний, забула (навіть не купила). Сподіваюсь, що тепер вже мусить бути добре, бо наладилося уже і моє здоров'я, і тутешня погода. Тут тепер так гаряче, що я собі сьогодні білу солом'яну шляпку мусила купити, а то в чорній фетровій мало не вмерла. Тут тільки вечори холодні, і я їх пересиджую в хаті (часом навіть грубку палю), а вдень тепло, зовсім літо, всі одягаються по-літньому. Зрештою, ти знаєш Рів'єру і взагалі Італію, ти ж по всіх усядах бувала, то я тобі не буду описувати того всього.

Живу я тут у папиних земляків і трошки ніби родичів (родство ледве дослідиме, але у Мглині, як і в Гадячі, всі якось трошки родичі межі собою). Я у них на пансіоні і дуже добре устроїлась, головне без всякого клопоту і по-санаторськи. Тут же тепер гостює і моя тітка Елена Антоновна, так що [я] не сама і не безпомічна, хоч би й розклеїлась часом. В Сан-Ремо тепер живе (тільки, слава богу, не зо мною) і п. Нестровва. Живе вона в санаторії «Riviera»¹, але вже сьогодні, чую, хоче вибиратися звідти і шукає по всьому Сан-Ремо собі нової домівки, та не може ніяк знайти rien de convenable². Капризна вона пані і не дай боже тому, хто з нею увіде

¹ «Рів'єра» (франц.).— Ред.

² Нічого підходящого (франц.).— Ред.

в ближчі відносини. Вона все жалує, що «Людмилочки» нема тут при ній,— мало вона ще тую Людмилочку в Києві морила шуканням квартир і т. п., то ще б тут не доставало. Ти, може, скажеш, що я до неї несправедлива, але я остаюсь при особій думці. Приїхала п. Нестр[оєва] сюди з компанйонкою і з котом (!!), скучає і жалує, чом не поїхала на Кавказ, однак здоров'я її тут ліпше.

Більш тут знайомих земляків не маю, а незнайомих маса бродить по вулицях, та що мені з них. Зрештою я не скучаю, бо скучать не в моїй натурі, так тільки часом досада візьме: чого се я весь вік по курортах волочусь?.. Та на сю тему не варто багато говорити.

Їхала я сюди на Львів, бачила, натурально, Павлика; він уже має гроші на подоріж до Софії і жде, коли ти дозволиш приїхати. Твоя мама просила, щоб ти помістила папери конечне в таких скринях, щоб з а м и к а л и с ь,— чи ти так і зробила? Тепер з тими паперами чиста біда: галичани підлазять з усіх боків до дядини, щоб оддала все в Товариство ім. Шевч[енка], а ми (я і товариші) не радимо їй сього, бо з галичанами не можна мати певності, що якої несподіванки не утнуть; вона склоняється на нашу раду, а ті лютують,— ну, та дарма!

Пиши мені, Лідочко, тепер ти, я давно вже від тебе нічого не читала (ну, таки й сама я винна, та що вже! в Євангелії сказано, що 77 раз треба прощать, а мої провини ще до сього числа не дійшли). Мушу признатись наперед, що навряд чи буду писати дуже часто (ну, звісно, все ж частіше, ніж досі), хіба що дозволиш картки писати, бо мені, сказати по правді, всяку роботу заборонили і писання теж, а я, коли б бути акуратною в кореспонденції, то мусила б щонайменше по 30 листів на місяць писати (я й так уже 25 написала, відколи тут), а я се не завжди в силі робити, тим більше що мої листи не вміють бути короткими.

Ну, годі, ще до другого разу. Цілую тебе з обома мечками. Обізвись, «не пам'ятаючи зла». Бувай здорова.

Твоя *Леся*

А! З Новим роком!!

5 січня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 5.I 1902

Вельмишановний і дорогий товаришу!

Я чую, що Ви довідуєтесь від моїх родичів про мою адресу. Се ж, видно, Ви хочете подати мені слово привіту, не вважаючи на те що я була до краю негречна супроти Вас і навіть не обізвалась ні словом подяки на Ваші товариські дарунки, хоч вони глибоко порушили мені серце. Вірте мені, товаришу, коли, приїхавши восени з Буковини, знайшла в своїй київській хаті Ваші книжки, то здалось мені, що се Ви самі зустріли мене на порозі моєї хати і щиро стиснули мені руку. І хоч воно, може, на погляд здається інакше, але Ви повірите мені (я в тому певна), що не байдужість чи неуважність до Вас тому винна, що я не озивалась до Вас. Я навіть писала до Вас раз ще зимою з Мінська, потім раз уже літом з Буковини, та, певне, мені не вірну адресу дали, чи мої листи дорогою пристали, досить того, що я на них відповіді не мала. Тим часом Ваші книжки показують, що Ви таки не забували за мене. Спасибі Вам.

Обізвітьсь ж тепер, товаришу, на сі мої слова, коли вони дійдуть до Вас. Я знаю, що тепер з мене кореспондент нецікавий: сиджу я, хоч і в Італії, та «в печі замазана», бо примушена дбати виключно про своє вічно розхитане здоров'я, примушена навіть на який час покинути в с я к у роботу, ледве-ледве що виторговую собі дозвіл писати листи. Не то щоб я була небезпечна і справді до краю хвора, але недавно минулий рік приніс мені стільки лиха, стільки забрав мені і моральної, і фізичної енергії, що треба її якось хоч силою відновити, бо сама вона не вертається. Лікарі запевняють, що то, власне, і треба тоді коруватись, коли сухот ще нема, а тільки загрожують, отже, я тепер, на думку лікарів, саме до таких «загрожених» належу. Прикрий се стан,— щось подібне до католицького Purgatorium ¹,— я б воліла вже або рай, або пекло, тільки аби щось виразного!

Їдучи сюди, була я два дні у Львові, був саме гарячий час агітації в справі укр[аїнського] університету. Нестрій був незвичайний для людей нашого племені, бо ду-

¹ Чистилище (лат.).— Ред.

же завзятий та бадьорий,— хоч би частіше був він такий!.. Саму справу з усіма деталями Ви, запевне, знаєте незгірше від мене, то не маю що її розповідати.

Ще раз в дорозі я забула і себе, і мету своєї подорожі, то було того одного дня, що я прожила в Венеції. Не знаю, чи побачу її ще коли, але що не забуду ніколи, в тім певна.

Тепер життя моє монотонне, як в санаторії, оживляється тільки листами з України та з інших сторін, де живуть прихильні до мене люди. Оживить і Ви моє пробування на чужині Вашим щирим і завжди цінним для мене словом,— воно ж мені не тільки на чужині жадане.

Тим часом будьте здорові. Стискаю Вашу руку, мій товаришу.

Л. Косач

191. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

10 січня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, 10.I 1902

Лілея моя лілейная!

Хотіла я тобі написати другого дня після написання «універсалу» до всіх вас, але залінувалась і не написала. Позавчора возилась, споруджуючи собі відповідне до літньої погоди убрання, а вчора нахмарило (без дощу), і я своє убрання сховала в кошик, сьогодні знов тепло, тільки трохи вітряно (отож, вітер і розігнав хмари), і я, притаївшись під стіною, щоб не досягав вітер, сиджу все-таки на своєму балконі під відкритим небом і пишу тобі листа, від часу до часу оглядаючись, чи вже зникли остатні хмарки з горизонту. Ся практична метеорологія хутко стане зовсім моєю манією, та я й сама, як той барометр, то падаю, то здіймаюсь духом відповідно станові погоди. Що ж, коли се тут головний інтерес!

Вчора був у мене лікар, вислухав мене ще раз, сказав, що бачить велику зміну до кращого, що хрип чуто тільки при значно глибокому диханні, а інакше тільки «некоторая жесткость чувствуется, но без хрипа» (ти вже, певне, знаєш, «против чого» се, а я й не тямлю), похвалив мене за збільшення ваги і за нормальну t° , наказав знов якнайменше ходити (позволив їздити, і то не багато) і знов повторив заборону всякої серйозної

роботи. Зробив він уже і аналіз мокроти (добре, що зробив, бо тепер би вже не можна було — кашлю нема), каже, що бацил туберкулів нема, а єсть якісь там «отложения», що показують на слабкий стан легких, але не на справжню хворобу. Зрештою, я просила його послати (або дати т[ьоті] Єлі для того) самий «протокол» аналізу папі, то вже там самі побачите і зважите, що воно і до чого. Лікар ще й мені повторив, що, на його думку, мені не варт переїздити в Каїр, бо подоріж мене втомить, а ще, може, й простудить, та й в самому Каїрі буде трудно врядитись так, як тепер тут, щодо їди і т. і. Отже, я сидітиму тут. Чого ж мені треба, коли й тут я поправляюсь добре? Се вже більш місяця, як я тут сиджу, привикла вже трохи, обжилася. Життя чисто санаторське: нічого не роблю і все нема часу (от розв'яжи таку загадку!). Читаю по-італьянськи багато, а говорю мало, бо нема з ким: в домі тільки один хлопець служить італьянець (кухарка французка), та й з тим, хоч би й говорити багато, користі мало, бо він говорить місцевим лігурійським діалектом, а про той діалект в Італії така слава йде, ніби ним примушують в пеклі говорити — за гріхи б то! Але від сьогодні буду вже говорити з Путиною учителькою-тосканкою, ми з нею Conversationsstunden¹ врядили через день: один день вона зо мною годину по-італьянськи говоритиме, а другий день я з нею годину по-французьки.

Писати жадних вправ, учити жадних слів і т. і. я не буду, бо вважаю зайвим і втомним (так і їй сказала), а так тільки балачка буде, та й годі. Де трапляється, то я й тепер говорю по-італьянськи, але то мало, бо я мало ходжу і мало справ маю, знайомості ближче теж якимось не клеяться.

Живеться тут, як в раю Котляревського: «не холодно й не душно, не весело й не скушно», так собі, середнє. Тьотя Єля збирається вже хутко виїздити, через те по цілих днях шиє всяку накуплену контрабанду (могла б уже й на дверях написати: «здесь шьются платья»). На її місце має приїхати одна панночка, з тих, що жили торік у Садовських. Сей приїзд не заважає мені і надалі тут же зостатись, бо ми будемо, значить, все в однаковому комплекті, а тепер нам не тісно, кожний має окре-

¹ Години розмов (нім.).— Ред.

му хату. Тут мені, окрім вигоди, що я, може б, і в папсіоні якому знайшла б (за більшу ціну, запевне), багато значить ще загальне відношення всіх до мене і певна фєрула в справах гігієнічних (мені ж, як Свіфтовому математикові, часом не вадить «людина з паличкою»), часом я на неї лиха, але, зваживши об'єктивно, не смію бути лихою...

Скінчу, то, може, ще сьогодні піде лист. Мені взагалі не слід би довгих листів писати, та все не вмію стримувати свою красномовність (ох, не тільки в листах!). Опе вже виплатила всі за давнені листовні довги, то аж полегшало, а тепер уже писатиму тільки постійним кореспондентам, себто тим, що сами часто пишуть і хутко відповідають. Від тебе залежить прилучитись до сеї категорії. Врешті, я не беру тобі за зле, що ти мені рідко писала, де вже тобі там у Петербурзі листи писати! Там хоч би головочка здорова була. Добре робила, коли замість листів пішла часом погуляти. Ну, а тепер, може, напишеш мені обіцяного листа, поки в Києві? Я така рада завжди, коли отримую «графійку» від моєї Лілеї лілейної! Так же вона славно дряпає завжди і такого багато різного наскребе. Mio Giglio d'oro! ¹ А знаєш, тут єсть вілла «Giglio d'oro», — я завжди згадую тебе, коли її бачу (се буває досить часто, бо вона близько).

Нехай Рада вибачить, що я не спом'янула її в «універсалі», се якось ненавмисне вийшло. Я хутко їй напишу зате окремо. Я маю написати тепер теж Дорі й Оксані, тільки з інтервалами, а не за одним махом, то й втоми буде менше і цікавості більше.

Тим часом всім ще раз (і вже остатній раз сього року) мій новорічний привіт — се ж таки вже по всіх світах буде 1902 рік, коли мій лист прийде до Києва. Привітай там од мене всіх знайомих, — коли я не пишу «поклонів» кожному зокрема, то не з браку пам'яті, а через те, що маю багато добрих знайомих і сподіваюсь, що вони самі обізвуться, кому з них мій привіт належить.

А тебе, моя Лілія, моя білая, моя любая, міцно, міцно цілую. Поцілуй за мене всіх наших. Пиши! Садовські і т[ьотя] Єля всім кланяються.

Твоя Леся

¹ Моя золота лілеє! (італ.) — Ред.

17 січня 1902 р. Сан-Ремо

17.I 1902

Люба Дориночко!

Аж ось коли пишу тобі давно обіцяного листа, довгенько збиралась? Ну, краще пізно, як ніколи.

Найперше прошу тебе сказати мамі і всім, що я вже не лежу, нічого мені не болить і ходжу добре, як звичайно. Поки сей лист до тебе дійде, то я, певне, зовсім забуду про цю пригоду. Я дуже рада, що сьогодні встала, бо шкода було б такий день пролежати. Вчора й позавчора був вітер то з моря, то з Франції, а сьогодні нема і так тепло, що чудо (+21°). Наші цілий день ходять та їздять, от і тепер поїхали в гори, а мене не взяли, та вже нічого, я рада, що хоч у хаті не треба сидіти.

Тьотя Ёля збирається завтра виїздити. Остатніми часами вона все шила, бо накупила собі вишиваних матерії італьянських, то треба було пошити, кусками не можна везти. Сі матерії тут гарні і не дуже дорогі, може, я вам такі блузки привезу, коли стане моїх коптів на те: се зроблено так, як гафти для білизни, тільки на цвітному батисті (рожевому, блакитному, ліловому і т. д.). Тьотя Ёля і Маланья Фоминична багато бігали тут по всяких магазинах і на базарі, де, як вони кажуть, все нібито «необыкновенно дешево», але я туди не люблю ходити, бо то щось подібне до толкучки — раз піти, то ще нічого, а більше, то нехай йому цур. Ти знаєш, я взагалі не люблю купувати. Отож ходять «тьотінькі» самі і говорять з купцями межинародною мовою — на кївах, часом то дуже смішно виходить, а де кивів не стає, там просто поросійськи, з примішкою всяких «иностранных звуков», як вони кажуть. Ну, і дають собі раду незгірше. Краще всіх тут в домі говорить Путя (її батько і мати говорять по-італьянськи, але не зовсім плавко), бо вона ще перше знала добре по-французьки (перше в неї була гувернантка-швейцарка, а тепер, коли та виїхала, то Путя говорить по-фр[анцузьки] зо мною, щоб не одвикнути), а це за 8 місяців так вивчилась по-італьянськи, що витримала екзамен в тутешню гімназію і ходить туди. Там хлопці і дівчата вчаться вкупі, тільки дівчат мало (в тому класі, де Путя, всього 4), і то їм трохи заважають учителі товаришувати з хлопцями, бояться, щоб не дражнилися і не би-

лись межи собою. Але то нічого не помагає: хто хоче, той товаришує, а хто хоче, то язика товаришкам показує потай від учителя, а хто хоче, то дурні записки товаришкам посилає, різно буває. До Путі часто приходять в гості одна товаришка, маленька італьяночка, метке дівча, не то що Путя — та не дуже-то метка, — хитре таке, все списує у Путі і латинські переклади, і навіть італьянські роботи, а потім в очі Путі одрікається, що і не думала списувати. Вони сто раз на день сваряться і стільки ж раз миряться, бігають разом на шоколадну фабрику і бавляться дуже добре. Ти собі здумай, що отаке мале дівча (11 літ) не хоче в гостях ні мандаринів, ні фініків їсти: «...мені се вже наскучило! Вдома у нас так сього багато!» (її мати продає садовину). Воно правда, що тут всі не дуже-то голодні на сі речі. От і ми щодень за сніданням маємо каштани, мандарини, яблука, грушки, фініки і фіґи, — се вже конечно мусить бути щодня.

Мандарини вже і в нас вирости в садку, зовсім маленькі деревця, в аршин, а вже є мандаринки — дуже гарненькі деревця, мов цяцьки.

От би тобі сюди! А може б, і тобі хутко «наскучили» сі мандарини. Ріжків тут люди не хочуть їсти, а купують їх для коней, і Садовські для своєї Ніни (кобили) купують. Взагалі, щодо їди, то тут нічого не бракує, ти за се похвалила б Сан-Ремо, а вже щодо театрів, то не дуже: єсть тут нібито опера, та дуже у неї «славушка худа», я навіть щось і не збираюся туди, єсть музика в саду, та чогось вибраний для неї найменший і найгірший сад, і взагалі чогось на ній скучно, я тільки раз була і більше не хочеться. Так, на вулиці музики і співів багато, бо італьянці ніколи не мовчать, тут і військо гарно співає, не так, як у нас, грубо і різко, а наче в концерті, часом дуже помалу і навіть ніжно.

Оце через два тижні буде карнавал з *bataille des fleurs*¹ і всякими штуками, тут сподіваються всяких див на той карнавал, бо, кажуть, город асигнував на [нього] 14 000 франків, та ще наїхало всяких багатих анґлічан, що їм нема куди кидати гроші.

Ну, я ще тобі потім допишу, а тепер скінчу, бо треба послати, та й пришла італьянка до мене, треба з нею говорити.

¹ З битвою квітів (*франц.*). — Ред.

Спасибі всім за гарні новорічні карточки! Всі получили і дякують. Цілую тебе міцно. Пиши ще. Будь здорова, Біла Гусь, моя широкенька, моя дороженька. Цілуй всіх наших.

Твоя *Леся*

193. ДО К. ГОЛОТИ

19 січня 1902 р. Сан-Ремо

19.I 1902

Дорога панно Катерино!

Дякую за привіт. Сердечно здоровлю. Аби-сьте завжди підскакували.

Леся Українка

194. ДО М. І. ПАВЛИКА

19 січня 1902 р. Сан-Ремо

19.I 1902

Шановний друже!

Бажаю Вам нової сили в Новому році (не то що бажаю, а сподіваюсь, бажати я завжди боюся). З С[офії] мала я тільки маленьку картку і з неї я не дуже мудра — нічого в ній нема. З К[ієва] теж нічого особливого, так собі всякі приватні справи, без ширшого інтересу. Мій побратим, певне, може Вам більше розказати про К[иїв], ніж я. Простіть, що запізнилась відповісти: була мені пригода, впала я на гладкій дорозі, вдарила ногу (оперовану) і три дні пролежала в прикрому настрої. Тепер уже цілком здорова, небезпечності нема. Взагалі я поправилась дуже, навіть рідко кашляю, не щодня.

Бувайте здорові.

Л. У.

Р. S. Гадаю, що в К[иїв] Вам не слід їхати, надто тепер,— кому треба, нехай до Вас приїде або пришле.

Привіт Вашій мамі.

29 січня 1902 р. Сан-Ремо

29.I 1902

Шановний друже!

Я, на жаль, нічого докладніше не знаю про ту запропащену статтю. А може, та «Нев[инная?] вдова» то все одно, що «Фатальная вдова»? — так звалась одна робота, уміщена в кінці 80-х чи в початку 90-х рр. в «К[иевской] с[тарине]».

Хто такий та «дама», я догадуюсь (щось подібно, як і «прекрасная маска»), а коли Ви не догадуєтесь, то можу і Вам сказати: се, здається, наш «приятель історик». Я думаю, що нам з Вами можна переписуватись виразніше, поки я тут: я не думаю, щоб «прірва» межі Австрією і Італією була така непевна, як «прірва» між двома Українами, та й наша мова тут менше відома.

Ваше питання я передала Раді сьогодні, — її мати сама досить обережна, так що я необережності з їх боку не боюся; зрештою, «дами» до них не вчащають, а переписка Радина, я гадаю, досить вільна.

Коли то Ви писали про Крив[инюка], що його матеріальний стан лихий, то найкраще напишіть про се Степенкові (самі чи через Тр[уша], чи через кого іншого), бо я сама тепер дуже несаможиттєва фінансово людина, а дуже врізувати свій тутешній бюджет не маю права, бо зобов'язалась словом честі того не робити, а вживати ті гроші, що мені присилаються, на свою курацію.

Зрештою, я б могла щось трошки відтягти з «надзвичайних видатків» (напр[иклад], з убрання), але їх у мене так мало, що вийшло б смішно мала сума (тих 30 frs., що я послала на комісії і т. і. п. Крив[инюкові], я і то з бідую «відтягла»), та й то я знаю, що побратим її від мене не прийняв би, знаючи, власне, мою теперішню несаможиттєвість. Поки в мене було своє, то була інша розмова. Я могла б написати звідси до Ст[ешенка], та се кружно переписуватись зо Львова в Київ через С[ан]-Ремо. Я чула, що там був якийсь земляк у Львові, то, може б, Ви ним наказали в Київ. Тут же, зрештою, нічогосінько «неблагонамереного» нема — допомогти матеріально товаришеві на чужині. Можна про се і Раді написати, вона знає приятелів деяких п. Кр[ивинюка]. Бувають хвилини, коли б я хотіла бути капіталісткою...

Шкода, що з Вашим здоров'ям так не ладиться — коли б уже справді скоріш до весни та до Софії. Місяців через 1¹/₂, либонь, поїдете?

Од Ліди я отримала листа, але на мої питання ні слова відповіді. Видно, прийдеться ждати теж 1¹/₂—2 міс[яці], поки щось певного довідаюсь... Біда з таким листуванням!

Чому пишете, що тепер до Львова не варт їхати? Взагалі чи спеціально Раді не варт? Однак вона якби їхала, то таки до Львова, а не до Сан-Ремо. Зрештою, то звістка непевна, може, й так собі говориться.

Бувайте здорові! Спасибі, що озиваєтесь. Ви ж не гніваєтесь, що я часом пишу на картках і лаконічно. Я нічогосінько проти того не маю: Вашого часу і шкода на часті та довгі листи до таких людей, як я тепер,—я, зрештою, тепер не людина, а ростина...

Стискаю Вашу руку.

Л. Кос.

196. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

3 лютого 1902 р. Сан-Ремо

3.II 1902

Люба мамочко!

То таки правда, що замовкли були ви всі, паче змовились. Та вже, звісно, було вам «пе до солі» за тими концертами та біганиною. Тільки мені дивно, чого то і сей рік, власне, Ліля взяла на себе тую біганину: адже вона вже сеї зими і так досить послужила товаришкам по курсу, будучи «депутаткою», та й минулий раз вона ж метушилася з концертом, то вже на сей раз нехай би ще інші побігали, а то вона, певне, більше втопилася за такі свята в Києві, ніж за всі будні в Петербурзі. Адже то відомо, що гіршої каторги нема, як уряджування всяких спектаклів etc... Ну, то вже я раз виражала свої думки з поводу «київських свят», то що вже повторяти знов? Тим більше, що і вперше, запевне, мої слова не зробили великого враження. На таких просторах, як від Києва до Сан-Ремо, всяке слово може «витхнутись», поки доїде, а як воно й одразу не дуже у мене здатне «жечь сердца людей», то що вже з нього сподіватись після тижневої мандрівки!.. У всякім разі приємно, що з тої біганини хоч матеріальна користь для інституту вийшла.

Мені приємно, що вже не треба реферату для галицького вечора, бо такі тут було б трудно написати такий реферат, все-таки матеріали було б нелегко зібрати.

Збірник «Левада» єсть і в мене, але з нового року щось уже мені ні «Вісника», ні «Левади» не шлють — треба їм про себе нагадати. Оце або сього місяця, або в марті буде надрукована моя «Одержима» і, здається, вийде окремою відбиткою потім.

Яцків тепер «наймодніший» з молодих белетристів в Галичині, так що Оксаночка трапила в самий курс, почавши його перекладати. Він пише досить нерівно, часом дуже гарно, часом тільки чудно, але таки частіше гарно. Він сам про себе писав одному своєму біографові (уже й біографів має), що він не заміряє триматись ніякої «школи», що навпаки буде якнайчастіше зміняти літературні напрями, витворювати все нові genres¹ і сподівається завдати ще не одну несподіванку своїм критикам. Пишу се *ad usum*² перекладача, може, на що придасться. Саму цю біографію (чи скоріш критичну замітку) Оксаночка, може б, могла прочитати, коли треба, в літніх №№ галицького журналу для молодезі, якщо він є в Києві.

Шкода, що я не знала раніш про ювілей Комарова, напишу хоч тепер йому скільки слів, — *vont mieux tard que jamais*³, правда?

Тепер — «нам пишуть з Сан-Ремо»: погода змінилась до гіршого, — після цілого місяця ідеальної ясності й теплості почався вітер, а далі, як і слід було по такому початку сподіватись, дощ. Але дощ не безпросвітний. Вчора, напр[иклад], зовсім гарний і сухий був день (перед тим два дні мокруваті), сьогодні до полудня хмарно, але сухо (можна було гуляти і сидіти на дворі), а вже пополудні «заколодило» і оце до самого вечора лле. При тому, однак, не холодно: навіть вночі не нижче +9° R. Приймаючи на увагу, що вся Франція і північна Італія до Рима в снігу, що в Мілані снігу на три метри завтовшки і навіть Генуя біла, то треба признати, що нас іще бог милує.

Вчора мене вислухував лікар, знайшов у досить доброго стані, тільки завважив маленькі приливи крові до

¹ Жанри (франц.). — Ред.

² Для вжитку (лат.). — Ред.

³ Краще пізно, ніж ніколи (франц.). — Ред.

легких (се виражається тільки легеньким рипом — часом — та почуттям певної завади при диханні, а більш нічим), порадив мені горчишник, і справді те почуття завади зникло. Він уважає, що ті приливи були не з простуди і не від погоди (погода не така вже була погана), а скоріше з нервових причин. Може бути, я справді щось була *pas dans mon assiette*¹ — і спала поганенько минулого тижня, але остатні дні ночі виспалась і якось врівноважилась, то се, певне, більше допомогло мені, ніж горчишник. Взагалі ж почуваюсь нічого собі: жару нема, кашлю теж нема, принаймні нападів нема, так часом коли-не-коли кашляну раз та на тім і кінець.

Роздражнила я було собі перни більше всякими думками (певне, те й в остатньому моєму листі трохи відбилося), але ти не думай, що то з пудоти. Ні, справді, я вже тут значно звикла і так розложила час, щоб не нудитись, мені ж не вперше звикати до курортного життя, а на сей раз воно склалося для мене далеко ліпше, ніж звичайно.

Маємо ще одну товаришку, панну Гассель з Орла (вона тут у Сад[овських] торік жила), я писала про неї Раді. Всі, і я в тім числі, вдоволені з її товариства.

Новина на нашій віллі та, що купили недавно корову і маємо своє молоко, се для С[ан]-Ремо новина не пуста, бо тут куповане молоко таки поганеньке.

Ще буде новина — карнавал (завтра починається), — Пута страх боїться, щоб дощ не поспував карнавалу. Про се італіянське свято напишу Дорі згодом, коли цікаво.

А тепер треба кінчати, бо приказано мені не писати листів увечері.

Цілую міцно мамочку-голубочку і прошу знов писати.

Твоя *Леся*

Всі тобі кланяються.

197. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

10 лютого 1902 р. Сан-Ремо

10.II 1902

Чому се хтось до когось не пише? Хтось дуже тим зажурився. Може, хтось на когось нагнівався, то нехай не гнівається, бо хтось не знає навіть, що він лихого

¹ Не в своїй тарілці, сама не своя (*франц.*). — *Ред.*

зробив, аби на нього гніватись? Хтось читав в «Ділі» про «Тов[ариство] русь[ких] дівчат в Черн[івцях]» і що хтось до нього належить. Хоч би хтось написав, що там за промови були? Може, хтось промовляв?

Хтось, певне, дуже зайнятий, що вже й карточки не напише... Нехай хтось хоч одне слово напише своєю власною тонкою ручкою, а то тільки через нашу дитинку передав привіт, та більше нічого,— се мало.

Хтось дуже поправився, але ще не до кінця, може, до літа зовсім поправиться.

Як хтось напише, то і хтось напише більше, а тепер — па!

Всій родині мій привіт. Як там маються мої «Відгуки» і п. Сім[ович], мій видавець? Па, па! па!

Хтось

198. ДО М. І. ПАВЛИКА

15 лютого 1902 р. Сан-Ремо

15.II 1902

Шановний друже!

Засмутив мене досить Ваш лист і своїм настроєм, і поданими фактами, та що ж — словами на те не багато допоможеш, а до діл «гріхи не пускають», то я мимоволі мовчала який час. Тим часом отримала відповідь з Києва про «Фат[альную] вдову», що тепер, за давністю літ, неможливо відшукати слід запропащеної рукописі, та й винуватців того запропащення теж «у ступі не влучиш». Як буду сама в Києві, то, може, чогось допитаюсь, хоч і малá надія, бо патріотичні цензори зовсім не в щирих відносинах зо мною, хіба якось через люди доберусь.

Ви зле поінформовані, ніби мені тільки віршів не можна писати. Я то сама ніколи нічого подібного не зважила б, а зважили за мене лікарі, щоб я нічого не писала за сей час інтенсивної курації, через те я мусила покинути навіть таку, здавалось би, нешкідливу для нервів роботу, як критичні статті для зарібку. Навіть право на писання листів приходить ся виторговувати, бо мій лікар кожний раз, коли, приходячи, застає мене з пером в руках, лається зо мною. Я, далєбі, не знаю, чого-то до мене так гостро беруться, бо я тепер маюся далеко ліпше, ніж минулої весни та осені, а тоді ж я

писала і працювала. Лікар каже, що в мене нічого небезпечного нема, а трактує мене наче дуже хвору, не дає нічого робить, нападається за найменшу втому або простуду, так наче від нежиття мені не знати що загрожує. Я сеї політики не розумію, та вже мушу слухати, коли сюди заїхала. Може, згодом подарують мені вільнішу конституцію, то буду писати обіцяні мемуари, а зараз трудно, бо не дадуть (мої господарі в змові з лікарем), хіба малими уривками (а я, власне, не терплю роботи уривками). Власне, найтрудніше «зважити» не писати віршів, бо то не робота, а так собі хвиливі імпровізації, певна форма нападів божевілля, за які людина здебільшого ручити не може; взагалі ж я в мисне, з виразним заміром, ніколи не віршую,— як не йдуть вірші самі на думку, то я їх ніколи не кличу, хоч би й рік цілий,— обійдеться. Зовсім інша робота писати спомини, там треба інтенсивного і більш-менш постійного напруження пам'яті, систематичного думання. Я вже не кажу про те, що писання споминів про таких близьких людей, якими були для мене і дядько, і Ков[алевський], не може вважатись спокійною роботою,— наперед застерігаю, що там, певне, не мало буде суб'єктивного. Сим я не хочу сказати, що я відкладаю сю роботу *ad infinitum*¹, а тільки прошу «потерпіти мало-немного», поки визволюся трохи з кормиги лікарської, з неволі бусурменської... тоді вже визначу виразний термін і дотримую його вірно.

Хоч які ми з Вами ссьмо хворі і т. і., а таки ми сю справу доведемо до кінця. Як витримаю «іскус» італіянський, то, може ж, таки наберуся потрібної енергії і сили, а тоді й матеріально стоятиму ліпше. Згодом і з товаришів дехто стане на свої ноги, то, знаю, допоможе мені з охотою.

Тим часом не падайте духом, ще наше не загинуло!

Міцно і щиро стискаю Вашу руку. Вашій мамі низенький поклін від мене.

Л. У.

¹ До безконечності (лат.).— *Ред.*

26 лютого 1902 р. Сан-Ремо

San Remo. Villa Natalia.
Corso CavaHotti. 26.II 1902

Мій любий чорненький хтось!

Вчора хтось білий отримав від татарчатка і п. Могильн[ицької] картки, що у когось родичі хорі і що хтось все збирається до когось писати, та ніяк не може зібратись; отже, хтось саме замірявся сьогодні писати до когось сам, а тут принесли листа від когось чорненького! То тепер комусь ще ліпше буде писати. Натурально, і хтось білий не гнівався, що йому не пишуть, тільки був неспокійний, бо думав, що, певне, комусь там дуже зле, коли так довго не обзивається. Правда, спасибі татарчаткові, воно часом подавало мені звістки про когось, та ще пару разів споминалося чиєсь ім'я в «Ділі», то хтось знав, що хтось живенький і не хорий фізично, то ще не досить знати комусь, аби міг бути спокійний. Тільки все ж хтось просить когось, щоб не робив над собою примусу та писав би листи, коли хоче і може, а тільки щоб карточки посилав частіше або хоч казав татарчаткові карточку написати, як там хтось мається, бо інакше хтось боїться. Хтось дуже-дуже радий з чиїхсь листів, хоч би й як вони були смутні (хтось на веселощі не дуже-то й звик!), а тільки все ж хоче, щоб хтось у листуванні з кимсь був зовсім вільний і щоб ніколи не гризся, отримуючи щирі листи від когось, бо хтось їх не на те пише, аби комусь додавати гризоти, вже ж її й так досить! Хтось хоче, аби чиїсь листи, коли вже не вміють розважати, то хоч би не журили когось дорогого.

Хтось не дуже радий, що хтось зайнявся тим спіритизмом, хтось того, признає по правді, не любить. Ще коли хтось тим тільки бавиться, то нічого, але коли трактує те поважно, то недобре, бо то дуже шарпає нерви і вже не одного doprowadило до сильної нервової хвороби. Надто коли чиясь сестра «добре медіум», то їй би слід покинути ту забавку, бо то значить, що її нерви дуже вразливі і приходять на сеансах в дуже подразнений, ненормальний стан. Я знаю два випадки, коли такі медіум (обидві мої знайомі) мусили по якімсь часі такої «духовної служби» вдатися до лікарської помочі, бо дістали напади гострої істерії і не хутко від неї вибавились.

Отже, то забавка дуже небезпечна, і нехай хтось дуже уважає, коли б то не пошкодило і сестрі і комусь, бо і хтось тепер не дуже сильний нервами. В тому, що «дух» наказав не забувати когось, хтось не бачить нічого *übernatürliches*¹ — очевидно, чийсь дух і пам'ять навіть несвідомо бувають зайняті кимсь, але се хтось і без «духів» знає, і радий тому і вдячний за те, але вже ж не духам, тільки своєму вірному, дорогому приятелю, ко-мусь.

Коли хтось хоче, щоб хтось об'єктивно сказав, що думає про спиритизм, то хтось скаже так: я припускаю, що в спиритизмі не все шарлатанерія і самооблуда, можливо, що закони, ще дуже мало досліджені, але вже признані наукою, закони гіпнотизму, первової енергії і т. і., відіграють тут значну роль і що спиритизм, управлений і досліджений експериментально людьми науки поважно і безсторонньо, з холодною науковою критикою, може, колись так послужить для нової психології, чи скоріш нейропатії, як в свій час середньовічна алхімія послужила новітній хімії. Але в такому виді як тепер, напівзабавки, напівхвороби, напівшарлатанерії, спиритизм мене не інтересує, — я тільки раз в житті могла витримати один сеанс до кінця і то потім як заснула, то аж у другій годині дня прокинулась, так то мене знудило і змучило. Я гадаю, що якби такі духи, які звичайно показуються на салонових сеансах, і справді безперечно існували, то вони мене теж не інтересували б, принаймні не більше, ніж інтересують звичайні, безперечно існуючі, але смішні люди, що до старих літ бавляться маскарадами та містифікаціями. Коли тії духи справді існують, то вони недобрі і не щирі; коли вони все знають, то чому не кажуть просто, без загадок, замилювання очей, при допомозі якихсь дурних столиків, мисочок і т. і.? Коли не знають нічого, то чому так просто не признаються: не питаєте, люди добрі, бо ми такі самі мудрі, як і ви? коли знають, та невільно їм щиро казати, то чому не мовчать, а кокетують з бідними людьми: а я щось знаю, а тобі не скажу!.. У всякім разі такі, якими вони показуються на сеансах, вони дуже подібні до *schöne Masken und Domino*² банальних маскарадів і мені осо-

¹ Надприродного (нім.).— *Ред.*

² Гарних масок і доміно (нім.).— *Ред.*

бисто дуже несимпатичні. По-моєму, так поводитись, як вони, можна порядній людині тільки на 1-го Aprilis¹,— зрештою, може, у духів інша етика, і я до неї не доросла... Бачите, яка я невдячна,— духи мене протегують перед кимсь, а я так про їх! Отже, побачимо, чи дуже розсердяться.

Я собі подумала, що, може, хтось буде вражений тим, що тут написано? Нехай вибачить, я не хотіла його вразити ні насміятися над його вірою, коли то вже віра. Тільки ж хтось питає, як хтось думає, то хтось мусив щиро сказати, інакше було б негідно нас обох. Правда ж?

Я взагалі давно вже втратила віру в «духів» і спиритичних і всяких інших, добрих і злих, небесних і підземних (та, власне, свідомо й не мала ніколи тієї віри), а часом, в хвилини подразнення нервового, щось одзивається, як, напр[иклад], страх дзеркал вночі, прикре почуття від темряви і т. і., певне, се якісь спогади фантастичного настрою мого дитинства, але я знаю, що то «пережитки»,— вірю ж я тільки в одного духа, того, що про нього співав Heine в своїй «Bergidylle»² і що йому служили всі найсвітліші душі людські. І з мене тієї віри досить. Той дух може замінити всіх духів, що грають на столиках, бо той дух грає просто на серцях людських і що може, те творить просто, без містифікацій, і створив він найкращі діла людської штуки через своїх обранців. А що створили спиритичні духи, окрім нападів істеричних? «По ділах їх пізнаємо їх»,— сказано в Євангелії.

Чудний се лист, правда? Се, може, того, що сьогодні «урочистий» день моїх роковин. Сьогодні я скінчила 31 рік. Сей день завжди якось неприємний, бо мимоволі оглядаюсь назад, «на путь минулу» і... зрештою, не варт розводитись на сю тему, бо все одно не допоможе.

Тим часом за «високими матеріями» я нічого не сказала про дрібні справи світу сього, а спеціально про мої. Життя моє тут райськи монотонне, так що й описувати нема що. Живу головно сонцем, морем та ще листами. Коли дощ іде, море сиве і листів нема, то я сумна, коли погода і маю добрі звістки, то весела. Цілий січень була

¹ Квітня (лат.).— *Ред.*

² «Гірська ідилія» (нім.).— *Ред.*

чудова погода і листів було багато; в лютому вже не так, хоч все-таки один тиждень (власне остатній) щодоби був ідеальний. Поправилась я настільки, що, мені здавалось би, вже досить, та лікар каже, що треба ще, бо щось там ще не до кінця вигоїлось в грудях, та мусить вже хутко вигоїтись. Може й правда, що не зовсім ще вигоїлось, бо як трошки застуджусь або роздражнюсь нервово, то зараз мені знов «стінка» стає з правого боку і рипить щось помітно, але остатнього тижня цього ні разу не було. Хтось буде знов здоровий, він вже знає.

Хтось не читав чиеїсь повістки, бо чомусь мені сей рік «Вісника» не прислали, не знаю чому. «Одержима» моя лежить в редакції ще від грудня, а має чомусь аж в марці друкуватись. Чого лізти до мене, щоб я її скоріш прислала, то не знаю. Хтось тепер нічого не пише, бо лікар йому заборонив — хтось дуже з того не рад, але мусить слухати.

А хтось нехай би таки писав, коли може, то менше б про ті прикrostі думав. Ст[оцький] не варт того, щоб на нього стільки енергії ненависті тратити — він мені завжди здавався нещирим і філістром до краю. То правда, що таке «приятельство» подле, але ж філістри звикли справи серця все «практично» рішати, то він, певне, в добрій вірі був, що то «розумна порада», та й годі. Але, звісно, заходити з такими «практичними» (на чужий кошт) людьми не варт.

А хтось у свій час, ще як тільки що приїхав до Чернівець і як бачив ведмеда з кимсь, то думав собі: «Хоч би хтось був і два рази старший од ведмеда, то таки ведмідь його не вартий» ... але хтось тоді не казав того, бо думав, що то комусь буде прикро. Тим часом хтось і тепер так думає і журиться тільки тим, що хтось так мучиться, а якби хтось не мучився, то було б усе добре.

Хтось не знає ще, коли виїде з Італії. Лікар радить лишитись до літа і їхати додому морем, навколо Італії і Греції просто до Одеси, аби зміцнити курацію перебуванням в чистому морі. Але хтось не знає, чи зможемо так довго лишитись, бо все-таки життя тут досить дороге. І взагалі до літа ще далеко. От якби хтось міг з кимсь так навколо поїхати! А може б і міг? То коштувало б його 200 гульденів. Тільки, чи не хорував би хтось на морі, ото тільки страшно. А може б і ні, — літом море спокійне. От би славно було!!..

Нехай хтось скаже св[ятій] Анні, що хтось її хорошенько і ніжненько просить не хорувати і не тупати дуже і не шпортатись, аби не томитись. В[исоко]п[оважано-му] таткові мій привіт і бажання здоров'я. Також і брат-тям привіт. Сестриці, і чорненькому, і Могильн[ицькій] посилаю картки на чиєсь ім'я, а хтось буде ласкав передати.

Хтось когось дуже жалує і любить, з охотою і сів би, і ліг навколо когось, і розважив би ліпше, ніж ті духи (хтось на них eifersüchtig¹), духи не можуть любити, а хтось може і любить.

Хтось

200. ДО Є. Ю. УРИЦЬКОЇ

26 лютого 1902 р. Сан-Ремо

Дуже дякую високошановній пані за спогад і прошу вірити, що мені були дуже милі ті власноручно написані стрічки. Дозволю собі просити, аби Ви, пані, не давали Ользі дуже займатись спіритизмом, бо то небезпечно для першів,— музикою займатись далеко ліпше.

Я дуже рада нагоді виразити свою симпатію до Вас, дорога пані, і прошу й надалі не забувати мене.

З правдивою пошаною і симпатією

Л. Українка

San Remo, 26.II 1902

201. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

5 березня 1902 р. Сан-Ремо

5.III 1902, San Remo,
Corso Cavallotti, villa Natalia

Лілея моя лілейная!

Дуже ти впору мені написала, моя Ліліціка! Бо то тепер надто прикро не мати довго звісток від рідних та дорогих людей з того краю, де всі par excellence «під богом ходять». Сьогодні в газетах тривожні звістки з Москви... Коли б ти знала, як то здалека все ще прикріше впливає, ніж зблизька.

¹ Рсвнивий, заздрісний (нім.).— *Ред.*

Наші було устроїли мені «бенефіс», узяли та на цілих три тижні й замовкли, ніхто ні слова! То я вже було просто «до чортиків» дійшла і такі листи писала, що аж самій тошно, то нарешті вони схаменулись і обізвались. Ну, натурально, тепер і моя досада минула, а то, признаться, я таки була лиха зовсім «не голубим» способом. Ще якби-то в інші часи таке мовчання! Ні, правда ж, не статуйть так робити? Отже, ти так не роби, а посилає мені «спасенні одкритки» частіше.

«Книга» твоя мене зовсім не втомила, адже я і довгі книги читаю, навіть італіянські (правда, друковані), і то не томлюся. Взагалі, не треба думати, що я тепер слаба і нещасна. Я тільки часом розкисаю, але не часто, і не до краю, і нещадно. Як я тобі в Київ останній раз писала, то я тоді була дуже *montée*¹ і більше через те так утомилась, а взагалі я нічого, можу і читати, і писати довгі «книги».

То була «помилка стилю», коли виходило так, ніби я тільки тобі раджу бути щиріше і т. і., я вважаю, що інші ще більше повинні проявляти ту щирість до тебе. Та мушу признаться, що я ще більше «с детства не привыкла» вдаватись до них просто, бо, треба сказати, з усіх дітей мене найменше до того привчали. Отже, я боялась, коли б ще гірше не погсувати справи, вдавшись просто до них. Я ще трошки вмію говорити з ними, але писати на певні теми зовсім їм не вмію, бо ніколи не певна, в яку хвилину настрою влучу, а се, як ти знаєш, в розмовах з ними (надто з мамою) дуже важко. Тоді ж мені найбільше хотілось, щоб ти поїхала до Львова, по можливості, без прикrostів і непорозумінь. І тепер я вважаю, що та подоріж була потрібна. І взагалі здається мені, що відносини таки якось ліпші стали.

Ти, може, й права, що ми почасти підтримуємо традицію неодвертості з нашими меншими і що треба постаратись ту традицію зруйнувати. Тільки ж у нас то ніколи не виходило навмисне, ніколи не походило з байдужості, а скоріше з надміру *discretion*² (принаймі у мене). Все-таки між мною і тобою ся «традиція» досить хутко зникла; з Оксаною діло теж іде на лад — вона мені недавно зовсім «дорослого» і щирого листа написала; не знаю, як

¹ Збуджена, в піднесеному настрої (франц.).— Ред.

² Скромності (франц.).— Ред.

їй сподобалась моя відповідь, але я писала її щиро і без жадних педагогічних штук. Мені шкода Оксаночку, що вона якось так видіє. При її малоекспансивній і, треба сказати, не дуже альтруїстичній натурі ся обстановка може ще більше заставити її заховатись в собі і пагороїжитись проти всіх. Досадно теж, що у них з Дорою такі дурні відносини (хіба, може, тепер поправились?) — ота дрібна пікіровка, безцеремонність в виразах, все то так противно і понижає їх обох. Звісно, Дора ще мала, а все-таки се не найкращий спосіб виховання. До Микося я пробувала «приступатись», але то удавалось тільки проблісками і ненадовго. Та я мало бачила його остатній рік, а воно таке, що коло нього треба довго і неабияк походити. Писати ж він не любить. Зрештою, поспробую йому написати, може, що з того вийде.

З Дорою, мені здається, легше буде. Ми й так з нею досить близькі, наскільки то можливо при такій вже дуже великій різниці літ. І взагалі її життя ліпше складається, ніж Оксанине, бо у неї є талан знаходити собі товаришів, а в Оксани його нема. До того ж Оксана нездорова нервами, я в тім певна, бо в неї ненатурально пригнічений настрій... Ох, та всіх нас ненатурально пригнітили «с динства»!.. Треба думати, що інакше не могли... У всякім разі, се трагедія, про яку вже краще не говорити, бо в тім ми не поможем.

Ти даремне так боїшся розчарування в тобі твоїх приятелів. Вони самі мають очі і коли дссі не всі розчарувались, то можна думати, що й далі так буде. Чи не краще старатись заслужити чиюсь прихильність, ніж старатись впевнити, що ти не варта її? То ж тільки вносить гіркість і робить враження, мовби ти не хочеш її прихильності. От, напр[иклад], Квіточка думає, що ти не хотіла посвящати його у свої справи і настрої, не хотіла, щоб він жалував тебе, хоч він готов був з дорогою душею. Певне, тому, хто «с динства привик», таки трудно зрозуміти так хутко тих, що «с динства не привикли». Вони думають, що та «непривычка» не мучить нас, і в тому вони фатально помиляються... Ну, та в сьому трагедії нема, се можна побороти і перемогти, я се знаю з власного досвіду. А то правда твоя, що Квіточку слід би «взяти в руки», страх воно бідне тепер. Ще, як на злість, і матеріальні справи чортзна-як стоять. Та ще лікарі наговорили йому всяких дурниць — може навіть несерйозно, — і то

ще гірше смущає його. Колись тобі розкажу те «для негативного прикладу», яким лікарем не слід бути.

Коли ти статкуєш щодо твого здоров'я, то гаразд, беру свої слова назад або краще воставляю їх «на всякий slučaj», коли «английская кошка» заслужити.

Ну, від загальної філософії переходжу до фактів і описів.

Поправляюсь я тут видимо, товщаю в очах. Окрім трьох днів, коли я була зовсім хвора від мовчання наших (валялась в болем голови і грудей і кашляла), я малася увесь остатній місяць зовсім добре і не кашляла навіть зовсім. Бували маленькі приливи, але пусті і хутко піддавались горчишникам (вчора один був та й сам пройшов). Пoviщення т° вже й не пам'ятаю коли було. Енергія збільшилась, я вже рідко лягаю (а перше по цілих днях валялась) і вже дуже скучаю без роботи, дурю себе то вишиванням, то читанням, то листами. Хоч в добру погоду (от як тепер) нудота не так-то почувається, дуже вже гарно навколо. Лікар кожний раз знаходить у мене прогрес при вислухованні. Тепер уже тільки «жесткость дыхания» знаходить, а більш ніяких художеств. Я все не нарадуюсь, що попала не в готель і не в санаторіум, а до Садовських, все-таки маю завжди товариство симпатичних людей (типу наших тіток) і не почуваюся «овцою беспредельною». У нас тепер живе орловська панночка Анна Федорівна Гассель; її сестра (Катерина) вапа медичка першого курсу — чи ти з нею знайома? Сестри Гассель — приятельки нашої кузини Маріанни Драгом[анової]. Чи ти стрічаєш там коли кузину? Інтересно було її «присвоїть» — вона, кажуть, порядна дівчина, не подібна до решти її сім'ї. Анна Фед[орівна] служить мені живим прикладом, як люди поправляються в Сан-Ремо, просто в очах і до непізнання! Отже, і я коли приїду в маї в Боярку, то ти спитаєш: «Ваше ймення, препишная пані?» А я відповім: «Sono una forestiera da San Remo»¹.

Треба знати, що я тепер завзято говорю по-італьянськи, і якби тільки не проклята *conseguenza dei tempi*² (пам'ятаєш *consecutio temporum*?³), отих всяких *passato*

¹ Я чужинка в Сан-Ремо (італ.).— Ред.

² Послідовність часів (італ.).— Ред.

³ Послідовність часів (лат.).— Ред.

і *trapassato*¹, то говорила б як тосканка. Навіть уже звикла мужчин називати в очі «вона» (*lei*), як того вимагає італійська етикета. Мені все більше і більше подобаються італійці, я зовсім не розчарувалась в них, як Людя після подорожі. Звісно, коли має діло тільки з отельними посіпаками, тідами, антикваріями і т. і., то можна розчаруватись в кожному народі. А так як я тепер бачу і буржуа, й інтелігентів, і слуг, і робітників в звичайних обставинах, то вони мені подобаються: якісь вони природно гречні, і привітні, і веселі. Славні люди! Тільки могли б трошки більше гігієну хат признавати і менше білизни на вулиці розвішувати, тоді були б ідеальним народом. Багато тут і англічан, та щось вони мені з погляду не подобаються (особисто знаю тільки одну, та нічого собі): щитивні, носа деруть; жінки все страх негарні, нагадують вираз якогось юмориста: «при виде англичанки чувствуется рыба кость в горле». Росіян тепер тут сила! Не раз лаються на вулиці без сорома, впевняючись, що їх «никакая собака не поймет», хоча «собак» таких, як вони самі, тут повно на кожному кроці. Бувають пресмішні сцени.

Однак, Лілея лілейная, чи не пора мені кінчати? Он Мартинюковий хлопчик, видно, розумний зроду і знає, що «во многотглаголании несть спасения». Кланяйся його мамі від мене і взагалі всім товаришкам, кого я знаю і хто мене знає. А що робить Хом'ячок?

Бувай здорова, і да благословить бог линовище твоє.

Тобі всі тут кланяються, хто чув про тебе. Цілую тебе міцно і трошки трясую за плечі «з добрості».

Твоя *Леся*

Р. С. М[ихайло] В[асильович] мені писав, спасибі йому. Взагалі ми тепер досить часто переписуємось і дуже добре розуміємо настрої один одного...

Як тобі сподобалась моя «Одержима»?

М[ихайло] В[асильович] пише, що ти її читала. «Сию рукопись читал и содержание оной не одобрил»?..

Лапку твоєю стискаю.

Леся

¹ Часів минулих і давноминулих (*итал.*)--- Ред.

15 березня 1902 р. Сан-Ремо

15.III 1902

Дорогая Дориночко!

Ти не дуже сердишся, що я тобі не хутко відповідаю? Але по два листи разом в один дім писати, то трудно, а папі і мамі треба було де про що хутчій написати, от так і вийшло, що я спізнилася з листом до тебе, хоч моя Гуся і варта дуже скорої відповіді. Але від часу карнавалу не було так-то чогось цікавого до описання. Було тут «утро», що врядили приїжджі росіяни з Ніцци, але таке погане, що не тільки акторам, а навіть публіці було сором і ніяково дивитись одним на других... І програма така, як я не люблю, все якісь уривки, qui n'avaient ni queue ni tête¹. Ми всі дуже жалували, що пішли (нас затяг лікар і одна з актрис, ніяково було не піти), і ми з Наташею дали урочисте слово перед лицем вічного моря, що більш ми за границею на жадні російські «благоглупости» не підемо, хоч би нас на ретязі тягли.

На мі-сагêте (середина посту) санремосці сподівались знов карнавальних розривок, але їх перенесли в Бордігеру (се маленьке місто коло Сан-Ремо, тепер воно вже так як передмістя, бо злилось віллами і садами з Сан-Ремо). Сьогодні там має бути bataille des fleurs, але ми туди не поїдемо, не хочеться, бо нового нічого не побачимо, а до того ж там, певне, будуть тільки квітки та конфетті, а не буде убраних с а г г о (возів з гротами, масками і т. і.), як було тут,— без їх уже не так гарно. Тут їздили цілі гори зелені з білим снігом зверху, і кораблі, і хати (кухня, звідки тарілки та городину кидали), і багато від коліс до верху убраних квітками ландо, а в Бордігері сього, певне, не буде, бо тільки приїжджі братимуть участь, а італіянцям сьогодні піст (мі-сагêте уже пропустили). Зрештою, й англічанам «піст»,— вони всі зажурені, що їх військо з Метуеном бури розбили, через те навіть на гонки яхт не ходять, а в самих гонках тільки дві англійські яхти беруть участь, і то, певне, ірландські (ірландці не журиються англійською бідією). Гонки сі робляться зовсім не так, як я собі думала. Я думала, що всі яхти стають перше в ряд, а потім переганяються навипередки, тим часом вони всі роблять круги по морю

¹ Без початку і кінця (*франц.*).— *Ред.*

павколо різних значків, і котра більше кругів зробить в призначений час, та виграє. Круги ті широкі і значки поставлені зрідка, так що, з берега дивлячись, здається, що яхти так собі плутаються без мети і плану. Але й так воно дуже гарно, коли стільки різних кораблів на парусах (єсть яхти більші від дніпрових пароходів) бігають по морю. З нашої вілли, а надто з мого вікна, все те дуже добре видно. Я налічила 6 великих яхт і 18 менших, а три великі пароходи стоять увесь час напроти нас нерухомо і щовечора наводять світло електричне на Сан-Ремо. Сьогодні ми компанією їздили на один з тих пароходів, великий військовий, що зветься «Dandolo» (по імені одного знаменитого дожа). Їхали до нього човном мінут з 20, бо він стоїть досить далеко від берега. Хитало досить нашого човна, але ми всі того не боялись, і ніхто не був хворий, тільки Путя дуже боялася, і плакала, і потребувала вертатись з півдороги, а ще нам довго якийсь катер заважав лізти на трап парохода, то вона вже розкричалась, що кинеться в море, потім же, на пароході вже, заявила, що вона не поїде додому, поки не втихне море (сього в марті прийшлося би довго ждати!). Чиста біда була з нею! Моряки сміялись і частували її коньяком «для куражу». Ми оглянули весь пароход, бачили масу гармат, та револьверів, та мітральєз і т. і., аж прикро було дивитись, що стільки-то всього того видумано і нагромаджено, щоб стріляти людей... Взагалі ж пароход гарний, чистий дуже, великий (з трьома поверхами), — я тобі посилаю його портрет, що мені подарували на пароході ті моряки, що нас водили. Назад їдучи, Путя було знов заходилась плакати, але один панич, італьянчик, товариш її по гімназії (тільки вже кінчаючий), так смішно почав удавати, ніби й він плаче, що вона мусила засміятись, а далі й зовсім розвеселилась.

Путя взагалі чималий страхополох, певне, через те, що виросла без товаришів та під крилом у гувернанток. Але тепер вона, може, дедалі набереться одваги, бо вона ж «гімназист». Хоч, зрештою, у них в гімназії і хлопці часто плачуть, се у них в звичаї. Але гімназія у них славна, нема такої казньонщини, як в наших. Надто учитель італьянської мови, історії, латині і географії (все в одній особі) такий симпатичний, так просто і вміло обходиться з учениками, що ми всі, хоч незнайомі з ним, дуже його любимо і завжди помагаємо Путі робити для нього буке-

ти (йому ученики часто дарують букети,— інших дарунків він не приймає, та й букети тільки некуповані бере). Звичаї в гімназії дуже прості і вільні, найбільша кара — заборонити на скільки днів приходити в гімназію. Нулі та 1 «з поведення» ставлять часто, але й зачеркують хутко, і ніхто того особливо не боїться, хоч не раз «для годиться» плачуть і просять зачеркнути. Свят тут менше, ніж у нас, але зате, напр[иклад], позавчора ні з того ні з сього всіх розпустили з 10 години рано, через те що «сьогодні гонки». Сьогодні, в суботу, директор хотів, щоб замість того пропущеного часу учились по обіді тепер (тут тричі на тиждень учаться ще й по обіді від 4 до 5, одну годину, а ранішня наука іде 3½ год[ини], від 8½ до 12), але учитель італ'янської мови сказав, що нехай директор «ловить», коли хоче, математика, а він (італ[ьянець]) на урок не прийде, бо й сам хоче в суботу гуляти. А математик ранком так умовляв одного ученика, що не хотів тихо сидіти: «Та посидьте ж, Корраді, ще півгодинки тихо, а я вже вас сам на гонки поведу, їй-богу, поведу, тільки заспокойтесь». Сей Корраді знаменитий на всю гімназію своїм пустуванням. Пуця його хутко в гості до себе запросить, тим часом до неї вже ходять дві товаришки і два товариші, спочатку церемонились, бо тут хлопці з дівчатами не дуже-то товаришують, а тепер звикли і остатнього разу таке виробляли, що Пуця потім аж по сходах не могла ходити і в 9 год[ин] спати пішла. Ще тобі колись про їх звичаї напишу, коли цікаво, а тепер вже годі, лист і так довгий.

Про себе не маю що нового писати, бо я зовсім здорова, як і всі ці остатні дні.

Пиши мені, Гусінько, а я буду відповідати завжди. Цілую міцно твою б і л у голову, а ти всіх поцілуй.

Твоя *Леся*

293. ДО В. Д. АЛЕКСАНДРОВОЇ

16 березня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, 3—16.III 1902

Дорогая Вера Даниловна!

Ваше письмо я получила сегодня утром... Так это и следовало. Не бойтесь, дорогая, что Вы увеличили мою печаль, нет, ее сегодня никто и ничто не могли бы еще

увеличить. Я думала, что, собственно, годовщина не должна внушать больше или меньше печали, чем всякий другой день после этого страшного события, а между тем нет, все-таки 3.III чувствуется тяжелее, чем 2 и пр., да, неизмеримо тяжелее. Много-много раз проходит в моей памяти все от начала и до конца, от первой минуты знакомства и до последнего момента нашей жизни вместе, но на этом моменте мысль останавливается настойчиво и долго... Вам странным показалось мое выражение, что я «хочу» помнить; я постараюсь объяснить его, насколько в силах это сделать при помощи одних только слов.

Видите ли, у меня до сих пор всякое воспоминание о нем связано с болью, все равно светлое ли само по себе или мрачное, а между тем, когда бывают дни, что я мало вспоминаю, отвлекаюсь чем-нибудь или меньше чувствую эту боль, я почему-то готова упрекать себя точно в какой-то измене. Отчего это? Ведь он просил памяти, а не мучения? Он любил мой «стоицизм» и не переносил «малодушия». Думая об этом, я начинаю приучать себя думать без боли, уверяя себя, что это малодушие, недостойное его памяти, именно эта болезненная память, — так было сегодня, но это было еще больнее. Иногда я думаю, что это всегда будет так, и вот тогда я и говорю, что даже при условии этого мучения я х о ч у этой памяти не только потому, что он просил, не только потому, что иначе я не могу (Вы совершенно правы, что я и не могла бы забыть, если бы и хотела), но именно сознательно хочу. Ведь если истинная любовь должна быть сознательна, то и память о ней должна быть такою. Разве нет?

Может быть, так больно именно потому, что последние картины особенно врезались в память, а они страшны, да, не только печальны, но страшны, просто не поддаются описанию. Ведь болезнь подчас изменяла его так, как даже самая смерть не изменила, он подчас становился совсем другим, как будто даже чужим. Да, были моменты, которые даже я хотела бы забыть, если бы могла, так они невыносимы. А между тем, когда я интенсивно начну думать о нем, я непременно, против воли, и на них останавливаюсь, и это так ужасно, как будто я с ума схожу, — я как-то вдруг теряю ясность мысли, мне почему-то все начинает казаться призрачным, и люди, и обстановка, и я сама... вот и теперь так, я даже не уверена, точно ли пишу Вам, а между тем, я же это вижу... О, простите, это ужасно,

зачем я это говорю? Да, да, я знаю, это, как часто было, даже беспрерывно, первое время, теперь реже, но все же возвращается...

Нет, не бойтесь, я уже взяла себя в руки и заставила думать нормальнее. Видите ли, я не всегда такая как сегодня, так жить было бы совершенно невозможно. Я даже бываю иногда весела, чувствую и свои и чужие радости и печали, но вот иногда надвигается вот эта какая-то туча, и тогда все такое странное и страшное. Но это не всегда, нет, не всегда. Вот в эту ночь мне снилось, что он возвратился и опять жив, что это я оживила его, что мы вместе живем, но очень больны оба, что он все в чем-то упрекает меня, сердится, что у меня есть и другие симпатии, интересы, привязанности и мысли, кроме заботы о нем: все это так не похоже на бывшую действительность,— он ведь никогда не делал мне таких упреков и не заявлял таких требований, и мне тяжело было видеть его таким. Потом Ваше письмо рассеяло это впечатление, я пошла к морю, вспомнила Ялту, Крым и все, что мы там видели вместе, и я вместе с Вами находила, что такая память может быть светлой. Но над вечер опять мысли пошли обычным порядком, и вот Вы видели...

Но об э т о м не надо говорить, если даже думается.

Иногда, даже долго-долго, я бываю совершенно нормальна и спокойна, даже бывают очень ясные, даже счастливые минуты. Я говорю это, чтобы Вы знали, что я не всегда так несчастна, как теперь.

Я, кажется, тогда источно написала о «враждебности» моих близких. Я не думаю, что они сознательно враждебны к его памяти вообще, только специально к м о е й памяти о нем, и в этом, м[ожет] б[ыть], невольно виновата отчасти и я сама, т[ак] к[ак] первое время не всегда успевала скрыть резкие проявления моей печали, пугала этим и заставляла жалеть их, зачем допустили меня до этой «жертвы», как они это называют. Но, конечно, тут не было жертвы,— я же просто сама не могла бы иначе поступить, чем поступила. Некоторые, правда, не только не видят никакой жертвы, но, напротив, видят эгоизм в том, что я, забывши о других своих обязанностях, о людях, которые меня любят, поставила на карту свое здоровье «ради личного дела»,— может быть, эти больше правы, но я хотела бы знать, сказали бы они то же самое, если бы это был не друг мой, а муж, брат или отец?

Пожалуй, нет,— а если так, то они не правы, т[ак] к[ак] требуют от меня чего-то сверхчеловеческого.

Впрочем, все это я усмотрела из беглых слов, полуслов и т. д. и, м[ожет] б[ыть], наполовину ошибаюсь. Да и вообще я не думаю, что все мои близкие так относятся, напр[имер], моя сестра, которую Вы знаете, совсем не так относится, она ведь сама его знала и ценит память о нем. Вы правы,— кто его знал, тот не может думать теперь о нем дурно. Но даже и с теми, кто знал, я не могу так говорить, как с Вами теперь, я чувствую, что все-таки его память Вам ближе, чем им. Что касается его теток, то я под конец ближе узнала их, и мы были в хороших отношениях, особенно с Соф[ьей] Вас[ильевной], но я все же не очень близка с ними. Раньше они были слишком несправедливы ко мне и доставили нам обоим много-много тяжелых минут. Да просто, если бы не они, я прожила бы с ним всю последнюю зиму, а не два месяца только,— они примирились во мне с сиделкой, а не с другом, они почти до последней минуты не верили мне, я это видела. Бог с ними, они слишком несчастны, чтобы сердиться на них; мне только больно, зачем ему столько лишних страданий причинено, хотя это уже и кончено совсем. Его отец гораздо больше понимал нас, и если тоже бывал виноват против сына, то против меня никогда и ни в чем, да и вишу против сына он искупил страданием — не мне судить его.

Если я говорила, что, пожалуй, я покажусь Вам странной и мало симпатичной, то это потому, что много раз встречала у людей, вообще очень умных, хороших, отзывчивых, неумение или нежелание понимать такие отношения, о каких я писала Вам; я слышала не раз, как подобную дружбу называли ломаньем, самообманом, чудачеством или, в лучшем случае, ненормальностью; и это говорили не пошляки, а люди, вообще достойные уважения. Впрочем, «особенная» — это, пожалуй, недалеко от «ненормальной», но это меня не смущает.

Вы его сказали с хорошим чувством, другие говорят почти с враждебным, а мне самой кажется, что если эта «ненормальность» никому не причинила зла и страданий (болезнь и смерть измучили меня, а не самое чувство, которое давало только счастье нам обоим), то она не заслуживает отрицательного отношения. Мне всегда казалось, что это лучшее чувство, на какое я способна, и я не

стала бы подавлять его в себе, если бы оно явилось в другой раз. На этот раз я опять «разогналась», т[ак] к[ак] знаю, что Вас нечего убеждать в этом, мы же с Вами в этом согласны.

По мере писания к Вам я как-то успокоилась и «прояснилась», а то в самом деле было как-то неладно. Вы не принимайте этого близко к сердцу; я вынослива, и если уж не сломалась до сих пор, то выдержу еще долго. Да, я даже поправилась теперь очень, особенно за последний месяц, даже кашлять перестала. Климат и природа великие врачи, особенно море la grande régénératrice¹, оно меня уже не раз спасало.

В следующий раз напишу Вам еще на другие темы, а теперь уж довольно. Я уже не прошу прощения,— видно, нельзя неискренно писать к Вам. До свидания!

Ваша Л. Косач

204. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

16 березня 1902 р. Сан-Ремо

16.III 1902

Лілея моя!

Спасибі за одкритку, я от теж одписую одкриткою, бо саме тепер багато «одписок» зібралось, то мушу полагодити. Я тепер почуваюся здоровою, не кашляю і не риплю. Настрій не завжди добрий, та то вже трудно... Отримала листа від Мані з Китаю, живеться їй не зле, просить мене в гості, тобі кланяється.

У нас тепер тут гонки яхт, вчора ми їздили оглядати один італ'янський броненосець. Оце і всі розривки. Наші сьогодні йдуть ще на велосипедні гонки, але я не піду, мене то взагалі не інтересує, а сьогодні я ще й пригнічена — се ж 3.III ст. ст. роковини смерті С[ергія] К[остянтиновича], багато спогадів... Ну, бувай здорова та обзивайся одкритками. Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Поцілуй маму, коли вона ще у тебе.

¹ Великий зцілитель (франц.).— Ред.

19 березня 1902 р. Сан-Ремо

19.III 1902

Хтось до когось знов озивається! Хтось здоровий і робиться гладкий. Хтось просить когось в гості, щоб потім їхати на Україну морем. Нехай хтось справді про те подумає, бо когось можуть родичі не пустити восени знов їхати, коли він заледве літом додому приїде після півроку життя на чужині. Комуś ще лікарі не дають нічого писати, то хтось і не заробив нічого. Коли хтось хоче, то хтось напише, скільки би могла коштувати така подорож. А до С[ан]-Ремо хтось міг би з п. Трушем доїхати.

Хтось читав чиюсь повість в трьох книжках «Вісника». Комуś подобається, а більше уваг напише згодом в листі.

Хтось когось любить, а родину вітає.

Хтось (татарчаткові па!)

206. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і О. П. КОСАЧ (сестри)

19 березня 1902 р. Сан-Ремо

19.III 1902

Любі мої мамочко і Лілея!

Думаю, що ви тепер вкупі, то й пишу обом разом. Листа твого, мамочко, я вчора отримала з описанням київської «гоголіади», та й згадала: «мало, душечка, одного Гоголя»... Але то вже завжди так буває, коли «всякое дыхание» заходиться «хвалити господа»...

Я дуже рада, що мій план повороту через Грецію не зустрів опозиції у вас, а я чогось боялась, що зустріне. Я ж сей план «давно в уме держу, да только случая подходящего не было», а тепер уже случай самый «подходящий». За Каїр, далєбі, даремне жалувати. Ну, нехай там пані Лев[ицька] поправилась, так і тут же не одна пані поправилась, та й, здається мені, я сама вже можу вважатись викоруваною. Щодо зарази, я таки не можу згодитись: заражаються б а ц и л а м и, а в мене їх не знайдено при аналізі,— заразитись же слабогрудістю і легким катаром не можна. Мінськ міг мати справді лихий вплив через втому і ті враження, що я там мала, і через те анемія та слабогрудість могли загостритись, але то могло

все одно і дома статись в той період... Не вірити в «предрасположение» через те, що воно досі різко не виражалося, то даремне — про «уплотнение» чи там «отек» легких мені говорили ще після першого «вितяження», коли мені було 16 літ, та тільки то відносили до наслідків довгого лежання і т. і. Я ж досі мала діло все з хірургами, а вони на такі речі не звикли звертати уваги. А ті болі в грудях, що, було, тижнями тримали мене в ліжку, ще тоді як ми «в стареньком домике налево» жили, може, то й плеврити були, то хто ж те знав? А кров у мене показувалась і тоді, як ми з Лілеєю вдвох в Києві жили (ти, Лілея, пам'ятаєш?), і в Берліні раз, як напав кашель. Та вже здавна я задихаюсь, ідучи в гору, і розкисаю восени й навесні, і фігура у мене розвита менше Дориної. Хіба ж се все не ознака «предрасположения»? Тільки того ніхто не боявся, поки не було безпосередньої зарази, а тепер кожний пустяк лякає. Як же, мамочко, в таких речах казати «вірю» чи «не вірю», коли тут можна просто б а ч и т и і знати і на основі того д о к а з у в а т и? Та, зрештою, тепер кажуть, що зарази чіпляються тільки там, де є «предрасположение», інакше всі люди були б заражені при теперішній санітарії та гігієні. Сю тему, однак, можуть ліпше розвинути в тому «медичному світі», де ви тепер обертаєтесь, а я, звісно, профан і говорю «по крайньому розумению», може, й даремне.

Тим часом, щоб там воно не було, але тут очевидно минає. Жару вже не буває, кашель дуже рідко і спорадично (се вже два тижні, третій, як зовсім не кашляю), приливи рідко бувають і хутко минають, тільки ще томлюся досить хутко, так що ні ходити багато, ні робити що-небудь довго не можу. Але се, може, я просто розлінувалась та одвикла від нормально роботящого життя, та мені лікар тим часом ще не дозволяє робити проб моєї «роботоздатності», а наказує кидати зараз всяку роботу, як тільки почую втому. Треба слухати, хоч се досить марудно, такий режим.

Літературної роботи і заходів у мене через се зовсім нема, отже, й доручати нема що ні в Петербурзі, ні в Москві. Я тепер, як той *grillon-caché dans l'herbe fleurie*¹. Так тільки прошу кланятись знайомим, які єсть у Петербурзі, а в Москві спеціально Кримському мій привіт і

¹ Цвіркун, що сховався в квітучій траві (*франц.*). — Ред.

всякі compliments¹ (не в російському, а в європейському значенні — compliments les plus sincères²), — та, може, нарешті виясниться справа, чи він отримав мій лист з Сен-Ремо і ще раніше з Буковини. Мені було б приємно, якби Кримський навідався до нас літом (я в юні, найпізніше в середніх числах, вже напевне буду дома, отже, в Зел[еному Гаю]).

Ваганову і Рудченкам прошу кланятись, спеціально Пасі, коли вона там.

Розпитайся, мамочко, там, як будеш у «Герцога», про здоров'я панича Шавловського, тут про нього часто розмовляють і журяться, та й справді шкода хлопця. А щодо «герцогства», то й наша ж Оксаночка la duchesse de комог³, так що нам герцоги зовсім не в дивовижу!

Напишіть мені там удвох хоч картку з Петербурга, бо на лист, певне, не буде часу, — я знаю, що то єсть попасти в Пет[ербург] на 10 днів — самі «конки» душу витягнуть!.. Певне, там у Петербурзі тепер саме паскудство в тій quasi-природі. А тут тепер зовсім блакитний рай. Без білого капелюха і не показуйся, бо голову пропече.

Ну, будьте здорові, мої любі-дві. Треба оце ще один лист написати та й піти на passeggiata al mare⁴ — море таке гарне сьогодні, що гріх не піти. Цілую міцно вас обох і вітаю всіх будучих «світил», яких знаю. Наші всі вам кланяються.

Ваша Леся

207. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

21 березня 1902 р. Сан-Ремо

21.III

Бідненька моя товстенька Лідочко!

Ти ж не сердися, що я знов задержала свою відповідь? Та вже, певне, ти до моїх звичаїв звикла...

Тут життя таки досить монотонне, то так, що день минув, що місяць — «мальність різниці»... Та «різниця» тільки, що стало ще тепліше і всі вже викидають печі з хати. «Сезон» уже минає, англічан на улицах меншає,

¹ Компліменти (італ.).— Ред.

² Найщиріші компліменти (франц.).— Ред.

³ Герцогиня з кофори (франц.).— Ред.

⁴ Прогулянку до моря (італ.).— Ред.

скінчилась *régate*¹ на морі, відбулась остатня *bataille des fleurs de la mi-carême*², італ'яниці вже до великодня ладяться, а я вже починаю строїти плани повороту додому, хоч то ще не хутко буде, бо аж у маї думаю вирушити звідси. Ще не знаю добре, як їхатиму, може, перше одбіжу в Швейцарію і загляну на Рейн, але то навряд, краще не сідати на два стільці разом, щоб часом не провалитись. Я все-таки *à la touriste*³ їздити не можу без ризику. Хоч я і дуже поправилась, роблюся навіть гладка і кашель минув, та воно й торік так було в горах, а ледве почала знов київський «режим», то й знов розклеїлась,— мушу се пам'ятати. Тільки у Флоренції й Римі, може, таки буду, коли доктор дасть *permis de séjour*⁴, і, може, проживу по неділі в кожному місці, щоб не дуже *à la diable* оглядати. Через те прошу тебе, коли се тобі не трудно, пришли мені ті інформації (про отелі і т. п.), про які ти згадувала в листі, я хотіла б їх мати «на всякий случай». Ще, звісно, є час на їх, бо ще місяців 1½ я тут пробуду, та як будеш відповідати мені, то не забудь про їх.

Може, і правда твоя, що я не зовсім справедлива була до Пол[ини] Ник[олаєвны], то я з охотою беру всі різкі вирази назад. Впрочім, їй самій я ніколи нічого різкого не виражала, і ми з нею тепер в добрих відносинах. Вона оце була з тиждень в Ментоні, а тепер знов тут, здоров'я її так добре, як тільки може бути при її хронічній слабості.

Радочка і мама твоя пишуть мені досить часто, як не листи, то хоч *cartes*⁵. Зимою, як ти, певпе, знавш, мама твоя часто слабувала, а тепер пише, що поправилась. П[ан] Труш збирається в апрілі в Італію, обіщав одвідати мене тут, от, може, буде компанія мені до Флоренції й Рима. Та щось замовк остатнього часу, може, роздумав.

Ліля сьогодні прислала картку, що зайнята дуже, держить екзамени. Значить, їх інститут ще поки що бог милував, а я, признаться, боялась трохи за цілість Лілиних ребер в сі тривожні часи... Страх прикро отак здалека при-

¹ Гонки човнів (франц.).— *Ред.*

² Бої квітів під час посту (франц.).— *Ред.*

³ Як туристка (франц.).— *Ред.*

⁴ Дозвіл на проживання (франц.).— *Ред.*

⁵ Листівки (франц.).— *Ред.*

слухатись до всяких страшних чуток з Росії, та ще й ті чутки завжди перебрехані наполовину в пресі...

Сьогодні, Лідочко «стаття» моя не буде дуже довга, бо щось трохи болить голова (взагалі я тепер здорова, а се так щось, не знаю), то не хочу її томити. А від тебе жду хоч «аперсью-то»¹ тільки скоренько — правда? Ти ж моя добренька товстенька Лідочка і не захочеш «око за око!» А я твоя «единственная старшая кузина» та ще й pour toute éternité².

Леся

P. S. Mille baci e saluti³ тобі і мечкам.

208. ДО В. Д. АЛЕКСАНДРОВОЇ

2 квітня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 2.IV 1902

Дорогая Вера Даниловна!

Я все думаю, не слишком ли тяжелое впечатление произвело на Вас мое последнее письмо? Забудьте о нем, дорогая, ведь оно писано все-таки в исключительном настроении, я не всегда та к а я у ж е.

Кроме того, я вообще истеричка и склонна к трагическим настроениям, но мои друзья могут этого не бояться, опасности в этом нет.

Недавно я уже от других причин (много всяких было) опять «вышла из берегов», несколько ночей не спала, похудела почти на килограмм, да еще как-то угораздилось простудиться, несмотря на идеальную весну, схватила бронхит, да вот и теперь еще кисну с какими-то плеврическими болями в груди да спать людям мешаю своим утренним кашлем. А то раньше уж так было хорошо: и кашель совсем прошел, и энергия возобновилась, я начала себя за человека считать. Теперь зато мне приятно, что доктор стал со мною дело начистоту вести и признался, что находит у меня верхушечный процесс в правом легком (затверждение и инфильтрация), не разрушительный и вполне излечимый, но с которым года два придется повоювать (под страхом обострения опасного), т[о] [есть] только на лето наведываться домой, а остальное время проводить на юге в соответственной обстановке и режиме.

¹ Огляд (зболгарщене *франц.* аперсју).— *Ред.*

² Навіки (*франц.*).— *Ред.*

³ Тисяча поцілунків і привітів (*італ.*).— *Ред.*

Л, право, довольна его откровенностью, т[ак] к[ак] терпеть не могу неопределенностей и недомолвок и нахожу их вредными для всякого с.к.о.л.ь.к.о.-н.и.б.у.д.ь нормально-го человека. Но домой я еще об этом не писала, лучше на словах скажу, а то на расстоянии все кажется страшнее.

С Вами же не знаю еще, когда придется встретиться, поэтому я пишу Вам эту свою главную новость. Доктор не может решить, туберкулезный ли это процесс или только кагаральный, и находит это практически неважным, т[ак] к[ак] и лечение и перспективы и в том и в другом случае одинаковы; на всякий случай рекомендовал мне меры предосторожности, чтобы не заражать других.

Итак, еще два года скитальческой жизни... Что ж, бывало и дольше. Жаль мне семью, все-таки беспокойства и расходов будет за эти два года. А за себя только досадно, что работы настоящей нельзя будет предпринимать, а то ничего, я себя почти не чувствую больной, насморк гораздо тяжелее, чем этот «процесс», это только слово громкое. Я даже очень сомневаюсь, так ли я больна, чтобы стоило два года по курортам слоняться, не ошибка ли это? Еще эту неделю я несколько похожа на больную, все же грудь болит и валяюсь на кушетке (пишу лежа, но одетая), а раньше была вполне здорова, как и в прежние годы не бывала.

Я собираюсь, если какой-нибудь бронхит и т. д. не помешает, неделю через пять уехать отсюда и, заглянувши во Флоренцию и Рим, отправиться морем из Неаполя в Одессу, — этот способ возвращения рекомендован мне доктором как средство укрепления нервов и общего состояния. Потом месяца три побуду дома на хуторе, да и опять в бега... еще не знаю, сюда ли опять или в другое место.

Вы мне пишите и не бойтесь расстроить меня. Эти последние дни я как-то очень кротко и тихо настроена, и, кажется, это надолго, — «трагическая» энергия уже исчерпана и теперь у меня штиль.

Теперь еще более не предвижу, когда буду в Минске, боюсь, что меня туда не пустят в этом году, хотя мне и тяжела эта мысль.

Не соберетесь ли Вы как-нибудь на Украину летом? Вот была бы мне радость!

Будьте здоровы. Мой привет Вашему мужу.

Ваша Л. Косач

2 квітня 1902 р. Сан-Ремо

2.IV 1902

Хтось комусь щось нового скаже: 1) що хтось когось любить (то найновіше!), а 2) що хтось та ще хтось таки зможуть восени на море поїхати, бо лікар комусь казав, що хтось може тільки літом побути дома, а з осені мусить таки знов виїхати десь на полудне, бо хтось не зовсім ще вигоєний і мусить ще два роки триматись добре насторожі, бо хтось таки має щось (так лікар каже) в правому легкому вгорі і теє щось не може за півроку життя в Італії минути, як того хтось надіявся. То нехай би хтось чорненький ладився так, щоб серпень побути з кимсь на Україні, а вересень в Криму або вересень на Україні, а жовтень у Криму, а потім хтось із кимсь роз'їдуться в різні сторони (хтось не хоче зиму в Криму сидіти, а поїде знов заграницю, в Криму зимою недобре і нудно). Тільки хтось білий не зможе з кимсь і з татарчатком довше побути в самому Києві, як умовлявся давно, бо як буде літом в Гадячі, то вже йому краще їхати звідти просто у Крим, а не томитись переїздами у Київ та з Києва, а ще, крім того, лікар боронить йому мешкати у великому місті, поки праве легке зовсім загоїться.

Хтось тепер не дуже здоров, бо хорував на бронхіт (сам не знає, де застудився), а тепер має плевричний біль в грудях і не може багато сидіти, тільки трошки (і пише, лежачи на софі, як було не раз в Чернівцях), але гарячки не має, тільки кашель його знов мучить, найбільше ранком. І ще хтось був нервовий, і спати не міг, і напад мав досить прикрий, і схуд на ціле кіло, і нечічо було зовсім, тільки остатні три дні вже нічого, вже спить і не іритується. Нехай хтось за когось не боїться, бо комусь уже ліпше і когось тут доглядають добре.

Комусь чиясь повість подобається, окрім деяких фраз в розмовах, що здаються комусь трохи не селянськими по стилю. Але то хтось потім напише всі свої уваги, бо тепер не вигідно довго писати лежачи, і хтось втомився, бо се не перший лист сьогодні.

Хтось хутко пришле татарчаткові картку, але тепер не має, як одужає зовсім, то пришле, а тепер дякує так за листа.

Хтось хоч трошки слабий, але не бідний, і хтось нехай не буде бідний. Хтось та ще хтось поїдуть собі на

море та й не будуть бідні. Хтось вітає св[яту] Анну і всю родину, а когось дуже ніжно цілує.

Хтось

Р. С. Тільки що отримала чиюсь картку. Нехай хтось присилає нариси — залагоджу радо. Хтось на когось ні-
к о л и не гнівається.

210. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

11 квітня 1902 р. Сан-Ремо

11.IV 1902

Giglio d'oro!

Спасибі за повиншування в такій любій формі. Хочеш, поділимо; «найголубіше» мені, а «найзолотіше» тобі, en notre qualité de blonde et de brune — morales ainsi que physiques¹. Я вже киснути більш-менш перестала: бронхіт минув і плевр[ичні] болі теж, кашель малий, ну, катар грудний ще потиху триває, та то, каже лікар, ще довгенька пісня (років на 1¹/₂—2), зрештою, катар сам по собі «без ускладнень» мене не мучить, бо я його сливе не відчуваю (не болить, а тільки щось єсть виразно в грудній скрині,— що вона не порожня, се відчувається тепер конкретно, а не знається теоретично, як було перше).

Буду тут ще з місяць, а там два тижні в морі (може, з одскоком па Рим і Флоренцію), а там скільки день в Одесі, а там скільки день в Києві (може, деь на дачі), а там в Зеленому Гаю, а там... ще не знаю де. Де с ь му-симо бачитись з тобою к о н е ч н е.

Твоя Леся

К[оса]чі вже тут. С[адовсь]кі тебе вітають.

211. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

14 квітня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, Corso Cavallotti,
villa Natalia. 14.IV 1902

Нехай мій хтосічок дорогий вибачить, що хтось не за-раз йому відписав. Хтось був такий, що навіть одразу чийхсь нарисів не міг прочитати, прочитав другого дня, а

¹ Оскільки ми блондинка і брюлетка морально і фізично (франц.).— Ред.

тільки третього (сьогодні) міг написати потрібного супровідного листа до Києва. Сьогодні «нариси» їдуть до Києва, до мами моєї, з моєю рекомендацією і всякими просьбами та вказівками, як їх провести в «К[иевской] ст[арине]». Нариси мені сподобались обидва, не знаю, котрий більше, і редакція «Киевской старины», коли не буде педанткою, то мусить їх прийняти. Я тільки дозволила собі викреслити олівцем одну фразу, а власне слова, що сказані про хвилі, «що гонять все вдаль, все по дев'ять разом». Як хтось чорненський побачить море, то згодиться з кимсь, що хвилі ніколи не біжать від берега в даль, то тільки легкі гребінці від берегового вітру можуть рябіти так, наче від берега біжать, а великі справжні хвилі все до берега прибувають, наче здалека звістку несучи, і дуже трудно пізнати, котра з них, власне, де в'ята, бо то на просторі не видно, а тільки вже аж коло самого берега, перед тим, як розбитись, хвиля показує всю свою силу. Хтось не має претензії когось навчати, як треба описувати море, хтось чорненський далеко ліпше опише, коли побачить, але хтось білий дозволив собі вказати фактичну помилку. Тільки, може, хтось так не хоче, то нехай напише, можна олівець витерти гумою, а як хтось так хоче, то можна й атраментом перекреслити. Нехай про те напише або моїй мамі, або мені, як йому догідно, а нариси можуть собі їхати тим часом (вже їдуть, бо хтось дав на пошту).

Хоч ведмідь «Сліпця» не зрозумів, то ще то не значить, аби й ніхто не міг зрозуміти. Хтось думає, що зрозумів, а як зрозумів, то видно з того нарису-*rep-dant*¹, що тут приложений до листа. Чи так? Хтось не міг утриматись, щоб того не написати, і ліг і не встав, поки не написав. Може, і про мене (по-українськи чайки) щось напише, але не зараз. Тепер уже втомлений і йому взагалі не слід би писати. Бо хтось був не дуже здоровий, тижнів зо три кис, двома наворотами на велике безсоння хорував, і бронхіт мав і плезричний біль, і схуд на 1¼ kilo і змарнів, і став нездалий. Тільки вчора вже виспався і поздоровшав, та й сьогодні вже добре, та й, може, вже буде добре далі.

Хтось ще, може, тут лишиться місяць, бо не хоче додому «вимоклим» їхати, мусить знов поправитись.

¹ Додатка (франц.).— *Ред.*

А тепер хтось скінчить, бо ще мусить один діловий лист написати з а р а з, хоч і втомлений вже.

Ой, мій хтось дороженький! що ж би йому зробити, аби він не такий бідний був? Якби я тепер була щаслива, то мені було б сором за себе, бо хтось (мій хтось) більше вартий сонця, ніж я...

Па! — Комуś «па» і всім, хто мене згадує.

Картку з Шевч[енківського] вечора отримала. Спасибі всім підписаним, що не забули за мене,— я їх теж вітаю всіх.

212. ДО М. І. ПАВЛИКА

15 квітня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti. 15.IV 1902

Шановний друже!

Не беріть мені за зло, що я мовчала, я не лежала три тижні, але й здорова не була, все нападали бронхіти, то сухі, то мокрі, мучили безсоння та плевричні болі, а до того і душа, і думка були до краю неспокійні, а далі й змучені через різні справи, про які було б довго, та й нецікаво для Вас розказувати. Отже, писати не могла.

Я рада за Вас, що Ваші «добродії» хоч трохи схаменулися, а ще більше рада, що їдете до Соф[ії] — окрім всього іншого, Вам, може, так і на здоров'я ліпше буде, бо там сей сезон найкращий, ще не гарячий, але вже теплий.

Привітайте там від мене Ліду, Івана та Міку. Я й Ліді сього місяця тільки на картку здобулась, але нехай вибачить,— я не писала їй листа з тих самих причин, що й Вам. Я тепер далеко не завжди в стані писати листи акуратно, і так ще, може, довго потриває (кажуть, я років за два тільки можу вигоїтись зовсім) — будьте вибачні, бо така нерівна психологія властива, здається, всім моїм товаришам по хворобі, певне, вона корениться в фізіології, хоч мені з а в ж д и здається, що причини мого настрою зовсім не в тім, що в мене груди болять або кашель мучить, та, певне, то тільки з д а с т ь с я. У всякім разі, два ostatні дні і я фізично і психічно здаюся собі здоровою цілком (що від чого залежить, не тямлю), так що навіть рука до роботи поривається. Так чи інакше, ми ще поборемось, я ще бачу

довгу путь перед собою і думаю, що найгірше для мене вже минуло. Моє серце «горі», — а Ваше?

Напишу ще до Соф[ії], а тепер боюся розминутися з Вами, та ще до того спішуся. Бувайте здорові, шановний і дорогий друже.

Л. Косач

213. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

27 квітня 1902 р. Сан-Ремо

27.IV 02

Лілесенько!

Гляди, не «переучись»!

Не пишу тобі листів з економії твого і мого часу: досадно ж тобі було б читати листа, а відповідати одкровенкою?

Тепер я вже здорова, а то була трошки розкисла. Все то «нервы», кажуть, винні... Тепер тільки втомлена і трошечки схудла, та, думаю, хутко знов погладшаю. Медитую, чи не поїхати в Швейцарію порадитися з тамошніми лікарями «или я больна, или я здорова», та ще не знаю, як то випаде. А додому таки морем їду, то має мені перви «настроїти». Пиши маленьке-недовгеє слово! Па!

Леся

214. ДО М. П. КОСАЧА

27 квітня 1902 р. Сан-Ремо

27.IV 02

Любий Миша!

Я тебе, Річі, Аяну Іванівну і Queen Mab¹ завжди люблю і щиро вітаю, все рівно сердечно, що в будень, що в свято, так і тепер. Твоя телеграма налякала Мал[анью] Фом[иничну] страх, — вона боїться телегр[ам] з Росії, бо там у неї вдома хворі і взагалі діла неважні. Я було тобі написала листа, але потім подумала, що «письма пишут только аптекаря», і не послала. Як напишу більш відповідний аптекарським Bedingungen², то пошлю. Взагалі

¹ Королеву Меб (анг.). — Ред.

² Умовам (нім.). — Ред.

писати лінуюся, бо навіть рекомендовані листи пропадають — отже, шкода праці!

Мої бронхіти вже скінчились, забравши мене 1,3 кіло ваги, тепер треба вертати жир знову, а то лікар вилає. Але так почуваюся здоровою і ніщо не болить.

Бувай здоров. Цілую всіх вас.

Леся

215. ДО О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ

2 травня 1902 р. Сан-Ремо

2.V 1902

Хтось просить дякувати всім, підписаним на спільній великодній картці, а кожному зокрема не пише, бо не знає адрес (і зрештою, *unter uns sei gesagt*¹, не має що багато писати!). З тої картки з самими тільки підписами хтось однак цілу картину і сцену вичитав (викомбінував собі).

Хтось читав в «Ділі», що «Відгуки» його вийшли. Рад би їх дістати тут, бо навіть потрібні йому. Коли видавці не мають за що послати, то хтось їм верне за марки, але купувати власну книжку, далєбі, встидається! Чей же хтось собі хоч *Honoration-exemplar*² заслужив.

Хтось не так щоб дуже здоровий (зле спить і в грудях поскрипує), але і не хворий, от собі так! Ще тижпів зо два тут побуде, а там вже подумує майпути.

Хтось когось любить.

Хтось

Р. S. Хто в Чернівцях зветься «Мотя»? Якась мені Мотя картку прислала, годилось би подякувати, та не знаю кому.

216. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

6, 7 травня 1902 р. Сан-Ремо

6.V 1902

Люба мамочко!

Ото я тепер знов задумалась над своїми подорожами, та ще якось нічого рішучого не видумала. Оте тільки досить виразне для мене, що до Відня мені їхати не приходитьсь. Тож, бачиш, морська подоріж корисна мені

¹ Між нами кажучи (нім.).— *Ред.*

² Авторський примірник (англ.).— *Ред.*

не тільки сама по собі (лікар радить тижнів два, а то й довше побути на морі), а ще й тим, що скорочує час їзди залізницею. Мені тепер залізниця вадить-таки просто своїм димом, задухою, протягами серед спеки, тіснотою, неспанням, пересадками серед ночі і т. д... Якби можна було і до самого Гадяча водою їхати, то ще було б ліпше. Щодо курації Х-проміннями, то се і тут можна врядити, коли треба,— єсть і заклад для того спеціальний,— та мій лікар вважає, що то спосіб ризикований, бо часом він важкі форми вилічує, а початкові часом вперед посуває, що він частіше помагає при слабостях костей, а слабості легких — річ взагалі тонша, менше досліджена, то з ними треба обережніше. Єсть і така думка в лікарів, що той спосіб просто індиферентний, що звичайне сонячне проміння ліпше далеко. У всякім разі, жити скільки тижнів у такому великому місті, як Відень, та ще й серед літа (в Берліні вже в апрілі ледве можна було витримати), то се значить ризкувати заслабнути ради курації. Я от ще наведу справки, чи не збирається Нотнагель знов сюди приїхати (він сюди навідується часами), тоді пожду його тут, і то буде найкраще.

Зрештою, не думаю, щоб і «світила» могли мені щось нового сказати, бо в «середину» і вони не «влізуть», а бацил під мікроскопом не знайдено, пропасниця, почного поту і т. і. признаков туберкульозного процесу нема, то звідки ж вони можуть знати, чи є там тая «мотилиця», чи нема її? Що ж до «віри», то я досі навчилася вірити тільки в кліматично-гігієнічну курацію (я й до Каїра відношусь непогано, тільки не фанатично) та в хірургію, а всяка терапія для мене річ непевна, і я, хоч не боюся її, та й не надіюся на неї дуже.

Се дуже добре, коли тобі «зараза» менше страшна, ніж «предрасположение», і я зовсім нічого не маю проти того, що ти щиро мені говориш про те, як ти дивився на мій стан,— я взагалі не «мнительна» і ніяких страшних слів (та й речей) не боюся. Мені тільки тяжко, що ти все когось винуватиш. Чи то від того легше? Ні, мамочко, ніхто не міг нічого від мене одвернути. Я не така безхарактерна, як часом здаюсь і як звикли мене вважати, і в рішучі хвилини тільки я сама можу собі допомогти або пошкодити, а більше ніхто; се я говорю на основі певного досвіду. Хто міг би мене

одвернути, щоб я не була з Дорою при її дифтериті? Хто був би винен, якби я тоді заслабла? Я думаю, ніхто. Так і тепер. Коли вже хто винен, то тільки я сама, отже, тільки мене можна винуватити, але ж тоді ти візьмеш назад те страшне слово «проклинаю»? Правда ж, правда? Я зовсім щиро признаю, що я таки дуже була винна, завдавши тоді всім стільки турботи (ще й досі не заспокоєної) за мене, та тільки ж я вже й так досить «проклята» тією Мойрою чи як там вона зветься, тая «Лесина богиня»... Ну, та годі вже про сю прикру тему, то все речі минулі.

А тепер я почуваюся добре, і нічого мені остатніми часами не робиться, знов почала ваги набувати, стала добре спати і в грудях нігде не болить, значить, остатні сліди бронхіту зникли.

7. V. Вчора мені перебили писання, закликавши поїхати в гори. Воно й варто було. Такої маси квіток, як там по дорозі в гори, я ще зроду не бачила, всі тини рожами залиті, а червоного маку більше, ніж трави. Не знаю, чому то кажуть, що Італія суха, випалена, я досі її все зеленою бачу, що далі, то все зеленішою. Ти питаєш, чи тут тепло? Тут уже весна кінчається. Але ще не дуже гаряче, отак собі саме добре. Часом дощ переходить (але не часто); вітер от часом обридає, а то був би зовсім «Олімп»...

Ну, я ще хутко напишу, а тепер хочу послати сього листа та піти коло моря повалятись, поки сонце.

Ага, от що: моя нова книжечка віршів («Відгуки») вже вийшла і мені прислана, гарненько видана і в гарній оправі. Тепер вже всі «уліти з'їхались».

Цілую тебе дуже міцно. Лисаветі і гадячанам кланяюся.

Твоя *Леся*

217. ДО П. А. КОСАЧА

12 травня 1902 р. Сан-Ремо

12.V 1902

Любий папа!

Вчора я ще деякі справи поправила, так що вже можу визначити точно свої плани. Я таки думаю поїхати в Швейцарію на два тижні, щоб порадитись там з ліка-

рями. Мама помиляється, єсть і там лікарі не гірші віденських, і теоретики і практики, досить відомі в Європі, хоч, може, менше відомі в Росії. Коли мені там те саме скажуть, що тутешній лікар, то тим краще, я вже напевне знатиму свої перспективи на зиму та й восени вже не буде того періоду нерішучості і надумування, що завжди так томить і мучить всіх. Літо я все-таки думаю дома провести. Тутешній лікар каже, що літо в Полтавщині не може бути небезпечним для мене при тих умовах, які я йому розказала. Може, в швейцарських горах і кращий клімат (але й там в горах тільки з іюля можна жити слабом), тільки ж приїхати звідти додому на осінь було б необачно, а жити без перериву 1½ роки за границею, та ще самій, все-таки дуже тяжко, бо я, мушу признатись, і тепер вже дуже скучаю.

Тільки що був у мене доктор, і я ще раз радилася з ним про свої подорожі. Він мені не радить їхати у Флоренцію й Рим, бо трудно сподіватись, щоб я могла там не втомитись, а втома може зруйнувати багато з того, що здобуто тут. Отже, не поїду. Може, будуть коли щасливіші часи, тоді поїду в Європу туристкою, а тепер уже буду їздити пацієнткою. В Швейцарії теж рекомендується мені в зайві екскурсії не пускатись. З лікарів-світил мій доктор рекомендував мені prof. Sali¹ в Берні (більше практик) і prof. Eichhorst'a² в Цюриху (теоретик і практик, рівний Нотнагелю по європейській славі), — про сих обох професорів я і раніше чула. Отож поїду і в Берн, і в Цюрих — два тижні часу буде досить для сеї подорожі. А їхати до Нотнагеля у Відень я не хочу — страшно далеко і втомно, до того ж пускатись на море з Трієста до Одеси і дорожче, ніж з Генуї (я се напевне знаю), і менше інтересно (хоч я і не туристка, та все ж, коли можна вибрати щось інтересніше при інших, рівних умовах, то чом же й не вибрати).

Так я виїжджаю звідси 20(7) мая, перший тиждень буду в Берні, другий тиждень в Цюриху (відкинувши по 12 год[ин] дороги туди і звідти), 3 іюня (20 мая ст. ст.) вернуся в Геную і виїду на море, 4-го (н. ст.) буду в Ліворно, 6-го в Неаполі, коли там не застряну на тиждень,

¹ Професора Салі (нім.).— *Ред.*

² Професора Ейхгорста (нім.).— *Ред.*

то 8-го буду в Палермо, 9-го в Мессіні, 11-го в Катаньї, а звідти вже дев'ять днів їзди до Одеси з остановками в Піреї, в Хіосі і в Смірні (або в Салоніках) і в Константинополі, тільки не знаю ще, на які числа прийдуться ті остановки. Вся подорож морем займе 17 днів. Коли не задержусь в Неаполі, то буду в Одесі 20 (7) іюня, коли задержусь, то — 27-го (14-го), себто на тиждень пізніше, але не інакше, бо пароходи в Одесу виходять тільки раз на тиждень з усіх названих італіянських портів, а більш як на тиждень я не маю права переривати подорожі при білеті прямому (Генуя — Одеса), та й сама не хочу запізнюватись довше. Думаю, як не до 15-го, то до 20 іюня (ст. ст.) бути в Києві, а може, просто в Гадячі, не знаю ще як.

Інакше подорожі розміркувати я не могла, бо раніше ніж через тиждень від сьогодні не можу виїхати в Швейцарію (було б холодно, бо там пізня весна сього року), за тиждень там не справлюся без втоми, а пропустивши один вівторок, мені нема чого являться в Геную раніш другого вівторка, бо тільки в сей день єсть пароход на Одесу.

Втоми за 17 днів на морі я не боюсь, бо пароход мене чогось не томить (досі так було), та, зрештою, то ж має бути «лікарство». Те «лікарство» буде стоїти 230 франків (їзда і їда в 2-му класі). З другої половини мая на морі мусить бути добре, а тепер вітер хронічний — може, через 3 тижні, нарешті, перевіє і заспокоїться.

Якби ти мені послав хоч одкритки в Берн, в Цюрих і в Неаполь, певне, днів 4—5 ідуть листи у всі ці три города, то се б для мене дуже багато значило. Пиши просто Mlle Larissa Kossatch *poste restante*¹, бо я ні в Берні, ні в Цюриху нікого знайомих не маю. З Генуї я напишу дальші дати моїх остановок.

Знаєш, любий папочка, я нікого не маю ні претензії, ні охоти перероблювати, але часом думаю, що занадто замовчувати і недоговорювати те, що можна зовсім просто і щиро сказати, теж не слід. От через те часом і пишу на такі теми, де вже нічого р е а л ь н о не можна допомогти, от просто так, щоб було легше. Ну, а коли від того тяжче кому-небудь, так я мовчатиму надалі. Я себе ні в чому обиженою не вважаю, і волі моєї ні ти, ні мама

¹ Мадмуазель Ларисі Косач до запитання (франц.).— Ред.

не обмежили, я тільки старалась на всякий випадок ви-
ставити резони, чого я куди їду і чому я так, а не інакше
поступаю, бо я ж не вважаю себе недоступною для вся-
кої моральної критики і ніколи не кажу «ндраву моему
не перешкоди», воно правда, що «натуру тяжко одмі-
нити», але можна, не одмінюючи, здержувати, коли тре-
ба. У всякім разі, я дуже рада, що ти так просто віриш
мені і здаєшся на мій розум, який там він вже є; я нічого
кращого і бажати не можу. Спасибі тобі за все, і я за
все тебе міцно цілую, дуже міцно.

Твоя Леся

218. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

14 травня 1902 р. Сан-Ремо

14.V

Люба Лідочко!

Се я вже збираюсь виїздити з Сан-Ремо. Думаю ви-
їхати 20.V (значить, поки сей лист до тебе дійде, я вже
виїду). Не можу сказати, щоб я радикально вигоїлась,—
доктор каже, прийдеться ще зими зо дві по курортах по-
блукати, поки здобуду гарантію від слабості легких. Не
дуже приємна перспектива, але бувають гірші. Все-таки я
звідси ще не зараз додому, а перше буду в Швейцарії,
попитаю у тамошніх професорів (Eichhorst і др.) провір-
ки діагноза, може, й перспектива проясниться. Пробуду
в Швейцарії тиждень два, заїду по дорозі в Женеву (зна-
чить, там буду 21), а потім скільки днів буду в Берні, по-
тім в Цюриху, потім вернусь в Геную і поїду морем в
Одесу, се довгий шлях (17 днів на пароході), але мені
його порадив доктор «для укрєплення нервов», та мені се
радили ще давно всі лікарі, до яких я вдавалась, коли
істерія обридала мені. Та се й правда, що подоріж морем
завжди була добрим способом на мої нерви; *mal de mer*¹
мене ніколи не бере, а їм і сплю я на морі за двох, отже,
мушу вдвоє і поправитись проти сухопутного. Воно, вла-
стиве, я собі тепер не здаюся хворою: часом кашляну,
часом в грудях трошки порипить, томлюся скоріш ніж би
слід, а болить в грудях — рідко і то не сильно, нічогоісінь-
ко надзвичайного не робиться, так що я таки думаю, чи

¹ Морська хвороба (франц.).— Ред.

не помиляється мій доктор, знаходячи у мене щось таке, від чого варто два роки лічитися. Восени в Києві я було справді розкисла (і то не до краю), а тут за зиму дуже поправилась, з марта, правда, ото було і бронхіт напав і плевричні болі, та й так деякі моральні прикrostі були, то я з місяць знов було кисла, а тепер нічого, знов поправилась — людина як людина. От тільки нерви треба поправити, а то від кожної дурниці безсоння нападає і так різні прикrostі.

Дехто з родичів нападається на мене, чого я додому їду, але ж доктор не боронить мені поїхати на літо. У мене ж *mal de pays*¹ почався і просто таки *mal d'en-pui*², як не як, а я ж півроку просиділа на курорті, се хоч кому обридне. Природа тут гарна, а життя все-таки нудне і дуже чуже. Хоч я і в сім'ї, та все-таки не своїй. Відносяться тут до мене прекрасно, але «в гостях добре»..? А зрештою, я, може, взагалі нігде довго сидіти не можу, от мене й тягне геть.

В Рим і в Флоренцію не поїду, доктор не пускає, що втомлюсь і розкисну, се, може, й правда, бо я на втому тепер скоро. В Швейцарію я теж не поїхала б навіть ради її краси, настільки мені тепер органічно противні залізничі і втома, зв'язана з ними, але вже мушу, щоб узброїтись діагнозами віри достойних спеціалістів для моїх спорів з мамою: вона все доказує, що в мене «просто» чахотка, а я їй доказую, що ні, так от хочу мати більше авторитетів за собою. Слабогруда я, то правда, але з такою «чахоткою», як у мене, можна сто літ жити, то напевне. І взагалі *ich habe zahes Leben*, як всі Косачі, і хоч би й зовсім не лічилась, то таки б не хутко пропала, а буду лічитися не для того, аби не згинуті (того я так хутко не боюся), а для того, щоб жити людинною, а не «скрипучим деревом, що два віки живе», та обидва без користі.

Може, тобі чи кому в твоїм домі треба що залагодити в Швейц[арії], так я з охотою готова, поки там буду (до 1-го іюня нов. ст.). Пиши мені хоч на адресу Кузьми (*rue Caroline, 11*³) або в Берн (*W. Schitlowski, Zieglerstrasse, 35*⁴), або в Цюрих *poste restante*.

¹ Ностальгія (*франц.*).— *Ред.*

² Хвороба нудьги (*франц.*).— *Ред.*

³ Вулиця Каролін, 11 (*франц.*).— *Ред.*

⁴ В. Житловський, Ціглерштрассе, 35 (*нім.*).— *Ред.*

Окрім сих «скупних матерій» про мене, що тобі написати?

Пол[ина] Ник[олаевна] вже поїхала в Київ, вирвавшись від лікарів і від дочки (Ліди), що старались її за поли вдержати в Мерані; не знаю, як їй там тепер в Києві, а тут було досить добре на здоров'я. В Києві ж остатнього часу було холодно і погано, то коли б їй і не завадило часом. У нас тут мовби тепло, але вітер безконечний, часто в якийсь ураган переходить, обрид до краю і нагнав кашель на таких, як я і С°, се якийсь N[ord] O[st], містраль, чи що... Ну, та перевіс, поки мені на море.

Я мушу кінчати, Лідочко, бо, як завжди перед виїздом, всякий клопіт і листів чимало. Кланяйся приятелю-гостю, нехай вибачить, що не пишу йому окремо, та життя моє монотонне, такі ж і теми для листів — отже, нехай ся «скупная матерія» служить для всіх, хто інтересується мною в вашім домі. Цілую міцно тебе і мечок. Бувай здорова, моя бідненька і [нрзб.] Лідочка!

En toute éternité твоя *Леся*

219. ДО БРАТА МИКОСЯ
І СЕСТЕР ОКСАНИ ТА ІСИДОРИ

20 травня 1902 р. Сампiрдарена

20.V 1902

Любії мої!

Се вже їду в Швейцарію. Завтра або позавтрьому напишу. Плани мої всі ті самі, що в листі до папи. Почуваюся здоровою, інакше не поїхала б. Пишіть мені *poste restante*, бо нудно без звісток від вас. Цілую всіх. Лілі і мамі не пишу, бо не знаю, де вони.

Леся

Лілі таки написала, а мама не любить одкриток, листа ж тепер нема як писати.

Дуже прошу папу дійти ладу з нарисами Кобилянської. Чи їх прийняли в «К[иевскую] ст[арину]»? Автор допитується, а я не знаю.

20 травня 1902 р. Самп'єрдарена

20.V 1902, Sampierdarena

Лілеєнько!

Може, ти вже й не [в] П[етер]бурзі? Але все одно обізвусь. Се я вже виїхала з С[ан]-Ремо. Іду в Берн і в Цюрих радитись з знаменитостями про дальші перспективи курації, чи здоров'я. Почуваюся здоровою. Але приливи ще бувають і кашель часом з'являється. Лікар в С[ан]-Ремо казав, що треба ще зими зо дві виїздити, а літом можна дома жити. Оце ж я тижнів зо два побуду в Швейц[арії] (щоб не гнатись і не томитись), а потім верну в Геную і поїду морем в Одесу (морем їхатиму 17 днів). Буду в Києві між 7—15 іюня, там не забарюсь і поїду в Зел[е-ний] Гай. Отже, через місяць — до побачення, Giglio bellissimo! ¹

Леся

221. ДО М. ГАНКЕВИЧА

5 червня 1902 р. Середземне море,
пароплав «Ентелла»Статок «Entella», Navigazione
Gener[ale] Italiana ², 5. VI 1902

Високоповажаний товаришу, посилаю Вам переклад новелки п. Розенбаума. Він просив, щоб йому потім одіслали сей переклад, як тільки буде вже манускрипт непотрібний в друкарні, бо він хоче поробити зміни в ро[с]ійському тексті відповідно моїм поправкам в перекладі. Його адреса: United States (America), New York, 171 E. Broadway (East), M. Rosenbaum ³. Будьте ласкаві зробити так, як він просить. Коли б до «Волі» ся новелка не надалась, то автор просить віддати її «Молодій Україні».

Я пошлю Вам ще з дороги дальші переклади з де Амічіса. Писатиму на перестанках, а то для друкарів отаке тремтяче писання, певне, не дуже приємне. Та й Вас прошу вибачити мені сю дряпанину, але хочу завтра раненько з Неаполя відправити, бо вже й так спізнила. Хотіла в Швейцарії викінчити, але втома подорожжя і всякі клопоти не дали. Оце пишу на морі, доїжджаючи до Неаполя, статок трошки хитає і значно трясє, через те і писання таке хороше. Коли схочете щось написати мені, то хіба

¹ Найпрекрасніша лілея! (італ.) — *Ред.*² «Ентелла», Головне суднопластво Італії (італ.) — *Ред.*³ Сполучені Штати (Америка), Нью-Йорк, 171 А. Бродвей (Схід), М. Розенбаум (англ.) — *Ред.*

на таку адресу: Constantinople, Navigazione Generale Italiana (C^o Florio-Rubantino), bastimento «Entella», L. Kos-satch¹.

Тим часом моє поважання і привіт.

Л. Українка

222. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

7, 8 червня 1902 р. Палермо

Piroscafo «Entella», Navigazione
Generale Italiana, 7.VI 1902,
Palermo

Любії мої!

Питала я скрізь листів: і в Генуї, і в Неаполі, і в Палермо, але нігде нічого не отримала. Дуже мені то сумно взагалі, а надто після звісток, що Оксана² недобре почувається. Ну, ще в Генуї і Неаполі я думала, що то я, може, збила тими бернськими сумнівами (чи не зостатись в Швейцарії і т. і.) та що то мені через те не пишуть або знов, що листи розминулись зо мною. Але тепер вже починаю турбуватись. Вже міг би бути лист в відповідь на мій з Цюриха... Може, ще завтра буде. Коли не отримаю нічого і в Катаньї, то пропаде до решти той веселий настрій, з яким я їхала до Неаполя. Я не прошу писати в грецькі порти, бо, кажуть, туди листи ніколи не доходять в свій час, а вже прошу просто в Константинополь писати на адресу парохода (в початку листа). Але таки в Конст[антинополь], не в Одесу, бо то буде занадто довга пауза.

8.VI. Була знов на пошті, дістала листа, але не з Києва... Пожду, значить, до Катаньї — не хочу думати, що й там не діждусь.

Се вже п'ятий день, що я їду. І, дивна річ, ще нігде не було мені дуже гаряче, — всі кажуть, що тиждень тому назад було б навіть холодно. В Неаполі було якось туманкувато, через те колорит і контури неясні і не такі гарні, як я сподівалась (а може, я вже занадто великого сподівалась!). По-моєму, напр[иклад], пейзажі Lago Maggiore² кращі від неаполітанського; то правда, що я не була, може, в найкращих місцях (Castellamare³, Sorren-

¹ Константинополь, Головне судноплавство Італії (К^o Флоріо-Рубатіно), пароплав «Ентелла». Л. Косач (італ.).— Ред.

² Лаго Маджоре (італ.).— Ред.

³ Каstellамаре (італ.).— Ред.

to¹), а на Везувій і на Капрі не варт було, казали мені, їхати в такий не досить яскравий день; я багато часу потратила на руїни Помпеї, але не жалую, бо то, здається мені, річ єдина в світі і надзвичайно цікава. Ми таки мало стояли в Неаполі (від рана до 5-ї год[ини] по обіді), але, може, то й добре для мене, бо інакше трудно було б утриматись, щоб не бігати і не втомитись. Зрештою, я тепер вже не бігаю стільки, як тоді по дорозі в Сан-Ремо, бо вже навчилась їздити трамваями в незнайомих місцях, та ще, крім того, не ходжу по музеях, так що не томлюся.

Отож я тепер в тій Сіцилії, про яку Жевакін розказував. Гарна сторона, загальний колорит рожево-золотий, він якось надто гармонізує з мавританським стилем сливе всіх церков і більших будов у Палермо. Я чогось не сподівалась, що тут такі великі міста, у сій «країні бандитів і вендети». Тим часом сіцилійці (оті «бандити») показуються далеко гречніші і лагідніші від неаполітанців. В Неаполі так шарпають, ловлять за поли і набиваються з усяким поганим дріб'язком, що єдиний спосіб відчепитись, се бігти, ні на що не дивлячись, махати руками і кричати: «No, no, no lasciami la pace!!»² В Палермо зовсім інакше. Люди надзвичайно гречні, спитати їх дорогу, то ще й проведуть до самісінького пункту, куди треба, не чіпляються, не лізуть в очі. Тут я і мову розумію, а в Неаполі сливе нічого, такий там діалект. Компанія моряків на нашому пароході всі палермійці; я вже з усіма познайомилась, бо ми обідаємо за *table d'hôte* усі разом — пасажири і пароходний персонал; зрештою, пасажирів мало: в 1-му класі ні одного, в 2-му, окрім мене, ще одна молоденька грекinja та двоє росіян (з росіянами мало знаюся, бо якісь не-симпатичні), ще двоє греків в 3-му класі — оце всі, що їдуть далеко, а то бувають італіянці на малі переїзди. Мені зовсім не нудно: розглядаючись на красиви (здебільшого ми їдемо ввечері і вночі, а стоїмо вдень до 5—7-и годин), то знов сплучи (чогось страх багато сплучи тут!), якось не завжди навіть маю час і охоту читати, та й до листів щось не дуже охота бере, отак все більше *dolce far niente*³ займаюсь, лежачи на верхнім помості. І ще

¹ Сорренто (*итал.*).— *Ред.*

² «Ні, ні, лишіть мене в спокої!!» (*итал.*) — *Ред.*

³ Солодким неробством (*итал.*).— *Ред.*

дивна річ, скільки їм, а все трошки голодна, у всяку годину можу їсти — се вже така форма морської хвороби, певне! Відколи на морі, не кашляю зовсім, ніщо не болить, про безсоння і думати забула! Якби ще не Briefkrankheit¹, то було б ідеально добре, але вже, видно, на світі не буває нічого ідеального... Мені з думки не сходить Оксана з її істерією, часом така турбота за неї бере, що і сі золото-рожеві пейзажі темніють. Вже в тисячу раз краще, коли я сама слаба! Ах, та що вже говорити!..

Знов, певне, будете дорікати, що я нічого не вміла описати. Та справді, якось я того в листах не вмію, прийшлося би хіба дуже довгий лист написати. Нехай уже розкажу, що кому цікаво буде. Хутко побачимось.

Ну, піду потрактую з моряками, щоб одвезли листа на берег, певне, одвезуть, бо ще дві години до відчалу, а ні, то вже завтра в Мессіні відправлю.

Бувайте здорові та пишіть мені і в Конст[антинополь], і в Одесу, на бога! Цілую міцно, міцно всіх.

Ваша *Леся*

223. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

11 червня 1902 р. Катанья

Catania, 11.VI 1902

Люба Лілея, я не поздоровила тебе з іменинами, бо різні стилі календарні збили з толку. Прийми се поздоровлення. Бувай здорова! Спішусь одправити, поки ще не в «Азії». Па!

Твоя *Леся*

224. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

3 липня 1902 р. Гадяч

г. Гадяч, Полтавской губ.,
хутор Зеленый Гай, 20.VI 1902

Хтось любий, може, й зовсім уже нагнівався? Бо чиясь карточка застала когось у Києві, а хтось не відписав. Але то хтось був так заморочений у Києві, що навіть і на карточку не міг здобутись. Та ще й утомлений був дуже. Отож хтось як виїхав ще 20 мая (н. ст.) з Сан-Ремо, то тільки 20 іюня (н. ст.) приїхав в Одесу; бо він одбіг у Швейцарію, як хтось знає (via² Женева, Берн, Цюрих,

¹ Хвороба листування (нім.).— *Ред.*

² Через (лат.).— *Ред.*

Люцерн і потім вниз до Генуї через озера і Готарську дорогу), а потім у Генуї пустився на море та й плив 17 день. Набачив усякого дива: і снігові гори, і сині та зелені озера, і Рейнський водопад, і Неапольську затоку з Везувієм, і мертве місто Помпею (то щось єдине на світі, таки справді), і золотисто-рожеву Сіцилію, і святий Акрополь атенський — престол вічної краси, і білу Канею, і безліч островів самоцвітних — цілий веселий світ, і Смірну — місто барвистих тканин, що виткані на взірєць самої околиці, і фантастично гарний Константинополь... а поміж усім тим море, море і вічна пісня хвиль... Вражень було багато, та чогось не писалось про них, так що я тільки карточки з дороги посишала (половина їх, як тепер бачу, пропала), а то все було то втомлюся від біганини по якому місті, то спати хочеться від колисання на морі, то просто якось *dolce far niente* не дає писати. В Одесі були прикrostі: суворий огляд на границі, негода і те, що нікого з приятелів не застала вдома. В Києві застала з родини тільки татка (потім надїхала братова і пробула зі мною три дні), їздила за місто до Драгоманових (Рада при мені виїхала до Парижа складати іспити з французької мови і літератури, аби мати офіціальний учительський диплом), бачила Черняхівських, Стешенків, Старицьких, Лисенків, Матушевського і Квітку (обидва комусь кланяються), та ще зо два знайомих і Труша теж, зрештою, мало людей, бо в Києві мало хто літом сидить. Татко мені сказав, що чиїсь нариси «Киевская старина» не може умістити, бо під її програму не підходить (татко багато сперечався проти того, але нічого не вдієв). Досі хтось мусив отримати нариси, бо татко мав їх відправити комусь в день мого виїзду. Дуже мені прикро, що так воно випало, але що вже з ними робити?

У Києві хтось просидів цілий тиждень, хоч думав було спочатку всього два-три дні пробути, отак то за різними справами, то за братовою запізнилась. Але то, може, й ліпше, бо в Зеленому Гаю тільки за день до мого приїзду настала погода, а то все йшли дощі, вогкість і зимно діймали. А хтось і так уже трохи застудився, приїхавши, спочатку на Сирці (у Драгоманових), — то такий собі хутір в лісі, от як і Зелений Гай, — бо там увесь час ішов дощ і спати трапилось у вогкій хаті; а потім дорогою ще трохи простудилась на тих нічних пересіданнях, так що тепер кашляю і горло болить. Але то так собі, невеличка

простуда і мусить хутко минути, а взагалі всі кажуть, що я дуже поправилась і поздоровшала, та я й сама те почуваю. Мені в Швейцарії лікарі казали, що мені дуже мало бракує до цілковитого видужання, що вже той процес катаральний, який був, минув, тільки ще деякі сліди лишились, так що треба уникати простуди, виїхати зимою знов десь на полудне, та вже можна сподіватись, що буду цілком здорова. Дозволили мені працювати (не більше як 6 год[ин] в день, а ввечері не писати і нічого поважного не читати) — се дуже багато для мене значить, і я певна, що так я далеко ліпше почуватимусь і фізично, і морально. А роботи маю досить, аби лише сила.

От як поїду знов на зиму, то, може, й Оксаночку візьму, бо вона щось розкисла. Весною було дуже захорувала на нерви (істеричні напади, безсоння і т. ін.), та й тепер ще нездорова, якийсь пригнічений настрій і прикре відношення до всього і до всіх, але все-таки вже йде на поправку. Тільки я гадаю, що ліпше забрати її на зиму, бо я бачу, що їй київське життя не пасує.

Решта нашої родини здорова і добре мається.

Ліля вже тут, покінчила іспити і поправилась на здоров'я, а то теж трохи зимою хорувала. Ліля і всі наші когось вітають. Чекаємо в гості брата, Кривинюка і Квітку, татко теж, певне, на місяць приїде. У нас в новій, недавно збудованій, хатці мешкають Трегубови, а на долині якісь учительки найняли помешкання. Людей чимало, і нудно не буде, але мені бракує хтосічка. Нехай хтось пише, а хтось не буде мовчати. Як там у когось дома? А може б, хтось таки приїхав?

Нехай хтось вибачить за якийсь такий безладний лист, але я ще не оговталась з дороги, та й спішуся, бо страх багато маю листів на черзі. Прошу привітати родину і знайомих.

225. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

16 жовтня 1902 р. Київ

Київ, $\frac{3-16}{X}$ 1902

Як мій хтось дорогий може думати, що хтось гнівається на нього? Сам — якийсь, та ще й гніватися мав би?! Хтось отримав обидві карточки від когось у Києві, та не

відповів, бо саме збирається виїздити, то має клопоту багато і так янось час розірваний то людьми, то справами. Тепер однак, хоч до виїзду два дні лишилось, маю більше часу вільного, бо вже справ менше. А як чиясь перша картка прийшла, то хтось був дуже розшарпаний, бо ще тоді Оксаночка була дома, та саме радилась з лікарями, що з нею робити,— її нерви за літо не дуже-то поправились і нам всім неможливо тяжко було витримати з її нервовими капризами. Отож ми з Лілею бігали до лікарів і вдома старалися все врядити, як вимагали лікарські приписи. Все те забирало часу й енергії багато, бо хтось собі здумати не може, що то за кара божья глядіти за істеричними та ще рознеченими людьми, ми обидві, я і Ліля, самі вже мало не дійшли до такого або й гіршого стану, як Оксана. Нарешті лікарі порадили їй змінити оточення і виїхати на село в якусь родину, де був би порядок і де сама хвора узнавала б чийсь авторитет. На щастя, її запросила до себе на село наша старша тітка, що, власне, дуже добрий порядок в домі провадить і має авторитет перед Оксаною. Се вже тиждень як Оксана там, і пишуть, що там їй ліпше і що поводитьсь вона далеко нормальніше. То й гаразд! Хутко по Оксані виїхала Ліля до Петербурга. Бідна, дуже не хтіла їхати на північ! Мала охоту кудись до Австрії на університет вступити, та що ж, коли у Вас чужинок інакше як на госпітанток не приймають і докторату не дають, а без того Лілі не можна було б потім в Росії державні іспити складати. Отож забралось бідне та й поїхало в Петерб[ург],— досі вже там. Не стільки вона відпочила за літо, скільки намучилася, не знаю, чи стане сили й на добру науку та роботу... Се літо таки дорого нас всіх коштувало (не матеріально, звісно).

Я було думала раніш від сестер виїхати, але зосталася, щоб уже знати щось напевне, як буде, бо все-таки думала, що, може, візьму з собою Оксану (лікарі відрядили брати). А тепер уже випадкові причини затримали. Маю вже паспорта і все на дорогу, отже, в суботу (5—18.X) виїду на Львів—Відень, знов до Сан-Ремо на всю зиму. Не почуваюся тепер слабою, а таки поїду, бо лікарі радять «для певності» ще й сю зиму перебути в Італії, бо таки мені там значно допомогло. Сього року буде не так сумно на чужині жити, бо я вже настільки здорова, що можу працювати. Маю роботу і «для душі», і «для хліба».

Власне, «для хліба» писатиму статті у великий рос[ій-ський] журнал «Мир божий», статті такого характеру, як я до «Жизни» писала, і платитимуть мені за них по 80 рубл. від аркуша. Тільки писатиму не щомісяця, а може, на два місяці раз, бо воно і втомно було б, та й журнал той не має постійної рубрики критичної, але обіцяв «від часу до часу» охоче приймати мої статті.

От і всі новини про когось білого. А комусь чорненькому скажу, що його «За готар» хутко буде надруковане в «К[иевской] с[тарине]». Хтось те оповідання читав і дуже собі вподобав, а давано було комусь читати рукопис для того, щоб хтось пояснив деякі незрозумілі слова (гуцульські). Отож хтось чорненький має хутко отримати і гроші.

А тепер хтось когось щось просить. Чи не міг би любий хтось виїхати напроти когось днів на два до Львова? Може б, там родичі той час самі справились би. Хтось буде у Львові від неділі до середи, а там рушить до Відня і далі. Хтось би з охотою заїхав до Чернівців, та час і гроші не вистачають, бо треба ще буде у Відні та в Мілані забавити конечне для залагодження справ літературних (з огляду на нову роботу), а що вже й так виїжджаю не рано, то боюся, щоб знов така негода в дорозі не захопила, як торік, коли хтось ледве не застиг від студені у вагоні і приїхав до Сан-Ремо застуджений.

Чи хтось зможе приїхати? Як зможе, то нехай просто приїде і довідається про когось в Товаристві, а як ні, то нехай напише комусь до Товариства (Чарнецького, 26), щоб хтось даремне не ждав.

Комусь дуже прикро, що не може до Чернівців заїхати, але ж не може.

Хтось уже далі не пише, бо пора знов до роботи. Але хтось комусь буде в Італії часто-часто писати, хтось побачить.

І хтось когось любить і ніколи на когось не гнівається, і не гнівався, і не буде гніватись. Хтось кланяється св[ятій] Анні і всій шановній родині, а когось цілує і гладить і так, і так... і ще так...

Хтось

Чорненьку дитинку хтось цілує і дякує за пам'ять про когось.

23 жовтня 1902 р. Львів

10(23).X 1902

Люба мамочко!

Оце ледве вибрала часинку, щоб написати, а то все то люди; то так що-небудь — бігти куди, абоощо. Приїхала, звісно, зовсім добре, нічого мені не вкрали і ніяких slučajів не було.

Тут довідалась адреси Кр[ивинюка] (Taborska ul., № 3, u Novaček Josa ¹). Дуже він запрошує мене листами до Праги, та я таки певне не буду, що досить воно вбик. У всякім разі сьогодні виїжджаю до Відня і якщо там так само хутко і дешево справлюсь, як тут, то може, таки буду на день або 1½ у Празі (туди з Відня 6 г[один] їзди Schnellzug'ом), тільки все ж навряд. Була у О[льги] Ф[едорівни] (гроші віддала). Далеко дуже той дім, аж за містом. Місце гарне і хата нічого собі (я, звісно, суджу по виду, а чи практично збудовано, того не знаю), вони вже там живуть (ul. Poninśkiego, 4 ²), ледве устроїлись, в хатах дуже порожньо. О[льга] Ф[едорівна] не то щоб слаба, але й не робить враження здорової і говорити з нею дуже трудно, через її дразливість і несподіване стрибання з теми на тему. З її чоловіком ми говорили чимало, все в границях гречності, ні до чого, звісно, не договорились. Запевняє, що, незважаючи на критику деталів, він зостається все таким самим прихильником, як і раніш... Нехай і так, але й на тутешніх людей його виступи остатні роблять таке саме враження, як на нас. Ну, та про се потім, тепер дуже не маю часу.

Я не простудилась і не втомила, взагалі маюся добре. Бувай здорова. Міцно цілую тебе, і папу, і Кунтю, і Гусика.

Твоя Леся

227. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

24 жовтня 1902 р. Львів

24.X 1902

Лілея моя!

Пишу на вокзалі, ждучи поїзда до Відня. Ледве вибралась з Києва, все були перешкоди. Тут вже холодно до-

¹ Таборська вул. № 3, у Новачка Йозефа (чеськ.).— Ред.

² Вул. Понінського, 4 (польськ.).— Ред.

силь, треба спшитись. Позавчора в 3 г[одини] приїхала, сьогодні в 3 г[одини] виїжджаю. У Відні буду недовго, днів 2—3,— як покінчу справи, так і далі. Маю охоту до Праги, і дуже просять, але вже навряд. Будь здорова. Пиши.

Твоя Леся

228. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ

2 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 2.XI 1902

Любії мої!

Вчора ввечері (в 5 г[один]) приїхала я в С[ан]-Ремо, та вже не могла зараз написати, бо не випав час: поки розложилась, повечеряла і т. і., то вже й спати схотілося з дороги. Та й тепер не писатиму довго, бо ще втома подорожня не минула. Хоч їхала я з чималими остановками, а все-таки поки людина не встановиться на стало, то щирого спокою немає. Як я писала зі Львова, так і виїхала, пробувши тільки один цілий день і дві ночі. Там було холодно і сніг ішов, отже, хотілося скоріш утікати, тим більше що справ не було багато. Бачила я там Богдана Комарова, що вже ходить до Льв[івського] універс[ите-ту],— постаршав і споважнів так, що я аж не пізнала його. У Відні я жила у брата і братової Кобилянської. Пробыла аж чотири дні, бо перший день через втому нікуди не ходила і півдня проспала (дуже тепер тісно в австрійських вагонах, так що спати зовсім неможливо), другого дня була неділя, отже, скрізь все було зачинене, навіть до Nothnagel'a¹ я даром проходила. В понеділок записалась у Noth[nagel'a], але у чергу не попала, а попала тільки в середу. Nothnagel мені сказав, що я ще не зовсім видужала від катару і що добре роблю, їдучи в S[an]Remo, бо все одно, певне, прийшлося би зимою виїхати, приписав мені tiocol² і другі ліки (що звичайне при слабостях в легких приписуються), розказав, де я можу гуляти в S[an]Remo (якраз там, де я живу, на східнім березі), а де ні, і дав записку до мого лікаря з якимись

¹ Нотнагеля (нім.).— Ред.

² Тіюкол (лат.).— Ред.

наставленнями. Отож віденське світило дивиться на мене трохи менш оптимістично (хоч і каже, що я таки можу радикально поправитись), ніж швейцарські. Хто зна, котре з них має рацію, а може і всі, бо, може ж, я при виїзді звідси літом була в ліпшому стані, ніж тепер, після дощового, холодного літа і осені та після нервової втоми, на яку ми всі маємо чимале право сього року... Все-таки і Noth[nagel] каже, що стан мого здоров'я нічого собі (passable), тільки що на його ще не можна зовсім впевнятися, а треба таки ще стерегтись.

Справила я у Відні і всі літературні справи, записалась в бібліотеку (будуть сюди посилати книжки за 2 Gulden'a)¹ в місяць з пересилкою на мій щот), запевнила собі посилку безплатну газети «Zeit»² (куди мене запрошено співробітницею), була у письменки Delle Grazie³, ну, словом, все, що треба, справила. Та ще і в Burgtheatr'i⁴ на найновішій п'єсі була (буду про неї писати, то слід було піти). В середу рано виїхала з Відня. У Венеції на сей раз не спинялась (проїхала повз неї вночі), в Мілані спинилась на 5 год[ин] (від поїзда до поїзда), щоб записатись в бібліотеці італіянській, і вже нігде там не бігала, нічого не оглядала, бо я вже й так там двічі була, та й цікавостей там мало. В Генуї переночувала, щоб не в'явитись до Садовських серед ночі та не збивати тривоги, а виїхала вдень і отож у 5 годин[и] вечора була тут. Тут літо ще куди не скінчилось і всі мешканці villa Natalia возяться в саду, копають, садять, поливають. Путя збирається сьогодні купатись в морі, бо гаряче (+25°), всі ходять в батистових блузках і солом'яних шляпах. Після віденської мокрості і туману се вдвоє приємно. Взагалі проти Австрії мені Італія, а надто Сан-Ремо, здається «дома»: тут і тепліше, і привітніше і природа, і люди. Всі мене прийняли як рідну. Хата у мене та сама, що й торік, і все по-торішньому.

Всі вам кланяються. Кінчаю, пора. Цілую міцно, міцно всіх!

Леся

Як мається Оксана? Напишіть скоріше.

¹ Гульдени (нім.).— Ред.

² «Час» (нім.).— Ред.

³ Делле Граціє (італ.).— Ред.

⁴ Міським театрі (нім.).— Ред.

4 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 4.XI 1902

Лілеєнько моя!

Обіцяла я тобі одкритки з дороги посилати, але й того не дотримала. З моєю розтріпаністю то не завжди можна пам'ятати, щоб у свій час купити, написати і відправити одкритку. Розтріпаності помагало ще й те, що страх я була заклопотана увесь час (в дорозі я пробула більш тижня), хотілось як можна скоріше покінчити справи, щоб вибратись з австрійської мокрості, снігодощу і туману. У Львові було холодно, та хоч ясно, там я пробула всього один цілий день (а то ще вечір по приїзді і ранок перед виїздом), там справилась хутко, бо там все близько, при купі. Жила у діда,— він досі не може помиритись, що ти не хотіла спинитись у нього, як приїздила. Я надіюсь перетягти знов на його сторону дядину, а то добрі приятелі таки чимало попсували їх відносини. Я ж думаю, що нам у львівські сварки нема рації встрявати, бо то здебільшого навіть не принципіальні, так собі «бабські» сперечки. Я трималась «межипартійного» становиська, через те всіх бачила і з усіма говорила. Гриць тобі кланявся. Він славний хлопець, і з ним добре мати до діла. Кланявся теж Богдан,— він ще трошки *décausé*¹ у Львові і при його тихості, певне, ще не хутко попаде в триб життя, але так на вид виріс (не стільки виріс, скільки обріс), що я його таки зовсім не пізнала, зустрівшись. Все-таки не жалусь, що подався у Львів. Казав він (та й Люб[ов] Бол[еславівна] мені до Відня писала), що Маргарита вже одужала (без операції), тільки анемія і нерви дуже її діють; у Віри вже є другий син. Зрештою, ти про них, певне, знаєш.

У Відні я пробула 4 дні (жила у брата Кобилянської), бо мала багато справ. Познайомилась де з ким з віденських літератів; попала між співробітники газети «Zeit»; була в театрі на новій п'есі з артистичного життя (гарно грали, а п'еса неважна); записалась в бібліотеку, так що мені тепер сюди всякі книжки посилають (тутешні бібліотеки всі дуже нікчемні); купила собі дуже порядний костюм для гуляння за 10 гульд[енів]; була, нарешті, у Noth-

¹ Вибитий з колії (франц.).— Ред.

нагеля, і він мені сказав, що я зовсім марно їду в Сан-Ремо, бо мені таки ще треба коруватись, і до повної поправки ще, певне, з рік мине. Стан легких passable (нічого собі), але вимагає уваги й обережності. Працювати можна, але теж обережно (я заміряю працювати не більш 6-и год[ин], з великими паузами, і не ввечері, і не в хаті).

Їхала я з Відня з переривами. Спинилась на 5 год[ин] в Мілані (для бібліотечних справ) і на ніч в Генуї, 1.XI (нового стилю) була вже в Сан-Ремо. Тут мене прийняли по-рідному і взагалі після митарств подорожніх мені здалось, що се я «додому» приїхала. Я таки дуже рада, що маю тут таке добре пристановисько. Хата у мене торішня (найліпша в домі), надвірних робочих кабінети аж три (над морем, в саду і на найвищій балконі), сього року вони з більшим комфортом уряджені (понапинані брезенти і збудована альтанка, столів у мене три), так що я все можиму робити надворі. Погода тепер чудова (+25° цілий день), я ходжу в літній хламиді (дуже рада, що її взяла), а на вулиці в літній шляпці і в самій сукні. Вчора був трохи вітер, а то всі ці дні не було і сьогодні нема, повітря м'яке, море ледве-ледве гуляє (в п'яти кроках від мене),— все як не може бути.

Почався лічебний триб. Я зважилась, і вийшло, що на 3 kilo менше важу, ніж до виїзду звідси (мама, значить, даремне казала, що я дома більше поправилась, ніж в Італії). Проте, вислухавши мене, лікар сказав, що в легких нема хрипу, тільки ще певна слабкість дихання, взагалі ж не гірше, навіть ліпше, ніж було весною. Значить, схудла я так собі, не в залежності від легких, та воно, правда, і було таки від чого, помимо легких...

Дорогою від негоди, протягів і найгірше від диму в тунелях напав мене кашель, але тепер вже минає. Зрештою, почуваюся добре і маю енергію, а се найголовніше. До роботи ще навсправжки не бралась, була втомлена з дороги і листів мала багато писати (та й тепер ще маю). Оце на перших порах понаписую-таки листи, а потім буду переважно одкрітками відбуватись, бо інакше не ставатиме часу на роботу.

Ну, Лідику, напиши, як маєшся, чи незгірше заморилася в Петербурзі, ніж дома. Страх досадно, що таке тобі літо було... Хотіла я дуже заїхати в Прагу, та не випало через негоду і через кружність (прийшлося би ще днів

зо три в Австрії пробути). Може, вже на поворот. Та то ще далеко.

Будь здорова!

Пиши одкритки, коли часу мало. Цілую тебе міцно, моя рожево-золотая.

Твоя *Леся*

Тут всі тобі кланяються. Вони всі здорові, садять і поливають і маються незгірше. Тільки у М[аланьї] Ф[оминачнї] Митька знов слабий, і вона журиться.

230. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ

14 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 14.XI 1902

Чи хтось на когось не гнівається, що хтось (натурально, білий) все такий подлий остатніми часами? і не пише і навіть адреси не шле! Нехай хтось дорогий вибачить. Хтось у Львові і в Відні все одно що в котлі кипів, такий був заклопотаний. Як не біг нікуди, то думав, куди ще має бігти і не мав часу нічим іншим зайнятись. Чиясь братова може посвідчити, що то так було. Чийсь брат і братова когось дуже гречно вітали і хтось справді чується їм обов'язаний за їх гостинність, п. Євгенія навіть в орудках помагала комусь, а то дуже багато значило, бо хтось в таких речах сам трохи безпорадний.

Хтось тепер має перед собою стільки всякої і літературної і хатньої роботи, що... аж майже нічого не робить через *heilige Furcht*¹ перед такою масою. А листів-листів... Боже!

Хтось у Відні справив собі все, що хотів, і бачив, кого хотів, тільки М. Е. Delle Gracie не застав дома, а дуже хотів з нею бачитись, бо то цікава і симпатична письменка. Оце згодом напишу до неї. Був хтось і в професора Nothnagel'a, і той комусь сказав, що хтось таки ще не зовсім здоровий і мусить пильнуватись, але все ж *passable* і, певне, за рік видужає зовсім.

Комусь таки се літо трошки зле випало на нерви та й хтось трохи схуд (на 3 кіло), то тим і менше поправився, ніж би міг. А проте нічого, маю енергію і чуюся не зле, відколи той плевричний біль (що тут по приїзді когось з

¹ Священний жах (нім.).— *Ред.*

тиждень мучив) минув. Правда, що то тут тепер чудово гарно і ясно, і тепло, то сором було б матися зле. Мешкає хтось в тій самій хаті і в тих самих обставинах, що й торік. Товариство те саме, тільки що на місці матері господаря єсть його тітка, а панна, моя торішня сусідка, ще не приїхала. Тепер тут саме цвітуть хризантеми і вряджено їх виставу — я таких гарних ще в житті не бачила.

Як же там мені хтось мається? Чи всі здорові в родині? Чи хтось трошки поліпшив настрій? Що хтось пише? Чи надрукований вже чийсь нарис в «Києвск[ой] стар[ине]»??

От як хтось когось запитаннями засипав! А сам му- сить на сей раз не дуже розписуватись, бо таки масу пи- сання перед собою має, а дозволено йому працювати тільки 6 годин на день і то в трьох «ратах». Тільки мій хтось нехай не думає, що комусь уже не буде часу відпо- відати, як йому напишуть. Вже довше чи коротше, а хтось таки все якесь слово знайде, бо любить когось і хоче з кимсь говорити. Комусь так жаль, так жаль, що когось у Львові не бачив... Нам би таки треба, та й треба, та й ще треба побачитись. Па! Чорненькому хтось хутко пошле картку, тільки от зараз не має, то так здоровить.

Св[ятій] Анні і всій шановній родині мій привіт. А ко- мусь паси[...]

Хтось

231. ДО М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО

16 листопада 1902 р. Сан-Ремо

...Тут і сором було б слабувати, так чудово тут і на землі, і на морі. Сади всіма квітками процвітають, небо синіє, зовсім безхмарне, сонце світить і гріє, як улітку, а море аж вабить — таке хороше. Я оце пишу надворі, на високім балконі, звідки всю затоку і все Сан-Ремо видко, і пальми, і вілли, і нагірні церкви, і всі гори. А господарі мої внизу в саду квітки поливають.

232. ДО В. М. ГНАТЮКА

17 листопада 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 17.XI 1902

Високоповажаний добродію, ось посилаю обіцяні вір- ші. Все ніяк не могла зібратись переписати їх. Згодом

можу прислати ще, коли треба, а на сей раз, може, й досить?

При такій нагоді запитаюся, чому мені не посилають «Вісника»?

Чи забувають, чи я не заслужила? Як не заслужила, то, може, ще згодом заслужу, а тим часом прошу посилати «в кредит». Буду жити, буду працювати, то відплачусь, а як ні, то — «остави нам долги наша, якоже и мы оставляем должником нашим»...

Прошу передати мою велику подяку проф. Грушевському за прислану книжку.

Мій привіт редакції і адміністрації. Бувайте здорові!

З поважанням

Л. Українка

233. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 грудня 1902 р. Сан-Ремо

3.XII 1902

Giglio mio!

Я здорова і благополучна, але теж зайнята, через те оце пишу картку. Тут тепло, страх. Я вже погладшала сливе на kilo. Addio e tanti saluti ¹.

Леся

234. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

17 грудня 1902 р. Сан-Ремо

17.XII

Giglio carissimo! ²

Писатиму хутко, а тепер саме кінчаю статтю для «М[и-ра] бож[ього]», то ніколи. Оксані написала. Радуюсь за неї дуже, тільки боюсь, коли б її знов не затягло в Київ (мама тепер в Запрудді) — се було б ще зарані! Ну, та, може, тьотя надоумить поберегтись ще. Оксану сподіваюсь в гості і запрошую.

Я здорова і стережусь. Vaci e saluti ³.

Твоя Леся

¹ Прощавай і маса привітань (італ.).— Ред.

² Найдорожча Лілея! (італ.).— Ред.

³ Поділунки і привітання (італ.).— Ред.

23 грудня 1902 р. Сан-Ремо

23.XII 1902

Cher Maître!

Відсилаю Вам з подякою позичені книжки, бо вже скористала з них,— саме оце викінчила статтю про Конопницьку до «Мира божьего» (*ad panem et aquam*¹ робота). Тепер який час можу собі дати спокій з російщиною та писатиму щось *ad animae salutem*². Взагалі за роботою діло не стало, коби здоров'я, а воно в остатні дні взяло та й схибило трохи. Ну, та поправиться!

В яку Ви сумну струну вдарили в своєму «З дневника»!.. Мала я навіть охоту щось Вам з того powodu написати та вже дам спокій, бо, може, Вам і не дуже потрібні мої «відгуки»...

Будьте здорові з європейськими святами. Щирий привіт всій Вашій родині.

Л. У.

236. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

29 грудня 1902 р. Сан-Ремо

29.XII 1902

Лільчику мій дорогий!

Оце ж я таки листа тобі пишу, а то що ж усе одкритки! Се я, звісно, не для того кажу, щоб ти не мала мені одкриток посилати, ні, як не маєш часу, то краще не томися листами, а піди погуляй. Я ж не то що абсолютно, а тільки релятивно не мала часу — винен був «6-годинний робочий день», якого я старалась дотримуватись і хотіла помістити в нього всю щоденну писанину, з листами у *compris*³ та з найтруднішим читанням (діловим). А чому вийшло так, що я деяким менше близьким людям писала, а тобі ні? Тому, що тобі все хотілось якось «настояще» написати, а як прихапцем, то, здавалось, уже все одно, що хватаний лист, що одкритка.

Се хутко два місяці, як я тут. Перших тижнів два більш того що невиразно прокалатались, без замітної роботи, тільки з прелімінаріями її в формі читання. Далі я взялась до писання, далі надійшло трохи редагування, далі

¹ Для хліба і води (лат.).—Ред.² Для спасіння душі (лат.).—Ред.³ Включно (франц.).—Ред.

прийшов лист від «Мира божьего» з замовленням юбілейної статті про Конопніцьку, от я і взялась до тої статті, а для неї прийшлося перекласти масу віршів (з польського дуже трудно і неприємно перекладати!) і робота зайняла тижнів три і розтяглась на 50 стор. великого формату, а ще посеред роботи я було трошки розкисла (не з причини роботи, а з іншої, більш натуральної і незмінної), то про-калатала скільки день, так і не мала охоти навіть листів писати. Скінчивши статтю, справила всякі посилки до бібліотек з замовленнями нових матеріалів до моєї статті in spe про поетесу Делле Граціє, поперечитувала всякі «за-леглості» (у мене за час наглого писання нагромадилось маса всякого матеріалу, що конче слід було перечитати), понаписувала деякі листи, та й досі ще пишу (зрештою, переписка — се ж робота данаїд!). А се маю знов писати дещо до австрійських, земляцьких і німецьких журналів, так всякі замітки, та ще коли дасть біг вмотитись, то, може, й в італьянську пресу попаду. Тільки все це в гра-ницях 6-ти годин] в день, далєбі! Далі писатиму менше, але мені важно «положити лапки» в ті журнали, куди ме-не просили або куди я сама впросилась. Чим більше поважних журналів стоятиме в моєму «формулярі» профе-сіональному, тим легше буде мені надалі здобути собі по-всякчас літературний зарібок (а пророс, що з тими пере-кладами для фірми Малих?), а я маю причини дедалі все більш ним інтересуватись, бо таки матеріальна незалеж-ність єсть одна з поважних підвалин моральної незалеж-ності. Та, крім сих матеріальних «видов», я маю ще й ін-ші і через те «кладу лапки» не абикуди, а тільки на чисті місця, де мої лапки не тільки мені самій послужити ма-ють. Воно таки погано, що укр[аїнський] літератор не мо-же «в своїй хаті» ні шеляга заробити, і се справжній наш хрест — оте оббивання чужих порогів, ще ж слава богу, що я маю як перебирати та вибирати, а інші, то й в калю-жу сїдають, бо так муєять.

Мені досадно страх, що я все не скінчу своєї літньої роботи. Але я таки працюю і над нею, а се тепер, поки знов статтю до «М[ира] б[ожьего]» почну, може, таки ви-кінчу її.

Ти не бійся, що я перетомлюся. Я з норми не вихо-джу, та й лікар потачки не дає, он знов риб'ячим жиром заливає та тісол'єм засипає, бодай його! І, зрештою, не можна рік у рік по-санаторськи бездільно жити, а треба

навчатись «бути здоровою в умовах нормальних», себто в умовах не лежн्या, а людини. Так? Бо, звикнувши занадто бути лежнем, можна справді дійти до такого, що потім уже найменша робота буде шкодити.

Отримала вчора і я листа від Оксаночки, першого, відколи я тут. Мій лист до неї або розминувся, або пропав, бо вона скаржиться, що я не пишу їй (я їй, власне, двічі писала), і думає, чи не серджусь я, просить забути «те все, що було літом», і вірити, що вона всіх нас любить. Натурально, я їй зараз написала, що і не сердилась, і не серджусь, а тільки рада за неї і за всіх і т. і. Кличу її до себе в гості. Вона, може, й приїде, бо і папа, і мама писали, що не від того, аби вона поїхала з т[ьотею] Єлею і в Мюнхен, і до мене. Тільки все ж має ще бути «обсуждение вопроса», той фатальний період для нервів всієї нашої родини, що конечне мусить отруїти кожному з нас його найщиріші бажання і радість від сповнення їх. Наскільки я хотіла, щоб Оксана їхала в Запруддя, настільки я тепер не рада, що вона їде на свята в Київ (боюсь, що не тільки на свята, а вже аж до виїзду за границю — коли він ще вийде з усіх тих «обсуждений»). Я писала і папі свою думку, і самій Оксані, і мамі, та, певне, то так само не матиме впливу, як і твої листи до їх. Оксана згадує в листі до мене, що ти противишся сій їй подорожі до Києва, але що вона «не може не їхати» (*kurz und gut!*¹), що хотіла, правда, остатись на перші дні свят в Запрудді ради ялинок для запрудських дітей, але мама (вона ж була в Запрудді) «обидилась» за такий замір, отже, «не варт сваритись із-за пустяків», і Оксана вже поїде празникувати в Київ. «Історія нас учить, що вона нічого не учить!..» Знов ті самі «обиди», замість нормального відношення до здоров'я і волі своєї дитини! Знов, значить, будуть і ті самі «обсуждения» з вимотуванням жил ободним, і всякі інші контраданси, а нерви, тільки що сяк-так налажені,— кріпись! І тут же мама пише мені, що хоч вона несказанно рада за поправку Оксани (вона не могла не признати, що Оксана в Запрудді поправилась до не п і з н а н н я!), але що вона «Хома невірний» і боїться за тривкість поправки. Раніш мама писала, що в Київ Оксану «тягти» не буде, тепер пише, що Оксана туди «сама хоче», але про свою «обиду» примовчала. O sancta

и)

.. ¹ Коротко і ясно! (нім.) — Ред.

hysteria!¹ І так робиться жаль при сьому всьому і тих, кого ніяка істерія не навчає, і тих, на кому вона окошасється. І чуєш своє безсилля що-небудь в сьому допомогти. Ну, що, справді, ми з тобою можемо з далекого краю допомогти, коли і зблизька приходилось мало не кров'ю своєю здобувати найпростіші речі для тії ж Оксани, коли і зблизька нам казали: «Не мішайтеся!..» Ще злить мене сей культ празникування, все одно як культ вінчання у людей, що нібито не вірять в те, во ім'я чого установлені і свята, і обряди. Далєбі, я сумніваюсь, чи то щире те невір'я і те вільнодумство, бо, щоб не щадить нервів своєї дитини для якихось «культурних переживаній», я того не розумію, в мою логіку то не поміщається.

Властиве, що про се й говорити, коли все одно не можеється, та так уже на серці накипіло, що невидержка!

Мама писала мені пару разів (взагалі мені рідко пишуть з дому, а перший місяць і зовсім не озивались) листи з добрим настроєм і врівноважені, одно було мені прикро, що раз у мами пробилося якесь несправедливо напасливе відношення до Кльоні. Воно, власне, було замітне вже й в остатні дні перед моїм виїздом, уже тоді у мами був неприємно холодний вираз в його присутності, одвертання очей, відповіді крізь зуби, закривання себе газетою або книжкою і т. п. «симптоми», либонь, добре знайомі тобі. Се вже, я бачу, починається «ревность материнська», але все одно, може, тій ревності буде далі ще більше поживи, а свого відношення до Кльоні я не зміню, хіба що в напрямі ще більшої прихильності, у всякім разі, не мамині холодні міни можуть нас посварити. Тільки все-таки се прикро, і тяжко, і фатально, що ні одна моя дружба, чи симпатія, чи любов не могла досі обійтись без сеї отрутної ревності, чи що воно таке, з боку мами. І властиве ж Кльоня як єсть нічим не завинив против мами, навпаки, спочатку він навіть дуже її ідеалізував, та й потім, коли вже факти значно розбили ту ідеалізацію, то він завжди відносився з повагою і без найменшої прикrostі.

Чи пише тобі Кльоня?

Мені він часто пише. Справи його в Тифлісі пішли дуже неважно, і йому знов приходитьcя дуже задумуватись про той «хліб насущний», та добре, що здоров'я все немов трохи ліпше. Має він жаль до всеї нашої компанії

¹ О свята істерія! (лат.) — Ред.

в Києві, головню до Ради, Дори і Макс[има] Ів[ановича], що ні одно з них не провело його навіть на вокзал при виїзді і взагалі нічим не проявило якогось почуття перед такою справді «безсрочною» розлукою. Признаться, і на мою думку се «дерев'яно» з їх боку, невже ж таки нікому з наших і з Драгом[анових] не було часу хоч на вокзал наникнути, щоб провести приятеля (вони ж з ним ще й на «ти», Рада, і Дора, і М[аксим] Ів[анович]), коли він їде «на погибельний Кавказ»? Правда ж, ти б так не зробила? Я, напр[иклад], не розумію, як би я, бувши здоровою, не провела Михалю або Френкеля, не відповідала на їх листи і взагалі «закинула гадку за грядку», раз вони з'їхали з моїх очей. Словом — «не статуйть» і навіть «середам»!..

Оце я пишу, а надворі світопреставлення — цілий день буря грає і дощ лупить! А так же було славно досі! Ну, та мусить же зима якось обізватись і на Рів'єрі, адже кругом сніги і всяке лихо, а в нас тут сади різним цвітом процвітають.

Я взагалі здорова і, головню, далеко енергічніша, ніж торік і ніж літом була, раз тільки три дні бронхіт був та нерви були трохи покапризували, коли-не-коли кашель обзивався, але так нічого особливого, і тепер я маюся добре. Лікар знаходить, що легке моє статкує, що тільки «дыхание слабее в правом легком, чем в левом, но хрипов нет, инфильтрации уже не замечается», взагалі що против торішнього багато ліпше. А все-таки тримає мене під ферулою. Що то якби він бачив мої літні «уклонения от спокойного образа жизни», — як він своїм сукняним стилем виражається!..

Тут у нас гості: приїхав брат Садовського на поправку, «козерог-козерожейший», як називають його Наташа і Пуця за його вдачу «з затоном», або, як сказали б у Колодяжні, «здракувату». Але так він нічого собі чоловічина і проти чужих затону не показує. Пробуде тут 4 місяці. Наїхало в Сан-Ремо ще скілька землячок чернігівських і київських, та все люди розкислені, бо слабі, сливе всі лежать та дихають. Мал[анья] Фом[инична] все їх одвідує і, певне, скінчить тим, що сама заслабне, бо не вважає ні на яку втому, недомагання, негоду, а все бігає по отелях, де «страждущие и обремененные». Наташа теж бігає, але менше, бо її чоловік теж трохи розкис, відколи негода (він завжди так).

А тепер знаєш що? Пора скінчити та ще на другий раз лишити. Коли не буде трудно, то напиши мені, Giglio mio, що нового в твоїх планах? Коли б ти не морилась так роботою,— я вже боюсь за тебе, цур і тій науці! Цілую тебе.

Леся

Мій Лільчик золотий, і рожевий, і іскристий. Так!

Привітай від мене спільних знайомих. Сад[овські] тобі кланяються.

237. ДО О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ

30 грудня 1902 р. Сан-Ремо

San Remo, villa Natalia,
Corso Cavallotti, 30.XII 1902

Мій хтосічок дорогий що про мене думає? Нехай не думає нічого лихого. Хтось був дуже зайнятий, писав статтю до рос[ійського] журналу (для зарібку) про поезії М. Конопніцької, спішився, щоб не спізнитись, і не мав вільного часу на справжні листи. Потім був трошки хорий, маленький бронхіт вчепився, тепер вже минув, тільки хтось ще кашляє, але вже не болить і гарячки немає, то, отже, здоров. Поки не видужав, не хотів писати, бо неприємно під таким враженням. А до того мав трохи ділової та іншої наглої кореспонденції, що зібралась, як «проценти» на довг, за час писання статті (за 2^{1/2} тижні). Хтось же знає, як хтось листи хронічно пише, і все їх винен, і ніяк не одпишеться. І тепер, натурально, має досить того писання в перспективі, але таки сьогодні ко-м у с ь напише. Чорненькій дитинці хотів картку послати, але не мав картки, а до міста вже давно не ходив,— тут досить далеко від нас до скленів,— сусіди ж мої все люди або хорі, або зайняті коло хорих, то їм не дуже вигідно робити мої орудки. Але, може, сьогодні піду сама, тоді пошлю якесь «море».

До мене ніхто не писав про фотографію для карток, і то мені все-таки дивно, що вже моя «особа» десь в «збірці», а я про те й не знала б, якби хтось не написав. Се не дуже-то чічо з боку «збирачів», я тільки не знаю, хто вони такі, а то б дала їм догану, хоч воно вже тепер запізно для якихсь практичних наслідків.

Якось я читала в «Ділі» про депутацію чернівецьких русинів (в ній і наші спільні знайомі були) до о. Воробкевича з нагоди дарування йому цісарського ордера. Мо-

же, воно на австрійські звичаї інакше виходить, але нам, українцям з Росії, то дуже чудною і навіть прикрою здається така kaiserlich-königlich-patriotisch-ruthenische Demonstration¹, бо в скільки-небудь ліберальній пресі у вас навіть не споминають про всякі офіційальні «поступки» писателів, та, правда, що у нас порядні писателі не дуже-то й отримують ордери. Та, здається мені, і австр[ійським] українцям нема чого так уже тішитись, аж до урочистого святкування, коли те правительство, що, властиве, за ніщо їх має, кине якийсь там ордерчик «з ласки на потіху». Нехай би ще старіші ходили з такими денутаціями, то ще розумію, бо вони все ж виховані в душі с[esarsko]-k[grólewskim], а молодші, коли хотіли поздоровити і потішити старого і хорого поета, то могли знайти до того тисячу інших нагод, більше людських, а менше бюрократських. При нагоді хтось може чийсь думку переказати Сімовичеві, що репрезентував «Молоду Україну» при тій урочистості. У всякім разі, молода Україна (не товариство, а покоління) по тім боці кордону не прилучилась би душею до такої урочистості, за се ручу.

Я не знаю, чи «К[іевская] старина» вже видрукувала чиєсь «За готар»,— перед моїм виїздом обіцяли видрукувати в найближчій числі, але я тут «К[іевской] ст[арини]» не бачу, а з дому мені про те не написали. Чую, що в «К[іевской] ст[арине]» була «критика» на когось (чорненького), на Кримського і Хоткевича, яко на «декадентів». Мені обіцяють ту критику прислати сюди. Має бути щось не конче мудре. Моя мама збирається щось відповідати в чийсь оборону, а може, і хтось (білий) щось напише.

Хтось пише тепер чимало всякого, бо йому дозволено більше працювати, ніж торік, тільки все хтось жалує, що не має стільки сили, як нормальні люди, а то б хтось так нагострив перо, що аж! Хтось послав скільки поезій до «Вісника», а не знає, коли умістять. Чи хтось не пише до віденської «Zeit»? А хтось, може, буде там писати, бо вже запрошений, тільки комусь тяжко по-німецьки писати. Хтось, якби міг, розірвавсь б на кавалжи, стільки йому треба на всі боки писати.

Як же там мій хтосічок, мій чорненький живе? Чи не дуже він гризеться? Нехай не журиться, нехай не буде

¹ Цісарсько-королівсько-патріотично-рутенська демонстрація (нім.).— Ред.

бідний. Хтось когось дуже хотів би забрати з собою на Україну, як буде вертати звідси. Хтось, певне, не буде тепер вертати морем, бо хоче на поворот до Мюнхена і до Праги вступити і когось побачити як не в Чернівцях, то у Львові.

Хтось сього року дуже не хотів до Італії їхати, але тепер йому тут не зле, навіть легше жити, як торік, може, тому, що більше роботи має, а може, й тому, що хтось тут уже до людей і до хати звик за минулу зиму. Таки хтось, як приїхав до Сан-Ремо після подорожньої поневірки, то так, як би до родини. І таки море хтось любить. Коли б хтось бачив, що сьогодні діється на морі: хвилі так скачуть, що аж страшно дивитись, а гримають, як на баталії, тим часом сонце світить і гріє і вітру нема. Се воно так після вчорашньої зливи розсердилось. Ой, якби хтось бачив!..

То тільки зле, що так ся сторона далеко від всіх, кого хтось любить. Ще від когось чорненького найближче, а є в мене такі приятелі, що до них по 9 днів мої листи йдуть. От, напр[иклад], Квітка (хтось його пам'ятає?) заїхав аж на Кавказ на службу, а то зовсім півсвіту від Сан-Ремо. До Лілі теж у Петербург півсвіту в другім напрямі. Се так прикро. Але ще добре, що тим часом ні з ким нічого лихого не робиться, то ще далечінь не так лякає. Наша Оксана одужала, пише, що вже має добрий настрій і вибирається до мене в гості. То вже комусь один камінь з серця скотився. Ліля страшно працює і мало до когось пише, з дому теж рідко пишуть, але недавно мала звістку, що всі здорові.

Хтось би так хотів до когось часто-часто писати, а чому не пише? от так часом і сам не тямить чому, бо хтось... якийсь!

Хтось здоровить св[яту] Анну з родиною і бажає веселих свят. А комусь, комусь так [...]

Хтось

238. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

Осінь 1902 р. Сан-Ремо

(Сей листок *aparte*, для тебе тільки).

Хвалю тебе, Лілея моя славная, що ти не ставиш в сьог о на карту для любові. Мені дивно, що т[ьотя] Єля міряє

любов таким надзвичайним аршином *, я думала, що і в неї аршин наш. Взагалі вона мене тепер де в чому здивувала, та про се колись потім, не так се важно. Тільки ж не вважай ти так занадто і на всі околичності, бо знов же й у «жінок Косач» не раз буває, що вони приносять жертви таким людям або й околичностям, що зовсім того не варті. Не раз буває, що ми щадимо ті кошти, яких все одно ощадити не можемо і вони йдуть на справи, ще менше важні, ніж наші; не раз ми, щоб не зачепити чийого занадто дражливого почуття, ріжемо собі душу і завдаємо серцю повік незагойні рани. Але ж се вже «само-сожигание» і до нього допускатись не слід. Коли ти щаслива і маєш у всьому удачу, то не ображай своїї долі, не відпихай її дарунків, не марнуй їх. Що ти не переводишся до Львівського унів[ерситету], се, звісно, так і слід, бо тепер українцям ганьба вступати до нього. Що М[ихайло] В[асильович] не їде до Києва, то теж розумно, бо міг би зруйнувати ледве-ледве налагоджену справу своєї заграничної науки. Але чому тобі не поїхати в гості до нього, то вже я не знаю. Вже ж од того нічого не завалиться і не пропаде, ні матеріально, ні морально. Се, звісно, ваше спільне діло, а не моє, тільки ж коли ви говорите зо мною на ці теми, то й я вимовляю свою думку. Trop de raison devient irraisonnable ¹.

Взагалі, я, певне, менше розсудлива від тебе: я не завжди тямлю, «за що і через що я кого люблю», принаймі, часто буває, що за те саме я одного люблю, а другого ні люблю, ні не люблю. Здається, я тільки те напевно знаю, за що я кого перестаю любити. Часто, люблячи когось, я думаю: якби він був отаким і такий, вчинив те і те, то я б його не любила (і се напевне), але якби хто інший мав усі ті добрі прикмети, що сей, то чи я б того іншого любила? не знаю... навряд. На мою думку, в кожному почутті єсть іще щось недослідиме, un je ne sais quoi ², і то, власне, теє «щось» дає барву цілому почуттю. І тут «чад» ні до чого. Напр[иклад], тебе я безперечно люблю без чаду і Мишу теж (братерське почуття, кажуть, найчистіше в світі), я стрічала людей, об'єктивно говорячи, не гірших од вас, чому ж я їх не любила більше од вас?

* Мені дивно взагалі, як то можна міряти чужу любов — хто був в чужій душі?

¹ Забагато розуму призводить до нерозумного (франц.). — Ред.

² Щось, чого я не знаю (франц.). — Ред.

Не знаю і, скажу правду, знати не домагаюсь. Люблю і вже. Любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість. В світі стільки несправедливо-прикрого, що якби не було несправедливо-лагідного, то зовсім не варто було б жити. Не від нас залежить поправити більшу половину всесвітньої несправедливості безпосередньо, будем же поправляти її іншою несправедливістю — любов'ю!

Я не стою за абсолютну правду такої «теорії любові», з мене взагалі кепський теоретик, але ж «кожний Іван Іванович має свою філософію», то нехай і в мене буде своя...

Коли ти пересердилась на Мишу, то добре, але я ще не пересердилась на нього за тебе (за других взагалі трудніше прощати, ніж за себе,— правда?). Я не розумію його поведіння в сій справі. Видно, справді «історія нас учить, що вона нічого не учить» — се власне я бачу на Миші і Шурі. Кому-кому, а їм би не випадало дивитись на все Familienstandpunkt¹, навіть om Philisterstandpunkt². Я з ними ще поговорю про се.

Ніжності Квітки тобі нема чого боятись ні з якого погляду: ти найбільшій ніжності варта, а він така чудово чиста натура, що від нього варто її приймати. Я дуже-дуже рада за ваші відносини. Він мені теж писав на сю тему.

Нападись там на Квітку, щоб не відносився з легко-мисленим розпачем до свого здоров'я. То правда, що він дуже нещасний з тією неврастенією, і хто знає, що з нього буде з нею, але ж він тебе признав за Geistmedicus³, то, може, ти якось його дух підтримаєш в сьому напрямі. Взагалі йому слід допомогти. Папа обіцяв мені допомогти знайти місце «сиделицы» Квітчиній матері (не конче в Києві, можна в уїздах), та, здається, забув про сю справу. Нагадай йому якось (тільки не від мене, а від себе говори). Запитай Квітку, як стоїть тепер та справа, то він тобі скаже. Їх матеріальний стан дуже поганий, ще ж до того вони всі більш-менш хворі.

¹ З погляду родини (нім.).— *Ред.*

² Філістерського погляду (нім.).— *Ред.*

³ Духовного лікаря (нім., лат.).— *Ред.*

ПРИМІТКИ

Одинадцятий том Зібрання творів Лесі Українки у 12-ти томах охоплює 238 листів за 1898—1902 рр. До тому увійшли епістолярні матеріали, які друкувались у попередніх багатотомних виданнях творів письменниці, а також в окремих збірниках і періодичних виданнях. Понад 20 листів публікується вперше.

Переважна більшість автографів листів Лесі Українки зосереджена у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР: фонд Лесі Українки (№ 2); фонд О. Кобилянської (№ 14); фонд М. Павлика (№ 101); фонд І. Франка (№ 3). У примітках до кожного листа вказуються лише номери фонду та автографа.

Частину листів подано за автографами, які зберігаються в Державному літературно-меморіальному музеї Лесі Українки (Київ), у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР та в інших сховищах, що також зазначено в примітках. Листи до сім'ї Драгоманових друкуються за копіями О. П. Косач-Кривинюк з рукопису Гл. Лазаревського, виготовленого з оригіналу.

Деякі листи подаються за першодруками, оскільки їхні автографи не знайдені.

1898

1. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 13 січня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: *Українка Л.* Твори в 5-ти т., т. 5. К., 1956, с. 215—216. (Далі посилання на це видання дається за формою: Твори в 5-ти т., т...).

Подається за автографом (ф. 2, № 282).

Лілічка (ще: Лілія, Лілея, Олеся, Пуц, Пуцик та ін.) — Ольга Петрівна Косач, в заміжжі Кривинюк (1877—1945), молодша сестра Лесі Українки, за фахом лікар. Відома як поетеса, перекладачка творів А. Доде, Жорж Санд, Ч. Діккенса, Е. Ожешко, Джека Лондона, виступала під псевдонімом *Олеся Зірка*.

Укусовий лист... — тобто лист від другої молодшої сестри Лесі Українки, Оксани Петрівни Косач (1882—1975), яку в сім'ї жартома називали «Укусом».

Мама — Ольга Петрівна Косач (літературний псевдонім *Олена Пчілка*; 1849—1930), українська письменниця ліберально-буржуазного напрямку.

Папа — Петро Антонович Косач (1841—1909), вихованець Петербурзького і Київського університетів, громадсько-культурний

діяч, голова з'їздів мирових посередників у Новоград-Волинському, Луцькому, Дубенському та Ковельському повітах.

Колодяжне — маєток родини Косачів у селі Колодяжному за 7 км від Ковеля на Волині, де Леся Українка проживала в 1882—1907 рр. (з деякими перервами). 1949 р. тут відкрито Музей-садибу Лесі Українки.

...ся античність...— Леся Українка жила тоді в Ялті (вул. Виноградна, нині — Чехова), на віллі лікаря Мартироса Сергійовича Дерижанова (1870—1900) «Іфігенія», названий так по імені однієї з героїнь давньогрецького міфу.

...як, певне, бувало у самої Іфігенії...— За грецькою міфологією батько Іфігенії, цар Агамемнон, мав принести доньку в жертву богам, але її врятувала богиня Діана (Артеміда) і перенесла в Тавріду (Крим), де Іфігенія стала жрицею храму Діани.

... як тому беранжерівському petit homme...— Мається на увазі вірш видатного французького поета-демократа П'єра-Жана Беранже (1780—1857) «Le petit homme gris» (в російському перекладі В. Курочкина має назву «Как яблочко румян»). У третій строфі цього вірша говориться про сірого чоловічка, який

Забился на чердак
Меж небом и землею,
Свистит себе в кулак
Да ежится зимою.
Его не огорчит,
Что дождь сквозь крышу льется:
Измокнет весь, трясется...
«Да ну их!» — говорит,
«Да ну их!» — говорит,
«Вот, говорит, потеха!»
Ей-ей, умру...
Ей-ей, умру,
Ей-ей, умру от смеха!»

Хом'якова А. П.— подруга Лесі Українки та Ольги Косач (Кривинюк), у 900-х роках — студентка Петербурзького жіночого медінституту. В радянські часи — професор медицини.

Михайло — Михайло Васильович Кривинюк (1871—1944) — давній товариш поетеси, наречений, а згодом чоловік її сестри Ольги, учасник соціал-демократичного руху на Україні.

Гамбаров — Нестор Георгійович Гамбарашвілі (1871—1966) — у 90-ті роки студент Московського, потім Київського університетів. З 1895 р. жив дві зими на квартирі Косачів.

2. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 22 січня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 216.

Подається за автографом (ф. 2, № 283).

Гуси — жартівливе прізвисько молодших сестер Лесі Українки — Ольги, Оксани та Ісидори.

Ти інтересувалась моїми новими віршами...— Йдеться про цикл поезій «Кримські відгуки».

Бердяв — Сергій Олександрович (1860—1914) — український поет і журналіст ліберально-буржуазного напрямку.

«Уліти» — літературні задуми, твори, що пишуться дуже по-

волі, жартівлива назва від прислів'я: «Улита едет, когда-то будет». Хотіла я написати тепер листа до п. Михайла — до Кривинюка.

3. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 25 січня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 217—218. Подається за автографом (ф. 2, № 175).

Чорненьке хлоп'я — можливо, маленький брат лікаря Деріжанова, Капрел.

...згадувалось оповідання Daudet «Le phare des Sanguinaires». — «Маяк Кровожерів» французького письменника-реаліста Альфонса Додє (1840—1897).

Нечуй — Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838—1918).

«Новое слово» — щомісячний науково-літературний і політичний журнал, видавався в Петербурзі у 1894—1897 рр. спочатку ліберальними народниками, а з весни 1897 р. «легальними марксистами». В цей останній період тут друкували свої праці В. І. Ленін і Г. В. Плеханов.

Руденко Іоїл Мефодійович (псевдонім *Найда*) — український актор-комік, керівник драматичних аматорських гуртків і української професійної трупи, в якій 1898 р. режисером був М. П. Старицький.

Ліщинська — хазяйка квартири на Єкатерининській вулиці в Ялті, де жила поетеса до того, як переїхала до Деріжанових.

Горєва Єлизавета Миколаївна (1859—1917) — російська актриса і антрепренер. 1889 р. організувала в Москві «театр Горєвої», який проіснував лише два роки і в якому виступали українські трупи. Пізніше Є. Горєва гастролювала в інших містах.

...послати «Троянду»... — Йдеться про п'єсу Лесі Українки «Блакитна троянда», яку вона хотіла поставити на сцені.

Ліницька Любов Павлівна (1866—1924) — відома українська актриса, в 1892—1909 рр. грала в трупі П. Саксаганського.

Про артисток Кроп[ивницького]... — Йдеться про театральну трупу Марка Лукича Кропивницького (1840—1910), в якій поряд з талановитими акторами були і посередні.

П'єсу і листа я послала Вороному вчора. — Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — поет, один з теоретиків українського декадансу. В 1920—1925 рр. перебував в еміграції. В 1898 р. був актором у трупі Кропивницького. Леся Українка надіслала йому свою драму «Блакитна троянда», коли він з трупою гастролював у Москві.

Настя — очевидно, служниця Деріжанових.

Афродіта не виїшла зовсім... — тобто статуя Афродіти (за грецькою міфологією богині кохання і вроди), яка стояла на веранді вілли «Іфігенія».

Орлов — ялтинський фотограф.

4. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 2 лютого 1898 р. Ялта

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: *Украинка Л. Собр. соч.* в 3-х т., т. 3. М., 1950, с. 178—181. (Далі посилання на це видання дається за формою: Собр. соч. в 3-х томах, т. ...) Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 218—220.

Подається за автографом (ф. 2, № 176).

пані Разумова — хазяйка пансіону, в якій Леся Українка харчувалася під час перебування на віллі «Іфігенія».

Льоня — син Разумової.

Катюша — дружина лікаря Деріжанова.

«В мире отверженных» — книжка нарисів російського письменника, революціонера-народовольця Петра Пилиповича Якубовича (псевдонім *Л. Мельшин*; 1860—1911), у якій змальовано життя каторжан.

Quartier Latin — латинський квартал у Парижі, де жили бідні студенти і художники. Леся Українка має на увазі Тарасівську вулицю в Києві, де вона жила в 1889—1890 рр. поряд з братом Михайлом і його товаришами-студентами, які захоплювалися літературою і мистецтвом.

«Іфігенію», бачиш, посилаю... — тобто драматичну сцену з циклу «Кримські спогади» — «Іфігенія в Тавриді» (1898). Ми[хайло] Петр[ович] — Старицький (1840—1904).

Дроздик (ще: Дора, Дроздишко, Біла Гусь, Гусиця) — жартливий прізвисько наймолодшої сестри поетеси Ісидори Петрівни Косач (1888 р. народж.), в заміжжі Борисової.

5. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 8 лютого 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 220—221. Подається за автографом (ф. 2, № 177).

«Вісник літератури» — «Вестник иностранной литературы», щомісячний журнал, що виходив у Петербурзі протягом 1891 р. Друкував переважно твори зарубіжних письменників у перекладі російською мовою.

...купила собі вірші Елізабети Браунінг... — Елізабет Баррет-Браунінг (1806—1861) — англійська поетеса. Томик її поезій (A selection from the poetry of Elisabeth Barrett Browning, Copyright edition. With the portrait of the author. Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1872) зберігається між книжками Лесі Українки у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 2, № 1313).

Чому не посилаєш «Крейцерової» сонати? — Йдеться про «Крейцерову сонату» Бетховена.

Чи роз'яснилася справа з Байроном? — Поетеса чекала на 3-й том творів Байрона. Зібрання його творів (The works of Lord Byron. Complete in five volumes. Second Edition. Vol. I. With the portrait of the author. Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1866) зберігається між книжками Лесі Українки (ф. 2, № 1314—1317).

6. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 17 лютого 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 221—222. Подається за автографом (ф. 2, № 178).

...занятій з Капрелом... — Леся Українка займалася з братом лікарем Деріжановим, готуючи його до вступу в гімназію.

Миша — Михайло Петрович Косач (1869—1903), український письменник, виступав з перекладами та оповіданнями під псевдонімом *Михайло Обачний*. Старший брат Лесі Українки.

«Жизнь и искусство» — щоденна літературно-політична і художня газета. Виходила в Києві з кінця 1892 до 1902 р. Обстоювала реалізм у літературі, театрі та образотворчому мистецтві.

...оповідання Сари Бернар...— Йдеться про твір «Різдвяна казка» французької актриси Сари Бернар (1844—1923), який у перекладі Сергія Меркшпського був надрукований у газ. «Жизнь и искусство» (1897, № 356).

У Байрона єсть переклад Евріпідового «Прометея»...— Байрон переклав лише невеликий уривок трагедії Есхіла «Прометей закутий».

Евріпід (бл. 480 або 484—406 рр. до н. е.) — давньогрецький драматург.

Есхіл (525—456 рр. до н. е.) — давньогрецький драматург.

Ну, комедія у вас з тим вечором Міцкевича!...— За відзначення ювілейної дати Міцкевича Олена Пчілка та М. Старицький зазнали нападу з боку західноукраїнських націоналістів. «Мы же решили — писала пізніше Олена Пчілка, — что поступили правильно... Мицкевич был «рыцарем без страха и упрека», наконец, следует же руководствоваться и тем принципом, что тот, кто любит свое родное слово, должен уважать и чужое» (Олена Пчілка, М. П. Старицький. Памяти товарища. К., 1904).

Науменко Іван Олександрович (? — 1913) — український артист і антрепренер.

Соловца.— Йдеться про Миколу Миколайовича Соловцова (справжнє прізвище Федоров; 1857—1902) — російського актора, антрепренера і режисера, засновника театру Соловцова в Києві.

...не гаразд відкладати твою «Світову річ»...— Йдеться про комедію в 5-ти діях Олени Пчілки — переробку «Безприданниці» О. Островського. Вперше поставлена 1885 р. у Катеринославі трупною М. Старицького, ця п'єса потім неодноразово ставилась трупами М. Садовського, М. Кропивницького і П. Саксаганського.

Що ж до мови «Троянди»...— Леся Українка тут і далі згадує про те, що вона надіслала свою п'єсу «Блакитна троянда» М. Вороному, але відповіді від нього не одержала.

7. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 28 лютого 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 222—224.

Подається за автографом (ф. 2, № 284).

Згадай мої невдалі виступи на публіцистичному полі...— Маються на увазі статті «Безпardonний патріотизм» («Народ», 1895, № 9) та «Не так тії вороги, як добрі люди» («Житє і слово», 1897, № 3), до яких, як і взагалі до своєї публіцистичної діяльності, Леся Українка ставилася самокритично.

А все-таки краще жити в Астрахані, ніж на Лук'янівці...— М. Кривинюк, заарештований 24 листопада 1896 р. у зв'язку із студентськими заворушеннями в Києві, сидів у Лук'янівській тюрмі (Київ). 7 січня 1898 р. його вислали до м. Астрахані.

т[ьотя] Єля — Олена Антонівна Тесленко-Приходько (1845—1920), рідна тітка по батькові і ширий друг Лесі Українки, активна учасниця революційного руху. 1879 р. була заарештована у зв'язку із замахом на петербурзького шефа жандармів Дрентельна і висла-

на до Олонецької губернії, потім до Сибіру. Їй поетеса присвятила перший свій вірш «Надія». Після повернення з заслання Олена Антонівна жила постійно в Ризі.

8. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 5 березня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 181—184. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 225—226.

Подается за автографом (ф. 2, № 179).

Заньковецька береться за роль Люби...— В першій виставі «Блакитної троянди» роль героїні твору виконувала артистка О. Ратмирова.

Лесбос — острів на сході Егейського моря. Належить Греції. Тут народилася давньогрецька поетеса Саффо.

Леонардо Джакомо (1798—1837) — італійський поет, співець національно-визвольної боротьби італійського народу проти іноземного поневолення. Після поразки повстань 1820—1821 рр. в його творчості переважали песимістичні мотиви.

Маня — донька М. П. Старицького, Марія Михайлівна (1865—1930), українська драматична актриса, режисер і педагог. Працювала в драматичних гуртках при Народних будинках, у Київському літературно-артистичному товаристві. М. Старицька мала намір зіграти роль Люби в «Блакитній троянді».

...крім «Віїв», «Пропащих грамот» і т. п. — Йдеться про інсценізації творів М. Гоголя «Вій», «Пропаща грамота», які були зроблені на низькому рівні. Взагалі Леся Українка дуже критично ставилася до інсценізацій.

Садовський (справжнє прізвище Тобілевич) Микола Карпович (1846—1933) — український актор і режисер. У 1888—1889 рр. разом із М. Заньковецькою організував власну трупу, яка в 1889 р. злилась з «Товариством русько-малоруських артистів», керованим П. Саксаганським. 1900 р. до них приєднався і М. Кропивницький із своєю трупою.

...артистів нема, а єсть партачі. — Такий різкий відзив поетеси про трупу М. Садовського пояснюється, по-перше, тим, що в ній було чимало посередностей, по-друге, самим репертуаром трупи, в якому переважали розважальні, так звані традиційні касові п'єси та мелодрами, що мали успіх у невибагливого міщанського глядача.

«Сватання на Гончарівці» — комедія Г. Ф. Квітки Основ'яненка.

«Наталка» — «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського (музика М. В. Лисенка).

«Никандр Безщасний» — драматичний твір М. К. Садовського, перероблений з п'єси російського письменника О. Ф. Писемського «Гірка доля».

Без Заньковецької Садовський мусить провалитись...— У той час М. Заньковецька вийшла із трупи М. Садовського.

Базилевська — актриса трупи Садовського.

Ну, як же тая польська *soirée de gala* обійшлась? — Очевидно, йдеться про згаданий вище ювілейний вечір Міцкевича, влаштований Оленою Пчілкою та М. Старицьким.

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 184—187. Повний текст листа вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 227—230.

Подається за автографом (ф. 2, № 180).

Старицька Оксана (1870—1941) — дочка М. П. Старицького, в заміжжі Штепенко — українська письменниця, педагог, літературознавець.

...не змінюючи «ні титли, ніже тії коми». — Перефразовані слова з поезії Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...»:

Не минайте ані титли,
Ніже тії коми.

Більрот Теодор (1829—1894) — професор медицини Віденського університету, відомий хірург, до якого поестеса 1891 р. їздила на консультацію.

...пришли сюди XII шумку Западського... — музичний твір українського композитора і піаніста Михайла Адамовича Завадського (1827—1887).

Шумка — українська народна пісня-тапок, за характером виконання близька до коломийки. Виконавці шумки пританцювують у такт пісні.

Трупа Кропивницького — мистецький колектив, створений 1882 р. в Єлисаветграді (нині Кіровоград). До складу трупи входили М. Садовський, М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий.

Мержинський Сергій Костянтинович (1870—1901) — близький друг Лесі Українки, член київської групи соціал-демократів, один з перших пропагандистів марксизму в Києві і Мінську.

...над лісячими виразами я справді дуже сміялась... — Лісами Леся Українка називала галицьких «народовців».

Вірші мої і «Іфігенію» пошли у «Вісник»... — У «Літературно-науковому віснику» були надруковані «Східна мелодія» і «Мрії» (1898, кн. 2), «Єврейська мелодія» і «Зимова ніч на чужині» (1898, кн. 5). «Іфігенія в Тавриді» там не публікувалась.

«Вісник» («Літературно-науковий вісник») — український художній, науковий і публіцистичний журнал. За ідейним спрямуванням історія журналу поділяється на три періоди: 1) демократичний (1898—1906, Львів), 2) ліберально-буржуазний (1907—1914) — буржуазно-націоналістичний (1917—1919, Київ — Львів), 3) буржуазно-націоналістичний, профашистський (1922—1933, Львів). З 1933 р. виходив під назвою «Вісник».

Я певна, що Стар[ицькі] своїм «Мазепою» не переважають твого «Орлового гнізда»... — «Мазепа» — роман М. П. і Л. М. Старицьких російською мовою «Молодость Мазепы», один з варіантів роману «Руїна», опублікованого 1899 р. в газеті «Московский листок» (№ 75—359); «Орлове гніздо» — поема Олени Пчілки, в якій вона памагалася відтворити боротьбу проти колонізаторської політики російського царизму.

...а роман, певне, буде щось а la «Богд[ан] Хмельн[ицький]»...— Йдеться про роман «Руїна», який мав кілька варіантів під назвами «Молодость Мазепи» і «Великая руїна». Леся Українка вважає, що цей твір буде схожий на історичний роман-хроніку «Богдан Хмельницький» М. Старицького.

...теми про Дорошенка...— В центрі згаданого вище роману «Руїна» стоїть образ Петра Дорофійовича Дорошенка (1627—1698). Будучи в 1665—1676 рр. гетьманом Правобережної України, Дорошенко уклав союз з кримським ханом, а 1669 р. підписав ганебну угоду про перехід України під владу Туреччини. Після кривавої боротьби він у 1676 р. капітулював перед російсько-українським військом.

...щодо моєї драми...— тобто «Блакитної троянди».

Стещенко Іван Матвійович (1873—1918) — український письменник і громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, чоловік Оксани Старицької. В період громадянської війни опинився в буржуазно-націоналістичному таборі.

«Nennt man die grössten Schmerzen, so wird auch das meine genannt» («Коли назвуть найтяжчі страждання, тоді і моє назвуть») — цитата з вірша Г. Гейне, що входить до збірки «Heimkehr» («Знову на батьківщині»).

10. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 22 березня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1960, с. 35—37.

Подається за автографом (ф. 2, № 181).

Може б, ти спитала у Антоновички...— тобто у Варвари Іванівни Антонович (1840—1901) — дружини В. Б. Антоновича (1834—1908) — українського буржуазного історика, археолога, етнографа, одного з ідеологів українського буржуазного націоналізму.

11. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 23 березня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 37—38.

Подається за автографом (ф. 2, № 182).

12. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 3 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 230—231.

Подається за автографом (ф. 2, № 183).

Галя — Ганпа Миколаївна Ковалевська (1870—1897), в заміжжі Деген, дочка відомих революціонерів Миколи Васильовича Ковалевського та Марії Павлівни Воронцової-Ковалевської (1849—1889), подруга Лесі Українки.

«Иных уж нет, а те далече» — рядок з роману О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін», Леся Українка натякає на арешт її друзів — членів Київського комітету Російської соціал-демократичної партії, учасників першого з'їзду РСДРП, заарештованих у ніч з 11 на 12 березня 1898 р. Серед заарештованих були П. Л. Тучапський і В. Г. Крижанівська.

Пані Борецька — сусідка поетеси, яка 1894 р. жила в одному будинку з нею в Києві, на Стрілецькій вул., № 9.

13. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 7, 8 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: *Лєся Українка*. Публікації, статті, дослідження, вип. 2. К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 195—197.

Подається за машинописною копією з рукопису Гл. Лазаревського, виготовленого з оригіналу (ф. 2, № 1548).

Драгоманова Людмила Михайлівна (1842—1918) — дружина М. П. Драгоманова, дидина Лєсі Українки, перекладачка.

В. И.—Токмакова, знайома Л. М. Драгоманової.

М-те і т-лле К[оичу] — софійські знайомі Драгоманової і Лєсі Українки.

14. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 8 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: *Лєся Українка*. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 197—198.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Драгоманова Аріадна Михайлівна (псе: Рада, Радік, 1877—1954) — молодша донька М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лєсі Українки, пізніше дружина українського художника І. І. Труша. ...demoiselles Amman — дочки двірцевого садівника в Софії, добрі знайомі Аріадни Драгоманової.

Зоря — Світозар Михайлович Драгоманов (1884—1958), син М. П. Драгоманова, двоюрідний брат Лєсі Українки.

Ліда — Лідія Михайлівна Драгоманова-Шипманова (1866—1937), старша донька М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лєсі Українки.

Белчева Мара (1868—1937) — болгарська поетеса і перекладачка, з якою Лєся Українка познайомилася у с. Владаї поблизу Софії під час свого перебування у Драгоманових.

15. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 11 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: *Твори* у 5-ти т., т. 5, с. 231—233.

Подається за автографом (ф. 2, № 184).

...я переклала першу сцену з «Макбета»... — Зберігся уривок перекладу першої, другої і більшої частини третьої сцени першого акту цього твору В. Шекспіра (ф. 2, № 903). Див. т. 2 даного видання.

...перекладу шматок «Манфреда» або «Каїна»... — Поетеса переклала першу сцену першого акту містерії Дж.-Н.-Г. Байрона «Каїн» (ф. 2, № 880). Див. т. 2 даного видання.

«Москвичи в Гарольдовом плащі»... — змінений рядок з поеми О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін» (розділ 7, строфа XXIV).

Полевой Микола Олексійович (1796—1846) — російський письменник, перекладач, історик.

...було жаль Мих[айла] Петр[овича], що його чудовий переклад «Гамлета» марнується... — Гамлет, принц Данський. Трагедія в V діях В. Шекспіра. Пер. на українську мову М. П. Старицький. З прилогою музики М. Лисенка. К., 1882.

...сонет Гейпо до його матері... — тобто сонет під назвою «Моїй матері Б. Гейпе». У перекладі М. Рильського починається такими рядками:

Я звик високо голову держати,
Бо маю честь і мужність без догани;
Хай сам король мені у вічі гляне,—
Не опушу я їх, кохана мати.

Микось (ще: Микунька) — Микола Петрович Косач (1884—1937) — молодший брат поетеси.

16. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 13 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 233—235. Подається за автографом (ф. 2, № 185).

Яворський Іван — український актор і режисер. Докладніших відомостей немає.

Мороз Іван (1869—1898) — український актор і антрепренер.

...якийсь галичанин... — український актор і режисер Северин Федорович Паньківський (1872—1943). У 1897—1899 рр. грав у трупі М. Кропивницького, у 1899—1900 рр. — у трупі М. Старицького, з 1900 р. — в об'єднаній трупі корифеїв українського театру.

17. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 19 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 235—236. Подається за автографом (ф. 2, № 186).

Балевич — український актор з трупи М. Кропивницького. Докладніших відомостей немає.

...оде в педілю ставитимуть «Лимерівну»... — Йдеться про драму Панаса Мирного.

Завтра збираються йти на Надсонову дачу. — Російський поет-лірик Семен Якович Надсон (1862—1887) останні два роки свого життя жив у Криму поблизу Ялти. Леся Українка відвідувала його будинок. Вона присвятила пам'яті поета вірш «Надсонова домівка в Ялті» і переклала його поезію «О любви твоей, друг мой, я часто мечтал» («Про любов твою, друже, я мав не раз»...).

18. ДО П. А. КОСАЧА. 19 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 236—237. Подається за автографом (ф. 2, № 117).

Чуккурлар — місцевість поблизу Ялти, де Леся Українка оселилась у червні 1897 р. і де познайомилася з С. К. Мержинським.

19. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 22 квітня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 237—238.

Подається за автографом (ф. 2, № 187).

Лист писаний напередодні від'їзду сестер поетеси з Криму, тобто 10 квітня ст. ст.

20. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 1 травня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 238—239.

Подається за неповним автографом і копією О. Косач-Кривинюк

(ф. 107, № 4. Матеріали до хронології «Життя і творчість Лесі Українки»).

Софія Віталіївна — Старицька (1850—1927), дружина М. П. Старицького, сестра М. В. Лисенка.

«Наталка» — «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського.

«Чорноморці» — опера, лібретто М. Старицького за п'єсою Я. Кухаренка «Чорноморський побит на Кубані». Музика М. В. Лисенка. Під назвою «Чорноморці» опера вперше поставлена в 1872 р. на сцені київського аматорського театру в будинку Ліндфорсів.

«За Німап іду» — популярна в 80—90-х роках оперета українського письменника Володимира Степановича Александрова (1825—1894). Музика Л. Александрової. Вийшла друком 1872 р.

«Не ходи, Грицю...» — «Не ходи, Грицю, на вечорниці», оперета в 4-х діях В. С. Александрова. Вийшла друком 1873 р., згодом перероблена М. Старицьким: «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці (Драма із давніх часів, народна, з музикою, співами і танцями в 5-х діях)».

«Наймичка» — правильно «Мати-наймичка», п'єса І. Тогобочного (літературний псевдонім Щоголева Івана Андрійовича, 1862—1933), перероблена з поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка».

«Жидівка-вихрестка» — п'єса І. Тогобочного.

Балевич дуже хотів грати Голуба в твоїй п'єсі... — роль студента у п'єсі Олени Пчілки «Світова річ».

Все вірші Беранже згадуються... — Мається на увазі вірш «Les étoiles qui filent» (в перекладі В. Курочкина — «Падаючіє зvezди») з рефреном:

Еще звезда блесит-блесит,
Блесит и исчезает...

...отримала я ноти Левицького. — Очевидно, йдеться про Модеста Пилиповича Левицького (1866—1932), ковельського повітового лікаря, письменника, композитора, культурного діяча, який поклав на музику поезію Лесі Українки «Колиткова» і надіслав поетесі ноти.

Френкель Сергій Григорович — знайомий Лесі Українки, студент Київського університету, учасник літературного гуртка «Плеяда».

...переказ про Моцарта і Сальєрі. — Мається на увазі легенда, про те, нібито Сальєрі отруїв Моцарта із заздрості до його таланту.

21. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 4 травня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 240.

Подається за автографом (ф. 2, № 285).

...отримала листа від Мих[айла] Вас[ильовича] — тобто від Кривинюка.

22. ДО МИКОЛИ та ІСИДОРИ КОСАЧІВ. 4 травня 1898 р. Ялта

Друкуються вперше за автографом (ф. 2, № 439).

У нас у домі єсть хлопчик... — Очевидно, мається на увазі брат лікаря Деріжанова, якого Леся Українка готувала до вступу в гімназію.

23. ДО П. А. КОСАЧА. 4 червня 1898 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 240—241.
Подається за автографом (ф. 2, № 118).

24. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 14 червня 1898 р. Одеса

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 39—40.

Подається за автографом (ф. 2, № 189).

Маргарита — Маргарита Михайлівна Комарова (1870—1929), в заміжжі Сидоренко, приятелька Лесі Українки з дитячих літ, дочка Михайла Федоровича Комарова (1844—1913) — українського бібліографа, критика і фольклориста ліберально-буржуазного напрямку.

25. ДО П. А. КОСАЧА. 17 червня 1898 р. Одеса

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 241—242.
Подається за автографом (ф. 2, № 119).

26. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 30 червня 1898 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 198—199.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Чи писала Вам Т...— Можливо, мається на увазі Токмакова, знайома Драгоманових.

Рада думає зоставатись в Софії, щоб кінчати школу...— Аріадна Драгоманова вчилась у Софійській художній школі.

На чому стоїть діло з бібліотекою.— Після смерті М. П. Драгоманова його дружина, готуючись до повернення в Росію, намагалася продати велику бібліотеку М. П. Драгоманова.

Шишманови — Лідія Михайлівна Драгоманова, її чоловік Іван Дмитрович Шишманов (1862—1928), болгарський учений-історик, філософ, етнограф, професор Софійського університету, та їх син Міка — Дмитро Іванович (1889—1944).

27. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 11 липня 1898 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 40—41.

Подається за автографом (ф. 2, № 190).

дядя Саша — Олександр Петрович Драгоманов, молодший брат матері, дядько Лесі Українки, лікар-невропатолог. Працював у психіатричній лікарні у Творках поблизу Варшави.

Привези теж которий там примірник мові драми... — «Блакитної троянди».

Черняхівський Олександр Григорович (1869—1939) — лікар-психіатр і перекладач, чоловік Л. М. Старицької.

Кароль — Русилович, майстер-тесляр із Колодяжного, який будував Косачам будинок у Зеленому Гаю.

28. ДО М. І. ПАВЛИКА. 14 липня 1898 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 242—243.
Подається за автографом (ф. 101, № 344).

Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напрямку.

...збірник в пам'ять Миколи Васильовича.— М. Павлик мав намір видати збірник, присвячений М. Ковалевському, і Леся Українка, дізнавшись про це, запропонувала йому свій матеріал. Проте задум М. Павлика не здійснився. Незакінчені «Спогади про Миколу Ковалевського» Лесі Українки вперше були надруковані у вид.: *Українка Л. Твори*, т. 12. Київ — Харків. «Книгоспілка», с. 27—33 (див. т. 8 даного видання).

Ковалевський Микола Васильович (1841—1897) — український громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, перебував у дружніх стосунках з І. Франком, М. Павликом, М. Драгомановим. Матеріально підтримував свою колишню дружину, революціонерку-народницю М. П. Воронцову. За це в 1879 р. був заарештований і засланий до Сибіру. Після трирічного заслання знову жив у Києві, займався громадською діяльністю, збирав кошти для прогресивної української преси за кордоном.

29. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 28 липня 1898 р. Гадляч

Вперше надруковано у вид.: *Твори в 5-ти т.*, т. 5, с. 243—244. Подається за автографом (ф. 2, № 286).

Наша група (в другій позі) вийшла дуже добре.— Мається на увазі групова фотографія, на якій знято поетесу з родиною і С. К. Мержинським в Зеленому Гаю (ф. 2, № 571).

Тося — Антон Борисович Шимановський, молодший син Олександри Антонівни Косач-Шимановської (1846—?), сестри П. А. Косача.

Костецький Микола Данилович — товариш старшого сина О. А. Косач-Шимановської, Павла, учень Уманського сільськогосподарського училища.

дядько — О. П. Драгоманов.

30. ДО М. І. ПАВЛИКА. 1 серпня 1898 р. Гадляч

Вперше надруковано у вид.: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*, вип. 3, с. 83—85.

Подається за автографом (ф. 101, № 345).

До цього листа додано вірш «Порвалася нескінчена розмова» з припискою: «Прошу знайти де-небудь місце сим моїм віршам, якщо вони не підійдуть до «Вісника», і підписать мое звичайне літературне ймення (інакше не хочу)».

...чия має бути укінчена редакція роботи...— Йдеться про задуманий збірник на пошану М. В. Ковалевського.

...як справа стоїть з друкуванням дядькової кореспонденції, що почалося у «Ж[иті] і с[ло-ві]»? — Мається на увазі публікація М. Павлика «Із переписки М. П. Драгоманова»: «Житє і слово», 1897, кн. 1, с. 62—79.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — дядько Лесі Українки, старший брат її матері, український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напрямку.

«Житє і слово» — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал прогресивного напрямку. Виходив у Львові в

1894—1897 рр. Видавець — О. Франко, редактор — І. Франко.

Дрепера хотілось би мати...— тобто книжку американського вченого-соціолога Джона-Вільяма Дрепера (1811—1882) «Історія боротьби між релігією і наукою». (Пер. з 21-го англійського (лондонського) вид. Михайло Павлик. Вид. ред. «Житє і слово». Львів, 1898).

31. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 20, 24 серпня 1898 р. Гадяч

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 187—188. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 244—246.

Подається за автографом (ф. 2, № 287).

...втручалася в переклад рос[і]йський] «Блакитної троянди».— Робота над перекладом драми тривала з 1896 р. до осені 1898 р., але автопереклад під назвою «Голубая роза» (ф. 2, № 774) не побачив світу і вперше був надрукований у вид.: Твори в 5-ти т., т. 2. К., 1951, с. 545—640.

«Об искусстве» Толстого...— Йдеться, очевидно, про статтю Л. Толстого «Что такое искусство?», надруковану в журн. «Вопросы философии и психологии» (1897, кн. 5; 1898, кн. 1), у якій, зокрема, викладено погляди письменника на теорію драми.

Ібсен Генрік (1828—1906) — норвезький драматург, творець соціально-психологічної драми. П'єси Ібсена йшли на сценах українських аматорських театрів і театральних груп.

Фотя — Фотій Степанович Красицький (1873—1944) — український художник, внучатий небіж Т. Г. Шевченка, автор серії портретів українських письменників, у тому числі й Лесі Українки.

...поїхали в Броварки дивитись на могили...— Йдеться про село в Гадяцькому районі на Полтавщині, в околицях якого є давні могили-кургани. Збереглося фото — Леся Українка на вершку такого кургану (ф. 2, № 1096).

Цяцьчин хутір — оселя прадіда Лесі Українки Івана Цяцьки (батька Єлизавети Іванівни Драгоманової (1821—1895), Лесиної бабусі) поблизу Гадяча.

Лисавета — кухарка Є. Драгоманової.

Аня Немирова — донька гадяцьких знайомих родини Косачів.

Лена — можливо, Олена Биковська, сестра подруги Лесі Українки Марії Биковської (в заміжжі Беляєвої), дочка приятеля П. А. Косача М. Биковського.

Женя Кучинська — родичка Людмили Михайлівни Драгоманової.

Я, слава богу, не підходжу під Фотин смак...— Насправді Ф. Красицький у 1904 р. написав портрет поетеси, який зберігається в Державному літературно-меморіальному музеї Лесі Українки (Київ).

Ковалевщина — хутір М. В. Ковалевського на Полтавщині, недалеко від Гадяча.

Садовські — далекі родичі Косачів.

Стоянов хутір — хутір знайомих родини Косачів Стоянових, які влітку 1883 р. були сусідами бабусі Лесі Українки Є. Драгоманової в Гадячі. Діти Стоянових, Віра і Марія, дружили з дітьми Косачів.

32. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 19 вересня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 200.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

33. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 19 вересня 1898 р. Київ

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 288).

34. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 27 вересня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 201—202.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

35. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 4 жовтня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 202—204.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

...з хлопчиком Лисенковим...— з Остапом Миколайовичем (1885—1968), сином композитора.

Петр Иванович Добчинский — персонаж п'єси М. В. Гоголя «Ревізор».

36. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. Після 5 жовтня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 204.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Датується за змістом і біографічними даними.

37. ДО І. П. КОСАЧ. 9 жовтня 1898 р. Київ

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 69).

Лист дописаний до листа Миколи Косача сестрі Ісидорі, датованого 27 вересня (9 жовтня) 1898 р.

Муся — Мар'яна Лисенко, донька М. В. Лисенка.

Со́ня Бо́рецька — донька київських знайомих і сусідів Лесі Українки.

38. ДО М. І. ПАВЛИКА. 16 жовтня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 247—248.

Подається за автографом (ф. 101, № 346).

Найперше про біографію...— Тут і далі йдеться про матеріали з життя й діяльності М. В. Ковалевського.

Дегени — Євген Вікторович Деген (1866—1904), знайомий Лесі Українки по Києву, студент Дерптського (нині Тартуського) університету, пізніше російський критик і публіцист. Є. Деген був одружений з Ганною (Галею) Ковалевською. Його брат, Сергій Деген, учитель, був заарештований разом з І. Франком та іншими особами 1889 р. у Галичині.

...вдатись до Людмили Михайлівни...— Драгоманової.

...що сталося з «фондом Драгоманова»...— У 1894 р. М. В. Ковалевський на відзначення ювілею М. П. Драгоманова (30-річчя літературно-наукової діяльності) зібрав 1000 крб. і передав їх у фонд М. Драгоманова в Галичину на видання прогресивної літератури для народу. Але після смерті Драгоманова М. В. Ковалевський забрав ці гроші, бо вони використовувались не за призначенням.

«Рай і поступ» — брошура М. Драгоманова (Львів, 1894).

Н. С. Ж.— криптонім, яким Леся Українка підписувала деякі свої твори. За усною традицією цей криптонім розшифровувався як «Наша спілка жіноча», за іншою версією — як «Наша славна жирондистка» (див. статтю Є. Кирилюка «Леся Українка — мислителька» в зб.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. К., «Наукова думка», 1973, с. 19).

...почала писати одну брошурку...— Йдеться про брошуру «Державний лад», яка лишилась незакінченою (ф. 2, № 848). Вперше опублікована в зб.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1954, с. 23—31.

...час би вже мені видати другий збірник віршів...— 1899 р. у Львові вийшов збірник «Думи і мрії».

...там і перший досить обрид книгарським полицям...— Перший збірник творів Лесі Українки — «На крилах пісень» — вийшов 1893 р.

39. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 20 жовтня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 41—42.

Подається за автографом (ф. 2, № 191).

Лучицький Іван Васильович (1845—1918) — російський та український буржуазний історик.

Моргун О.— київський знайомий родини Косачів.

40. ДО І. Я. ФРАНКА. 21 жовтня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 46.

Подається за автографом (ф. 3, № 187).

«Наші люди на селі» — збірка оповідань української письменниці Олександри Євгенівни Судовицької-Косач (псевдонім *Грицько Григоренко*, 1867—1924), дружини М. П. Косача. Збірка видана 1898 р. в Юр'єві (нині Тарту). Рецензії на неї І. Франко не написав.

«Зів'яле листя» — збірка поезій І. Франка (Львів, 1896).

Спасибі за Вашу аж надто ласкаву відозву про мої вірші.— Йдеться про статтю Франка «Леся Українка» («Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 7, с. 6—27), у якій подано характеристику творчості поетеси і високу оцінку її таланту.

...паралелі між моїми і маминими віршами...— У згаданій вище статті «Леся Українка» І. Франко порівняв її поему «Самсон» з віршем Олени Пчілки «Дебора» (1887) і зробив висновок про «перевагу таланту дочки над талантом матері».

...повіншую Вас з юбілеєм.— 30 жовтня 1898 р. у Львові відзначено 25-ліття літературної діяльності Івана Франка.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 42—43.

Подається за автографом (ф. 2, № 192).

А ф е н ь є в а — подруга Ольги Косач.

...б у л и у Щ е р б и н... — очевидно, знайомих Ольги Косач.

Т а р л е Євген Вікторович (1875—1955) — тоді вчитель історії однієї з київських гімназій, пізніше видатний радянський історик, академік АН СРСР.

л и с е н я т а — Так Леся Українка жартівливо називала дітей М. В. Лисенка.

А ф а п а с ь є в Г. Є. — історик, у березні 1899 р. читав у Києві лекції на тему «Відносини Франції та Італії за Наполеона III».

Л ю д я — Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1863—1944), українська письменниця ліберально-буржуазного напрямку, донька М. П. Старицького.

Друкується вперше за машинописною копією (ф. 2, № 920).

Д а т у є т ь с я за змістом і за поштовим штемпелем.

В а ш а ц и т а т а... — Леся Українка розшукувала в російських журналах праці М. П. Драгоманова для видання його творів, яке готував М. Павлик. Очевидно, М. Павлик подавав поетесі окремі цитати з статей, за якими вона встановлювала їх авторство, оскільки ці статті часто друкувалися без підпису або під псевдонімами чи криптонімами.

«В е с т н и к Е в р о п и» — російський журнал ліберально-буржуазного напрямку. Видавався в Москві у 1866—1918 рр.

«Р у с с к а я м ы с л ь» — російський щомісячний літературно-політичний журнал ліберально-буржуазного напрямку. Виходив у Москві в 1880—1918 рр.

П и ш і т ь м е н і за ініціалами Л., а н е О... — Очевидно, М. Павлик надсилав свої листи на ім'я О. Косач, матері поетеси.

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 289).

П а ш к е в и ч Феофан Олександрович (1870—1944) — лікар, брат учительки Пелагії Олександрівни Пашкевич (1855—1933), київської знайомої родини Косачів.

...щ о б і х а т ь н а ч у м у... — Наприкінці XIX ст. у різних країнах спостерігалися спалахи епідемії чуми. Туди виїжджало багато російських медичних працівників, які самовіддано лікували населення. Очевидно, тут йдеться про один з таких загонів.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 86—87.

Подається за автографом (ф. 101, № 347).

...д р у к у й т е п о к и щ о т е, щ о з і б р а н о... — Мова йде про матеріали для видання творів М. П. Драгоманова. Поетеса до-

помагала М. Павликові розшукувати статті М. П. Драгоманова, надруковані в російській та іноземній пресі.

Товариство імені Шевченка (Наукове товариство імені Шевченка у Львові) — наукове товариство ліберально-буржуазного напрямку у Львові. Від 1873 до 1893 р. існувало як Літературне товариство імені Шевченка.

...моє переписування (експедиції) дарма пропало...— Поетеса власноручно переписувала статті М. Драгоманова для видання його творів, яке готував М. Павлик. Одна з посилок загубилася.

«Київська старина» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-буржуазного напрямку. Видавався в Києві протягом 1882—1907 рр., в останній рік свого існування виходив українською мовою під назвою «Україна».

45. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 30 листопада 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 204—205.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Завтра мають читати моє оповідання в Літературному обществі...— У Київському літературно-артистичному товаристві 19 листопада (1 грудня за н. ст.) 1898 р. було прочитане оповідання «Над морем».

Київське літературно-артистичне товариство — ліберально-культурницьке об'єднання, існувало в 1895—1905 рр.

...маю роботу для вечора юбілейного...— Йдеться про написання вірша «На столітній ювілей української літератури», присвячений сотим роковинам виходу в світ перших трьох частин «Енеїди» Котляревського.

46. ДО М. І. ПАВЛИКА. 12 грудня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 349.

Подається за автографом (ф. 101, № 348).

Досі не подякувала Вам за Дрепера...— Виконуючи прохання поетеси, М. І. Павлик надіслав їй книжку Джона Дрепера.

О [льга] Ф [едорівна] — Хоружинська (1864—1941), дружина Івана Франка, громадський діяч і видавець. В 1894—1897 рр. разом з Франком видавала журнал «Житє і слово».

Відсвяткували ми тут роковини століття...— тобто 100-ті роковини виходу в світ «Енеїди» І. П. Котляревського. На цьому вечорі, що відбувся 25 листопада (7 грудня за н. ст.) 1898 р., М. П. Старицький прочитав вірш Лесі Українки, присвячений ювілею, який викликав захоплення публіки.

47. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 18 грудня 1898 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 205.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Бергман Ернст (1836—1907) — німецький хірург, професор Берлінського університету. В його клініці 1899 р. оперували Лесю Українку.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 205—206.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Драма моя не надрукована...— «Блакитна троянда» Лесі Українки була вперше опублікована 1908 р. в альманасі «Нова рада».

...переклад «До світла»...— Про який саме переклад оповідання І. Франка йде мова — невідомо. Протягом 1892—1898 рр. це оповідання з'явилося в чотирьох перекладах. Можливо, що Л. М. Драгоманова також переклала його.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 207.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 250—251.

Подається за автографом (ф. 2, № 193).

Приїхавши з Умані...— Леся Українка виїхала в м. Умань, до хірурга Е. Бергмана, який перебував тоді на Україні, але він оглянув її по дорозі в Умань, в м. Козятині, звідки поетеса відразу повернулася до Києва.

...д-ра Левицького брат...— тобто брат Модеста Пилиповича Левицького.

Починаю збирати відомості про Берлін.— Під час зустрічі в Козятині з Бергманом Леся Українка домовилась з ним про операцію хворої ноги в його берлінській клініці.

Орися — Ірина Антонович, подруга Лесі Українки та її сестри Ольги, донька В. Б. Антоновича.

П'єсу мою Пол. давно приніс, тільки я її ще не послала...— Очевидно, йдеться про переклад «Блакитної троянди».

Пол.— можливо, Полонський, київський знайомий Косачів, юрист.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 249—250.

Подається за автографом (ф. 101, № 349).

Статті нема...— поетеса продовжувала розшуки праць М. П. Драгоманова для видання, яке готував М. Павлик.

Ви, запевне, маєте право на свої 50 прим.— Йдеться про те, що Павлик як видавець праць М. П. Драгоманова мав одержати 50 примірників книжок свого видання.

Щодо обіцяної кимсь бібліотеки...— Очевидно, мається на увазі бібліотека М. П. Драгоманова.

...займаюсь ліквідацією літературних справ...— Готуючись до від'їзду в Берлін, поетеса закінчувала драму «У пущі», спогади про М. В. Ковалевського.

...швагер Ольги Федорівни...— Блисей Купріянович Трегубов (1849—1920), чоловік Антоніни Федорівни, сестри О. Ф. Франко, український літературно-громадський діяч і педагог, близький приятель П. А. Косача. Деякий час працював у журналі «Киевская старина».

1899

52. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 4 січня 1899 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 207—208.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Роботу свою я трохи спинила...— Можливо, йдеться про відшукування поетесою матеріалів для видання творів М. Драгоманова.

53. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 26 січня 1899 р. Варшава

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 251—252.

Подається за автографом (ф. 2, № 290).

Коли завтра не забаримось у Творках...— Ідучи до Берліна через Варшаву, Леся Українка з матір'ю провідали у Творках О. П. Драгоманова.

54. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 29 січня, 1 лютого 1899 р. Берлін

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 189—192. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 252—254.

Подається за автографом (ф. 2, № 291).

Гауптман Гергардт (1862—1946) — німецький драматург, найяскравіший представник натуралізму в німецькій літературі; його драмам властива соціальна спрямованість.

Феня — служниця Косачів.

55. ДО П. А. КОСАЧА. 2 лютого 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 254—255. Подається за автографом (ф. 2, № 120).

56. ДО М. І. ПАВЛИКА. 3 лютого 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 255—257.

Подається за автографом (ф. 101, № 350).

...про Тарновського...— Можливо, йдеться про Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1837—1899), українського поміщика (сина відомого мецената В. В. Тарновського), який свого часу збирав рукописи Т. Г. Шевченка і в 1897 р. подарував їх мусеєві Чернігівського губернського земства.

...чи приходив до Вас хто від мого ймення за популярними виданнями...— Свої поїздки за кордон Леся Українка використовувала для організації друкування революційних видань і транспортування їх у Росію. Очевидно, і цього разу поетеса надіслала якусь літературу М. Павликові.

Хотять вони видавати популярні книжечки...— Йдеться про переклад «Маніфесту Комуністичної партії» та інших соціалістичних брошур, які Леся Українка пізніше переслала М. Ганкевичу для видавця в Галичині.

...та ще нагодився реферат...— Однею з форм соціалістичної пропаганди були реферати, що зачитувались у студентських підпільних гуртках. За спогадами сучасників, активними доповідачами були С. Мержинський, А. В. Луначарський та ін. Очевидно, подібний реферат готувала і Леся Українка.

...не покінчала, напр[иклад], одної популярної брошури, двох драм...— Маються на увазі брошура «Державний лад», що лишилася незакінченою, та твори «Іфігенія в Тавриді» й «У пущі».

57. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ та Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ.
25 лютого 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 208—209.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Спасибі за поздоровлення і всі любі слова...— Драгоманови поздоровили Лесю Українку з успішною операцією.

58. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 25 лютого 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 209—210.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

m-m e i m-lle K.— пані і панночка Койчу.

59. ДО П. А. КОСАЧА. 26 лютого 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 257.

Подається за автографом (ф. 2, № 121).

Датується за змістом і за попереднім листом до Л. М. Драгоманової (від 25 лютого), де написано, що «Миша сьогодні виїжджає». А тут згадується, що «Миша вже в Кельні».

Перешли мою п'єсу в Київ Лілі...— Можливо, йдеться про «Блакитну троянду».

60. ДО М. І. ПАВЛИКА. 2 березня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 257—259.

Подається за автографом (ф. 101, № 351).

«Громадський голос» — газета, орган Русько-української радикальної партії в Галичині. Виходила з 1895 р. у Львові. Спочатку мала прогресивний характер. У кінці 90-х — на початку 900-х років тут друкували свої твори І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, Л. Мартович. Після 1917 р. перейшла на націоналістичні позиції.

Русько-українська радикальна партія — прогресивна селянська партія, створена 1890 р. в Східній Галичині. Серед її організаторів були І. Франко, М. Павлик, М. Драгоманов. Програма партії мала демократичний характер. Пізніше, на початку

XX ст. у зв'язку з проникненням у ряди партії сільської буржуазії вона перетворилася в буржуазно-націоналістичну партію.

Шкода, що в Галичині соц[іал]-дем[ократи] такі...— Українська соціал-демократична партія та польська соціал-демократична партія в Галичині займали опортуністично-націоналістичні позиції.

Українська соціал-демократична партія (УСДП) — дрібнобуржуазна націоналістична партія в Східній Галичині. Створена 1899 р. у Львові. До 1918 р. була в складі опортуністичної австрійської соціал-демократичної партії. В 1919 р. лідери УСДП увійшли до складу петлюрівської Директорії. В 1923 р. їх було виключено із УСДП і до її управи обрано комуністів, під керівництвом яких УСДП стала однією з легальних організацій Комуністичної партії Західної України. 1924 р. польський буржуазний уряд розгромив УСДП і більшість її організацій об'єдналась в КПЗУ.

«Историческая Польша» — твір М. П. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (Женева, 1882), у якому він з націоналістичних позицій оцінював російську революційну демократію, неправильно висвітлював польське повстання 1863—1864 рр. За це М. Драгоманова гостро критикував В. І. Ленін (див.: *В. І. Ленін. Повне зібр. творів*, т. 25, с. 283).

...із статті Франка про молодих польських поетів...— Йдеться про статтю «Сучасні польські поети» («Літературно-науковий вісник», 1899, т. 5, кн. 3).

Яросевич Роман (1863—1938) — лікар, один із засновників Русько-української радикальної партії.

Що з радикалів певна частина виділиться в чисто соц[іал]-дем[ократичну] фракцію, сього я давно ждала...— Леся Українка вважала можливим створення соціал-демократичної фракції на основі лівого, прогресивного крила радикальної партії. Але українські буржуазно-націоналістичні елементи в Галичині зірвали створення такої фракції. 1899 р. була заснована Українська соціал-демократична партія.

...як годиться тільки «непомнящим родства».— Слова з твору М. Є. Салтикова-Щедріна «За рубежом».

«Хлопська бібліотека» — серія науково-популярних книжок для селян, що їх видавала у 90-х роках редакція газети «Громадський голос». У цій серії вийшли твори Франка «Свинська конституція», «Звірячий бюджет», «Історія кожуха», збірка «Хлопські пісні» та твори інших письменників.

...З прим. моїх перекладів з Гейне, з наших перекладів з Гоголя («Пропаща грамота»); прим. «Першого вінка»...— Маються на увазі книжки: Книга пісень Генріха Гейне. Пер. Лесі Українки і М. Стависького. Львів, 1892; *М. В. Гоголь*. Вечорниці на хуторі під Диканькою. І. Запропаща грамота. ІІ. Зачароване місце. Пер. Михайла Обачного і Лесі Українки. Львів, 1885; «Перший вінок». Жіночий альманах. Виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Львів, 1887; «Привіт ранкові» — «Привіт д-ру І. Франкові в 25-літній ювілей літературної діяльності». Зб., Львів, 1898.

Стависький — літературний псевдонім Максима Антоновича Славинського (1868—1945), українського поета і перекладача. Згодом він ідейно деградував від ліберально-буржуазних до буржу-

азно-націоналістичних позицій. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції — емігрант.

Чи нема видання хоч одного оповідання Бордуляка? — Оповідання українського письменника Тимофія Гнатовича Бордуляка (1863—1936) вперше були видані 1899 р. збіркою «Ближні».

61. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 11 березня 1899 р. Берлін

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 292).

62. ДО М. П. КОСАЧА. 21 березня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 259—260.

Подається за автографом (ф. 2, № 80).

Лютри — так Леся Українка жартівливо називала персонал клініки Е. Бергмана.

Ти питаєш, які я «зайці» читаю. — «Зайцями» поетеса для конспірації називала нелегальні твори.

«Vorwärts» — щоденна газета, центральний орган німецької соціал-демократичної партії. Виходила в Берліні з 1891 по 1933 р. З другої половини 90-х років, після смерті Ф. Енгельса, редакція газети опинилась в руках правого крила партії і систематично друкувала статті опортуністів. У роки імперіалістичної війни (1914—1918) газета була на позиціях соціал-шовінізму. Після Жовтня вела антирадянську пропаганду.

Чи пам'ятаєш «Третєє письмо к тетеньке» Щедріна? — У цьому творі («Отечественные записки», 1881, вересень), скомфісованому цензурою, М. Є. Салтиков-Шедрін викривав терор, шпигунство і провокацію, що панувала у 80-х роках у Росії. Нагадуючи братові про це, Леся Українка застерігала його від необережних висловів у листах.

Річі — дружина Михайла Косача, О. Є. Судовщикова.

63. ДО О. Є. СУДОВЩИКОВОЇ-КОСАЧ. 21 березня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч., т. 3, с. 193—194. Українською мовою опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 260—261.

Подається за автографом (ф. 2, № 94).

...«Казка» краще, ніж «Сон»... — Йдеться про поему Лесі Українки «Давня казка» (1893) та вірш «Сон» («Був сон мені колись», 1891).

...май одвагу стати з нею (лірикою) вище «суда глупця»... — Поетеса згадує тут вірш О. С. Пушкіна «Поету» (рядок «Услышишь суд глупца...»).

...один глупуватий роман Bourget... — Поль-Шарль-Жозеф Бурже (1852—1935), французький письменник і літературознавець, у своїх творах захищав традиції буржуазного суспільства, зокрема в питаннях сім'ї і становища жінки. Йдеться про його роман «Учень» («Le disciple», 1889).

...не пиште нічого про Євцю... — тобто про дочку М. П. Косача Євгенію (вона ж Імочка; парод. 1898 р.).

...і маму твою... — Ганну Іванівну Судовщикову.

64. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ, А. М. ДРАГОМАНОВОЇ
І Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ. 19 квітня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 210—211.

Подасться за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

«L é g e n d e s» («Легенди») — видана 1896 р. в Парижі брошура Лідії Драгоманової-Шिशманової «Légendes religieuses Bulgares», що містила переклади болгарських релігійних легенд.

Мінцес Борис — професор Софійського університету, знайомий Драгоманових.

Що се так обідили Болгарію...— 1899 р. у Гаазі відбулась конференція миру, що встановила закони і звичаї війни, права та обов'язки нейтральних країн тощо. Болгарія не була запрошена на цю конференцію.

У нас в Росії таке робиться...— Йдеться про придушення студентського руху в лютому 1899 р.

65. ДО М. І. ПАВЛИКА. 9, 10 травня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 263—264.

Подасться за автографом (ф. 101, № 352).

Він був засланий в кінці 70-х років...— М. В. Ковалевського заслали до Сибіру (в м. Мінусінськ) 1879 р., звільнено 1882 р.

Я поет «von Gottes Gnade» (як казав Франко)...— Можливо, мається на увазі стаття І. Франка «Леся Українка» («Літературно-науковий вісник», 1898, т. 3, кн. 7), де високо оцінено поетичний талант Лесі Українки.

«Видавнича спілка» — «Українсько-руська видавнича спілка», громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові, існувала до 1917 р. Здійснила понад 300 видань художньої і науково-популярної літератури. Головними засновниками і редакторами були І. Франко і В. Гнатюк. 1899 р. «Спілка» випустила збірку поезій Лесі Українки «Думи і мрії».

...три книжки свого видання...— Йдеться про книжки: С. Ковалів. Дезертир та інші оповідання; І. Франко. Поєми; О. Кобилянська. Покора і інші оповідання.

«Основи біблійної критики» — Можливо, мається на увазі книга французького вченого Моріса Верна, перекладена Лесею Українкою (Моріс Верн. Біблія, або книга Старого завіту. Пер. Л. У. З передмовою М. Драгоманова. Львів, 1903).

...перешліть мого листа п. Кобилянській...— Ользі Юліанівні Кобилянській (1863—1942). 25 травня 1899 р. вона відповіла Павликові: «Сердечно Вам дякую за надіслання листа Л[есі] У[країнки]. Я їй зараз відписала, вже по раз другий маю від неї письмо».

...прочитала я збірник її...— Йдеться про збірку оповідань О. Ю. Кобилянської «Покора і інші оповідання» (Львів, 1899).

...після творів «собственных Невтонов и быстрых разумом Платонов»...— неточна цитата з «Оды на день восшествия на всероссийский престол ее величества государыни императрицы Елисаветы Петровны 1747 года» М. В. Ломоносова (в «Оде»: «Что может собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов российская земля рождать»).

Йй треба се для перекладу оповідання Кобилянської.— Ольга Косач перекладала на російську мову оповідання О. Кобилянської «Банк рустикальний», «Жебрачка», «Im promptu phantaisie», «У святого Івана».

Кузьма — конспіративне ім'я київського робітника-друкаря, політичного емігранта з Росії, Антона Михайловича Ляхощкого (1853—1918).

Хотіла послати Вам одне виданнячко «1-го мая соц[іал]-дем[ократів]...» — Очевидно, йдеться про одну з першотравневих прокламацій.

...для видання якої роботи в стилі дядькових брошур? — Мається на увазі брошура «Державний лад», над якою Леся Українка тоді працювала, але не закінчила. М. П. Драгоманов видав кілька подібних пропагандистських брошур, що були зразком для Лесі Українки.

66. ДО В. М. ГНАТЮКА. 10 травня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано в журп. «Вітчизна», 1964, № 11, с. 174.

Подається за автографом, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (фонд В. Гнатюка, № 34, од. зб. 566, арк. 1—2).

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напрямку, з 1902 р. — член-кореспондент Петербурзької академії наук, з 1924 р. — дійсний член АН УРСР.

...боюся, щоб не умістити до нової збірки давнього.— Йдеться про пову збірку поетеси «Думи і мрії», друкуванням якої займався тоді В. М. Гнатюк.

67. ДО П. А. КОСАЧА. 18 травня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 261—262.

Подається за автографом (ф. 2, № 122).

...десь так перед Лілиними роковинами... — тобто перед 26 травня (7 червня за н. ст.). В метриці помилково зазначено, що Ольга народилася 20 липня (1 серпня за п. ст.) 1877 р.

68. ДО І. П. КОСАЧ. 13 травня 1899 р. Берлін

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 70).

Оля — Ольга Язева, донька власниці будинку в Києві по вул. Назарівській, № 21, в якому 1899 р. жили Косачі.

69. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 20 травня 1899 р. Берлін

Вперше скорочено надруковано у вид.: Хрестоматія критичних матеріалів, т. 3. К., 1949, с. 101. Повний текст листа вперше опубліковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 74—77.

Подається за автографом (ф. 2, № 869).

«М а т и б о ж а» — нарис О. Кобилянської («Зоря», 1895, № 23).

...галицька критика докоряє Вам німеччиною...— У деяких критичних статтях О. Кобилянській робилися закиди, що в її ранніх творах відчувається вплив німецької літератури (зокрема в статті О. Маковея «Ольга Кобилянська», надрукованій в газ. «Буковина», 7 травня 1896 р.).

...Ви прийшли в нашу літературу через німецьку школу...— Мається на увазі те, що О. Кобилянська, добре знаючи німецьку мову, познайомилася з творами світової літератури через німецькі видання. Під галицько-польською школою далі розуміється ліберально-буржуазний напрям в українській і польській літературах Галичини з його націоналістичною тенденційністю і клерикалізмом.

...не поділяю Вашого підшеанства...— В ранній період своєї творчості, зокрема в 90-ті роки, О. Кобилянська виявляла інтерес до модних у той час афоризмів Ніцше, що відбилось в окремих творах письменниці. Згодом цей інтерес зник.

...якщо Ви в серпні приїдете на Україну...— В серпні 1899 р. письменниця дійсно приїхала до Києва.

...берусь переписувати свої пісні для нового видання...— для збірки «Думи і мрії» (1899).

...Ваш знайомий літерат...— німецький письменник-реаліст Людвіг Якововський (1868—1900), редактор журналу «Die Gesellschaft», який видавав «Дешеву бібліотеку для народу», знайомлячи широкі кола німецьких читачів з творами світової літератури. Якововський популяризував і твори українських письменників. Він домовився з О. Кобилянською про видання німецькою мовою збірника новел І. Франка, Лесі Українки, О. Маковея, Л. Мартовича, О. Кобилянської та ін. Але видати цей збірник Л. Якововський не встиг. Вже після його смерті 1903 р. перекладені О. Кобилянською новели були надруковані в журналі «Ruthenische Revue». Як письменник, Л. Якововський був відомий на Україні і в Росії. Деякі його оповідання в перекладі на українську мову друкувалися в газеті «Буковина». Леся Українка переклала російською мовою два оповідання Л. Якововського для журналу «Жизнь» («Духи», «Как я раз боженьку забыл») і написала до них стислу характеристику творчості письменника (див. ф. 2, № 911). Але ці переклади тоді не були опубліковані і вперше друкуються в т. 7 даного видання.

«Die Gesellschaft» — літературно-науковий журнал, виходив у Дрездені протягом 1885—1902 рр. На його сторінках друкувалися переклади творів і статей українських письменників. В ньому був опублікований німецький автопереклад вірша Лесі Українки «To be or not to be?» (1900, жовтень, зошит 1, с. 46—47; український текст вміщено в т. 1 даного видання):

«To be or not to be?»
(*Lessja Ukrainka*)

Halt' ein, mein Herz, halt' ein! Schlag nicht so rasend!
Bleib' ruhig, mein Gedanke, flatt're nicht
Mit deinen Flügeln ungestüm und rastlos
In leere Weite.— Meine stolze Muse,
Du Falkenäugige, blend' mich nicht so
Mit deinen Flammenblicken! Gib die Hand,
Nimm mich in deinen Schoß! Dir hab' ich ja

Mein Leben ganz gewidmet, gib mir Rat!
 Sieh da! es liegen ringsumher die Felder
 Und wildes Dickicht und die steilen Felsen
 Und stille Eiche mit den dunklen Wassern.
 Auch Menschen seh ich, wenig, Felder ackernd,
 Axthieb, hörbar kaum, aus diesem Dickicht,
 Vom Felsen her erschallen Adlerrufe;
 Nur stille Eichen bleiben immer stumm,
 Bis von den Felsen fällt ein Stein herunter
 Ins Tiefe; dann erzittert wohl ein Kreis —
 Doch bald verschwimmt er — sag', Ratende,
 Wo soll ich hin?.. Sag', soll ich nehmen
 Rot, Gold und Silber blank von meiner Lyra,
 Und einen Pflug mir schaffen? — Mit den Saiten,
 Die Flügel binden, daß sie ihre Schatten
 Nicht breiten können auf die schmalen Pfade,
 Und soll ich fleißig ackern mit den Menschen
 Und säen, um die Ernte zu bereiten,
 Die nicht für mich? — Sag', soll ich dringen
 Durch jenes wilde Dickicht mit der Axt
 Und seiner Säge und den Weg mir freien,
 Bis einst ein alter Stumpf, verfault, vermorscht
 Aufs Haupt mir fällt und also mich zertrümmert
 In der Waldeinsamkeit? — Sag', soll ich schwingen
 Mich adlergleich hoch über Felsenklippen
 Ins Himmelsfreie auf, ins Grenzenlos
 Dem Stern entreißen seine gold'ne Krone,
 Der Wolke rauben ihren hellen Blitz
 Und wie ein Licht der Mitternacht auflodern?
 Doch wenn das Licht wie Meteore lischt
 Und Finsternis kommt finsterer als je?
 Wenn stolze Kraft mir fehlt, die Adlerflügel
 Verbrannt von meiner eignen Flamme sinken,
 Und wie ein Stein vom Fels herunterfällt,
 Ich in das dunkle Wasser da hinein
 In jene stille, stumme Tiefe falle?
 Wohl wird im Wasser dann ein Kreis erzittern,
 Doch bald verschwimmt er — Schweigst du stolze
Göttin!

Nur deine Falkenaugen sprühen Flammen
 Und rauschend heben sich mit breitem Schwunge
 Die Regenbogenflügel ... Zaub'rin, halt!
 Nimm mich mit dir! Wir wollen beide fliegen!

Aus dem Kleinrussischen von L. Ukrainska

«Буковина» — українська газета, що виходила в 1885—1910 рр. у Чернівцях, пізніше — у Відні. З початку ХХ ст. стала виразником реакційної австрофільської політики.

70. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 29 травня 1899 р. Берлін

Друкується вперше за автографом (Ф. 2, № 194).

...кінець тій канітелі з Ярчевським. — У 1896 р. драгунський офіцер, ротмістр Ярчевський взяв в оренду колодяжвинський маєток родини Косачів. Олена Пчілка та її діти були

дуже незадоволені з цієї оренди, викликаной матеріальними не-
статками.

...з святом Пушкіна...— Леся Українка обурювалась тим, що труп М. М. Соловцова не взяла участі в підготовці ювілейного Пушкінського вечора. Цей вечір, організований Київським літературно-артистичним товариством, відбувся 22 травня (ст. ст.) 1899 р. в приміщенні театру «Бергоньє».

Яворська — можливо, М. М. Старицька, яка виступала тоді в трупі М. Старицького під цим псевдонімом.

дом у Гаю — будинок на хуторі Зелений Гай.

...Мишиного коханого Воте побачу...— Можливо, мають на увазі картини Яна Бота (1618—1652) — голландського живописця-пейзажиста.

Рошгросс Жорж (1859—1938) — французький художник.

71. ДО В. М. ГНАТЮКА. 29 травня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1964, № 11, с. 174.

Подається за автографом, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (фонд В. Гнатюка, № 34, од. зб. 566, арк. 3—4).

«Східна мелодія» і «Мрії»...— Поезії були надруковані в журн. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. 2, с. 140—142.

«Поет під час облоги» — вірш Лесі Українки, надрукований у збірнику «Привіт д[октор]у Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності» (Львів, 1898, с. 190—193).

72. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 29, 30 травня 1899 р. Берлін

Вперше скорочено надруковано у вид.: Хрестоматія критичних матеріалів, т. 3, с. 101—103. Повний текст листа вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 268—271.

Подається за автографом (ф. 14, № 870).

...дядька Драгоманова, якого вважаю своїм учителем, бо дуже багато завдячую йому в своїх поглядах...— Насправді поетеса пішла значно далі, ніж Драгоманов. Її філософські, суспільно-політичні й естетичні погляди формувались під впливом ідей революційної демократії — Шевченка, Чернишевського, Герцена, класиків марксизму.

«Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Klinik gehen!» («Хто хоче зрозуміти поета, мусить піти в поетову клініку!») — перефразований вислів Й.-В. Гете: «Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen», тобто «Хто хоче зрозуміти поета, мусить пізнати його країну».

Оце отримала від нього картку... — тобто від Л. Якововського.

...чи не було б для Вас вигідніше приїхати багато раніше вистави...— Леся Українка запрошувала О. Кобилянську приїхати до відкриття археологічної виставки, яка влаштовувалась з нагоди XI археологічного з'їзду.

«Січовик» — член студентського товариства «Січ», заснованого 1868 р. у Відні, що складалось із студентів-українців Віден-

ського університету. В 70—90-х роках, коли в товаристві панували демократичні ідеї, «Січ» відіграла значну роль у громадсько-політичному житті. До товариства входили демократично пастрояні студенти, зокрема О. Терлецький, Марко Черемшипа та ін.

...ті галичани, що приїздили «шукати жіпки собі» на Україні!... Можливо, йдеться про Р. Яросевича, що 1893 р. одружився з дівчиною, родом з Одеси.

Поступовці — тут назву «поступовці» вжито Лесею Українкою в розумінні «передові», «прогресивні».

73. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 31 травня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 43—44.

Подається за автографом (ф. 2, № 195).

«Versunkene Gloke», «Einsame Menschen» — п'єси Г. Гауптмана «Затонулий дзвін» і «Самотні люди».

74. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 5, 6 червня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 213—214.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

«Подвиг силы беспримерной» — слова з арії Блецького, персонажа опери П. І. Чайковського «Пікова дама».

75. ДО М. І. ПАВЛИКА. 7 червня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 271—273.

Подається за автографом (ф. 101, № 353).

М[иколи] В[асильовича] — Ковалевського.

Се робота більше белетристична... — Тут і вище згадується робота поетеси над спогадами про М. В. Ковалевського.

Коваленко — очевидно, мається на увазі Григорій Олексійович Коваленко (1868—1937) — український письменник.

Катренко (Катрухін) Олександр — український письменник, видав збірку оповідань «Пан природа» (1901) та ін.

Ковалів Степан Михайлович (1848—1920) — український письменник-демократ, автор оповідань з життя галицьких робітників і селян. У полемічному запалі Леся Українка не оцінила належно творчості Коваліва, який зробив певний внесок в історію української літератури.

...в 1-й частині «Царівни», та й у всіх оповіданнях в збірці... — Тут і далі названі твори, що склали збірку О. Кобилянської «Покора» (1899).

...попрошу її зредагувати один мій німецький переклад... — Йдеться про автопереклад оповідання Лесі Українки «Голосні струни» для збірника українських новел, який мав намір видати Л. Якововський.

К[обилянськ]у збираюсь «втравить» ще й в російську літературу... — Поетеса мала памір глибше ознайомити О. Кобилянську з творами російської класики.

Остатнє число «Громадського голосу»... — Мається на увазі стаття під заголовком «Нарешті!», надрукована в газеті «Громадський голос» 1 червня 1899 р. В ній повідомлялося, що від

Русько-української радикальної партії відколотась група (Р. Ярославич, М. Новаковський та ін.), яка оголосила себе українськими соціал-демократами. Ця група того ж року заснувала Українську соціал-демократичну партію. Після розколу відбувся з'їзд радикальної партії Галичини.

...сей напрямок так прокинеться, згодом вільний від решток національно-духовної неволі, від якої ще не визволився Ярославич і тов[ариші]...— Леся Українка надавала великого значення революційному соціал-демократичному рухові і підтримувала зв'язок з деякими членами Російської соціал-демократичної робітничої партії, створеної у березні 1898 р.

Се була б нова «Історична Польша» — тобто «Історична Польша і великоруська демократія» М. П. Драгоманова.

Познайомилась недавно (листами) з Кузьмою... — з А. Ляхоцьким. Листів Лесі Українки до Ляхоцького не знайдено.

...мені хотілось би стати капіталісткою... — Очевидно, в той час поетеса домовилась з Ляхоцьким про друкування революційної літератури, на що були потрібні гроші.

...поп[улярні] видання дядька... — тобто видання типу «Рай і поступ» (Львів, 1894) М. П. Драгоманова.

Досада, що тепер не можу взяти нічого... — Леся Українка звичайно привозила з-за кордону нелегальну літературу, а коли не мала змоги цього зробити, перечитувала її, щоб переказати потім товаришам.

«Спілка», спасибі їй, прислала ще книжечку Мопассана... — «Українсько-руська видавнича спілка» надіслала поетесі книжку «Дика пані і інші оповідання» (1899).

Пишіть, що і кому маю від Вас сказати на Укр[аїні]... — Цей абзац листа з метою конспірації вписаний олівцем між рядками попереднього абзаца так, що його дуже важко прочитати. Леся Українка як революційний діяч дотримувалася правил конспірації, зокрема зачувала напам'ять важливі доручення, прізвища й адреси.

В Росії тепер якийсь хаос... — У Росії, як і в Австро-Угорщині, почалась велика промислова криза. У зв'язку з цим посилювались робітничі страйки й урядові репресії.

...добре, що я помалу, все життя привикала до «заключення» і «стеснення свободи»... — Як активний член соціал-демократичних гуртків Леся Українка гадала, що її теж можуть заарештувати.

«Все это было бы смешно, когда бы не было так грустно» — рядки з вірша М. Ю. Лермонтова «О. О. Смирновій» (1840).

76. ДО М. І. ПАВЛИКА. 18 червня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 274.

Подається за автографом (ф. 101, № 354).

Датується за поштовим штемпелем.

Я написала своїй ще молодшій сестрі в Київ... — До розшуків праць М. П. Драгоманова в різних періо-

дичних виданнях поетеса залучила не тільки Ольгу, а й Оксану.

...прислала виписку з «Києвлянина», «Письмо в ред[акцию]»...— До III археологічного з'їзду в Києві 1874 р. М. Драгоманов разом з В. Антоновичем видав 1-й том «Исторических песен малорусского народа», де порівнюються, зокрема, українські думи і російські билини. Ця праця була причиною наукової дискусії між М. Драгомановим, П. Житецьким і Орестом Федоровичем Міллером (1833—1889), російським ученим-літературознавцем та фольклористом. Київська редакційно-монархічна щоденна газета «Києвлянин» (1864—1919) фальсифікувала зміст дискусії, особливо виступів М. Драгоманова, перекрутила також його тост, виголошений на банкеті в честь гостей з'їзду, представивши М. Драгоманова ворогом існуючого ладу і «завзятим сепаратистом». Це викликало обурення М. Драгоманова, який надіслав до редакції газети листа. Його надрукували в супроводі уїдливих приміток і наклепницьких натяків. Навіть опонент М. Драгоманова — О. Міллер — взяв його під захист від нападок «Києвлянина».

«[Санкт]-Петербургские ведомости» — газета, виходила в Петербурзі в 1728—1917 рр., з 1914 р. — «Петроградские ведомости». В 60-ті роки мала ліберально-буржуазний напрям, пізніше перейшла на реакційні позиції.

«Известия» — «Известия Отделения русского языка и словесности», періодичний орган Російської академії наук, видавався в Петербурзі з 1896 по 1927 р.

«Русские ведомости» — газета ліберально-демократичного напрямку, виходила в Москві з 1863 по 1918 р.

Арабажин Костянтин Іванович (1866—1929) — український і російський літературознавець, письменник. Був у дружніх взаєминах з М. Драгомановим, М. Павликом, І. Франком.

Мені ж тепер ризикувати не випадає, тим більше що сим загородилась би сестрі дорога в медичний інститут.— Оскільки в той час посилюлись репресії проти революціонерів, поетеса намагалася бути дуже обережною, щоб уникнути провалу. Проте вона боялася не так за себе, як за сестру Ольгу, яка збиралась вступити до Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі.

В серйозність замірів Міхн[овського], скажу правду, не вірю...— Йдеться про Міхновського Миколу Івановича (1873—1924) — київського юриста, громадського діяча буржуазно-націоналістичного напрямку. Леся Українка застерігала М. Павлика від зв'язків з ним.

...добудьте мені адресу Павла Граба...— тобто адресу Павла Арсеновича Грабовського (1864—1902), який у цей час був на засланні в Сибіру. Леся Українка стежила за його творчістю, бачила в його особі свого однодумця.

77. ДО П. А. та О. П. КОСАЧІВ. 26 червня 1899 р. Берлін

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 199. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 275.

Подається за автографом (ф. 2, № 100).

Thiergarten — парк у Берліні.

Бачила я на виставці знаменитого Бекліна...— Йдеться про швейцарського художника-символіста Арнольда Бекліна (1827—1901), представника занепадницького буржуазного мистецтва другої половини XIX ст. Негативна, але вірна оцінка поетесою творчості Бекліна розходиться із загальним захопленням цим художником, яке панувало в той час у Європі і Росії. Цікаво, що в лютому 1899 р. журнал «Жизнь» надрукував статтю російського критика і публіциста, співробітника журналу П. Ге «Арнольд Беклін. Франц Штук. Саша Шнейдер», у якій гостро розкритиковано твори цих митців. Таким чином, думка Лесі Українки збіглася з думкою прогресивної російської критики.

Ге П. М.— російський публіцист, працював у відділі критики журналу «Жизнь». Листа Лесі Українки до нього не знайдено.

Штук Франц (1862—1928) — німецький художник-символіст.

78. ДО М. І. ПАВЛИКА. 1 липня 1899 р. Берлін

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 275—279.

Подається за автографом (ф. 101, № 355).

«Будучність» — двотижнева суспільно-політична газета ліберально-буржуазного напрямку. Виходила 1899 р. у Львові (вийшло всього 11 номерів).

Стефаника привітайте...— Леся Українка високо цінувала творчість Василя Стефаника (1871—1936).

79. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 21 липня, 4 серпня 1899 р. Гадяч

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 200—201. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 82—85.

Подається за автографом (ф. 14, № 871).

...вчора викінчила я свій переклад...— переклад на німецьку мову оповідання «Голосні струни» для збірника Л. Якововського. Воно було надруковане в журн. «Ruthenische Revue» (1903, № 9, 10) під назвою «Das Lied ohne Worte» («Пісня без слів») з підписом: переклала О. Кобилянська. Очевидно, Кобилянська здійснила тільки його редакцію.

«Ruthenische Revue» — український художній і громадсько-політичний журнал, видавався німецькою мовою у Відні з 1903 р. З 1906 р. мав назву «Ukrainische Rundschau». В суспільно-політичних питаннях не мав чіткої програми, загалом дотримувався ліберально-буржуазних позицій.

У мене хоч і є одна така повість...— Мається на увазі повість «Одинок» (1894).

Шуман Роберт (1810—1856) — німецький композитор і письменник, представник романтизму в німецькій музиці.

Шопен Фридерик Францішек (1810—1849) — польський композитор і піаніст.

80. ДО В. М. ГНАТЮКА. 10 серпня 1899 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: «Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка», т. 19, вип. 1. Львів, 1951, с. 45.

Подається за автографом (ф. 2, № 922).

Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1964, № 11, с. 174—175.

Подається за автографом, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (фонд В. Гнатюка, № 34, од. зб. 566, арк. 5—6).

...не хочеться мені, аби книжка скінчилася тим сумним «Поворотом».— Гнатюк виконав прохання Леся Українки і вмістив останнім вірш «Забута тінь».

...нехай його видасть чи «Спілка», чи «Вісник»...— Переклад поеми Г. Гейне «Атта Троль» і його передмови до неї, зроблений поетесою, був надрукований у журналі «Літературно-науковий вісник» (1900, кн. 1-2). 1903 р. цей переклад разом з перекладом «Раткліфа» та ін., зробленим М. Славинським (Ставицьким), вийшов окремою книжкою: *Генріх Гейне. Атта Троль. Раткліф. Балади*. Вид. ред. «Літературно-наукового вісника». Львів, 1903.

Байрон ще не готовий...— Йдеться про епіграф до «Невільничих пісень», узятий з «Шільйонського сонета» Байрона.

...одно з них посилаю тепер хутко до «Вісника»...— Можливо, оповідання «Над морем», яке було надруковано в «Літературно-науковому віснику» (1901, кн. 1).

82. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 5 вересня 1899 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 279—280.

Подається за автографом (ф. 2, № 196).

Як же там наші п'єси?— Йдеться про п'єсу Олени Пчілки «Світова річ», поставлену 1899 р. трупю М. Кропивницького, та «Блакитну троянду» Лесі Українки, поставлену тією ж трупю в Києві 17 серпня (за ст. ст.) 1899 р.

Як там наші гості...— Леся Українка запитує про гостей, що перебували в цей час у Києві з нагоди археологічного з'їзду. Кого саме вона має на увазі, не встановлено.

Кобринська Наталя Іванівна (1855—1920) — українська письменниця демократичного спрямування, творчість якої тісно пов'язана з ідеями жіночої емансипації.

«Общество драматических писателей» — товариство російських драматичних письменників і оперних композиторів, створене 1874 р. в Москві. Першим головою його був О. М. Островський (1874—1886). У 1904 р. розділилось на московську і петербурзьку організації.

83. ДО В. М. ГНАТЮКА. 8 вересня 1899 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: «Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка», т. 19, вип. 1, с. 45.

Подається за автографом (ф. 2, № 923).

З друку я вдоволена...— Йдеться про видання збірки поезій «Думи і мрії».

...епіграф до «Невільничих пісень»...— Йдеться про епіграф з «Шільйонського сонета» Дж.-Г. Байрона, надрукований у збірці «Думи і мрії» на окремій сторінці перед віршем «Матипільниця»:

Ти, вічний дух розкутого ума,
О Воля! найясніша ти в темниці,
Бо там в людських серцях твої світлиці,
В серцях, що полонила ти сама.

На стор. 84, стр[офа] 7,— замість *летить* треба *лежить*.— Ця помилка зроблена у вірші «На вічну пам'ять листочкові» з циклу «Невільничі пісні», де в рядку «Замість пісні *лежить* пожарина» надруковано: «Замість пісні *летить* пожарина». В останніх радянських виданнях цю помилку виправлено.

84. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 2 жовтня 1899 р. Київ

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 201—202. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 281—282. Подається за автографом (ф. 2, № 293).

Кінець листа не зберігся.

...два переклади, реферат і оповідання...— Можливо, йдеться про українські переклади драми Г. Гауптмана «Ткачі», брошури Ш. Дікштейна «Хто з чого живе», оповідання «Над морем» та реферат-статтю «Два направления в новейшей итальянской литературе».

Дікштейн Шимон Рафаїлович (1858—1884) — польський соціаліст, популяризатор марксизму.

Негрі Ада (1870—1945) — італійська поетеса. У ранній її творчості звучали соціальні мотиви (зб. «Буря», 1896).

Д'Аннунціо Габріель (1863—1938) — італійський письменник, поет і прозаїк реакційного напрямку. У роки фашистської диктатури стояв на офіційних позиціях, відверто проповідував шовінізм і містику.

Горощенко Леонтій Іванович (1864—?) — київський лікар-стоматолог, учасник нелегальних революційних гуртків, на квартирі якого відбувались таємні збори.

85. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 16, 17 жовтня 1899 р. Київ

Вперше скорочено надруковано у вид.: Хрестоматія критичних матеріалів, т. 3, с. 103—104. Повністю вперше опубліковано у вид.: Лесь Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 86—88.

Подається за автографом (ф. 14, № 872).

...треба було хоч якось трохи куток собі вибрати...— Косачі переїхали з вул. Назарівської, 21 (нині вул. Ветрова), у будинок № 97 на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (тепер вул. Саксаганського), де в 1960 р. відкрито Державний літературно-меморіальний музей Лесі Українки.

...виїздила Ліля до Петербурга...— Ольга Косач поступила на Вищі жіночі медичні курси і десь 15 вересня ст. ст. виїхала з Києва.

...мала я відчит...— Доповідь «Два направления в новейшей итальянской литературе» була зроблена 30 вересня (за ст. ст.) 1899 р. і надрукована в журн. «Жизнь» (1900, № 7, с. 187—214) та в «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-художественного общества» (1900, с. 187—218).

...заграла Вашу наймилішу «Роème érotique».— Йдеться про твір для фортеціано норвезького композитора Едварда Гріга (1843—1907).

...якби Ви могли її чути там на своєму Новому світі!...— Новий світ — назва вулиці в Чернівцях, де в будинку № 61 жила О. Кобилянська (тепер вул. Тараса Шевченка, № 83).

...я не забула про «Бретонську легенду»...— Можливо, мається на увазі «Chanson bretonne» Сесіля Шамінада (1857—1944), французького композитора і піаніста.

Вашу «Некультуру»...— оповідання Ольги Кобилянської «Некультура» (1897).

«Синя книжечка» — перша збірка новел В. Стефаника (вийшла у Чернівцях 1899 р.).

...я і з паном професором (антипатія п. Кобр[ивської]) преломила копії...— Йдеться про українського літературознавця і мовознавця Олександра Михайловича Колессу (1867—1945). Деякі праці О. Колесси 20—40-х років позначені буржуазно-націоналістичними тенденціями.

86. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 21 жовтня 1899 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 284—287. Подається за автографом (ф. 2, № 294).

Катря — донька М. Лисенка.

...народні спектаклі, що Маня сама уряджує...— Марія Старицька, зокрема, поставила 17 жовтня 1899 р. комедію М. Старицького «За двома зайцями».

Пипін Олександр Миколайович (1833—1904) — російський учений, історик літератури, академік Петербурзької академії наук.

«Жизнь» — літературно-політичний журнал. Видавався в 1897—1901 рр. у Петербурзі, а в 1902 р. — в Лондоні і Женеві, фактично був органом «легальних марксистів». На сторінках журналу двічі виступав В. І. Ленін. У 1899 р. М. Горький об'єднав навколо журналу групу демократичних письменників-реалістів. У ньому друкувались твори передових українських літераторів — І. Франка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, Л. Мартовича.

Воронцов Василь Павлович (псевдонім В. В.; 1847—1918) — російський економіст і публіцист, ідеолог ліберального народництва, виступав против марксизму.

Водовозов Василь Васильович (1864—1933) — російський прогресивний публіцист. Як кореспондент газет «Неделя» і «Русь» знайомив російських читачів з особливостями визвольного руху в Галичині. Зберігся лист Водовозова до Лесі Українки від 7 лютого 1901 р., в якому він дякував поетесі за одержані від неї інформаційні матеріали. Ще раніше, в 1897 р. у Водовозова під час обшуку були конфісковані рекомендаційні листи поетеси до М. Павлика, Т. Окуневського та ін.

Зудерман Герман (1857—1928) — німецький драматург і романіст, відображував життя буржуазії. На його творчості помітно позначився вплив натуралізму.

Анічков Євген Васильович (1866 — бл. 1937) — приват-доцент Київського університету, історик зарубіжної літератури.

Соловцов розпочав сезон рівно ж невдало...— М. М. Соловцов розпочав сезон 29 вересня 1899 р. комедією О. М. Островського «Ліс». Перша вистава пройшла в напівпорожньому залі.

Пасхалова Анна Олександрівна (справжнє прізвище Чоголасва; 1869—1944) — російська артистка, виступала в Александринському театрі в Петербурзі, з 1897 р. — в російських театрах на Україні, зокрема в Київському драматичному театрі Соловцова.

L'intérêt du scandale (скандальний інтерес).— Йдеться про трагічну подію з життя Пасхалової: її чоловік, художник О. К. Малов, застрелив з ревнощів артиста М. П. Рощина-Інсарова (1861—1899). Пасхалова стала об'єктом наклепів обивательської публіки. На захист артистки виступили її товариші.

...юбілейний вечір Словацького...— вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Юліуша Словацького (1809—1849).

...приїздив Рудченко (старий).— Хто саме, не встановлено, можливо, брат Панаса Мирного І. Білик.

Тиховський — очевидно, Ювеналій Тиховський (1848—1919), український педагог і письменник, співробітник журналу «Киевская старина».

Петров Василь Васильович (1872—?) — знайомий Лесі Українки та її сестри Ольги, студент-медик Дерптського (нині Тартуського) і Київського університетів.

Попаля я тепер в компанію перекладання наукових творів...— Леся Українка належала до гуртка, члени якого перекладали наукові праці, в тому числі твори К. Маркса і Ф. Енгельса.

87. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 28 листопада 1899 р. Київ

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 203—208. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 287—291.

Подається за автографом (ф. 2, № 295).

...дає урок дітям Личкова...— Очевидно, мається на увазі Леонід Семенович Личков (1852—?), голова «Киевского общества грамотности».

...code Napoléon (Наполеонівський кодекс) — французький цивільний кодекс, одним з авторів якого був Наполеон Бонапарт (Наполеон I, 1769—1821). За зразком цього кодексу складено кодекси у багатьох капіталістичних країнах.

Раутенделейн, Нікельман — персонажі твору Гауптмана «Затоплений дзвін».

Наталочка — Вишинська (Гроздова), племінниця М. В. Лисенка, пізніше актриса.

Галя Л.—Галина Миколаївна Лисенко (1883—1964), донька М. В. Лисенка, тоді гімназистка.

Муне-Сюллі Жан (1841—1916) — французький актор-трагик, розвивав традиції класицизму. З 1872 р. грав у паризькому театрі «Комеді француз». 1899 р. був на гастролях у Київському російському театрі М. Соловцова.

Багров Михайло Федорович (справжнє прізвище Топор; 1864—?) — російський актор і антрепренер. У 1883—1898 рр. грав у Малому театрі і в приватних антрепризах. 15 жовтня 1899 р.

брав участь у спектаклі «Цар Федор Иоаннович», поставленім театром М. Соловцова.

Сливинський Юзеф (1865 — ?) — польський піаніст, учень А. Рубінштейна. Виступав у Києві з нагоди 50-ліття з дня смерті Ф. Шопена в залі «Киуецького зібрання» 28 і 29 жовтня (ст. ст.) 1899 р.

Єсипова Анна Миколаївна (1851—1914) — піаністка, з 1893 р.— професор Петербурзької консерваторії. Виступала з концертом у Києві 2 листопада 1899 р.

Один четвер уряджувала мама і читала там про свою чигиринську подорож...— Див. лист № 84 до сестри О. П. Косач від 20 вересня (2 жовтня) 1899 р.: «... мама з папою їздили в Чигирин і привезли звідти цікаві враження, гарні килими укр[аїнського] стилю і всякі археологічні раритети».

Левитський Микола Васильович (1859—1936) — український громадський діяч, ліберальний народник, автор проектів створення ремісничих, землеробських та інших артілей, взаємного загального страхування селян. У 90-х роках організував серед селян Херсонської губернії землеробські кооперативні артілі, які швидко розпалися. Антимарксистські погляди Левитського піддав критиці В. І. Ленін. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції М. Левитський працював у кооперації, друкувався в радянській пресі.

Малання Фоминична — Байдаківська, родичка батька Лесі Українки.

Паша і Тося — Павло і Антон, сини О. А. Косач-Шимановської, двоюрідні брати Лесі Українки.

88. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ. 11, 12 грудня 1899 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 214—217.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

...маю знов confégence.— Йдеться про доповідь «Малорусские писатели на Буковине», яка була прочитана в Київському літературно-артистичному товаристві 9 грудня (ст. ст.) 1899 р.

Oedipe-Roi (цар Едіп) — герой однойменної трагедії давньогрецького драматурга Софокла (бл. 495—406 або 405 рр. до н. е.).

Gaston Paris (Гастон Парі, 1839—1903) — французький історик літератури, член Французької академії наук, автор праць «Легенди середніх віків», «Пісні XV століття» та ін. Одну з них Лідія Драгоманова радила видати на Україні.

89. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 13 грудня 1899 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 89—90.

Подається за автографом (ф. 14, № 873).

Беруся до аналізу «Царівни».— Повість О. Кобилянської «Царівна» (1895) постеса розглянула у статті «Малорусские писатели на Буковине».

Хотіла б особисте подякувати д. Стефаника за його книжечку...— Свою збірку «Синя книжечка» (1899) В. Стефаник передав постесі через В. Морачевського.

Морачевський Вацлав Іполитович (1867—1950) — польський біолог, знавець зарубіжних літератур, друг В. Стефаника і популяризатор його творчості.

• 90. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 16 грудня 1899 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 292.

Подається за автографом (ф. 2, № 286).

...чи отримала ти рукопись...— тобто статтю «Два направления в новейшей итальянской литературе», яку Ольга Косач повинна була передати до журналу «Жизнь».

91. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 21 грудня 1899 р. Київ

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 208—209. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 293.

Подається за автографом (ф. 2, № 297).

1900

92. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 30 січня, 3 лютого 1900 р. Київ

Вперше скорочено надруковано у вид.: Хрестоматія критичних матеріалів, т. 3, с. 104—105. Повністю вперше опубліковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 90—94.

Подається за автографом (ф. 14, № 874).

...чекаючи так довго мого відчиту...— Йдеться про доповідь «Малорусские писатели на Буковине».

...про буковинське тризілля...— тобто про трьох письменників — Ю. Федьковича, О. Кобилянську і В. Стефаника. Оскільки В. Стефаник перші новели надрукував у чернівецькій газеті «Праця» (1897) і 1899 р. видав першу збірку новел «Синя книжечка» у Чернівцях, Леся Українка зарахувала його до буковинських письменників.

...заміряюся тижнів через три їхати на північ до брата...— тобто в Дерпт (Тарту) до Михайла Косача, ще по дорозі маю одвідати того свого приятеля...— С. К. Мержинського, який жив у Мінську.

старша тітка — Олена Антонівна.

...вже не ношу «кайданів»...— тобто ортопедичний апарат, зроблений для хворої ноги у берлінській клініці.

...побачу й той «жіночий університет»...— Вищі жіночі медичні курси в Петербурзі, де навчалася Ольга Косач.

Я подаю його Вам скороченим...— Доповідь «Малорусские писатели на Буковине» в українському перекладі скорочено надрукована в чернівецькій газеті «Буковина» (1900, 17(27), 16(29) квітня і 19 квітня (2 травня) під заголовком «Писатели-русини на Буковині».

...послала через Лілю до «Вестника Европы».— Стаття «Малорусские писатели на Буковине» надрукована не в цьому виданні, а в журналі «Жизнь» (1900, № 9).

Рейзенауер А.— учень угорського композитора Ференца Ліста (1811—1886); 1900 р. дав два концерти в Києві (16 і 19 січня ст. ст.).

Моцарт Вольфганг-Амадей (1756—1791) — австрійський композитор, представник віденської класичної школи.

Бачила я недавно Ібсенову «Нору»...— тобто драму «Лялькова хатка, або Нора» (1879).

«Легенду», мушу признатись, ніяк по можу прислати...— Йдеться про «Бретонську легенду» Сесіля Шаміада.

93. ДО В. М. ГНАТЮКА. 11 лютого 1900 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: «Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка», т. 19, вип. 1, с. 46.

Подається за автографом (ф. 2, № 924).

...мій «Атта Троль» вже друкується...— Переклад поеми Г. Гейне «Атта Троль» вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1900, кн. 1, с. 102—112; кн. 2, с. 204—228.

...щоб книжку (переклад «Атта Троля») не випускали в світ...—1903 р. згаданий переклад вийшов окремою книжкою: *Генріх Гейне. Атта Троль. Раткліф. Балади*. Вид. ред. «Літературно-наукового вісника». Львів.

...як же буде з перекладами Стависького...— Ставиському належав переклад «Раткліфа» і «Балад», надрукований у тій же книжці.

94. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 23 лютого 1900 р. Петербург

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 211—213. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 298—299.

Подається за автографом (ф. 2, № 197).

познайомилась-таки з Чириковим...— Євгеном Миколайовичем Чириковим (1864—1932) — російським письменником-«знаньцем», співробітником журналу «Жизнь», який рекомендував поетесу редакції журналу.

Тут, в інтернаті, вже бачила чимало паночок...— Ольга Косач жила в студентському інтернаті, де зустрічалась і Леся Українка під час приїзду до Петербурга.

95. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 4 березня 1900 р. Тарту

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х томах, т. 3, с. 213—215. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 299—300.

Подається за автографом (ф. 2, № 198).

...сам редактор мені казав...— У той час редактором журналу «Жизнь» був Володимир Олександрович Поссе (1864—1940) — російський журналіст, видавець і громадський діяч, друг О. М. Горького.

...умовити Ігнат'єва...— редактора «Иллюстрированного сборника Киевского литературно-художественного общества».

«Над морем» — оповідання Лесі Українки (1900).

...хай почекає реферату про Гейне...— 23 березня 1900 р. поетеса прочитала у Київському літературно-артистичному

товаристві доповідь про творчість Г. Гейне з нагоди 100-ліття з дня його народження. Доповідь не була надрукована, текст її не знайдено, але виклад змісту доповіді друкувався, зокрема, в газеті «Киевское слово» від 25 березня 1900 р. (замітка «Вечер в память Гейне»).

...хай обмежиться віршами і «Струнами»...— Ні пірші, ні оповідання Лесі Українки «Голосні струни» в «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-артистического общества» не були надруковані.

Кістяківські—Богдап Олександрович Кістяківський (1868—1920), київський знайомий поетеси, один з перших пропагандистів марксизму, та його дружина.

Карташевські—відома на Волині родина, з якою дружили Косачі. Ще раніше у цій сім'ї бував Т. Г. Шевченко.

Френкелі—брати Сергій Григорович, Яків Григорович—один з найстаріших членів Київського комітету РСДРП—і Захар Григорович (1869—1970), однокурсник Михайла Косача, згодом лікар, член Академії медичних наук СРСР.

Цвітковський Юрій Юрійович (1843—1913)—український громадсько-культурний діяч ліберально-буржуазного напрямку, київський знайомий поетеси.

Сластьон—Опанас Георгійович Сластьон (1855—1933), український художник, мистецтвознавець і етнограф.

Фотя—Красицький.

Струве Петро Бернгардович (1870—1944)—російський буржуазний економіст і публіцист, головний представник «легального марксизму», співробітник і редактор журналів «Новое слово» (1897), «Начало» (1899) і «Жизнь» (1900), пізніше один з лідерів кадетської партії, білоемігрант.

...думаю про вечір...—про вечір Г. Гейне, на якому Леся Українка повинна була читати свій реферат.

Домберг—гора в Дерпті (Тарту), де був розташований парк з руїнами стародавнього собору. Там же знаходилась бібліотека Дерптського (Тартуського) університету.

96. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 13 березня 1900 р. Тарту

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 215—216. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 301—302.

Подається за автографом (ф. 2, № 298).

Спасибі за пересилку коректури...—В. Гнатюк надіслав Ользі Косач для Лесі Українки коректуру окремої книжки її перекладів з Гейне.

Тут твій лист чимало завдав роботи Миші...—За дорученням Ольги М. Косач збирав серед громадськості кошти на допомогу бідним студенткам-медичкам.

Бах Йоганн-Себастьян (1685—1750)—німецький композитор і органіст.

Гендель Георг-Фрідріх (1685—1759)—німецький композитор, майстер опери, творець ораторій класичного типу.

...попала я тут на роковини Шевченка...—Мова йде про Шевченківський вечір, влаштований студентами Дерпта

(Тарту) 26 лютого (ст. ст.) 1900 р., на якому Леся Українка прочитала свої вірші, захоплено зустрінуті присутніми.

Бачила «Орестища»...— тобто Ореста Івановича Остроградського (1868—?) — приват-доцента фінансового права Дерптського (Тартуського) університету.

...одного (Срезневського) чула на публічній лекції...— Йдеться про Всеволода Ізмайловича Срезневського (1867—1936), російського літературознавця, з 1907 р.—члена-кореспондента Петербурзької академії наук.

Хоч би вже та війна кінчалась...— Мається на увазі англо-бурська війна 1899—1902 рр.

97. ДО В. М. ГНАТЮКА. 16 березня 1900 р. Рига

Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1964, № 11, с. 175—176.

Подається за автографом, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (фонд В. Гнатюка, № 34, од. зб. 566, арк. 7—8).

98. ДО В. О. ПОССЕ. Березень — квітень 1900 р. Київ

Вперше опубліковано в журн. «Вопросы литературы», 1975, № 1, с. 315—316.

Подається за автографом, який зберігається в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві (ф. 170, оп. 1, од. зб. 2, арк. 11—12).

Лист не має початку.

Датується за змістом.

Две мои, уже известные Вам, статьи...— Взяли 1900 р. Леся Українка була в Петербурзі і віднесла до редакції журналу «Жизнь» рекомендаційного листа від Є. Чирикова. Редактор журналу В. О. Поссе ознайомився з її статтями «Два направления в новейшей итальянской литературе» та «Малорусские писатели на Буковине», прийняв їх до публікації в «Жизни» і домовився про постійне співробітництво поетеси в журналі.

Ближайшая моя статья будет о немецких поэтах-модернистах...— Такої статті Леся Українка не написала.

...какая судьба постигла переводы из О. Кобылянской...— Йдеться про переклади, зроблені Ольгою Косач. Вони були вміщені в «Жизни» — у тому ж номері, де й стаття Лесі Українки «Малорусские писатели на Буковине» (1900, № 9, с. 132—142), за виплатком перекладу оповідання «Valse mélancolique», надрукованого пізніше («Жизнь», 1900, № 12, с. 24—276).

99. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 10, 13 квітня 1900 р. Київ

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 218—219. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 302—304.

Подається за автографом (ф. 2, № 299).

Спасиби за поздоровлення...— 13 (25 лютого за н. ст.) був день народження поетеси.

23-го ми з дядиною обидві виступали...— На вечорі Г. Гейне Леся Українка виступала разом з Людмилою Михайлівною Драгомановою.

Гольденвейзер А. С.— київський літератор, член Літературно-артистичного товариства. Докладніших відомостей немає.

Малює тепер з мене один галичанин портрета...— Йдеться про українського художника і художнього критика Івана Івановича Труша (1869—1941), який малював портрет Лесі Українки на замовлення Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Цей портрет зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва.

...сидить він аж у новому музеї...— Мається на увазі Київський художньо-промисловий і науковий музей, заснований 1899 р. на кошти громадськості. Тепер в його приміщенні Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР (вул. Кірова, 6).

«Борьба за жизнь» — драма «Боротьба за існування» французького письменника Альфонса Доде (1840—1897).

...ця компанія має грати «Раткліфа»...— постановка цієї драми Г. Гейне не відбулась.

100. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 26, 27 квітня 1900 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 304—307. Подається за автографом (ф. 2, № 300).

«Одинокие люди» — п'єса Г. Гауптмана.

101. ДО В. М. ГНАТЮКА. 30 травня 1900 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: «Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка», т. 19, вип. 1, с. 47—48.

Подається за автографом (ф. 2, № 925).

Посилаю оце для «Вісника» два свої віршики...— «Як Ізраїль дістався ворогам у полон», «Єреміє, зловісний пророче» (надруковані 1900 р. в кн. 8 «Літературно-наукового вісника»).

...пришлю свій переклад одноактної драми Метерлінка «L'intruse»...— Крім цього твору (надрукованого 1900 р. в кн. 9 «Літературно-наукового вісника»), поетеса переклала ще філософсько-моралізаторське есе М. Метерлінка «Оливне гілля» (ф. 2, № 908).

Метерлінк Моріс (1862—1949) — бельгійський письменник, один з основоположників символізму, декадентства в європейській драматургії.

102. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 6 червня 1900 р. Гадяч

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 301).

103. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 14 вересня 1900 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 1, с. 308. Подається за автографом (ф. 2, № 302).

Пересилаю тобі листа Еліасберга...— У листі мінського лікаря С. С. Еліасберга йшлося про погіршення стану здоров'я С. К. Мержипського.

104. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 30 бересня 1900 р. Мінськ

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 218—219. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 308—309.

Подається за автографом (ф. 2, № 303).

...окрім філософії Купер'яна нічого не ввидумав ш...— Купер'яп — герой жартівливої народної пісні — у складних обставинах потішає себе й інших приповідкою: «Якось воно буде».

105. ДО М. І. ПАВЛИКА. 17 жовтня 1900 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 309—310. Подається за автографом (ф. 101, № 356).

...рос[ійський] кореспондент...— В. Водовозов, який у той час був у Берліні.

Er rug si tu ovel (А все-таки крутиться!) — слова Галілео Галілея (1564—1642) після його вимушеного зречення від учення Коперніка про рух землі навколо сонця.

...пришліть мені... оповідання Мартовича...— 1900 р. «Українсько-руська видавнича спілка» видала збірку оповідань «Нечитальник» Леся Мартовича (1871—1916), українського письменника і громадського діяча.

Бердяєва Олена Григорівна — російська письменниця, знайома Лесі Українки, дружина С. О. Бердяєва.

Коли побачите Фр[анка], передайте йому моє вітання і мій великий жалб...— Мається на увазі тяжка хвороба дружини І. Франка. В липні 1900 р. Франко писав А. Кримському: «Моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура (запалення сліпої кишки.— *Ред.*), яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля...»

106. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 17 жовтня 1900 р. Київ

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 220. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 310—313.

Подається за автографом (ф. 2, № 304).

...книжки Федьковича і Нечуя...— Очевидно, Оксана мала намір перекласти твори цих письменників російською мовою.

...як стоїть справа з Кр[ивипюком].— Після повернення із заслання М. Кривипюк мав намір виїхати за кордон для продовження навчання, бо в Росії його в жоден учбовий заклад не приймали як «політично неблагонадійного». Поетеса пропонувала Кривипюкові грошову допомогу для виїзду за кордон.

...на цілковите написання статті маю тільки три тижні...— В цей час Леся Українка почала працювати

над статтю «Новые перспективы и старые тени» (надрукована в журналі «Жизнь», 1900, № 12).

М а н я — Биковська (Беляєва).

107. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 31 жовтня 1900 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 313—315. Подається за автографом (ф. 2, № 305).

Б в г. — очевидно, якась близька Кривинюкові людина.

Часто пишу я тепер тільки С[ергію] К[остянтин]овичу)...— Листів поетеси до Мержинського не знайдено.

Льоня Б[орецький] — син київського знайомого Лесі Українки.

108. ДО В. О. ПОССЕ. 10 листопада 1900 р. Київ

Вперше надруковано в журн. «Вопросы литературы», 1975, № 1, с. 316—317.

Подається за автографом, який зберігається у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві (ф. 170, оп. 1, од. зб. 2, арк. 7—8).

Тема статті — «новая женщина...» — Повна назва статті — «Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики)». Надрукована в журналі «Жизнь», 1900, № 12.

...в очерках г-жи Гуревич...— В журналі «Жизнь» (1900, № 1, 2, 4, 5, відділ «Новости иностранной литературы») публікувався цикл статей Любові Яківни Гуревич (1866—1940) — російської журналістки, редактора-видавця журналу «Северный вестник» (з № 6 1891 р. по 1898 р.).

...драма Ібсена...— «Лялькова хатка, або Нора».

Следующая моя статья будет о польской литературе...— «Заметки о новейшей польской литературе» (надрукована в журналі «Жизнь», 1901, № 1).

109. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 26 листопада 1900 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 315—316. Подається за автографом (ф. 2, № 306).

Д а в о с — курортне місто в Швейцарії, поблизу австрійського кордону.

110. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 26 листопада 1900 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 96—97.

Подається за автографом (ф. 14, № 875).

...свою подорож на північ описувала...— Цей лист не знайдений.

Розсердив мене «Вісник»...— В «Літературно-науковому віснику» були надруковані лише короткі уривки з статті Лесі Українки «Малорусские писатели на Буковине» під назвою «Письменники-русины на Буковині» (1900, кн. 11, с. 127).

«Під голим небом» — оповідання О. Ю. Кобилянської, надруковане в «Літературно-науковому віснику» (1900, кн. 9, с. 225—267).

...відбитки моїх «буковинців...» — тобто статті «Малорусские писатели на Буковине».

...оригінали її «Соловьиной песни»... — оповідання Олени Пчілки «Соловйовий спів» (1888).

111. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 17 грудня 1900 р. Київ

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 224. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 318.

Подається за автографом (ф. 2, № 307).

112. ДО В. О. ПОССЕ. 21 грудня 1900 р. Київ

Вперше надруковано в журн. «Вопросы литературы», 1975, № 1, с. 317—319.

Подається за автографом, який зберігається у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві (ф. 170, оп. 1, од. зб. 2, арк. 9—10).

...запоздала со своей статьей о польской литературе... — «Заметки о новейшей польской литературе» («Жизнь», 1901, № 1).

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — російський буржуазний юрист і літературознавець. У листі згадується, очевидно, його огляд історії польської літератури, що увійшов до «Історії слов'янських літератур» (1881), написаний у співавторстві з О. М. Пипінім.

...очень типичной вещи Ст. Пшибышевского... — вірша в прозі «Памяти Юлия Словацкого». Переклад має таку назву: «Апострофа к Королю-Духу на пороге Нового Столетия. (Поэма в прозе Станислава Пшибышевского). Памяти Юлия Словацкого».

Пшибышевский Станислав (1868—1927) — польський критик і письменник-декадент. Для його творчості характерний індивідуалізм, ворожість до демократичних ідей.

Перевод сделан не мной... — Під перекладом, текст якого зберігся у фонді редакції журналу «Жизнь», стоїть підпис «М. К.». Можливо, що автор перекладу — М. Кривинюк. Переклад має редакторські поправки, зроблені рукою поетеси, та її примітку до заголовка: «Это заглавие имеет отношение к известной поэме Юлия Словацкого под заглавием «Король-Дух» (Król-Duch), в которой отразилась идеалистическая теория о поочередном призвании разных рас и народов к выполнению предназначений Духа — Идеи; на этой теории, между прочим, основывались в свое время славянофилы, потом отделившиеся от них направление Герцена, а теперь основываются итальянские мессиансты вроде д'Аннунцио».

Внешним образом настоящая поэма Пшибышевского приурочена была к пятидесятилетней годовщине смерти Словацкого, которая пришлась на 1899 год. Л. У.» (Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві, ф. 170, оп. 1, од. зб. 299, арк. 1).

...мой автограф на юбилейном подарке Михайловскому... — В листопаді 1900 р. минуло сорокаліття літературної діяльності Миколи Костянтиновича Михайловського

(1842—1904) — російського публіциста, соціолога, літературного критика, одного з теоретиків народництва. Який це був подарунок — не встановлено.

113. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 26 грудня 1900 р., 2 січня 1901 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 95—97.

Подается за автографом (ф. 14, № 876).

...сму́тну новину написали...— О. Ю. Кобилянська сповістила про смерть Л. Якововського.

...про долю того нещасливого збірника укр[аїнськ]их новел...— Йдеться про збірник, який мав видати Л. Якововський.

Оце хочу зладити видання своїх віршів...— збірку «На крилах пісень», яка вийшла в Києві тільки 1904 р. і була спотворена цензурою.

...якось чудно виходить, що я поет тільки за кордоном, а на Україні—російський журналіст...— Три збірки поезій, видані Лесею Українкою у Львові та Чернівцях малими тиражами («На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки»), були майже невідомі на Наддніпрянській Україні. Вони не могли сюди потрапити через царську цензуру.

Чи там вже вийшло моє «Над морем»?— Оповідання надруковане в «Літературно-науковому віснику», 1900, кн. 1, 2.

Дуже шкода, що справи д. Стефаніка так зле стоять...— В. Стефанік за браком коштів мусив залишити навчання в університеті.

Якось була на новій драмі Кропивницького «Зайдиголова» та й дуже лиха вернулася...— Суб'єктивна оцінка Лесею Українкою твору Кропивницького пояснюється, очевидно, тим, що поетеса висувала перед українським театром дуже високі вимоги. Крім того, вона не любила побутових п'єс, віддаючи перевагу історичним і романтичним сюжетам.

«La dame aux camélias» («Дама з камеліями») — роман і п'єса французького письменника Олександра Дюма-сина (1824—1895).

...«декадентську» повість Лев[ицького]...— твір І. С. Нечуя-Левицького «Без пуття (Оповідання по-декадентському)», надрукований в «Літературно-науковому віснику» (1900, кн. 11, 12).

...вишліть мені нову книжечку Стефаніка і ту брошуру Франка...— В. Стефанік. Камінний хрест. Студії і образки. Львів. Накладом М. Яцкова і С-ки, 1900; І. Франко. Русько-українська література. Накладом редакції «Буковини». Чернівці, 1898.

...маю тему— «Нова соціальна драма»...— Йдеться про статтю «Новейшая общественная драма». (Первісна назва — «Современная общественная драма»). Вперше була надрукована у вид.: Українка Л. Твори, т. 12. [Київ — Харків], «Книгоспілка», [1930].

114. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 22 січня 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 100—101.

Подається за автографом (ф. 14, № 877).

Датується за поштовим штемпелем (9 січня 1901 р.).

Снішуся Вам скоріше відповісти...— О. Ю. Кобилянська просила дізнатись, чи можна опублікувати в журналі «Киевская старина» її повість «Земля».

Чого я тут, про се напишу згодом.— Поетеса приїхала в Мінськ доглядати тяжко хворого С. К. Мержипського.

115. ДО О. П. та П. А. КОСАЧІВ. 28 січня 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 225—228. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 10-ти т., т. 10, с. 7—10.

Подається за автографом (ф. 2, № 108).

...моє лихо...— хвороба С. К. Мержипського.

...спішилась кінчати свою статтю...— «Новейшая общественная драма».

Брокгауз — німецька видавнича і книготорговельна фірма, заснована 1805 р. в м. Амстердамі Фрідріхом Брокгаузом. Задумавши писати статтю про народництво в Німеччині, поетеса замовила у Брокгауза цілий ряд німецьких книжок і чекала на них.

116. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 29 січня 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 228—229. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 324—325.

Подається за автографом (ф. 14, № 878).

117. ДО А. Ю. КРИМСЬКОГО. 8 лютого 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 229—331. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 325—326.

Подається за автографом (ф. 2, № 447).

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — український радянський учений-філолог, сходознавець, академік АН УРСР.

Черняхівська — Л. М. Старицька-Черняхівська.

118. ДО В. Г. КРИЖАНІВСЬКОЇ-ТУЧАПСЬКОЇ. 11 лютого 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 232—234.

Подається за автографом (ф. 2, № 445).

Листу передусє записка С. К. Мержипського, яку він продиктував Лесі Українці:

«Мой друг Вера Григорьевна! Как видите, я пишу рукой другого человека, а именно Л[арисы] П[етровны], которая в опасное

и тяжелое для меня время не оставила меня и неотлучно проводит время у моей постели. Лично я так ослаб после шестимесячного лежания при высокой температуре, не оставляющей меня и теперь, что в данный момент почти не могу слова начертать. Месяца три тому назад я лишился окончательно голоса, и хотя врачи говорят о излечении, но ведь это их profession de foi, проживем, увидим. Меня преследует какая-то неудача в переписке с Вами. Вашего большого письма, о котором Вы пишете в письме при карточке, я до сих пор не получил. В сентябре я Вам писал, но также не получил ответа. Доходили до меня слухи, что Вы мне писали,— ничего не получил! Выражаясь Вашим же символическим языком, я могу сказать, что розы дружеского отношения к Вам никогда у меня не увядали, а потому им нечего воскресать. Очень хотел бы, чтобы Вы не замедлили ответом на мое письмо.

Дружески жму Вашу руку
Сергей Мержинский

Р. S. Мой поклон Павлу Лукичу.

Крижанівська-Тучапська Віра Григорівна (1866—?) — учасниця революційного руху, член Російської соціал-демократичної робітничої партії, друг С. К. Мержинського.

Павло Лукич — Тучапський (1869—1922), чоловік В. Г. Крижанівської, член Російської соціал-демократичної робітничої партії, знайомий Лесі Українки ще з юнацьких років. Після 1905 р. П. Л. Тучапський відійшов від революційного руху.

119. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 11 лютого 1901 р. Мінськ

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 231—232. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 328—329.

Подається за автографом (ф. 14, № 879).

Не давайте свого товариша на поталу недугам. — Йдеться про українського письменника Осипа Маковця (1867—1925).

120. ДО В. О. ПОССЕ. 27 лютого 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано в журн. «Вісник АН УРСР», 1954, № 6, с. 23.

Подається за автографом (ф. 2, № 1420).

Зверху частина автографа відірвана. Відновлені за контекстом слова подаються в квадратних дужках.

...я рішительно не в состоянии выслать вовремя работу...— статтю про народництво в німецькій літературі.

Матеріалов я набрала с собою сюда на две статьи вперед...— Маються на увазі статті про народництво в німецькій літературі та про драму Г. Гауптмана «Михаель Крамер». Перша, можливо, не була написана, другу відшукано тільки в 1974 р. серед матеріалів редактора журналу «Жизнь» В. Поссе і надруковано вперше в журналі «Всесвіт» (1976, № 3) в перекладі українською мовою, зробленому М. Шумилом. У російському оригіналі вперше надруковано в даному виданні, т. 8.

121. ДО В. Г. КРИЖАНІВСЬКОЇ-ГУЧАПСЬКОЇ. 4 березня 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 234—237.

Подається за автографом (ф. 2, № 1531).

122. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 4 березня 1901 р. Мінськ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 45.

Подається за автографом (ф. 2, № 199).

Датується за поштовим штампелем (19 лютого 1901 р.).

123. ДО О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ. 25 березня 1901 р. Київ

Вперше надруковано скорочено в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 238. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 33.

Подається за автографом (ф. 14, № 880).

Сьогодні якраз дев'ятий день по смерті мого друга...— С. К. Мержинський помер 3 (16) березня 1901 р.

124. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 8 квітня 1901 р. Київ

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 308).

...старий Мержинський...— очевидно, батько С. К. Мержинського.

125. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 11 квітня 1901 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 334.

Подається за автографом (ф. 2, № 309).

126. ДО С. М. ЧИРИКОВА. 12 квітня 1901 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 238—239.

Подається за автографом, який зберігається у відділі рукописів бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (ф. 248, од. зб. 391).

...в то ужасное время...— в дні смерті і похорону С. К. Мержинського.

Вот прошу Константина Васильевича...— батька С. К. Мержинського. Він мав передати фото, на якому зображені Леся Українка з родиною і С. К. Мержинським (ф. 2, № 1442).

...рукопись забракованной статьи...— Йдеться про статтю «Новейшая общественная драма», заборонену цензурою. Цю статтю В. Поссе повернув Лесі Українці (див. т. 8 даного видання).

Я бы хотела все-таки напечатать эту работу по-малорусски...— Збереглась частина авторського перекладу цієї статті під назвою «Європейська соціальна драма в кінці XIX ст.» (див. т. 8 даного видання).

...известной Вам «темы»...— С. М. Чириков, очевидно, використовував для своїх фейлетонів «Провинциальные картинки», які постійно друкувалися в журналі «Жизнь», факти, що їх повідомляв йому М. В. Кривипюк.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 336.

Подається за автографом (ф. 2, № 200).

«Урядження» п. Труша...—художня майстерня
І. І. Труша.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 336—338.

Подається за автографом (ф. 2, № 102).

А[нтона] Ф[едорівна] — Трегубова, сестра О. Ф. Франко.

Житецький Павло Гнатович (1837—1911) — український філолог, автор праць з мовознавства, літератури і фольклору, член-кореспондент Петербурзької академії наук з 1898 р.

...чому Ж[итецький] так пізно оглядівся...— У розмові з І. Франком Леся Українка передала йому, що П. Житецький висловив незгоду з рецензією І. Франка на свою працю «Енеїда» И. П. Котляревского и древнейший список ее («Киевская старина», 1899, т. 10—12; 1900, т. 1—3). Ця рецензія надрукована в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», 1900, т. 38, кн. 6.

Про свої переклади з Гейне довідалась...— про переклад поеми «Атта Троль».

...свій портрет, мальований в Києві...— портрет роботи І. І. Труша.

Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф, фольклорист та культурно-громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, засновник і редактор журналу «Дзвінок», ілюстрованого журналу для дітей і молоді (виходив у Львові в 1890—1914 рр.).

п[анна] Ольга — О. Кобилянська.

...написав оце драму...— Йдеться про драму «Палій», написану В. Стефаником на основі однойменного оповідання. Драма до нас не дійшла.

...тут тепер трупа Гриневецького...— театральна трупа, організована Іваном Гриневецьким (1862—1929), знайомим Лесі Українки з 1891 р. по Відню, за фахом лікарем.

Маковей... багато розказував з своєї редакторської практики...— О. Маковей працював у редакції львівського журналу «Зоря» (1894—1895), редагував чернівецьку газету «Буковина» (1895—1897) і був одним з редакторів «Літературно-наукового вісника» (1898—1899).

Білінський — співак, знайомий Лесі Українки.

Івасюк Микола Іванович (1865—1930) — український художник, організатор першої художньої школи в Чернівцях (1899—1908).

...повість п. Ольги...— «Земля».

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 339—341.

Подається за автографом (ф. 2, № 310).

...остатні події в Росії...— Можливо, маються па увазі

революційні виступи в березні 1901 р. у Петербурзі, зокрема демонстрація молоді біля Казанського собору.

Старший брат, учитель...— Юліан Юліанович Кобилянський (1859—1922), викладач класичних мов у гімназії, автор першого «Латинсько-українського словника» (1912) та кількох підручників з латинської мови.

...молодший брат...— Володимир Юліанович (1877—1909).

«Союз» — найстаріше просвітянське студентське товариство в Чернівцях, яке існувало в 1875—1922 рр., з перервою у 1902 р. Заходами товариства вийшли деякі альманахи і збірники.

Євгенія Пігуляківна — донька Юстина Григоровича Пігуляка (1845—1919), українського художника, викладача малювання у Вищій реальній школі в Чернівцях, з якою Леся Українка познайомилась у Кобилянських.

Кимполунг — містечко на Буковині (тепер у Румунії). В Кимполунзькому повіті, в м. Гура-Гуморі народилася О. Ю. Кобилянська.

...повість п. Ольги...— «Земля» О. Кобилянської.

130. ДО М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО. 11 травня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано в журн. «Україна», 1924, кн. 1-2, с. 169.

Подається за автографом, який зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського (№А—2278).

...отримала я від п. Чернявського запросини до участі в Вашому Чернігівському збірнику...— Микола Федорович Чернявський (1868—1946), український письменник і перекладач, був одним із упорядників літературно-художнього збірника «Дубове листя», який вийшов 1903 р. у Києві. Леся Українка вмістила в ньому два вірші «Сфінкс» і «Ра-Менеїс» (під спільним заголовком «Єгипетські фантазії») і поему «Роберт Брюс, король шотландський».

...треба вже помалу братись до переписування для того видапня віршів моїх...— Йдеться про друге, доповнене видапня збірки «На крилах пісень» (1904).

131. ДО М. П. КОСАЧА. 11 травня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 312.

Подається за автографом (ф. 2, № 82).

132. ДО П. А. КОСАЧА. 21 травня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 342—343.

Подається за автографом (ф. 2, № 123).

Не дуже се добра звістка...— Лист П. А. Косача не зберігся. Відомо, що батько сповістив Лесю Українку про загрозу закриття журналу «Жизнь». І дійсно, незабаром, 8 червня 1901 р., він був заборонений. Формальним приводом для заборони послужив арешт редакторів і співробітників «Жизни» за вміщення «Пісні про Буревісника» М. Горького.

Венгерова Зінаїда Опапасівна (1867—1941) — російський літературний критик, літературознавець, перекладач, автор статей із зарубіжної літератури XIX—XX ст.

Jo h a n n a N i e s n e r (Йоганна Нізнер) — насправді хазяйку пансіону в Кимполунзі, сестру лікаря Нізнера, звали Сусанна.

133. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 6 червня 1901 р. Кимполунг

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 105—106.

Подається за автографом (ф. 14, № 882).

...хтось бродив по Магурі...— У листуванні з О. Ю. Кобилянською Леся Українка називала себе і свою подругу «хтось» («хтось біленький» — тобто сама поетеса і «хтось чорненький» — Ольга Кобилянська).

Магура, Рунг — гірські шпилі в Карпатах біля Кимполунга.

V a l e S a c ă (Суха Долина) — провалля між горами, в 7 км від Кимполунга.

Ревпа — село поблизу Чернівців, куди Леся Українка з О. Кобилянською 11(23) травня 1901 р. приїздила до старшої сестри О. Кобилянської — Євгенії Урицької (?—1917). Через два дні, 14(27) травня, обидві письменниці відвідали село Стрілецький Кут і гостювали там у священика С. Федоровича. Вчитель І. Карбулицький згодом писав про це у своїх «Споминах про Лесю Українку з її побуту на Буковині в 1901 р.» (Див.: Спогади про Лесю Українку. Вид. 2-е, доп. К., 1971, с. 182—184).

т а т а р ч а т к о — Євгенія Пігуляк.

134. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 7 червня 1901 р. Кимполунг

Подається вперше за автографом (ф. 2, № 1602).

Р а р е в — гора в Карпатах біля Кимполунга.

135. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 9 червня 1901 р. Кимполунг

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 240—243. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 344—347.

Подається за автографом (ф. 2, № 311).

...я б зважила вчинити так, як ти.— Ольга Косач врешті вирішила вийти заміж за М. В. Кривинюка.

...часи, що ми вкупі з ним пережили в Мінську...— М. В. Кривинюк приїздив до Мінська і разом з Лесею доглядав С. К. Мержинського.

А спитай лишень там мого братика...— Леся Українка жартівливо натякає на те, що М. В. Кривинюк один час збирався емігрувати в Америку, думаючи, що Ольга байдужа до нього.

Ю р к о — Юрій Петрович Тесленко-Приходько (1884—?), двоюрідний брат Лесі Українки.

Г а л я К о м а р о в а (1877—1938) — дочка М. Ф. Комарова, українська поетеса, подруга Лесі та Ольги.

...треба... покінчити деяку літературну роботу...— В цей час поетеса закінчувала статтю «Михаэль Крамер». Последня драма Г. Гауптмана і український переклад драми Г. Гауптмана «Ткачі». (Драму вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 4. К., 1954, с. 210—259. Зберігся неповний автограф — ф. 2, № 90).

...в початку іюля (ніяк не пізніше 1-го) буду в Колодязному. Скоріш усього буду після 20 іюня...— Оскільки весілля Ольги відклали, поетеса вихала з Буковини до Києва тільки 20 вересня, проживши перед цим деякий час у Буркуті.

...від рання до вечора писала вірші...— 7 червня 1901 р. Леся Українка написала три вірші, присвячені пам'яті С. К. Мержинського: «Ти не хтів мене взяти», «Квіток, квіток, як можна більше квітів», «Уста говорять: «він навіки згинув!».

George Sand (Жорж Санд або Занд, справжнє прізвище та ім'я Дюдеван Аврора, 1804—1876) — французька письменниця, авторка творів, у яких порушується так зване жіноче питання, активний громадський діяч періоду революції 1848 р.

136. ДО В. Г. КРИЖАНІВСЬКОЇ-ТУЧАЛСЬКОЇ. 10 червня 1901 р.

Кимполунг

Вперше надруковано у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 243—246. Подається за автографом (ф. 2, № 446).

...к одной своей приятельнице...— до О. Ю. Кобилянської.

...осенью у меня будет большой портрет...— І. Труш збирався зробити з фотографії портрет С. К. Мержинського, але не виконав своєї обіцянки.

...доктор (его приятель)...— С. С. Еліасберг.

...один мой приятель из Кисва...— М. В. Кривинюк.

137. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 11 червня 1901 р. *Кимполунг*

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 106—107. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 350.

Подається за автографом (ф. 14, № 881).

Звістки не сумні і не страшні, навпаки...— Йдеться про заручини Ольги Косач і М. В. Кривинюка.

Нехай би мені хтось добренький прислав книжки і рукописи...— У О. Кобилянської в Чернівцях лишилися рукописи творів і статей поетеси, зокрема рукопис «Одержимої».

...не може описати рухів своїх рук...— тобто гіпнотичних рухів — пасів.

Дами Нізнера...— Мальвіна і Сусапна, дружина і сестра лікаря Нізнера.

138. ДО І. Я. ФРАНКА. 11 червня 1901 р. *Кимполунг*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 47.

Подається за автографом (ф. 3, № 1635).

...як стоїть справа з нашим каталогом? — Леся Українка мала намір скласти каталог перекладів на українську мову кращих творів світової літератури. Франко мав його доповнити і переглянути. Каталог не зберігся.

Мої твори, призначені до «Віс[ника]»...— окремі поетичні цикли творів Лесі Українки — «Ритми», «Хвилини», «Легенди». Перші два були надруковані в «Літературно-науковому віснику» (1901, кн. 9; 1902, кн. 1), третій там не публікувався.

139. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 17 червня 1901 р. Кимполунг

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 247. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 351.

Подається за автографом (ф. 14, № 883).

...стаття для «Жизни»...— «Михаэль Крамер». Последняя драма Г. Гауптмана.

...чужий манускрипт...— рукопис драматичної поеми «Одержима», яку переписала О. Кобилянська для «Літературно-наукового вісника». Леся Українка виправляла цей рукопис, готуючи до друку.

...прийдеться «просити помочи згори»...— тобто у батьків.

...цензурні капризи...— Мова йде про заборону цензурою в 1901 р. статті «Новейшая общественная драма».

Фотографій замовте, будьте ласкаві, в...— Маються на увазі фотографії Лесі Українки і О. Кобилянської, зроблені в Чернівцях. Пізніше коломийський видавець Яків Оренштейн на основі цих фотографій випустив поштові картки.

...ми з фрейліцікою...— з Мальвіною Нізнер.

Св[ятій] Анні цілую ручки...— тобто матері Ольги Кобилянської, Марії.

140. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 23 червня 1901 р. Кимполунг

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 109.

Подається за автографом (ф. 14, № 804).

«Міріам» не приїхала...— Так Леся Українка називала свою поему «Одержима» (за іменем головної героїні твору).

Гатна — залізнична станція між Кимполунгом і Чернівцями.

Путна — місцевість у Румунії, де знаходиться монастир.

...ведмідь з Рунгу...— жартівливе прозвисько О. Маковея.

...симпатизуючий йому професор...— Йдеться про Степана Осиповича Смаль-Стоцького (1859—1938), професора Чернівецького університету, філолога, культурно-громадського діяча на Буковині буржуазно-націоналістичного спрямування.

141. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 26 червня 1901 р. Кимполунг

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 352.

Подається за автографом (ф. 2, № 312).

Ви жниця — місто над Черемошем (тепер Чернівецька область).

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 353.

Подається за автографом (ф. 101, № 357).

Спомини Ков[алевського]...— Йдеться про мемуарні згадки М. В. Ковалевського «Зі споминів засланоного без суду» («Літературно-науковий вісник», 1901, кн. 11-12).

Лозинський Михайло (1880—1941) — український публіцист і громадський діяч, професор міжнародного права Празького університету. З 20-х років жив і працював на Радянській Україні.

Про листи Кон[иського] відповіді ще не маю...— Очевидно, йдеться про листи О. Кониського до Драгоманова, які розшукував М. Павлик.

Кониський Олександр Якович (псевдоніми *Жук*, *Дрозд* та ін.; 1836—1900) — український письменник-публіцист, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напрямку. В окремих публіцистичних творах виявилися буржуазно-націоналістичні тенденції.

Я лишила Ганкевичу скільки рукописів моїх товаришів...— Маються на увазі переклади на українську мову марксистських творів.

Ганкевич Микола (1869—1931) — публіцист, один з лідерів дрібнобуржуазної Української соціал-демократичної партії націоналістичного напрямку в Східній Галичині, редактор газети «Воля». Він обіцяв сприяти надрукуванню перекладів марксистських творів, але зволікав виконання своєї обіцянки.

143. ДО М. П. КОСАЧА І О. П. КОСАЧ (сестри). 5 липня 1901 р. Чернівці

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 313).

Квітка Климент Васильович (1880—1953) — український радянський музикознавець і фольклорист, професор Московської консерваторії. З 1907 р. чоловік Лесі Українки.

...тема останнього листа...— У цьому листі Ольга сповідала про свій памір одружитися з Кривинюком.

...одне місце в руській Буковині...— Буркут, курортна місцевість Жаб'ївського (тепер Верховинського) району нинішньої Івано-Франківської області.

144. ДО М. І. ПАВЛИКА. 6 липня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 353—355.

Подається за автографом (ф. 101, № 358).

...се була страшна трагедія...— Мова йде про хворобу і смерть С. К. Мержинського.

145. ДО О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ. 14 липня 1901 р. Вишніця

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 110.

Подається за автографом (ф. 14, № 885).

[...] — Тут опущено риси і хвилясті лінії, якими Леся Українка жартівливо зображувала гіпнотичні пали.

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 314).

Я це тут на перепутті...— Леся Українка зупинилась у Вижиці, їдучи до Буркута.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 355—357.

Подається за автографом (ф. 2, № 124).

Ольга — О. Кобилянська.

п. Москва — Ганна Москва (? — 1928), жителька Вижиці, гостинністю якої користувалося багато українських письменників. Леся Українка присвятила їй чотиривірш «В інші гори я долину» (див. т. 1 даного видання, с. 273).

...єсть ще якась друга Вижиця...— Можливо, маєтєся на увазі Верхня Вижиця (с. Виженка), за 3 км від Вижиці.

Яворів — село недалеко від Криворівні (нинішня Івано-Франківська область).

Окуневські — родина Іполита Даниловича Окуневського (1834—1902), священника в Яворові, в якого було два сини — Ярослав (1860—1929), лікар, і Теофіл (1858—1937), адвокат, посол галицького сейму, та дві дочки — Ольга (1875—1960), піаністка, учениця М. Лисенка, педагог, і Наталя (?—1935).

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 47.

Подається за автографом (ф. 3, № 1635).

Криворівня — село в Івано-Франківській області, куди приїздили на літо І. Франко, В. Гнатюк та інші письменники. У Криворівні бували й письменники з Наддніпрянської України: Леся Українка, М. Коцюбинський, Г. Хоткевич та ін.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 358.

Подається за автографом (ф. 2, № 125).

Жаб'є — село на березі Чорного Черемошу (тепер с. Верховина Івано-Франківської області).

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 460).

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 110—111.

Подається за автографом (ф. 14, № 886).

п. Ольга — Ольга Окуневська.

...передмову до нім[ецького] видання укр[аїн-]

ських] пов[ел]...— Йдеться про видання, яке мав здійснити Л. Якововський. Передмову Франко не написав.

...п. Волод[имиріві] і чорненькому посилає привіт...— тебто брату Кобилянської та Євгенії Пігуляк.

152. ДО П. А. КОСАЧА. 25 липня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 159—360. Подається за автографом (ф. 2, № 126).

Еріклік — гірська місцевість у Криму, вкрита сосновим лісом, з якої відкривається чудовий краєвид Ялти.

153. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). Між 25 і 30 липня 1901 р. Буркут

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 316).

Листівка, на якій зображено двох буковинських селянок в національному одязі з підписом «Rumänische Bauerinnen». Примітка рукою Лесі Українки: «Тобі вже куплений такий костюм».

154. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 29 липня 1901 р. Буркут

Друкується вперше за автографом (ф. 14, № 887).

...побратимові!...— очевидно, брату Кобилянської, Володимиру.

[...] — Тут опущено риски і хвилясті лінії, якими Леся Українка жартівливо зображувала гіпнотичні паси.

155. ДО І. Я. ФРАНКА. 29 липня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 48.

Подається за автографом (ф. 3, № 1624).

«Одержиму» все-таки ще притримаю...— Ця поема була опублікована в «Літературно-науковому віснику» тільки у 1902 р. (т. 17, кн. 3, с. 167—178).

...розправа про драми...— Мається на увазі стаття «Новойшая общественная драма», яку поетеса мала намір перекласти на українську мову для «Літературно-наукового вісника». Переклала тільки початок, відомий під назвою «Європейська соціальна драма в кінці XIX ст.» (див. т. 8 даного видання).

...п. Квітка нагадує про брідську адресу...— Йдеться про Броди, прикордонне місто між Росією і Австро-Угорщиною, яке було конспіративною адресою для пересилки книжок у Росію. Тут Леся Українка одержувала книжкові посилки.

Волянські — родина Олекси Волянського (1862—1941), священника с. Криворівня, в будинку якого зупинялись І. Франко та інші українські письменники, а також і Леся Українка.

156. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 1 серпня 1901 р. Буркут

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 247—248. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 361—364.

Подається за автографом (ф. 14, № 888).

Німчич — гора поблизу Вишпиці.

Розтоки — село поблизу Вижниці, на березі Черемошу (тепер Чернівецької області).

Бобикевичі — родина вижницького священика Олексі Христофоровича Бобикевича (1865—1902), українського письменника-«народовця».

Дульця — Клавдія Миколаївна Бобикевич (1896 — ?), онука Миколи Устияновича, писала художні твори. Згодом переїхала до Румунії, де й померла вкінці 50-х років.

Кути — місто над Черемошем поблизу Косова.

Косів — місто на річці Рибниці (тепер Івано-Франківської області).

Ясенів Горішній (або Верхній) — село над Черемошем (тепер Івано-Франківської області).

Маркес — лісник у Криворівні.

...з буслят бачили тільки одно... — Буслями Леся називала синів Маркеса.

«Під голим небом» — оповідання О. Кобилянської, надруковане в «Літературно-науковому віснику» (1900, кн. 9).

...«слов'янофіли» галицької формації... — тобто «москвофіли».

Кобринський Володимир Васильович (1873—1958) — лікар, український культурно-громадський діяч, організатор музею «Гуцульщина» в м. Коломиї.

Кульчицький — Лесь (Олександр) Кульчицький (1858—1938), український громадський діяч, економіст.

Драми скульптурної теж не зачіпав. — Йдеться про драматичну поему «У пущі», яка спочатку мала назву «Скульптор». Робота над нею, що почалася в 1898 р., була скінчена лише 1909 р.

157. ДО П. А. КОСАЧА. 2 серпня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 364.

Подается за автографом (ф. 2, № 315).

158. ДО І. Я. ФРАНКА. Між 4 і 14 серпня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 49.

Подается за автографом (ф. 3, № 1635).

Датується за змістом і зіставленням з листами до О. Кобилянської та від неї.

Пересилаю Вам спис повел... — Лист написано на рукописі О. Кобилянської: «Спис українських новел, переложений на німецьке О. Кобилянською». В списку (німецькою мовою) нарахується 9 новел: «Мільйонер (Яць Зелепуга)» І. Франка; «Камінний хрест» і «Сама саміська» В. Стефаника; «Клопоти Савчихи» О. Маковея; «Мужицька смерть» Л. Мартовича; «Чудовище» Н. Кобринської; «Пісня без слів» («Голосні струни») Лесі Українки; «Соловйовий спів» Олени Пчілки; «Битва» О. Кобилянської.

...один з трьох знаменитих туристів... — І. Франко прийїав разом з Міхновським і Кульчицьким.

...Ваших пстругів... — І. Франко був завзятим рибалкою і під час перебування на Гуцульщині ловив форель (народна назва — пструги).

Кобринські — родина лікаря Кобринського.

Рибакі — знайомі Лесі Українки, які разом з нею відпочивали в Буркуті.

159. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 15 серпня 1901 р. Буркут

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 248—249. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 365—367.

Подається за автографом (ф. 14, № 889).

...щоб хто женився з досади...— Тут і далі йдеться про наступне одруження О. Маковей з Ольгою Кордубівною та його взаємини з О. Кобилянською.

160. ДО А. МОСКВИ. 21 серпня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 367—368.

Подається за автографом (ф. 2, № 461).

Може, шановні краєни будуть ласкаві відсунути концерт...— Гапна Москва запрошувала поетесу на концерт, який влаштовували на її честь громадяни Вижниці. Концерт відбувся 12 (25) серпня. Доход з цього пішов на будівництво бурси у Вижниці.

161. ДО В. М. ГНАТЮКА. 27 серпня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1964, № 11, с. 176.

Подається за автографом, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (фонд В. Гнатюка, № 34, од. зб. 566, арк. 9—10).

...подаю список книжок...— Цього списку не виявлено, про які книжки йде мова — невідомо.

Довгополе (Довгопілля) — село нинішнього Путилівського району Чернівецької області.

...до о. Попеля...— Йдеться про Івана Йосиповича Попеля (1850—1921), священика у Довгопіллі, знайомого Лесі Українки, І. Франка, В. Стефаника, О. Маковей.

162. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 27 серпня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 119.

Подається за автографом (ф. 14, № 890).

163. ДО В. С. СТЕФАНИКА. 27 серпня 1901 р. Буркут

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 369.

Подається за автографом (ф. 2, № 1036).

164. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 6 вересня 1901 р. Довгопілля

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 119—122.

Подається за автографом (ф. 14, № 891).

Грипява — село в Карпатах на берегах Білого Черемошу і Пробійнівки (тепер Івано-Франківської області).

...мушу зложити візиту п. Стефановичевій.— Йдеться про дружину кутського священика Володимира Стефановича. Леся Українка особливо заприятелювала з 12-літньою донькою Стефановичів, Стефанією, яка пізніше тепло згадувала про поетесу.

...вопи вряджували «в честь» когось вечерок...— тобто концерт, що відбувся у Вижниці 12(25) серпня.

[...] — Тут опущено ризки і хвилясті лінії, якими Леся Українка жартиливо зображувала гіпнотичні паси.

165. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 11 вересня 1901 р. Вижниця

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 122—123.

Подається за автографом (ф. 14, № 892).

166. ДО І. Я. ФРАНКА. 14 вересня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 50.

Подається за автографом (ф. 3, № 1635).

Новоселиця — прикордонний населений пункт за 36 км від Чернівців, де проходить залізниця.

167. ДО М. І. ПАВЛИКА. 15 вересня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 372—373.

Подається за автографом (ф. 101, № 359).

...казав, що переписки пошукає...— Йдеться про листи М. Драгоманова, які Леся Українка розшукувала.

...можу й через «прірву» листуватися...— тобто через кордон, який розділяв Східну й Західну Україну.

168. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 15 вересня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 372.

Подається за автографом (ф. 2, № 319).

...лагоджу новий збірник віршів...— «Відгуки» (Чернівці, 1902).

Се ті гори...— На листівці зображено буковинський гірський пейзаж (Усте-Путилів).

...сама фєдьковичівщина...— тобто батьківщина Ю. Федьковича, який народився у с. Сторонець-Путилів (нині селище Путила Чернівецької області) та місцевості, змальовані в його творах.

169. ДО І. Я. ФРАНКА. 16 вересня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 51.

Подається за автографом (ф. 3, № 1635).

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український буржуазний історик, один з лідерів і ідеологів буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Ольга — Кобилянська.

170. ДО М. І. ПАВЛИКА. 18 вересня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 87—88.

Подається за автографом (ф. 101, № 360).

Посилаю вам те, що здобула від Бучинського... — тобто листування М. Драгоманова.

Бучинський Мелітон Йосипович (1847—1903) — український етнограф, громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, «народовець», один з кореспондентів М. Драгоманова.

Купчанко Григорій Іванович (1849—1902) — український буржуазний етнограф і фольклорист, «москвофіл», один з кореспондентів М. Драгоманова.

...про справу з Мал[ицькою]... — Можливо, мається на увазі Костянтина Іванівна Малицька (псевдонім *Віра Лебедова*; 1872—1947), українська письменниця демократичного напрямку, перекладачка і видавець, педагог за професією. Про яку справу йдеться — не встановлено.

171. ДО І. Я. ФРАНКА. 20 вересня 1901 р. Чернівці

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 250—252. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 373—374.

Подається за автографом (ф. 3, № 427/VIII).

«Воля» — суспільно-політична газета, орган дрібнобуржуазної Української соціал-демократичної партії у Східній Галичині. Виходила у Львові в 1900—1907 рр. 1901 р. в № 13—19 тут був надрукований переклад брошури III. Дікштейна «Хто з чого живе», яка через рік вийшла окремою відбиткою за підписом «С. Д.» («Соціал-демократ»).

Лабріола Антоніо (1843—1904) — літератор і філософ, пропагандист марксизму, активний діяч італійського і міжнародного робітничого руху. Перекладена була, очевидно, одна з його найпопулярніших праць «Нариси матеріалістичного розуміння історії».

Решту перекладів... Енгельса... — Йдеться про переклад твору Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». 1902 р. у Львові цей твір вийшов українською мовою (в перекладі С. Будового).

Сімович Василь Семенович (1880—1943) — український мовознавець, у той час був студентом, видав третю збірку поезій Лесі Українки «Відгуки».

Уваги з поводу Ваших статей у «Віснику»... — «З останніх десятиліть XIX в.» («Літературно-науковий вісник», 1901, кн. 7, 8, 9). Цих уваг Леся Українка Франкові не надіслала.

Вперше частина листа, датована 11 вересня ст. ст., скорочено надрукована в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 249—250. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 374—377.

Подається за автографом (ф. 2, № 317).

...в одного попа-радикала...— у І. Попеля.

...три вечори в мою честь дали...— У Чернівцях 4 травня (за н. ст.) відбувся вечір студентського товариства «Союз», 22-го—вечір у Народному домі; 25 серпня у Вижниці—концерт на честь поетеси, організований Анною Московою (див. газ. «Діло», 6 травня 1901 р.; «Буковина», 26 травня 1901 р., 23 серпня 1901 р.).

...списуватись з тіткою...— з Оленою Антонівною, яка теж виїздила до Сан-Ремо і мала намір по дорозі зустрітись з Лесею Українкою.

...так мене вкупі з «Жизнью» посадили...— закриття царським урядом журналу «Жизнь» позбавило Лесю Українку постійного заробітку.

«Мир божий»— російський щомісячний літературний та науково-популярний журнал ліберального напрямку. Виходив у Петербурзі в 1892—1906 рр. Друкуватись у ньому поетеси не довелося: редакція повернула їй статтю про польську демократичну письменницю М. Кононіцьку (1842—1910), яка нібито не відповідала напрямкові журналу.

...його матері...— К. Квітка виховувався в сім'ї Карпових. Коли вчився в університеті, Карпов вийшов на пенсію, а його дружина відкрила пансіон для гімназистів. Заборона тримати цей пансіон була тяжким ударом для всієї сім'ї, оскільки подружжя Карпових допомагало ще й рідній матері Квітки.

Друкується вперше за автографом (ф. 101, № 361).

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 378.

Подається за автографом (ф. 3, № 1624).

...слухача львівської або празької... політехніки...— М. Кривинюк мав намір вступити до Львівського або Празького політехнічного інституту, і Леся Українка просила І. Я. Франка та М. І. Павлика допомогти йому в цьому.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 377—378.

Подається за автографом (ф. 2, № 320).

...там будуть читати мій реферат...— «Новейшая общественная драма».

...маю до нього доточити новий хвостик...— Кінець автографа реферату не зберігся, тому невідомо, які твори аналізувала поетеса.

176. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *Між 7 і 16 жовтня 1901 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 378.

Подається за автографом (ф. 2, № 321).

Датуються за змістом, а також па основі попередніх листів.

Вечір одложили...— Йдеться про вечір, який мав відбутися 9 жовтня 1901 р.

177. ДО О. П. КОСАЧ (матері). *14 жовтня 1901 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 46—47.

Подається за автографом (ф. 2, № 201).

...діло відложене з 6-годесь на 19-те...— Про яке «діло» мовиться — невідомо.

Невже справді над тими малярами конечне треба самій сидіти?— У цей час Косачі ремонтували дім у Зеленому Гаю і Олена Пчілка особисто наглядала за роботою майстрів.

...з Общества раз у раз допитується...— тобто з «Общества драматических писателей».

...із статті, тобі відомої...— «Новейшая общественная драма».

178. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *28 жовтня 1901 р. Київ*

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 252—254. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 379—381.

Подається за автографом (ф. 2, № 322).

«Вестник всемирной истории» — щомісячний журнал історії літератури і пауки. З № 7 — нової літератури та історичної науки. Виходив у Петербурзі в 1899—1902 рр., у 1903—1908 рр. — під назвою «Всемирный вестник». Займав об'єктивістські позиції.

«Жизнь» воскресла в обложці «Вестн[ика] всемирной истории». — Ці відомості виявилися невірними.

...коли я неможу дати просто гроші на справу, мені дорогу...— Кошти, які збирались під час подібних вечорів з рефератами, часто йшли на поліпшення становища політичних в'язнів. Завдяки участі громадськості, що зібрала значну суму грошей, була, наприклад, влаштована втеча десяти революціонерів-іскрівців з київської тюрми, заарештованих у Києві в ніч з 8 на 9 лютого 1902 р.

la Mascotte (Маскотта) — героїня однойменної опери Шіво та Дюрю, музика д'Одрана. Маскотта приносить щастя всім, хто з нею зустрічається.

Яновський Федір Гаврилович (1860—1928) — український радянський терапевт, професор, з 1927 р. — дійсний член АН УРСР.

179. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). *3 листопада 1901 р. Київ*

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 382.

Подається за автографом (ф. 2, № 323).

Лист написаний на звороті листа П. А. Косача до Ольги, датованого 21 жовтня (3 листопада) 1901 р.

180. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 12, 18 листопада 1901 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 123—126.

Подається за автографом (ф. 14, № 893).

...довідався від українця...— Можливо, йдеться про М. І. Павлика.

...старша сестра таткова...— Олена Антонівна.

...мій старший брат...— Михайло Косач тоді вже працював у Харкові.

Масленников (Масляников) Віктор Леонідович (1877—1944) — український художник-пейзажист.

Міріам — героїня драми Лесі Українки «Одержима».

[...]— Тут опущено ризки і хвилясті лінії, якими Леся Українка жартівливо зображувала гіпнотичні паси.

...що там робиться з моїм збірником віршів.— Йдеться про збірку «Відгуки».

...мій товариш зі Львова...— очевидно, М. В. Кривинюк.

181. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 27 листопада 1901 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 126—127.

Подається за автографом (ф. 14, № 894).

182. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 29 листопада 1901 р. Львів

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 383.

Подається за автографом (ф. 2, № 202).

...в Ольги Фед[орівни] ще не була...— у О. Ф. Франко.

183. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 30 листопада 1901 р. Львів

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 324).

184. ДО М. І. ПАВЛИКА. 24 грудня 1901 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 88.

Подається за автографом (ф. 101, № 362).

Посилаю ті листи, які тут маю...— Поетеса продовжувала збирати листування М. П. Драгоманова для М. Павлика.

185. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 28 грудня 1901 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 383—385.

Подається за автографом (ф. 2, № 203).

...ти дуже «ся розірвала», тільки не в галицькому значенні цього слова...— Галицьке «розривка» означає розвагу, а постеса, навпаки, дорікає матері за те, що вона багато працює і має безліч клопоту.

Нестроєва Поліна Миколаївна — знайома Л. М. Драгоманової.

Садовські — далекі родичі Косачів, в домі яких жила поетеса в Сан-Ремо.

...наші «малютки»... — Микось і Дора Косачі.

...найдовшу малютку... — Микосю.

186. ДО А. МОСКВИ. 28 грудня 1901 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 462).

...ось у які пальмові ліси... — На листівці зображено куточок Сан-Ремо з пальмовим лісом.

1902

187. ДО О. Ю. КОВИЛЯНСЬКОЇ. 1, 2 січня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 254—255. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 386—389.

Подається за автографом (ф. 14, № 895).

Молода господиня... — Наталя Садовська (з роду Байдаківських).

...смерть дорогих людей... — спогад про смерть С. К. Мержинського.

...роботу про італійську літературу... — Цієї праці Леся Українка, очевидно, не здійснила.

...познайомився з одною італійською літераткою... — з Альбіною Бізі.

Чи там друкується чиясь велика повість? — «Земля» О. Ковилянської була надрукована 1902 р. в «Літературно-науковому віснику» (кн. 1, 2).

...ще один маленький драматичний етюд... — драматична поема «Вавілонський полон».

188. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 2 січня 1902 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 325).

189. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ. 4 січня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 217—220.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

...який був для мене сей недавно минулий рік... — Леся Українка згадує хворобу і смерть С. К. Мержинського у 1901 р.

...все жалує, що «Людмилочки» нема... — тобто Л. М. Драгоманової.

...щоб ти помістила папери... — документи і матеріали М. П. Драгоманова.

Подається вперше за автографом (ф. 2, № 1579).

...Ваші товариські дарунки...— можливо, збірка поезій: Пальмове гілля. Екзотичні поезії (1898—1901). Львів, 1901.

...писала до Вас раз ще зимою з Міпська...— лист від 26 січня (за ст. ст.) 1901 р.

...раз уже літом з Буковини...— Цього листа не знайдено.

...недавно минулий рік приніс мені стільки лиха...— Мається на увазі хвороба і смерть С. К. Мержинського.

...час агітації в справі укр[аїнського] університету.— 1901 р. прогресивна студентська молодь західноукраїнських земель вела боротьбу за перетворення Львівського університету у вищий учбовий заклад з викладанням українською мовою.

191. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 10 січня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 389—391. Подається за автографом (ф. 2, № 326).

П у т я — жартівливе прозвисько доньки Садовських, па той час школярки.

Живеться тут, як в раю Котляревського: «не холодно й не душно, не весело й не скучно»...— Перефразовані рядки з третьої частини поеми «Енеїда» І. П. Котляревського:

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодніх як святках.

...часом не вадить «людина з паличкою»...— У третій частині «Мандрів Гулівера» англійського письменника-сатирика Джонатана Свіфта (1667—1745) «Подорож до Лапути» зображені люди, настільки заглиблені у свої думки, що їх треба бити паличкою з пухирцем по роту або по вухах, щоб вони говорили чи слухали.

192. ДО І. П. КОСАЧ. 17 січня 1902 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 71).

193. ДО К. ГОЛОТИ. 19 січня 1902 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 30).

Голота Катерина (1878—1953) — рідна сестра буковинської знайомої Лесі Українки Анни Москви.

194. ДО М. І. ПАВЛИКА. 19 січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається вперше за автографом (ф. 101, № 363).

З С[офії] мала я тільки маленьку картку...— М. І. Павлик через Лесю Українку чекав звісток від Л. М. Драго-

майнової-Шипманової, яка лишилась у Болгарії, а Л. М. Драгоманова жила вже в Києві, на Сирці.

Мій побратим...— очевидно, М. В. Кривинюк.

195. ДО М. І. ПАВЛИКА. 29 січня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 88—90.

Подається за автографом (ф. 101, № 364).

«Фатальная вдова» — стаття М. П. Драгоманова «Фатальная вдова в украинских народных песнях» (1888).

196. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 3 лютого 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 391—392.

Подається за автографом (ф. 2, № 204).

...було вам «не до солі» за тими концертами...— Олена Пчілка брала участь у «добродійних» концертах у Києві. ...«жечь сердца людей»...— перефразована цитата з вірша О. С. Пушкіна «Пророк» (1826):

...и, обходя моря и земли,
глаголом жги сердца людей.

...хоч матеріальна користь для інституту вийшла.— Гроші за концерти відраховувались на допомогу студентам медінституту.

...реферату для галицького вечора...— в Київському літературно-артистичному товаристві мав відбутися вечір, присвячений творчості українських письменників з Галичини. Але доповідь про них доручили зробити комусь іншому.

«Левада» — тут відбиток літературної частини «Літературно-наукового вісника», який вийшов 1902 р. під такою назвою. В «Леваді» (1901, т. 9, с. 233—237) були надруковані перші шість віршів з циклу «Ритми» Лесі Українки.

...буде надрукована моя «Одержима»...— Драматична поема надрукована в «Літературно-науковому віснику» (1902, кн. 3).

Яцків Михайло Юрійович (1873—1961) — український радянський письменник.

...галицького журналу для молоді...— Йдеться про «Молоду Україну», український студентський журнал ліберально-буржуазного напрямку, який видавався у Львові в 1900—1902 рр. Леся Українка надрукувала в ньому кілька своїх творів і перекладів, зокрема вірші «Епілог» (1901, № 5-6) та «Віче» (1901, № 8-9).

...ювілей Комарова...— 40-ліття громадської та літературно-наукової діяльності М. Ф. Комарова.

197. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 10 лютого 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 132.

Подається за автографом (ф. 14, № 897).

Хтось читав в «Ділі» про «Тов[ариство] русь-
[ких] дівчат в Черн[івцях]»...— власне, «Кружок україн-
ських дівчат в Чернівцях», відкритий 9 лютого 1902 р. Гурток мав
на меті організацію жінок для самоосвіти і боротьби за націо-
нальні права. Головою гуртка була обрана О. Кобилянська. Про
це сповіщалося в газеті «Діло» 14 лютого 1902 р. (рубрика «Рух
в руських товариствах») в замітці «Перші загальні збори тов[а-
риств]а «Кружок українських дівчат в Чернівцях».

«Діло» — газета ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-
націоналістичного напрямку. Виходила у Львові з 1880 до 1939 р.
...через нашу дитинку передав привіт...— очевидно,
но, в листі Є. Пігуляк.

198. ДО М. І. ПАВЛИКА. 15 лютого 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 393—394.
Подається за автографом (ф. 101, № 365).

...патріотичні цензори...— У листі до Лесі Українки
від 25 січня 1902 р. Павлик писав: «Треба конче роздобути такі
статті Михайла Петровича, знищені урядом і «патріотичною» цен-
зурою. Куди подітись від патріотичних цензорів...» Тут маються
на увазі буржуазно-націоналістичні видавці, які виправляли, ско-
рочували і загалом фальсифікували твори М. П. Драгоманова.

...буду писати обіцяні мемуари...— очевидно, спога-
ди про М. П. Драгоманова і М. В. Ковалевського.

199. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, стат-
ті, дослідження, вип. 1, с. 132—137.

Подається за автографом (ф. 14, № 898).

п. Могилянська — чернівецька знайома О. Кобилян-
ської і Лесі Українки.

...вірю ж я тільки в одного духа, того, що про
нього співав Heine в своїй «Bergidylle»...— Йдеться
про вірш Г. Гейне, перекладений Лесею Українкою, в якому є такі
слова:

Я в святого духа віру
Щирим серденьком прийняв.

Цей «святий дух» — насправді дух Свободи.

...не читав чиєїсь повістки...— очевидно, повісті Ко-
билянської «Земля».

сестриця — Є. Ю. Урицька.

200. ДО Є. Ю. УРИЦЬКОЇ. 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 14, № 899).

Листівка репродукує картину італійського художника Гвідо
Тьєполо «Свята Віргінія». Адресовано листівку О. Ю. Кобилян-
ській — «для в[исоко]п[оважаної] пані Євгенії Урицької».

...аби Ви, пані, не давали Ользі дуже займа-
тись спиритизмом...— У листі до О. Кобилянської від то-
го ж числа (26 лютого 1902 р.) поетеса рішуче заперечувала проти
захоплення Ольги Юліанівни спиритизмом.

201. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 5 березня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 398—401. Подається за автографом (ф. 2, № 328).

...в газетах тривожні звістки з Москви...—звістки про арешти серед студентів Московського університету, що були учасниками революційних заворушень.

«Книга» твоя—тобто довгий лист Ольги Косач.

Квіточка—К. В. Квітка.

...приїду в маю в Боярку...—Ліля жила тоді в Боярці під Києвом.

Хом'ячок—А. Хом'якова.

202. ДО І. П. КОСАЧ. 15 березня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 401—403.

Подається за автографом (ф. 2, № 72).

Наташа—Садовська.

...їх військо з Метуеном бури розбили...—Йдеться про один з епізодів англо-бурської війни 1899—1902 рр.

203. ДО В. Д. АЛЕКСАНДРОВОЇ. 16 березня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано в українському перекладі в журн. «Вітчизна», 1970, № 9, с. 177—179. Російською мовою вперше опубліковано у вид.: Леся Українка в воспоминаниях современников. Пер. с укр. М., 1971, с. 471—473.

Подається за автографом, який зберігається в Державному літературно-меморіальному музеї Лесі Українки у Києві (кн. 1338, арк. 264).

Александрова Віра Данилівна (1855—1933)—дочка письменника Д. Л. Мордовцева (1830—1905), приятелька С. К. Мержинського. Будучи членом «Общества изящных искусств» у Мінську, вона влаштовувала лекції з мистецтва, організовувала вечори, на яких обговорювалися новини політичного життя, мистецтва і літератури, виступала на аматорській сцені.

...собственно, годовщина...—поетеса одержала лист від Александрової саме в річницю смерті С. К. Мержинського.

204. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 16 березня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 404.

Подається за автографом (ф. 2, № 327).

Маня—Биковська (Беляєва).

205. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 19 березня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 137—138.

Подається за автографом (ф. 14, № 900).

...чиюсь повість в трьох книжках «Вісника».—«Земля» О. Ю. Кобилянської.

206. ДО О. П. КОСАЧ (матері) і О. П. КОСАЧ (сестри).

19 березня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 404—406. Подається за автографом (ф. 2, № 205).

...«мало, душечка, одного Гоголя»...— Леся Українка згадує улюблений вислів своєї бабусі Є. І. Драгоманової про різні події в житті, гідні гоголівського сатиричного пера.

...коли мені було 16 літ...— насправді у 1886 р. Лесі було 15 років.

Пася (Параска) — племінниця Панаса Мирного, дочка І. О. Рудченка (Білика).

«Герцог» — жартівливе прізвисько троюрідного брата П. А. Косача — Миколи Олексійовича, який займався генеалогією роду Косачів і запевняв, що їх предки були герцогами з Герцеговини (Сербія).

207. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ.

21 березня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 220—222.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

П[ан] Труш збирається в квітні в Італію...— І. Труш побував у Римі, але в Сан-Ремо не заїхав.

...їх інститут ще поки що бог милував...— Згадка про студентські заворушення, які відбувалися у всій Росії в 1902 р. і жорстоко придушувалися царським урядом.

208. ДО В. Д. АЛЕКСАНДРОВОЇ. 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано в українському перекладі в журн. «Вітчизна», 1970, № 9, с. 179. Російською мовою вперше опубліковано у вид.: Леся Українка в споминах сучасників, с. 471—473.

Подається за автографом, який зберігається в Державному літературно-меморіальному музеї Лесі Українки у Києві (кн. 1399, арк. 265).

209. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 138—139.

Подається за автографом (ф. 14, № 901).

...і печічо було зовсім...— тобто недобре.

210. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 11 квітня 1902 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 329).

Спасибі за повіншування...— очевидно, за поздоровлення з днем народження.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 193—140.

Подається за автографом (ф. 14, № 902).

...чи їхсь нарисів не міг прочитати...— рукописів нарисів О. Кобилянської «Через море», «Сліпець» («Літературно-науковий вісник», 1903, кн. 10, с. 109—110).

...хвили, «що гопять все вдаль»...— Це місце в парисі «Через море» О. Кобилянська виправила.

...видно з того нарису-pendant...— з психологічного етюд, створеного Лесею Українкою як своєрідний відгук на твір О. Кобилянської. Цей етюд був надісланий Кобилянській разом з листом від 14 квітня 1902 р. Вперше надрукований 1938 р. у львівському журналі «Життя і знання» (№ 10, с. 303—304). Вміщений у т. 7 даного видання.

Картку з Шевч[енківського] вечора отримала.— У березні 1902 р. у Чернівцях відбувся черговий Шевченківський вечір, деякі його учасники надіслали вітання Лесі Українці.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 90—91.

Подається за автографом (ф. 101, № 366).

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 330).

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 83).

Queen Mab [королева Маб] — героїня однойменної поеми англійського поета П.-Б. Шеллі (1792—1822). Її іменем жартома називали доньку М. П. Косача Євцю.

«Письма пишут только аптекаря» — слова Поприщина, персонажа твору М. В. Гоголя «Записки божевільного».

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 140—141.

Подається за автографом (ф. 14, № 896).

Хтось читав в «Ділі», що «Відгуки» його вийшли.— В газеті «Діло» 26 квітня 1902 р. була вміщена бібліографічна замітка про вихід збірки віршів Лесі Українки «Відгуки».

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 408—409. Подається за автографом (ф. 2, № 206).

Иотнагель Карл (1841—1905) — віденський лікар.

Коли вже хто винен, то тільки я сама...— Олена Пчілка вважала, що Леся захворіла внаслідок перебування біля тяжко хворого на туберкульоз С. К. Мержинського.

217. ДО П. А. КОСАЧА. 12 травня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 409—411. Подається за автографом (ф. 2, № 127).

Salì— Герман Салі (1856—1933), відомий швейцарський лікар-клініцист, професор Бернського університету.

218. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ.

14 травня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 222—224.

Подається за копією (ф. 2, № 1548).

Пиши мені хоч на адресу Кузьми...— тобто на адресу А. Ляхощкого в Женеву.

Кланяйся приятелю-гостю...— Певно, йдеться про М. Павлика, який саме в той час виїхав до Софії.

219. ДО БРАТА МИКОСЯ і СЕСТЕР ОКСАНИ та ІСИДОРИ.

20 травня 1902 р. Самп'їрдарена

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 440).

Лист написано на звороті фотокартки, яка зображує поетесу на весь зріст.

Самп'їрдарена — залізнична станція поблизу Генуї в Італії.

220. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 20 травня 1902 р. Самп'їрдарена

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 411.

Подається за автографом (ф. 2, № 331).

221. ДО М. ГАНКЕВИЧА.

5 червня 1902 р. Середземне море, пароплав «Ентелла»

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 411—412.

Подається за автографом (ф. 2, № 921).

Розенбаум Моріс (Мендель) Абрамович (1872 — ?) — київський знайомий М. В. Кривинюка і Лесі Українки, згодом політичний емігрант. Його новела «Великдень у тюрмі» була надрукована в журналі «Молода Україна» (1902, № 4) без підпису перекладача. Цей переклад Лесі Українки вміщено в т. 7 даного видання.

Де Амічіс Едмондо (1846—1908) — італійський письменник, учасник національно-визвольної війни 1866 р. проти Австрії. Леся Українка переклала його ранні твори, пройняті патріотичними ідеями, зокрема уривок з прозового твору «Першого мая» («Воля», 1902, № 10—12).

222. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ. 7, 8 червня 1902 р. Палермо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 412—414. Подається за автографом (ф. 2, № 103).

Жевакін — персонаж п'єси М. В. Гоголя «Одруження» (1842).

223. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 11 червня 1902 р. Катанья

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 332).

...не поздоровила тебе з іменинами...— 7 червня був день пародження Ольги Косач.

224. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 3 липня 1902 р. Гадяч

Вперше надруковано уривок з листа в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 256. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 141—143.

Подається за автографом (ф. 14, № 903).

Акрополь атенський (афіїнський) — укріплена частина стародавніх Афін, де знаходились найважливіші будівлі і храми, в тому числі Парфенон — визначний архітектурний пам'ятник, споруджений у 447—432 рр. до н. е.

...суровий огляд на границі...— На вимогу начальника Київського жандармського управління генерал-майора Новицького поетесу на кордоні затримали й обшукали.

...бачила Матушевського...— Йдеться про Федора Павловича Матушевського (1871—1919), співробітника «Киевской старины», українського літератора, який очолював заснований восени 1898 р. нелегальний гурток українських студентів «Українська громада». Пізніше Ф. Матушевський став діячем буржуазно-націоналістичного напрямку.

...чтись париси...— «Через море» і «Сліпець» О. Кобилянської, надіслані до «Киевской старины» з рекомендаційним листом Лесі Українки.

братова — О. Судовщикова-Косач.

якісь учительки найняли помешкання...— учительки Полтавської ткацької школи Селіхова і Коляновська.

225. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 16 жовтня 1902 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 143—145.

Подається за автографом (ф. 14, № 904).

...наша старша тітка...— О. А. Тесленко-Приходько, яка жила тоді у селі Зауруддя поблизу Ковеля на Волині.

...писатиму статті у великий рос[ійський] журнал «Мир божий»...— Цей намір не здійснився.

«Заготар» — нарис О. Ю. Кобилянської. Вперше надрукований 1903 р. в журналі «Киевская старина» (т. LXXX, кн. 1).

Товариство — Наукове товариство ім. Шевченка.

226. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 23 жовтня 1902 р. Львів

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 417—418.
Подається за автографом (ф. 2, № 207).

227. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 24 жовтня 1902 р. Львів

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 333).

До листа додано приписку рукою Богдана Комарова: «Вітаю дорогу Лілю. Богдан».

Богдан — Комаров Богдан Михайлович (1882—1975), син українського бібліографа М. Ф. Комарова, вчений-біолог і ботанік.

Маю охоту до Праги...— у Празі тоді жив М. В. Кривинюк, який запрошував поетеса відвідати його.

228. ДО РОДИНИ КОСАЧІВ. 2 листопада 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 418—419.
Подається за автографом (ф. 2, № 104).

...жила у брата і братової Кобилянської...— у Степана Юліановича Кобилянського (1866—1940), офіцера австрійської армії, художника.

«Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберально-буржуазного напрямку. Видавався у Відні у 1894—1904 рр.

Delle Grazie — Марія-Євгенія Делле Граціє (1864—1931), австрійська письменниця демократичного напрямку, про яку Леся Українка позитивно відгукнулася у своїй статті «Новейшая общественная драма». Письменниці були особисто знайомі, листувалися, але доля цих листів невідома.

229. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 4 листопада 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 420—421.
Подається за автографом (ф. 2, № 334).

Жила у діда...— Так поетеса називала з конспіративних міркувань М. І. Павлика.

Я надіюсь перетягти знов на його сторону дядин у...— Л. М. Драгоманова, підбурювана ідейними противниками М. І. Павлика, була проти наміру М. Павлика перевезти архів М. Драгоманова до Львова, де він знаходився б у більшій безпеці, і обмежила його в користуванні архівом свого чоловіка, творчу спадщину і листування якого М. Павлик заходився видавати. В силу цих несприятливих обставин М. І. Павлик зміг видати лише частину цієї спадщини — «Розвідки про українську народну словесність і письменство», т. 1—4 (Львів, 1899—1907) та «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом», т. 1—8 (Чернівці, 1901—1912).

Гриць — Гарматій, український громадсько-культурний діяч, знайомий Лесі Українки.

Богдан — Б. М. Комаров.

Л ю б [о в] Б о л [е с л а в і в н а] — Комарова-Грабовська (1854—1924), мати Богдана, дружина М. Ф. Комарова.
М а р г а р и т а — Комарова-Сидоренко.
В і р а — Комарова, молодша сестра Маргарити.

230. ДО О. Ю. КОБИЛЯНСЬКОЇ. 14 листопада 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 145—146.

Подається за автографом (ф. 14, № 905).

...моя торішня сусідка...— А. Ф. Гассель.

231. ДО М. М. КОМАРОВОЇ-СИДОРЕНКО. 16 листопада 1902 р. Сан-Ремо

Уривок листа вперше надруковано у вид.: Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. К., 1925, с. 43.

Подається за першодруком.

232. ДО В. М. ГНАТЮКА. 17 листопада 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: «Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка», т. 19, вип. 1, с. 50—51.

Подається за автографом (ф. 2, № 926).

...п о с и л а ю о б і ц я н і в і р ш і.— Цикл поезій «Осінні співи» (надрукований 1903 р. у «Літературно-науковому віснику», кн. 1).

233. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 3 грудня 1902 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 335).

234. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 17 грудня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 423.

Подається за автографом (ф. 2, № 336).

...к і н ч а ю с т а т т ю д л я «М [и р а] б о ж [ь е г о]»...— статтю про польську демократичну письменницю Марію Конопніцьку.

235. ДО І. Я. ФРАНКА. 23 грудня 1902 р. Сан-Ремо

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 256—257. Українською мовою вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 423—424.

Подається за автографом (ф. 3, № 427/VIII).

«З д н е в н и к а» — дві поезії І. Франка: «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вив» та «Як голова болить», що були надруковані в «Літературно-науковому віснику» (1902, кн. 11). Згодом вони увійшли до збірки «Semper tunc» (Львів, 1906).

Б у д ь т е з д о р о в і з є в р о п е й с ь к и м и с в я т а м и...— тобто з різдвом.

Вперше скорочено надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 257—259. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 424—427.

Подається за автографом (ф. 2, № 337).

...моєї статті in spe про поетесу Делле Граціє...— Стаття, очевидно, не була написана.

...се ж робота дана їд! — тобто тяжка і марна праця. За грецькою міфологією, дочки царя Даная наповнюють у пеклі діряві діжки, спокутуючи свій злочин — вбивство женихів.

...що з тими перекладами для фірми Малих? — Марія Олександрівна Малих (1879—1967) — видавець революційної літератури в царській Росії. Створене нею в 1901 р. видавництво випускало окремі праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Малих зазнавала переслідувань царських властей, багато її видань конфісковувалось. 1909 р. вона була засуджена до тюремного ув'язнення. Втікнувши за кордон, продовжувала видавничу діяльність у Цюриху (Швейцарія), видавала атеїстичний журнал «Авангард» (1911—1913) для розповсюдження в Росії. Після Жовтня брала участь у роботі радянських видавництв. Леся Українка підтримувала через сестру Ольгу зв'язки з «фірмою Малих», діяльність якої була схвалена В. І. Леніним.

Кльоня — К. В. Квітка.

Справи його в Тифлісі...— В пошуках заробітку К. В. Квітка виїхав у Тифліс (Тбілісі) і там влаштувався на роботу.

Максим Іванович — Мережинський, лікар, учасник революційного соціал-демократичного руху 900-х років, добрий знайомий Косачів.

Михаль — очевидно, М. В. Кривинюк.

Френкель — Сергій Григорович.

Вперше надруковано скорочено в російському перекладі у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 259—260. Українською мовою повністю вперше опубліковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 147—149.

Подається за автографом (ф. 14, № 406).

...фотографію для карток...— Видавництво Я. Оренштейна в Коломиї випустило фотографію Лесі Українки з Ольгою Кобилянською як поштову картку.

Якось я читала в «Ділі» про депутацію чернівецьких русинів до о. Воробкевича...— Група чернівецьких інтелігентів, серед яких були й письменники, привітала С. Воробкевича з нагородою — цісарським орденом.

Воробкевич Сидір Іванович (псевдонім *Данило Млака*; 1836—1903) — український письменник і композитор, що жив на Буковині.

...у нас порядні писателі не дуже-то й отримують ордери.— Можливо, натяк на те, що 1902 р. цар Микола II скасував ухвалу Російської академії наук про обрання

М. Горького її почесним членом. На знак протесту А. Чехов і В. Короленко склали з себе звання почесних академіків.

...в «К[иевской] ст[арине]» була «критика»...— У кн. 10—12 цього журналу за 1902 р. була надрукована наклепицька стаття С. Єфремова «В поисках новой красоты», в якій А. Кримського і Г. Хоткевича звищувачно в декадентстві. Єфремов намагався дискредитувати також творчість О. Ю. Кобилянської та Лесі Українки.

Єфремов С. О. (1876—1937) — український громадсько-політичний діяч, літератор буржуазно-націоналістичного напрямку. У 1917—1919 р.— один з ватажків контрреволюційної Центральної ради і Директорії. В 1926 р. очолив націоналістичну «Спілку визволення України». Автор публіцистичних праць, монографій про українських письменників та «Історії українського письменства» (1911), написаних з буржуазно-націоналістичних позицій.

Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — український радянський письменник, критик, історик театру, композитор.

Моя мама збирається щось відповідати в чиюсь оборону...— Такої відповіді на статтю Єфремова Олена Пчілка не написала.

Хтось послав скільки поезій до «Вісника»...— цикл віршів «Осіпні співи» (надруковано 1903 р. в «Літературно-науковому віснику», кп. 1, с. 1—3).

[...] — Тут опущено риси і хвилясті лінії, якими Леся Українка жартиливо зображувала гіпнотичні пали.

238. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). Осінь 1902 р. Сан-Ремо

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 435).

Датується за біографічними даними.

Що ти не переводишся до Львівського університету, се, звісно, так і слід...— 1902 р. частина українських студентів на знак протесту проти політики австро-угорського уряду демонстративно залишила Львівський університет і виїхала на навчання за кордон (так звана «сецесія»).

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ

- «Авангард» 460
 Агапов 147
 Агне 139
 Александров Володимир Степанович 395
 Александрова Віра Данилівна 333, 342, 453, 454
 Александрова Л. 395
 де Амічіс Едмондо 357, 456
 Амман 37, 393
 Анічков Євген Васильович 145, 438
 д'Аннунціо 139, 141, 159, 166, 191, 418, 429
 Антонович (Антоновичка) Варвара Іванівна 30, 392
 Антонович Володимир Боніфатійович 146, 316, 392, 403, 415
 Антонович Ірина Володимирівна (Орися) 82, 130, 403
 Анхаух 291
 Арабажин Костянтин Іванович 129, 415
 Афанасьєв Г. Є. 74, 401
 Афеньєва 74, 76, 401
 Багров Михайло Федорович 150, 420
 Базилевська 24, 390
 Байдаківська Меланія Фоминична 151, 298, 313, 348, 370, 377, 421
 Байдаківські 449
 Байрон Джордж-Ноель-Гордон 17, 18, 32, 34, 39, 43, 135, 388, 389, 393, 417
 Балевиц 43, 47, 49, 394, 395
 Банг 12
 Бах Йоганн-Себастьян 169, 424
 Беклін Арнольд 130, 131, 416
 Белчева Мара 37, 94, 393
 Беранже П'єр-Жан 48, 386, 395
 Бергман Ернст 79, 80, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 97, 98, 101, 107, 108, 112, 115, 122, 130, 402, 403
 Бердяєв Сергій Олександрович 11, 174, 204, 386, 427
 Бердяєва Олена Григорівна 184, 201, 427
 Бернар Сара 18, 389
 Бетховен Людвіг ван 48, 388
 Биковська (Беляєва) Марія Михайлівна 188, 337, 398, 428, 453
 Биковська Олена (Лена) 61, 398
 Биковський М. 398
 Бізі Альбіна 299, 304, 449
 Білінський 224, 434
 Більрот Теодор 26, 391
 Блом (Blohm) 87, 88, 90
 Бобикевич Клавдія Миколаївна (Дуньця) 261, 442
 Бобикевич Олекса Христофорович 442
 Бобикевичі 261, 442
 Богдана 154
 Бордуляк Тимофій Гнатович 97, 184, 407
 Борецька 34, 392
 Борецька Соня 70, 399
 Борецький 70, 73
 Борецький Леонід 190, 203, 428
 Бот (Vote) Ян 114, 412
 Браунінг Елізабет (Баррет-Браунінг) 17, 388
 Брокгауз 204, 229, 431
 Будовий С. 445
 «Будучність» 131, 416
 «Буковина» 278, 410, 411, 422, 434, 446

Бурже Поль-Шарль-Жозеф 100, 407

Бучинський Мелітон Йосипович 276, 445

Ваганов 340

Венгерова Зінаїда Опанасівна 229, 436

Верн Жюль 50

Верн Моріс 408

«Вестник всемирной истории» 286, 287, 289, 447

«Вестник Европы» 75, 77, 144, 152, 161, 229, 280, 401, 422

«Вестник иностранной литературы» 17, 388

«Вісник АН УРСР» 432

«Вітчизна» 409, 412, 417, 425, 443, 453, 454

Водовозов Василь Васильович 145, 184, 288, 419, 427

«Воля» 277, 357, 445, 456

Волянський Олекса 441

Волянські 260, 261, 441

«Вопросы литературы» 425, 428, 429

Воробкевич Сидір Іванович 378, 460

Вороний Микола Кіндратович 13, 19, 23, 27, 387, 389

Воронцов (В. В.) Василь Павлович 144, 419

Воронцова-Ковалевська Марія Павлівна 392, 397

«Всесвіт» 432

Галілео Галілей 427

Гамбарашвілі (Гамбаров) Нестор Георгійович 10, 386

Ганкевич Микола 245, 274, 277, 278, 357, 405, 439, 456

Гарматій Гриць 368, 458

Гассель Анна Федорівна 311, 319, 329, 371, 459

Гассель Катерина 329

Гауптман Гергардт 87, 110, 123, 149, 280, 404, 413, 418, 420, 426, 432, 437

Ге П. М. 286, 287, 416

Гейне Генріх 28, 40, 97, 116, 152, 164, 166, 168, 171—174, 179, 180, 222, 324, 392, 393, 406, 417, 423, 424, 426, 434, 452

Гендель Георг-Фрідріх 169, 424

Герцен Олександр Іванович 298, 412, 429

Гете Йоганн-Вольфганг 412

Гіберман 82, 144

Гнатюк Володимир Михайлович 105, 115, 134, 135, 137, 138, 163, 168, 170, 180, 185, 260, 269, 371, 408, 409, 412, 417, 426, 440, 443, 459

Гнатюки 255, 260, 262

Гоголь Микола Васильович 18, 97, 338, 390, 399, 406, 454, 457

Голота Катерина 315, 450

Гольденвейзер А. С. 174, 426

Горєва Єлизавета Миколаївна 13, 387

Горощенко Леонтій Іванович 133, 140, 418

Горький Максим 419, 423, 461

Грабовський Павло Арсенович (Павло Граб) 129, 415

Гриневецький Іван 224, 434

Гріг Едвард 143, 419

Гроздова (Вишинська) Натали Іванівна 145, 150, 179, 420

«Громадський голос» 95, 126, 127, 250, 275, 405, 406, 413

Грушевський Михайло Сергійович 276, 372, 445

Гуревич Любов Яківна 191, 428

Деген Євген Вікторович 399

Деген Сергій Вікторович 399

Дегени 70, 399

Делле Граціє Марія-Євгенія 367, 370, 374, 458, 460

Дерижанов Капрел (чорне хлоп'я) 12, 17, 18, 44, 50, 65, 387, 388, 395

Дерижанов Мартирос Сергійович 12—17, 19, 20, 22, 24—27, 29, 30—35, 37—44, 48, 50, 51, 53, 54, 65, 165, 386—388, 395

Дерижанова (Катюша) 14, 15, 17, 18, 24, 26, 27, 40, 42—44, 58, 65, 165, 388

Дерижанови 9, 16, 25, 26, 40, 44, 51, 54, 65, 387

«Дзвінок» 223, 434

Діккенс Чарлз 385

Дікштейн Шимон Р. 277, 418, 445
«Діло» 320, 322, 349, 378, 452, 455, 460

Доде (Daudet) Альфонс 12, 385, 387, 426

Домна 37, 94, 145
Дорошенко Петро Дорофійович 28, 392

Драгоманов Михайло Петрович (дядько) 59, 71, 77, 91, 97, 105, 117, 123, 128, 129, 232, 321, 393, 396, 397, 400, 401, 403, 404, 406, 408, 409, 412, 414, 415, 439, 444, 445, 448, 449, 451, 452, 458

Драгоманов Олександр Петрович (дядя Саша) 55, 58, 86, 396, 397, 404

Драгоманов Світозар Михайлович (Зоря) 37, 40, 44, 46, 50, 55, 63—69, 72, 75, 78, 80, 85, 122, 123, 144, 145, 155, 158, 226, 233, 393

Драгоманова Єлизавета Іванівна (бабуся) 398, 454

Драгоманова Людмила Михайлівна (дядина) 34, 37, 54, 63—67, 69, 70, 78—81, 85, 93, 94, 101, 122, 138, 140, 143, 145, 150, 155, 156, 173, 179, 201, 233, 306, 308, 341, 368, 393, 396, 398, 402—405, 408, 413, 426, 449—451, 458

Драгоманова Маріанна 329

Драгоманова Ніна 86

Драгоманова-Труш Аріадна Михайлівна (Рада, Радік, cousine) 34—36, 54, 55, 64, 67, 69, 80, 81, 94, 101, 123, 124, 139, 140, 145, 147, 148, 150, 153—155, 158, 173, 231, 233, 283, 296, 306, 312, 316, 317, 319, 341, 361, 377, 393, 396, 405, 408, 436

Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна 37, 54, 61, 66, 67, 93, 94, 102, 124, 138, 145, 153—155, 162, 306, 317, 347, 354, 393, 396, 405, 408, 449, 451, 454, 456

Драгоманови 112, 133, 158, 195, 205, 294, 361

Дрентельн 389

Дрепер Джон-Вільям 59, 79, 398, 402

Дюма Олександр (син) 430

Дюрю 447

Евріпід 18, 389

Ейхгорст (Eichhorst) 352, 354

Еліасберг С. С. (доктор) 181—183, 192, 193, 202, 205, 206, 209, 214, 240, 427, 437

Емма 114, 115

Енгельс Фрідріх 277, 278, 424, 445, 460

Есхіл 389

Єсіпова Анна Миколаївна 151, 162, 421

Єфремов С. О. 461

Жанна 37

Житецький Павло Гнатович 222, 415, 434

«Житє і слово» 59, 389, 397, 402

Житловський В. (Schitlowski W.) 355

«Жизнь» 144, 152, 165—167, 185, 187, 191, 194, 195, 197—199, 206, 212, 220, 229, 242, 280, 281, 286, 364, 410, 418, 419, 422—425, 428, 429, 432, 433, 435, 438, 446

«Жизнь и искусство» 18, 34, 389

«Життя і знання» 455

Завадський Михайло Адамович 27, 391

Заньковецька (Адасовська) Марія Костянтинівна 23, 27, 34, 38, 42, 47—49, 200, 390

«Записки наукового товариства ім. Шевченка» 434

Зіна 150

«Зоря» 434

Зудерман Герман 145, 419

Ібсен Генрік 60, 145, 162, 191, 398, 423, 428

Івасюк Микола Іванович 224, 434

Ігнат'єв 166, 167, 423

«Известия Отделения русского языка и словесности» («Известия») 129, 415

«Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества» 159, 166, 167, 418, 424

Калмикова 38

Карбулицький Іларій Іванович 436

Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван 391

Карпови 446

Карташевські 167, 424

Катренко (Катрухін) Олександр 126, 413

Квітка Климент Васильович (Кльоня) 246, 251—256, 258—265, 268, 270—272, 274, 276, 278, 279, 281, 282, 297, 328, 361, 362, 376, 380, 382, 439, 441, 446, 453, 460

Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович 390

Київське літературно-артистичне товариство 78, 113, 132, 137, 139, 141, 145, 146, 150, 151, 153, 154, 156, 158, 159, 166, 167, 178, 200, 283, 402, 412, 418, 421, 423, 426, 451

Кирилюк Євген Прохорович 400

«Киевлянин» 128, 129, 415

«Киевская старина» 77, 79, 83, 185, 195, 198, 202, 224, 227, 346, 356, 361, 364, 371, 379, 402, 404, 420, 431, 434, 457, 461

«Киевское общество грамотности» 420

«Киевское слово» 424

Клименко 151

Кістяківська 82

Кістяківський Богдан Олександрович 424

Кістяківські 167, 424

Кобилянська Євгенія 366, 370, 458

Кобилянська Ольга Юліанівна 104—106, 109, 116, 125, 126, 131, 135, 140, 151, 156, 159, 160, 173, 185, 193, 197, 198, 202, 205, 210, 216, 220, 223—230, 232, 236, 238, 241—243, 251, 252, 255, 256, 259, 260, 265, 266, 270, 271, 274, 276, 279, 291, 294, 301, 319, 322, 326, 338, 344, 345, 349, 356, 360, 362, 368, 370, 378, 385, 408—410, 412, 413, 416, 418, 419, 421, 422, 425, 428, 430—445, 448, 449, 451—455, 457—461

Кобилянська (мати, свята Анна) 223, 226, 243, 244, 268, 274, 294, 305, 326, 345, 364, 371, 380, 438

Кобилянський (батько) 223, 226, 326

Кобилянський Володимир Юліанович 223, 226, 256, 259, 263, 268, 274, 326, 435, 441

Кобилянський Степан Юліанович 366, 368, 370, 458

Кобилянський Юліан Юліанович 223, 226, 274, 326, 435

Кобилянські (родина) 223, 226, 227, 231, 243, 244, 268, 274, 294, 295, 305, 338, 345, 362, 364, 371, 380

Кобринська Наталія Іванівна 135, 137, 142, 406, 417, 419, 442

Кобринський Володимир Васильович 258, 263, 442, 443

Кобринські 265, 443

Ковалевська-Деген Ганна Миколаївна (Галя) 33, 57, 392, 399

Ковалевський Микола Васильович 57, 59, 60, 70, 71, 77, 92, 103, 125, 234, 245, 321, 392, 397, 398, 400, 403, 408, 413, 439, 452

Коваленко Григорій Олексійович 104, 126, 413

Ковалів Степан Михайлович 126, 408, 413

Койчу 35, 94, 393, 405

Колесса Олександр Михайлович 142, 419

Коляповська 362, 457

Комаров Богдан Михайлович 366, 368, 458

Комаров Михайло Федорович 52, 318, 396, 451, 458

Комарова Віра Михайлівна 368, 459

Комарова Галина Михайлівна 236, 436

Комарова (Грабовська) Любов Болеславівна 368, 459

Комарова-Сидоренко Маргарита Михайлівна 51—53, 368, 371, 396, 459

Комарови 52, 53

Кониський Олександр Якович (Жук, Дрозд) 245, 439

Конопницька Марія 373, 374, 378, 446, 459

Копернік 427

Коржинські 262

Короленко Володимир Галактіонович 461

Корраді 333

Косач Євгенія Михайлівна (Євця, Імочка) 101, 113, 138, 146, 168, 170, 348, 407, 455

Косач Микола Олексійович (Герцог) 340, 454

Косач Микола Петрович (Микось, Микунька) 19, 40, 42, 44, 46, 48, 49, 52, 63, 65, 75, 85, 89, 122, 123, 138, 140, 143, 145, 149, 150, 176, 235, 236, 283, 284, 296, 300, 356, 365, 394, 395, 399, 449, 456

Косач Михайло Петрович (Ми-

хайло Обачний) 18, 22, 48, 57, 58, 60—62, 72, 85, 86, 89, 90, 93—95, 98, 102, 113, 114, 138, 144, 146, 159, 168, 169, 170, 181, 190, 200, 218, 228, 245, 246, 292, 293, 348, 362, 381, 382, 388, 400, 405—407, 412, 422, 424, 435, 439, 448, 455

Косач Оксана Петрівна (Уксус) 9, 16, 17, 19, 25, 29, 30, 37—43, 45, 49—52, 62, 65, 68, 72, 74, 76, 82, 83, 86, 89, 98, 108, 122, 123, 128, 133, 135, 137, 140, 141, 143, 145, 149, 150, 154, 159, 175—177, 179, 180, 185, 192, 195, 230, 236, 281, 283, 292, 296, 312, 318, 327, 328, 340, 356, 358, 360, 362, 363, 367, 372, 375, 380, 385, 386, 414, 427, 456

Косач Ольга Петрівна (Олена Пчілка, мама) 9—13, 16, 18, 22, 25, 29, 31, 33, 35—37, 40, 42, 45, 46, 49—51, 53—55, 60, 63—66, 69, 72—74, 76, 80, 82, 85—87, 90, 91, 93, 94, 97—99, 104, 108, 112, 113, 117, 118, 120, 130, 133, 134, 136, 140, 141, 143—145, 149—154, 157, 162, 165, 166, 176, 177, 179, 185—187, 189, 192, 195, 202, 207, 215, 217, 218, 221, 229, 236, 246, 249, 253, 255, 258, 281, 284, 289, 290, 293, 296, 297, 313, 317, 327, 331, 337, 338, 346, 349, 352, 355, 356, 365, 369, 372, 375, 376, 379, 385, 387—397, 400, 401, 403, 404, 406, 411, 415, 417, 421, 423, 429, 431, 433, 434, 447, 448, 451, 454, 455, 461

Косач Петро Антонович (папа) 9, 11, 30, 34, 38, 40, 42, 44, 45, 50, 52, 57, 58, 63, 65, 66, 69, 70, 76, 82, 85, 86, 89, 95, 98, 102, 106, 118, 122, 123, 130, 133, 137, 138, 140, 144, 145, 147, 149, 156, 157, 166, 176—179, 187, 190, 202, 229, 246, 249, 252, 255, 257, 265, 278, 280, 284, 289, 290—292, 296, 297, 300, 311, 331, 351, 356, 361, 362, 365, 375, 382, 385, 394, 396, 398, 404, 405, 409, 415, 421, 431, 435, 440—442, 448, 456

Косач-Борисова Ісидора Петрівна (Дора, Дроздик, Біла Гусь, Гусця) 11, 16, 17, 19, 40, 44, 46, 48—51, 52—55, 65, 69, 72, 76, 83, 85, 86, 98, 99, 108, 133, 135, 137, 139, 140,

141, 143, 145, 147, 149, 150, 153, 157—159, 168, 175—177, 179, 190, 195, 230, 233, 283, 284, 292, 300, 312, 313, 319, 328, 331, 339, 351, 356, 365, 377, 386, 388, 395, 399, 409, 449, 450, 456

Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (Ліля, Олеся Зірка, Лілея, Пуц, Пуцик) 9, 11, 13, 17—19, 22, 24, 25, 32, 34—43, 45—55, 57, 60, 63, 64, 66—69, 72—74, 76, 80, 81, 85, 86, 89, 90, 95, 97, 99, 102, 104, 105, 107—109, 113, 114, 118, 120—123, 129—131, 133, 134, 135, 137, 139, 140, 143, 147, 157, 159, 160, 161, 164—168, 173, 176, 181, 182, 185, 187, 188, 192, 195, 199, 200, 203, 204, 217, 218, 224, 225, 233, 234, 244, 245, 252, 254, 259, 275, 278, 283, 284, 286, 289, 296, 300, 305, 310, 317, 326, 336, 337—339, 341, 345, 348, 356, 357, 360, 362, 363, 365, 368, 372, 373, 376, 380, 385, 386, 389, 395—399, 401, 404, 405, 409, 415, 418, 419, 420, 422, 423—429, 433, 434, 436, 438—441, 444, 446—449, 450, 453, 454—461

Косач-Шимановська Олександра Антонівна (тітка Саша) 76, 137, 151, 159, 200, 218, 219, 292, 302, 329, 397

Косачі 222, 345, 355, 358, 366, 386, 397, 398, 400, 403, 418, 434, 447, 457, 458

Костецький Микола Данилович 58, 397

Котляревський Іван Петрович 28, 78, 79, 81, 311, 390, 395, 402, 434, 450

Коцюбинський Михайло Михайлович 227, 419, 435, 440

Красицький Фотій Степанович (Фотя) 60, 61, 63, 74, 143, 167, 398

Кривинюк Михайло Васильович 10, 11, 21, 49, 62, 146, 174, 178, 185—189, 193, 217, 218, 221, 234—237, 240, 259, 280—283, 287—289, 296, 297, 300, 315, 316, 330, 362, 365, 377, 381, 386, 389, 395, 427—429, 433, 437, 446, 448, 451, 456, 458, 460

Крижанівська-Тучапська Віра Григорівна 208, 213, 238, 392, 433, 437

Кримський Агатангел Юхимович 207, 309, 339, 340, 379, 427, 431, 450, 461
Кропивницький Марко Лукич 13, 27, 200, 387, 389, 391, 394, 417, 430
Кузьміни 58
Кульчицький Лесь (Олександр) Григорович 264, 442
Купчанко Григорій Іванович 277, 445
Курочкін В. 386, 395
Кухаренко Яків Герасимович 395
Кучинська Женья 61, 398
Лабріола Антоніо 277, 278, 445
Лазаревський Гліб 385, 393
«Левада» 318, 451
Левитський Микола Васильович 151, 421
Левіцька 338
Левіцький Модест Пилипович 48, 82, 146, 151, 395, 403
Левін Володимир Ілліч 387, 406, 419, 460
Леонардо да Вінчі 226
Леопарді Джакомо 23, 390
Лермонтов Михайло Юрійович 414
Лисавета 61, 351, 398
Лисенко Галина Миколаївна 150, 420
Лисенко Катерина Миколаївна 143, 144, 292, 419
Лисенко Мар'яна Миколаївна (Муся) 69, 70, 109, 399
Лисенко Микола Віталійович 48, 73, 162, 253, 292, 390, 393, 395, 401, 419, 420, 440
Лисенко Ольга Олександрівна 142
Лисенко Остап Миколайович 68, 399
Лисенки 69, 73, 143, 361
Лисенята 74, 401
Личков Леонід Семенович 148, 420
Ліндфорси 395
Ліницька Любов Павлівна 13, 387
Ліст Ференц 162, 422
«Літературно-науковий вісник» («Вісник») 28, 70, 73, 95, 116, 135, 163, 164, 180, 181, 194, 199, 200, 222, 241, 260, 264, 270, 278, 304, 318, 325, 338, 372, 379, 391, 397, 400, 412, 417, 423, 426, 428, 430, 434,

438, 439, 441, 442, 445, 449, 451, 453, 455, 459, 461
Ліщинська 12, 13, 17, 24, 387
Лозинський Михайло 245, 249, 439
Ломоносов Михайло Васильович 408
Лондон Джек 385
ді Лоренцо Тіна (di Lorenzo Tina) 200
Луначарський Анатолій Васильович 405
Лучицький Іван Васильович 73, 75, 400
Ляхоцький Антон Михайлович (Кузьма) 105, 127, 355, 409, 414, 456
М. Д. Т. 11
Маковей Осип Степанович («ведмідь») 211, 224, 226, 228, 230, 243, 262, 264, 266, 294, 325, 346, 410, 432, 434, 438, 442, 443
Малих Марія Олександрівна 374, 460
Малицька Костянтина Іванівна (Віра Лебедова) 277, 445
Малов Олександр Костянтинович 420
Марі 115
Маркес 261, 442
Маркс Карл 460
Мартович Лесь 184, 405, 410, 419, 427, 442
Маруся 284
Маслеников (Масляников) Віктор Леонідович 292, 448
Матушевський Федір Павлович 361, 457
Матушевські 361
Мережинський Максим Іванович 377, 460
Мержинський Костянтин Васильович 209, 214, 218, 220, 240, 336, 433
Мержинський Сергій Костянтинович 27, 58, 60, 137, 146, 158, 159, 165, 169, 176, 178, 182, 183, 186, 187, 190, 192, 193, 195, 202—206, 208—216, 227, 235, 239, 334, 335, 337, 389, 391, 394, 397, 405, 422, 427, 428, 431, 433, 436, 437, 449, 450, 453, 456
Метерлінк Моріс 180, 181, 426
Метуен 331, 453

Мирний Панас (Панас Якович Рудченко) 394, 420
 Михайловський Микола Костянтинович 197, 429, 430
 «Мир божий» 280, 287, 364, 372, 373, 378, 446, 457, 459
 Мікушевський 99
 Міллер Орест Федорович 129, 415
 Мінцес Борис 102, 124, 408
 Міхновський Микола Іванович 129, 264, 415
 Міцкевич Адам Бернард 18, 389, 390
 Могилинецька 322, 326, 452
 «Молода Україна» 318, 357, 379, 451, 456
 Мопассан Анрі-Рене-Альбер-Гі де 128, 414
 Морачевський Вацлав Іполитович 422
 Моргун О. 73, 400
 Мордовцев Данило Лукич 453
 Мороз Іван 42, 394
 Москва Анна 256, 261, 268, 270, 271, 300, 440, 443, 446, 449, 450
 Москва, пан 252
 Мотя 349
 Моцарт Вольфганг-Амадей 48, 162, 395, 423
 Музичка А. 459
 Мумма 115
 Муне-Сюллі (Жан-Сюллі Муне) 150, 151, 154, 420
 Н. Ж. 79, 400
 Н. С. Ж. 71, 400
 Надсон Семен Якович 43, 394
 Наполеон I Бонапарт 148, 420
 «Народ» 389
 Настя 13, 24, 41, 387
 «Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка» 417, 423, 426, 459
 Науменко Іван Олександрович 18, 43, 389
 «Начало» 424
 Негрі Ада 139, 141, 159, 166, 299, 418
 «Неделя» 419
 Немирова Аня 61, 398
 Немірови 62
 Нестрова Поліна Миколаївна 298, 302, 307, 308, 341, 356, 449
 Нечуй-Левицький Іван Семенович 12, 185, 200, 387, 427, 430

Нізнер (дами) 241, 243, 244, 437
 Нізнер Мальвіна 232, 243, 437, 438
 Нізнер Сусанна 229, 232, 234, 238, 241, 436
 Ніцше Фрідріх 111, 410
 «Нова рада» 403
 Новаковський М. 414
 Новицький 457
 «Новое слово» 12, 387, 424
 Нотнагель Карл 350, 352, 366, 367, 369, 370, 455
 «Общество драматических писателей» 138, 285, 287, 417, 447
 д'Одран 447
 Ожешко Еліза 385
 Окуневська Ольга 253, 256, 261, 276, 440
 Окуневський Іполит 440
 Окуневський Теофіл 419, 440
 Окуневські 253, 261, 440
 Оренштейн Яків 438, 460
 Орлов 13, 387
 Островський Олександр Миколайович 389, 417, 420
 Остроградський Орест Іванович 170, 425
 Павлик Михайло Іванович (українець, дід) 56, 58, 70, 75, 77, 78, 83, 90, 95, 103, 118, 119, 125, 128, 131, 160, 183, 244, 249, 275—277, 282, 297, 308, 315, 316, 320, 347, 356, 368, 385, 396, 397, 399, 401—405, 408, 413—415, 419, 427, 439, 446, 448, 450, 452, 455, 456
 Паньківський Северин Федорович 42, 72, 394
 Парі Гастон (Paris Gaston) 155, 421
 Пасхалова (Чегодаєва) Анна Олександрівна 146, 420
 Пашкевич Пелагія Олександрівна 401
 Пашкевич Феофан Олександрович 76, 115, 401
 «Перший вінок» 97, 406
 Петров Василь Васильович 146, 169, 420
 Пипін Олександр Миколайович 144, 167, 419, 429
 Питляр 269
 Писемський Олексій Феофілактович 390

- Пігуляк Євгенія (татарчатко, чор-
 ненька дитина) 226, 231, 243, 256,
 259, 268, 274, 295, 301, 322, 326,
 338, 344, 364, 371, 378, 435, 436
 Пігуляк Юстин Григорович 265,
 435
 Плеханов Георгій Валентинович
 387
 «Плеяда» 395
 Полевой Микола Олексійович 39,
 393
 Поліна Ізраїлівна 178, 193
 Поллі (Polly) 98
 Пол[онський] 83, 403
 Попель Іван Йосипович 269, 271,
 279, 443, 446
 Попова 166
 Поссе Володимир Олександрович
 166, 167, 172, 185, 190, 196, 211,
 220, 423, 425, 428, 429, 433
 «Праця» 422
 «Привіт д-ру І. Франкові в 25-літ-
 ній ювілей літературної діяль-
 ності» 97, 116, 406, 412
 Протасєв 146
 Пушкін Олександр Сергійович
 113, 119, 392, 393, 407, 412, 451
 Пшибишевський Станіслав 197,
 429
 Разумов Льоня 14, 17, 18, 26, 35,
 43, 50, 388
 Разумова 14, 17, 18, 43, 388
 Ратмирова О. 390
 Рафаель 157
 Рейзенауер А. 162, 422
 Рибакі 265, 443
 Рильський Максим Тадейович 394
 Розенбаум (Мендель) Абрамович
 357, 456
 Романова 144
 Російська соціал-демократична
 робітничка партія 414
 Рошгросс (Rochegross) Жорж 114,
 412
 Рошчин-Інсаров М. П. 420
 Рубінштейн Антон 421
 Руденко (Найда) Іоїл Мефодійо-
 вич 12, 13, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 387
 Руденки 12, 17
 Рудченки 340
 Рудченко Іван Якович (Іван Бі-
 лик) 146, 420, 454
 Рудченко Параска (Пася) 340, 454
 Русілович Кароль 56, 396
 «Русская мысль» 75, 77, 83, 401
 «Русские ведомости» 129, 165, 415
 «Русь» 419
 Русько-українська радикальна
 партія 405
 Садовська Наталія 295, 297, 302,
 313, 331, 377, 449, 453
 Садовська (Путя) 311, 313, 314,
 319, 332, 333, 367, 377, 450
 Садовський (Тобілевич) Микола
 Карпович 23, 389—391
 Садовський (родич) 302, 313, 371,
 377
 Садовські 61, 62, 299, 303, 305, 307,
 311, 312, 314, 319, 321, 329, 345, 367,
 371, 378, 398, 449
 Саксаганський Панас Карпович
 387, 389, 390
 Салі (Sali) Герман 352, 456
 Салтиков-Шедрін Михайло Євгра-
 фович 99, 406, 407
 Сальєрі 48, 395
 Санд Жорж (Sand George) 237,
 385, 437
 «Санкт-Петербургские ведомости»
 128, 129, 415
 Свіфт Джонатан 312, 450
 «Северный вестник» 432
 Селіхова 362, 457
 Сімович Василь Семенович 278,
 294, 295, 320, 379, 445
 «Січ» 412, 413
 Славинський (Стависький) Мак-
 сим Антонович 116, 135, 152, 163,
 164, 167, 168, 171, 174, 180, 185,
 406, 417
 Славинські 167
 Сластін Опанас Григорович 167,
 424
 Сливинський Юзеф 151, 421
 Словацький Юліуш 146, 420, 429
 Смаль-Стоцький 243, 275, 276, 325,
 438
 Соловцов (Федоров) Микола Ми-
 колайович 18, 113, 145, 389, 412,
 420, 421
 Софокл 421
 «Союз» 226, 435, 446
 Спасович Володимир Данилович
 196, 429
 Срезневський Всеволод Ізмайло-
 вич 170, 425

Старицька Марія Михайлівна 23, 46, 48, 49, 72, 139, 144, 145, 150, 175, 179, 285, 390, 412, 419
Старицька (Стешенко) Оксана Михайлівна 25, 391, 392
Старицька Софія Віталіївна 46, 140, 395
Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (Людя) 28, 75, 76, 137, 142, 143, 150, 151, 161, 174, 207, 208, 294, 295, 330, 391, 401, 431
Старицький Михайло Петрович 16, 28, 39, 45, 48, 72, 114, 149, 150, 151, 174, 175, 179, 195, 200, 387—393, 395, 401, 402, 412, 419
Старицькі 143, 150, 162, 195, 284, 361
Стефаник Василь Семенович 131, 142, 156, 157, 161, 185, 194, 197, 199, 201, 211, 224, 270, 405, 416, 419, 421, 422, 430, 434, 442, 443
Стефанович Стефанія 444
Стефановичева 271, 444
Стешенки 361
Стешенко Іван Матвійович 28, 43, 288, 316, 392
Стоянови 398
Струве Петро Бернгардович 167, 424
Судовщикова Ганна Іванівна 101, 348, 407
Судовщикова-Косач Олександра Євгеніївна (Грицько Григоренко, Річі, Шура) 73 99, 100, 142, 146, 168, 169, 170, 348, 361, 382, 400, 407, 457
Сущкевич 51
Тарле Євген Вікторович 74, 401
Тарновський Василь Васильович 404
Тарновський Василь Васильович (молодший) 91, 404
Терлецький Остап Степанович 413
Тесленко-Приходько Олена Анто-нівна (тьотя бля) 22, 58, 61, 159, 167, 169, 182, 200, 204, 218, 219, 236, 280, 292, 298, 300, 305, 307, 311—313, 329, 363, 375, 380, 389, 422, 446, 457
Тесленко-Приходько Юрій Петро-вич 236, 436
Тиховський Ювеналій 146, 420

Товариство ім. Шевченка («Нау-кове товариство ім. Шевченка») 77, 308, 364, 402, 426, 457
«Товариство руських дівчат в Чернівцях» 320, 452
Токмакова (Т) В. І. 35, 54, 393, 396
Толстой Лев Миколайович 60, 398
Трегубов Єлисей Купріянович 84, 227, 404
Трегубова Антоніна Федорівна 222, 404, 434
Трегубови 362
Труш Іван Іванович 174, 180, 195, 199, 216, 221—223, 227, 239, 245, 281, 316, 338, 341, 393, 426, 434, 454
Тургенєв Іван Сергійович 126
Тучапський Павло Лукич 210, 215, 240, 392, 432
Тьсполо Гвідо 452
«Україна» 435
Українська соціал-демократична партія 406
«Українсько-руська видавнича спілка» 104, 106, 116, 128, 132, 135, 138, 408, 414, 417, 427
Українсько-руська радикальна партія 405, 406
Урицька Євгенія Юліанівна 322, 323, 326, 436, 452
Устиянович Микола 442
Федорович Єротей 436
Федорченко Анна Семенівна 144
Федькович Осип-Юрій Адальбер-тович 119, 156, 185, 276, 422, 427, 444
Феня 88, 404
Франко Іван Якович 70, 73, 74, 83, 96, 97, 104, 111, 116, 184, 201, 222, 241, 245, 255, 256, 260, 264, 265, 273, 274, 276, 277, 279, 282, 365, 373, 385, 397, 398, 399, 402, 403, 405, 406, 408, 410, 412, 415, 419, 427, 430, 434, 437, 438, 440—442, 444—446, 459
Франко (Хоружипська) Ольга Фе-дорівна 79, 84, 222, 227, 253, 255, 260, 276, 296, 365, 398, 402, 404, 427, 434, 448
Франки 262
Френкелі 167, 424
Френкель Захар Григорович 424

Френкель Сергій Григорович 48,
72, 73, 167, 176, 177, 370, 398, 424,
460

Френкель Яків Григорович 424

«Хлопська бібліотека» 96, 105,
406

Хом'якова А. П. 10, 65, 152, 217,
330, 386, 453

Хоткевич Гнат Мартинович 379,
440, 461

Цвітківський Юрій Юрійович 167,
424

Цяцька Іван 60, 61, 398

Чайковський Петро Ілліч 413

Черемисинова 286, 288

Черемшина Марко 413

Чернишевський Микола Гаврило-
вич 412

«Чернігівський збірник» («Дубове
листя») 227, 228, 435

Чернявський Микола Федорович
227, 228, 435

Черняхівський Олександр Григо-
рович 55, 144, 162, 396

Черняхівські 162, 361

Чехов Антон Павлович 73, 461

Чириков Євген Миколайович 165,
212, 219, 423, 425, 433

Чирикова Валентина Георгіївна
219

Шавловський 340

Шамінад Сесіль 419, 423

Шевченко Тарас Григорович 48,
169, 347, 391, 395, 398, 404, 412,
424, 455

Шекспір Вільям 154, 393

Шеллі Персі-Біші 455

Шимановський Антон Борисович
(Тося) 58, 76, 147, 151, 219, 397,
421

Шимановський Павло Борисович
151, 219, 397, 421

Шипманов Дмитро Іванович
(Міка, Мічікато) 94, 102, 124, 156,
308, 342, 347, 356, 396

Шипманов Іван Дмитрович (Ва-
ня) 94, 102, 123, 124, 153, 155, 156,
308, 342, 347, 356, 396

Шипманови 55, 144, 396

Шіво 447

Шнейдер Саша 416

Шопен Фредерик Францішек 133,
162, 416, 421

Шуман Роберт 133, 416

Шухевич Володимир Осипович
223, 434

Штук Франц 416

Щербини 74, 284, 401

Щоголев Іван Андрійович (І. То-
гочинний) 395

Яворська 114, 412

Яворський Іван 41, 42, 46, 394

Язева Ольга 109, 409

Якововський Людвіг 113, 118, 132,
134, 198, 410, 412, 413, 416, 430, 441

Якубович Петро Пилипович
(Мельшин) 388

Яновський Федір Гаврилович 289,
290, 447

Яросевич Роман 96, 119, 126, 129,
406, 413, 414

Ярчевський 113, 411

Яцків Михайло Юрійович 318, 430,
451

«Die Zeit» 367, 379, 458

«Gesellschaft» 204, 410

«Jugend» 114

«La revue bleue» 204

«Le literarisches echo» 204

«Ruthenische revue» 413, 416

«Vorwärts» 99, 407

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Леся Українка з матір'ю Оленою Пчілкою серед знайомих. Зелений Гай. <i>Фото. 1904—1905.</i> . . .	112—113
Титульна сторінка журналу «Жизнь», 1900, № 12	112—113
Леся Українка. Єгипет. <i>Фото. 1912.</i>	128—129
Автограф листа до І. Я. Франка від 21 жовтня 1898 р.	128—129

ЛИСТИ

1898

1. До О. П. Косач (сестри). 13 січня 1898 р. Ялта . . .	9	385
2. До О. П. Косач (сестри). 22 січня 1898 р. Ялта . . .	11	386
3. До О. П. Косач (матері). 25 січня 1898 р. Ялта . . .	12	387
4. До О. П. Косач (матері). 2 лютого 1898 р. Ялта . . .	13	387
5. До О. П. Косач (матері). 8 лютого 1898 р. Ялта . . .	16	388
6. До О. П. Косач (матері). 17 лютого 1898 р. Ялта . . .	18	388
7. До О. П. Косач (сестри). 28 лютого 1898 р. Ялта . . .	19	389
8. До О. П. Косач (матері). 5 березня 1898 р. Ялта . . .	22	390
9. До О. П. Косач (матері). 12 березня 1898 р. Ялта . . .	25	391
10. До О. П. Косач (матері). 22 березня 1898 р. Ялта . . .	29	392
11. До О. П. Косач (матері). 23 березня 1898 р. Ялта . . .	31	392
12. До О. П. Косач (матері). 3 квітня 1898 р. Ялта . . .	33	392
13. До Л. М. Драгоманової. 7, 8 квітня 1898 р. Ялта . . .	34	393
14. До А. М. Драгоманової. 8 квітня 1898 р. Ялта . . .	36	393
15. До О. П. Косач (матері). 11 квітня 1898 р. Ялта . . .	37	393
16. До О. П. Косач (матері). 13 квітня 1898 р. Ялта . . .	40	394
17. До О. П. Косач (матері). 19 квітня 1898 р. Ялта . . .	42	394
18. До П. А. Косача. 19 квітня 1898 р. Ялта . . .	44	394
19. До О. П. Косач (матері). 22 квітня 1898 р. Ялта . . .	45	394
20. До О. П. Косач (матері). 1 травня 1898 р. Ялта . . .	46	394
21. До О. П. Косач (сестри). 4 травня 1898 р. Ялта . . .	48	395
22. До Миколи та Ісидори Косачів. 4 травня 1898 р. Ялта . . .	49	395
23. До П. А. Косача. 4 червня 1898 р. Ялта . . .	50	396
24. До О. П. Косач (матері). 14 червня 1898 р. Одеса . . .	51	396
25. До П. А. Косача. 17 червня 1898 р. Одеса . . .	52	396
26. До Л. М. Драгоманової. 30 червня 1898 р. Гадяч . . .	54	396
27. До О. П. Косач (матері). 11 липня 1898 р. Гадяч . . .	55	396
28. До М. І. Павлика. 14 липня 1898 р. Гадяч . . .	56	396
29. До О. П. Косач (сестри). 28 липня 1898 р. Гадяч . . .	57	397
30. До М. І. Павлика. 1 серпня 1898 р. Гадяч . . .	58	397
31. До О. П. Косач (сестри). 20, 24 серпня 1898 р. Гадяч . . .	60	398
32. До Л. М. Драгоманової. 19 вересня 1898 р. Київ . . .	63	399
33. До О. П. Косач (сестри). 19 вересня 1898 р. Київ . . .	64	399
34. До Л. М. Драгоманової. 27 вересня 1898 р. Київ . . .	66	399
35. До Л. М. Драгоманової. 4 жовтня 1898 р. Київ . . .	67	399
36. До Л. М. Драгоманової. Після 5 жовтня 1898 р. Київ . . .	69	399
37. До І. П. Косач. 9 жовтня 1898 р. Київ . . .	69	399
38. До М. І. Павлика. 16 жовтня 1898 р. Київ . . .	70	399

39. До О. П. Косач (матері). 20 жовтня 1898 р. Київ . . .	72	400
40. До І. Я. Франка. 21 жовтня 1898 р. Київ	73	400
41. До О. П. Косач (матері). 25 жовтня 1898 р. Київ . . .	74	401
42. До М. І. Павлика. 2 листопада 1898 р. Київ	75	401
43. До О. П. Косач (сестри). 10 листопада 1898 р. Київ . .	76	401
44. До М. І. Павлика. 26 листопада 1898 р. Київ	77	401
45. До Л. М. Драгоманової. 30 листопада 1898 р. Київ . . .	78	402
46. До М. І. Павлика. 12 грудня 1898 р. Київ	78	402
47. До Л. М. Драгоманової. 18 грудня 1898 р. Київ	79	402
48. До Л. М. Драгоманової. 23 грудня 1898 р. Київ	80	403
49. До А. М. Драгоманової. 23 грудня 1898 р. Київ	81	403
50. До О. П. Косач (матері). 29 грудня 1898 р. Київ . . .	82	403
51. До М. І. Павлика. 29 грудня 1898 р. Київ	83	403

1899

52. До Л. М. Драгоманової. 4 січня 1899 р. Київ	85	404
53. До О. П. Косач (сестри). 26 січня 1899 р. Варшава .	86	404
54. До О. П. Косач (сестри). 29 січня, 1 лютого 1899 р. Берлін	86	404
55. До П. А. Косача. 2 лютого 1899 р. Берлін	89	404
56. До М. І. Павлика. 3 лютого 1899 р. Берлін	90	404
57. До Л. М. Драгоманової та Л. М. Драгоманової-Шиш- манової. 25 лютого 1899 р. Берлін	93	405
58. До А. М. Драгоманової. 25 лютого 1899 р. Берлін . . .	94	405
59. До П. А. Косача. 26 лютого 1899 р. Берлін	95	405
60. До М. І. Павлика. 2 березня 1899 р. Берлін	95	405
61. До О. П. Косач (сестри). 11 березня 1899 р. Берлін . .	97	407
62. До М. П. Косача. 21 березня 1899 р. Берлін	98	407
63. До О. Є. Судовщикової-Косач. 21 березня 1899 р. Бер- лін	100	407
64. До Л. М. Драгоманової, А. М. Драгоманової і Л. М. Драгоманової-Шишманової. 19 квітня 1899 р. Берлін .	101	408
65. До М. І. Павлика. 9, 10 травня 1899 р. Берлін	103	408
66. До В. М. Гнатюка. 10 травня 1899 р. Берлін	105	409
67. До П. А. Косача. 13 травня 1899 р. Берлін	106	409
68. До І. П. Косач. 13 травня 1899 р. Берлін	108	409
69. До О. Ю. Кобилянської. 20 травня 1899 р. Берлін . . .	109	409
70. До О. П. Косач (матері). 29 травня 1899 р. Берлін . .	113	411
71. До В. М. Гнатюка. 29 травня 1899 р. Берлін	115	412
72. До О. Ю. Кобилянської. 29, 30 травня 1899 р. Берлін .	116	412
73. До О. П. Косач (матері). 31 травня 1899 р. Берлін . .	120	413
74. До Л. М. Драгоманової. 5, 6 червня 1899 р. Берлін . .	122	413
75. До М. І. Павлика. 7 червня 1899 р. Берлін	125	413
76. До М. І. Павлика. 18 червня 1899 р. Берлін	128	414
77. До П. А. та О. П. Косачів. 26 червня 1899 р. Берлін .	130	415
78. До М. І. Павлика. 1 липня 1899 р. Берлін	131	416
79. До О. Ю. Кобилянської. 21 липня, 4 серпня 1899 р. Гадяч	131	416
80. До В. М. Гнатюка. 10 серпня 1899 р. Гадяч	134	416
81. До В. М. Гнатюка. 1 вересня 1899 р. Гадяч	135	417
82. До О. П. Косач (матері). 5 вересня 1899 р. Гадяч . . .	136	417

83.	До В. М. Гнатюка. 8 вересня 1899 р. Гадяч	138	417
84.	До О. П. Косач (сестри), 2 жовтня 1899 р. Київ	139	418
85.	До О. Ю. Кобилянської. 16, 17 жовтня 1899 р. Київ	140	418
86.	До О. П. Косач (сестри). 21 жовтня 1899 р. Київ	143	419
87.	До О. П. Косач (сестри). 28 листопада 1899 р. Київ	147	420
88.	До Л. М. Драгоманової-Шишманової. 11, 12 грудня 1899 р. Київ	153	421
89.	До О. Ю. Кобилянської. 13 грудня 1899 р. Київ	156	421
90.	До О. П. Косач (сестри). 16 грудня 1899 р. Київ	157	422
91.	До О. П. Косач (сестри). 21 грудня 1899 р. Київ	157	422

1900

92.	До О. Ю. Кобилянської. 30 січня, 3 лютого 1900 р. Київ	159	422
93.	До В. М. Гнатюка. 11 лютого 1900 р. Київ	163	423
94.	До О. П. Косач (матері). 23 лютого 1900 р. Петербург	165	423
95.	До О. П. Косач (матері). 4 березня 1900 р. Тарту	166	423
96.	До О. П. Косач (сестри). 13 березня 1900 р. Тарту	168	424
97.	До В. М. Гнатюка. 16 березня 1900 р. Рига	170	425
98.	До В. О. Поссе. Березень — квітень 1900 р. Київ	172	425
99.	До О. П. Косач (сестри). 10, 13 квітня 1900 р. Київ	173	425
100.	До О. П. Косач (сестри). 26, 27 квітня 1900 р. Київ	176	426
101.	До В. М. Гнатюка. 30 травня 1900 р. Гадяч	180	426
102.	До О. П. Косач (сестри). 6 червня 1900 р. Гадяч	181	426
103.	До О. П. Косач (сестри). 14 вересня 1900 р. Гадяч	181	426
104.	До О. П. Косач (сестри). 30 вересня 1900 р. Мінськ	182	427
105.	До М. І. Павлика. 17 жовтня 1900 р. Київ	183	427
106.	До О. П. Косач (сестри). 17 жовтня 1900 р. Київ	185	427
107.	До О. П. Косач (сестри). 31 жовтня 1900 р. Київ	188	428
108.	До В. О. Поссе. 10 листопада 1900 р. Київ	190	428
109.	До О. П. Косач (сестри). 26 листопада 1900 р. Київ	192	428
110.	До О. Ю. Кобилянської. 26 листопада 1900 р. Київ	193	428
111.	До О. П. Косач (сестри). 17 грудня 1900 р. Київ	195	429
112.	До В. О. Поссе. 21 грудня 1900 р. Київ	196	429
113.	До О. Ю. Кобилянської. 26 грудня 1900 р., 2 січня 1901 р. Київ	198	430

1901

114.	До О. Ю. Кобилянської. 22 січня 1901 р. Мінськ	202	431
115.	До О. П. та П. А. Косачів. 28 січня 1901 р. Мінськ	202	431
116.	До О. Ю. Кобилянської. 29 січня 1901 р. Мінськ	205	431
117.	До А. Ю. Кримського. 8 лютого 1901 р. Мінськ	207	431
118.	До В. Г. Крижанівської-Тучапської, 11 лютого 1901 р. Мінськ	208	431
119.	До О. Ю. Кобилянської. 11 лютого 1901 р. Мінськ	210	432
120.	До В. О. Поссе. 27 лютого 1901 р. Мінськ	211	432
121.	До В. Г. Крижанівської-Тучапської. 4 березня 1901 р. Мінськ	213	433
122.	До О. П. Косач (матері). 4 березня 1901 р. Мінськ	215	433
123.	До О. Ю. Кобилянської. 25 березня 1901 р. Київ	216	433

124.	До О. П. Косач (сестри). 8 квітня 1901 р. Київ . . .	217	433
125.	До О. П. Косач (сестри). 11 квітня 1901 р. Київ . . .	218	433
126.	До Є. М. Чирикова. 12 квітня 1901 р. Київ . . .	219	433
127.	До О. П. Косач (матері). 22 квітня 1901 р. Львів . . .	221	434
128.	До родини Косачів. 28 квітня 1901 р. Чернівці . . .	222	434
129.	До О. П. Косач (сестри). 11 травня 1901 р. Чернівці . . .	225	434
130.	До М. М. Коцюбинського. 11 травня 1901 р. Чернівці . . .	227	435
131.	До М. П. Косача. 11 травня 1901 р. Чернівці . . .	228	435
132.	До П. А. Косача. 21 травня 1901 р. Чернівці . . .	229	435
133.	До О. Ю. Кобилянської. 6 червня 1901 р. Кимполунг . . .	230	436
134.	До А. М. Драгоманової. 7 червня 1901 р. Кимполунг . . .	231	436
135.	До О. П. Косач (сестри). 9 червня 1901 р. Кимполунг . . .	234	436
136.	До В. Г. Крижачівської-Тучапської. 10 червня 1901 р. Кимполунг . . .	238	437
137.	До О. Ю. Кобилянської. 11 червня 1901 р. Кимполунг . . .	241	437
138.	До І. Я. Франка. 11 червня 1901 р. Кимполунг . . .	241	437
139.	До О. Ю. Кобилянської. 17 червня 1901 р. Кимполунг . . .	242	438
140.	До О. Ю. Кобилянської. 23 червня 1901 р. Кимполунг . . .	243	438
141.	До О. П. Косач (сестри). 26 червня 1901 р. Кимполунг . . .	244	438
142.	До М. І. Павлика. 3 липня 1901 р. Чернівці . . .	244	439
143.	До М. П. Косача і О. П. Косач (сестри). 5 липня 1901 р. Чернівці . . .	245	439
144.	До М. І. Павлика. 6 липня 1901 р. Чернівці . . .	249	439
145.	До О. Ю. Кобилянської. 14 липня 1901 р. Вишниця . . .	251	439
146.	До О. П. Косач (сестри). 14 липня 1901 р. Вишниця . . .	252	440
147.	До П. А. Косача. 14 липня 1901 р. Вишниця . . .	252	440
148.	До І. Я. Франка. 20 липня 1901 р. Вишниця . . .	255	440
149.	До П. А. Косача. 20 липня 1901 р. Вишниця . . .	255	440
150.	До А. Москви. 22 липня 1901 р. Криворізня . . .	256	440
151.	До О. Ю. Кобилянської. 23 липня 1901 р. Жаб'є . . .	256	440
152.	До П. А. Косача. 25 липня 1901 р. Буркут . . .	257	441
153.	До О. П. Косач (сестри). Між 25 і 30 липня 1901 р. Буркут . . .	259	441
154.	До О. Ю. Кобилянської. 29 липня 1901 р. Буркут . . .	259	441
155.	До І. Я. Франка. 29 липня 1901 р. Буркут . . .	260	441
156.	До О. Ю. Кобилянської. 1 серпня 1901 р. Буркут . . .	260	441
157.	До П. А. Косача. 2 серпня 1901 р. Буркут . . .	265	442
158.	До І. Я. Франка. Між 4 і 14 серпня 1901 р. Буркут . . .	265	442
159.	До О. Ю. Кобилянської. 15 серпня 1901 р. Буркут . . .	266	443
160.	До А. Москви. 21 серпня 1901 р. Буркут . . .	268	443
161.	До В. М. Гнатюка. 27 серпня 1901 р. Буркут . . .	269	443
162.	До О. Ю. Кобилянської. 27 серпня 1901 р. Буркут . . .	270	443
163.	До В. С. Стефаніка. 27 серпня 1901 р. Буркут . . .	270	443
164.	До О. Ю. Кобилянської. 6 вересня 1901 р. Довгопілля . . .	271	443
165.	До О. Ю. Кобилянської. 11 вересня 1901 р. Вишниця . . .	274	444
166.	До І. Я. Франка. 14 вересня 1901 р. Чернівці . . .	274	444
167.	До М. І. Павлика. 15 вересня 1901 р. Чернівці . . .	275	444
168.	До О. П. Косач (сестри). 15 вересня 1901 р. Чернівці . . .	275	444
169.	До І. Я. Франка. 16 вересня 1901 р. Чернівці . . .	276	444
170.	До М. І. Павлика. 18 вересня 1901 р. Чернівці . . .	276	445
171.	До І. Я. Франка. 20 вересня 1901 р. Чернівці . . .	277	445
172.	До О. П. Косач (сестри). 20, 24 вересня 1901 р. Київ . . .	278	446
173.	До М. І. Павлика. 28 вересня 1901 р. Київ . . .	282	446

174. До І. Я. Франка. 28 вересня 1901 р. Київ	282	446
175. До О. П. Косач (сестри). 7 жовтня 1901 р. Київ	283	446
176. До О. П. Косач (сестри). Між 7 і 16 жовтня 1901 р. Київ	284	447
177. До О. П. Косач (матері). 14 жовтня 1901 р. Київ	284	447
178. До О. П. Косач (сестри). 28 жовтня 1901 р. Київ	286	447
179. До О. П. Косач (сестри). 3 листопада 1901 р. Київ	289	447
180. До О. Ю. Кобилянської. 12, 18 листопада 1901 р. Київ	291	448
181. До О. Ю. Кобилянської. 27 листопада 1901 р. Київ	294	448
182. До О. П. Косач (матері). 29 листопада 1901 р. Львів	296	448
183. До О. П. Косач (сестри). 30 листопада 1901 р. Львів	296	448
184. До М. І. Павлика. 24 грудня 1901 р. Сан-Ремо	297	448
185. До О. П. Косач (матері). 28 грудня 1901 р. Сан-Ремо	297	448
186. До А. Москви. 28 грудня 1901 р. Сан-Ремо	300	449

1902

187. До О. Ю. Кобилянської. 1, 2 січня 1902 р. Сан-Ремо	301	449
188. До О. П. Косач (сестри). 2 січня 1902 р. Сан-Ремо	305	449
189. До Л. М. Драгоманової-Шишманової. 4 січня 1902 р. Сан-Ремо	306	449
190. До А. Ю. Кримського. 5 січня 1902 р. Сан-Ремо	309	450
191. До О. П. Косач (сестри). 10 січня 1902 р. Сан-Ремо	310	450
192. До І. П. Косач. 17 січня 1902 р. Сан-Ремо	313	450
193. До К. Голоти. 19 січня 1902 р. Сан-Ремо	315	450
194. До М. І. Павлика. 19 січня 1902 р. Сан-Ремо	315	450
195. До М. І. Павлика. 29 січня 1902 р. Сан-Ремо	316	451
196. До О. П. Косач (матері). 3 лютого 1902 р. Сан-Ремо	317	451
197. До О. Ю. Кобилянської. 10 лютого 1902 р. Сан-Ремо	319	451
198. До М. І. Павлика. 15 лютого 1902 р. Сан-Ремо	320	452
199. До О. Ю. Кобилянської. 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо	322	452
200. До Є. Ю. Урицької. 26 лютого 1902 р. Сан-Ремо	326	452
201. До О. П. Косач (сестри). 5 березня 1902 р. Сан-Ремо	326	453
202. До І. П. Косач. 15 березня 1902 р. Сан-Ремо	331	453
203. До В. Д. Александрової. 16 березня 1902 р. Сан-Ремо	333	453
204. До О. П. Косач (сестри). 16 березня 1902 р. Сан-Ремо	337	453
205. До О. Ю. Кобилянської. 19 березня 1902 р. Сан-Ремо	338	453
206. До О. П. Косач (матері) і О. П. Косач (сестри). 19 березня 1902 р. Сан-Ремо	338	454
207. До Л. М. Драгоманової-Шишманової. 21 березня 1902 р. Сан-Ремо	340	454
208. До В. Д. Александрової. 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо	342	454
209. До О. Ю. Кобилянської. 2 квітня 1902 р. Сан-Ремо	344	454
210. До О. П. Косач (сестри). 11 квітня 1902 р. Сан-Ремо	345	454
211. До О. Ю. Кобилянської. 14 квітня 1902 р. Сан-Ремо	345	455
212. До М. І. Павлика. 15 квітня 1902 р. Сан-Ремо	347	455
213. До О. П. Косач (сестри). 27 квітня 1902 р. Сан-Ремо	348	455
214. До М. П. Косача. 27 квітня 1902 р. Сан-Ремо	348	455
215. До О. Ю. Кобилянської. 2 травня 1902 р. Сан-Ремо	349	455
216. До О. П. Косач (матері). 6, 7 травня 1902 р. Сан-Ремо	349	455
217. До П. А. Косача. 12 травня 1902 р. Сан-Ремо	351	456
218. До Л. М. Драгоманової-Шишманової. 14 травня 1902 р. Сан-Ремо	354	456

219. До брата Микося і сестер Оксани та Ісидори. 20 травня 1902 р. Сампiрдарена	356	456
220. До О. П. Косач (сестри). 20 травня 1902 р. Сампiрдарена	357	456
221. До М. Ганкевича. 5 червня 1902 р. Середземне море, пароплав «Ентелла»	357	456
222. До родини Косачів. 7, 8 червня 1902 р. Палермо	358	457
223. До О. П. Косач (сестри). 11 червня 1902 р. Катанья	360	457
224. До О. Ю. Кобилянської. 3 липня 1902 р. Гадяч	360	457
225. До О. Ю. Кобилянської. 16 жовтня 1902 р. Київ	362	457
226. До О. П. Косач (матері). 23 жовтня 1902 р. Львів	365	458
227. До О. П. Косач (сестри). 24 жовтня 1902 р. Львів	365	458
228. До родини Косачів. 2 листопада 1902 р. Сан-Ремо	366	458
229. До О. П. Косач (сестри). 4 листопада 1902 р. Сан-Ремо	368	458
230. До О. Ю. Кобилянської. 14 листопада 1902 р. Сан-Ремо	370	459
231. До М. М. Комарової-Сидоренко. 16 листопада 1902 р. Сан-Ремо	371	459
232. До В. М. Гнатюка. 17 листопада 1902 р. Сан-Ремо	371	459
233. До О. П. Косач (сестри). 3 грудня 1902 р. Сан-Ремо	372	459
234. До О. П. Косач (сестри). 17 грудня 1902 р. Сан-Ремо	372	459
235. До І. Я. Франка. 23 грудня 1902 р. Сан-Ремо	373	459
236. До О. П. Косач (сестри). 29 грудня 1902 р. Сан-Ремо	373	460
237. До О. Ю. Кобилянської. 30 грудня 1902 р. Сан-Ремо	378	460
238. До О. П. Косач (сестри). Осінь 1902 р. Сан-Ремо	380	461
Примітки	383	
Показчик імен та назв	462	
Список ілюстрацій	472	

Академия наук Украинской ССР

ЛЕСЯ УКРАИНКА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ 11

ПИСЬМА
(1898—1902)

(На украинском языке)

Редактор *В. А. Зіна*
Художній редактор *Р. К. Пахолок*
Оформлення художника *В. М. Дозорця*
Техпічний редактор *Б. М. Кричевська*
Коректори *Я. М. Зубко, Л. В. Малюга,*
О. С. Улезко

Інформ. бланк № 1707
Здано до набору 05.05.78.
Підп. до друку 16.11.78.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1.
Зв нов. гарн. Вис. друк.
Фіз. друк. арк. 15+2 вкл.
Ум. друк. арк. 25,41.
Обл.-вид. арк. 26,51.
Тираж 100 000 пр. Зам. 8—1127.
Ціна 3 крб.

Видавництво «Наукова думка», 252601
Київ, МСП, Рспіна, 3

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, 252057,
м. Київ-57, вул. Довженка, 3.

